

ISSN 3105-9228 (Print)
ISSN3105-9236 (Online)

НАВИДИ ИЛМ
(Маҷаллаи илмӣ)

НОВОСТИ НАУКИ
(Научный журнал)

SCIENCE NEWS
(Scientific Journal)

ДУШАНБЕ – 2025

НАВИДИ ИЛМ

Муассиси маҷалла:

Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.
*Дар як сол 4 шумора нашр мегардад, маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17
апрели соли 2025 №410/МЧ-97 ба қайд гирифта шудааст.*

САРМУҲАРИР:

Раҳимӣ Фарҳод – доктори илмҳои физика-математика, академики АМИТ, раиси Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРИР:

Муҳаммадхоҷа Назар – номзади илмҳои филологӣ

ХАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Физика

Абдуллоев Ҳасанҷон Муминҷонович – доктори илмҳои физика-математика, профессори кафедраи физикаи ҷисмҳои сахти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Рашидов Ҷалил – доктори илмҳои физика-математика, профессор, сарҳодими илми Институти илмю таҳқиқоти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Математика-информатика

Шарипов Бобоалӣ – доктори илмҳои физика-математика, профессори кафедраи математикаи оли Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисод Тоҷикистон

Юсупов Гулзорхон Амиршоевич – доктори илмҳои физика-математика, профессори кафедраи анализи математикии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

Илмҳои техникӣ

Шарипов Абумуъмин – доктори илмҳои техникӣ, профессор, мудири озмоишгоҳи Институти ба номи Л.И. Никитини АМИТ

Самизода Шонаврӯз Раҳим – доктори илмҳои техникӣ, профессор, мудири кафедраи технологияи истеҳсолоти химиявии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Химия

Ғафуров Бобомурод Абдуқаҳҳорович – доктори илмҳои кимиё, профессор, мудири кафедраи химияи органикӣ ва биологии МДТ “Донишгоҳи давлатии Бохтар”

Самандарзода Насрулло Юсуф – доктори илмҳои кимиё, дотсент, мудири кафедраи таъхиси клиникӣ озмоишгоҳи МДТ “Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино”

Биология

Холбекиён Мирзо Ҳамдам – доктори илмҳои биологӣ профессор, мудири кафедраи физиологияи нормалии МДТ “Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино”

Бобоев Мариё Тиллоевич – доктори илмҳои биология, профессор, директори Маркази илми Хатлони АМИТ

Тиббӣ ва фармасевтӣ

Бобизода Гуломқодир Муккамал – доктори илмҳои фармасевтӣ, профессори кафедраи “Кимёи фармасевтӣ ва заҳригносӣ”-и МДТ Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибн Сино. Тел: (+992) 918170360; E-mail: bobievgm@mail.ru

Талабзода Маҳмадалӣ Сайф – доктори илмҳои тиб, профессори кафедраи эпидемиология ва бемориҳои сироятӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таърих ва муносибатҳои байналмилалӣ

Алимов Давлаталӣ Халилович – доктори илмҳои таърих, профессор, мудири кафедраи таърихи умумии МДТ “Донишгоҳи давлатии Бохтар”

Абдуллоев Маҳмуд Холович – доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи халқи тоҷики МДТ “Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ”

Фалсафа

Зиёев Идибек Ғозиевич – доктори илмҳои фалсафа, профессори кафедраи динишиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Худойдодов Фаррух – доктори илмҳои фалсафа, профессор, декани факултети забон ва адабиёти руси Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

Педагогика

Мирализода Абдусалом Мустафо – доктори илмҳои педагогӣ, профессор, мудири кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Давлатзода Ҷамила – доктори илмҳои педагогӣ, дотсент, директори Муассисаи давлатии Коллеҷи омӯзгории ш. Ҳисор

Психология

Файзализода Ҷумахон Хол – доктори илмҳои психология, профессор, директори Муассисаи давлатии “Китобхонаи миллии Тоҷикистон”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Изатова Муҳаббат Иноятовна – доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори иҷтимоии МДТ “Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ”

Сотсиология

Шоисматуллоев Шоназар Шоисматуллоевич – доктори илмҳои сотсиологӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ

Баҳромбеков Вафобек Амакбекович – номзоди илмҳои сотсиологӣ, дотсенти кафедраи сотсиологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сиёсатишиносӣ

Қозиён Шариф Қозӣ – доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, мудири кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

Сафарализода Хучамурод Қудусӣ – доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент, декани факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳуқуқшиносӣ

Сангинзода Дониёр Шомаҳмад – муовини директори Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осӣ ва Аврупои АМИТ оид ба илм ва таълим, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Назаров Аваз Қуватович – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири кафедраи криминалистика ва фаолияти экспертизаи судӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Иқтисод

Калемуллоев Мунир Воҳидович – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, мудири кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудити Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Зиёзода Бунёд Сайбурхонҷон – доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент, раиси Кумитаи иттифоқи касабаи дастгоҳи марказӣ ва соҳаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Журналистика

Ҷӯраева Мушаррафа Рустамовна – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири адабии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муллоев Шариф Боқиевич – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи журналистикаи ватанӣ ва байналхалқии МБД таҳсилоти олии Донишгоҳи славянии Тоҷикистон-Россия

Адабётшиносӣ

Қаландариён Ҳоким Сафар – доктори илмҳои филологӣ, профессор, директори Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ

Салими Хатлонӣ – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улғзода

Забонишиносӣ

Гулназарзода Жило Бурӣ – доктори илмҳои филологӣ, профессор, Ректори Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улғзода

Қурбонов Содик Ҳамрокулович – доктори илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷикӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

НОВОСТИ НАУКИ

Учредитель журнала:

Комитет по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан.

Выходит 4 номера в год, журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан 17 апреля 2025 года № 410/МЖ-97.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Рахими Фарход – доктор физико-математических наук, академик Национальной академии наук, председатель Комитета по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Мухаммадходжа Назар – кандидат филологических наук

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Физика

Абдуллоев Хасанджон Муминджонович – доктор физико-математических наук, профессор кафедры физики твердого тела Таджикского национального университета

Рашидов Джалил – доктор физико-математических наук, профессор, старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Таджикского национального университета

Математика и информатика

Шарипов Бобоали – доктор физико-математических наук, профессор кафедры высшей математики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Юсупов Гулзорхон Амиршоевич – доктор физико-математических наук, профессор кафедры математического анализа Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни

Технические науки

Шарипов Абумумин – доктор технических наук, профессор, заведующий лабораторией института им. Л.И. Никитин НИАТ

Самизода Шонавруз Рахим – доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой технологии химических производств Таджикского национального университета

Химия

Гафуров Бобомурод Абдукаххорович – доктор химических наук, профессор, заведующий кафедрой органической и биологической химии ГОУ «Бохтарский государственный университет»

Самандарзода Насрулло Юсуф – доктор химических наук, доцент, заведующий кафедрой клинической лабораторной диагностики ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино»

Биология

Холбекиён Мирзо Хамдам – доктор биологических наук, профессор, заведующий кафедрой нормальной физиологии Таджикского медицинского университета имени Абуали ибни Сино

Бобоев Мариё Тиллоевич – доктор биологических наук, профессор, директор Хатлонского научного центра НАНТ

Медицина и фармация

Бобизода Гуломкодир Муккамал – доктор фармацевтических наук, профессор кафедры «Фармацевтической химии и токсикологии»-и ГОУ Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибн Сино. Тел: (+992) 918170360; E-mail: bobievgm@mail.ru

Талабзода Махмадали Сайф – доктор медицинских наук, профессор кафедры эпидемиологии и инфекционных болезней Таджикского национального университета

История

Абдуллоев Махмуд Холович – доктор исторических наук, профессор кафедры истории таджикского народа ГОУ «Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки»

Алимов Давлатали – Халилович доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой всеобщей истории ГОУ «Бохтарский государственный университет»

Философия

Зиёев Идибек Гозиевич – доктор философских наук, профессор кафедры религиоведения Таджикского национального университета

Худойдодов Фаррух – доктор философских наук, профессор, декан факультета русского языка и литературы, Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

Педагогика

Мирализода Абдусалом Мустафо – доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики Таджикского национального университета

Давлатзода Джамила – доктор педагогических наук, доцент, директор ГОУ педагогического колледжа района Хисор

Психология

Файзализода Джумахон Хол – доктор психологических наук, профессор, ГОУ «Национальная библиотека Таджикистана» исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан

Изатова Мухаббат Иноятовна – доктор педагогических наук, профессор кафедры дошкольного образования и социальной работы государственного образовательного учреждения «Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки»

Социология

Шоисматуллоев Шоназар Шоисматуллоевич – доктор социологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ

Бахромбеков Вафобек Амакбекович – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Таджикского национального университета

Политология

Казийн Шариф Казии – доктор политических наук, профессор, заведующий кафедрой права Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни

Сафарализода Худжамурод Кудуси – доктор политических наук, доцент, декан философского факультета Таджикского национального университета

Юриспруденция

Сангинзода Дониёр Шомахмад – доктор юридических наук, профессор, заместитель директора института изучения государств Азии и Европы НАНТ

Назаров Аваз Куватович – доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминалистики и судебной экспертизы Таджикского национального университета

Экономика

Калемуллоев Мунир Вохидович – доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономического анализа и аудита Таджикского национального университета

Зиёзода Бунёд Сайбурхонджон – доктор экономических наук, доцент, Председатель профсоюзного комитета главного управления и сектора начального и среднего профессионального образования при Правительстве Республики Таджикистан

Журналистика

Джураева Мушаррафа Рустамовна – доктор филологических наук, профессор кафедры стилистики и литературного редактирования, Таджикского национального университета

Муллоев Шариф Бокиевич – доктор филологических наук, профессор кафедры журналистики ГОУ Таджикско-Российский Славянский университет

Литературоведение

Каландариён Хоким Сафар – доктор филологических наук, профессор, директор Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ

Салими Хатлони – доктор филологических наук, профессор кафедры теории и истории литературы Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода

Лингвистика

Гулназарзода Жило Бури – доктор филологических наук, профессор, ректор Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода

Курбонов Садык Хамрокулович – доктор филологических наук, доцент кафедры таджикского языка и методики преподавания таджикского языка и литературы Таджикского национального университета

SCIENCE NEWS

Journal Founder:

Committee on Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan.

The journal is published four times a year and is registered at the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under No. 410/MJ-97, dated April 17, 2025.

EDITOR-IN-CHIEF:

Rahimi Farhod – *Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of Tajikistan, Chairman of the Committee on Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan.*

Muhammadkhoja Nazar – *Candidate of Philological Sciences*

EDITORIAL BOARD:

Physics

Abdulloev Hasanjon Muminjonovich – *Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of Solid-State Physics Department, Tajik National University*

Rashidov Jalil – *Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Institute of the Tajik National University*

Mathematics & Informatics

Sharipov Boboali – *Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of Higher Mathematics Department, Tajik State University of Finance and Economics*

Yusupov Gulzorkhon Amirshoevich – *Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of Mathematical Analysis Department, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni*

Technical Sciences

Sharipov Abumu'min – *Doctor of Technical Sciences, Professor, Head of Laboratory at the L.I. Nikitin Institute of the Academy of Sciences of Tajikistan*

Samizoda Shonavruz Rahim – *Doctor of Technical Sciences, Professor, Head of Chemical Production Technology Department, Tajik National University*

Chemistry

Ghaffurov Bobomurod Abduqahhorovich – *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Head of Organic and Biological Chemistry Department, Bokhtar State University*

Samandarzoda Nasrullo Yusuf – *Doctor of Chemical Sciences, Associate Professor, Head of Clinical Laboratory Diagnostics Department, Avicenna Tajik State Medical University*

Biology

Kholbekiyon Mirzo Hamdam – *Doctor of Biological Sciences, Professor, Head of Normal Physiology Department, Avicenna Tajik State Medical University*

Boboev Mariyo Tilloevich – *Doctor of Biological Sciences, Professor, Director of the Khatlon Scientific Center of the Academy of Sciences of Tajikistan*

Medical and Pharmaceutical Sciences

Bobizoda Gulomqodir Mukkaval – *Doctor of Pharmaceutical Sciences, Professor of the Department of Pharmaceutical Chemistry and Toxicology of the SEI Tajik State Medical University named after Abu Ali ibn Sino. Tel: (+992) 900344389; E-mail: bobievgm@mail.ru*

Talabzoda Mahmatali Saif – *Doctor of Medical Sciences, Professor of Epidemiology and Infectious Diseases Department, Tajik National University*

History

Alimov Davlatoli Khalilovich – *Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of General History Department, Bokhtar State University*

Abdulloev Mahmud Kholovich – *Doctor of Historical Sciences, Professor of Tajik People's History Department, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki*

Philosophy

Ziyoev Idibek Ghozievich – Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Religious Studies Department, Tajik National University

Khudoydodov Farrukh – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Dean of Russian Language and Literature Faculty, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

Pedagogy

Miralizoda Abdusalom Mustafo – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of General University Pedagogy Department, Tajik National University

Davlatzoda Jamila – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director of State Pedagogical College of Hisor

Psychology

Fayzalizoda Jumakhon Khol – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Director of the National Library of Tajikistan under the Executive Office of the President

Izatova Muhabbat Inoyatovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Preschool Education and Social Work Department, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki

Sociology

Shoismatulloev Shonazar Shoismatulloevich – Doctor of Sociological Sciences, Professor, Corresponding Member of the Academy of Sciences of Tajikistan

Bahrombekov Vafobek Amakbekovich – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor of Sociology Department, Tajik National University

Political Science

Qoziyon Sharif Qozie – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of Law Department, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

Safaralizoda Khujamurod Qudusi – Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Dean of Philosophy Faculty, Tajik National University

Law

Sanginzoda Doniyor Shomahmad – Deputy Director for Science and Education at the Institute for the Study of Asian and European Issues, Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Law, Professor

Nazarov Avaz Quvatovich – Doctor of Law, Professor, Head of Criminalistics and Forensic Expertise Department, Tajik National University

Economics

Kalemulloev Munir Vohidovich – Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of Economic Analysis and Audit Department, Tajik National University

Ziyozoda Bunyod Sayburhonjon – Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Chair of the Trade Union Committee of the Central Office and Primary & Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan

Journalism

Juraeva Musharraf Rustamovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Stylistics and Literary Editing Department, Tajik National University

Mulloev Sharif Boqievich – Doctor of Philological Sciences, Professor of National and International Journalism Department, Tajik-Russian Slavic University

Literary Studies

Qalandariyon Hokim Safar – Doctor of Philological Sciences, Professor, Director of the Institute of Humanities named after Academician B. Iskandarov, Academy of Sciences of Tajikistan

Salimi Khatloni – Doctor of Philological Sciences, Professor of Theory and History of Literature Department, Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda

Linguistics

Gulnazorzoda Zhilo Buri – Doctor of Philological Sciences, Professor, Rector of Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda

Qurbanov Sodik Hamroqulovich – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor of Tajik Language and Teaching Methods Department, Tajik National University

ФИЗИКА

ТДУ: 530.1

ТАКМИЛ ДОДАНИ РОБИТАҲОИ БАЙНИФАННӢ ДАР РАВАНДИ ОМУӢЗИШИ ПРОБЛЕМАВИИ ФИЗИКА

Истамӣ Ф. Х., Комили А.Ш., Лутфилов Н.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Омода намудани мутахассисони босалоҳияти ба талаботи бозори ҷаҳонии меҳнат рақобатпазир яке аз масъалаҳои муҳим ва аввалиндараҷаи соҳаи маориф ба ҳисоб меравад. Бинобар ин дар шароити инкишофи босуръати илму техника ва афзудани талаботи истеҳсолӣ ба мутахассисони соҳибхтисос, зарурати такмил ва инкишоф додани усулу воситаҳои таълими касбӣ ба миён меояд. Барои ба ин мақсад ноил гардидан, бояд мактабҳои олии касбӣ сифати донишу малакаҳоро, ки рақобатпазирии мутахассисонро дар бозори меҳнати зехнӣ таъмин менамояд, баланд бардоранд. Барои баланд бардоштани сатҳу сифати таҳсилот усулу воситаҳои зиёде мавҷуданд, ки яке аз онҳо такмил додани методикаи таълими ҷанҳои табиатшиносӣ, техникаӣ ва махсус дар асоси робитаҳои байнифаннӣ ба ҳисоб меравад.

Аз таҳлили адабиёти педагогӣ ба хулоса омадан мумкин аст, ки ба масъалаи амалисозии робитаҳои байнифаннӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ назар ба муассисаҳои таҳсилоти олӣ диққати бештар дода мешавад, вале то ҳол омӯзгорони физика доир ба барқарорсозии робитаи байни ҷанҳои таълимӣ бо забони тоҷикӣ маводи методӣ надоранд. [1]. Дар бораи мафҳум ва таърифи «робитаҳои байнифаннӣ» дар байни олимони соҳа ақидаи ягона ба вуҷуд наомадааст. Аз ҷумла, робитаи байнифаниро ҳамчун принципи дидактика; шартӣ амалӣ гардонидани принципи системанокӣ ва муттасилӣ; ҳолати дидактикӣ; воситаи азхудкунии дониш маҳорат ва малака тавсиф намудаанд. [2, с.61];

Вале, ҷанбаҳои объективӣ ва субъективӣ мафҳуми «робитаҳои байнифаннӣ» муайян карда шудааст. Ҷанбаи объективӣ робитаҳои байнифаннӣ дар мазмунӣ таълим: интихоб ва ҷобачогузори маводи таълимӣ ҷанҳои ба ҳам алоқаманд, таҳияи плану барномаҳои таълимӣ, воситаҳо ва усулҳои таълим инъикос меёбад. Дар ин маврид дониши аз ин ё он ҷанба ба дастовардаи донишҷӯ барои омӯختани ҷанҳои дигар ҳамчун асос хизмат менамояд. Ҷанбаи субъективӣ робитаҳои байнифаннӣ ба усулҳои баргузор намудани раванди таълим вобаста аст. Дар ин маврид робитаҳои байнифаннӣ танҳо аз ҷониби омӯзгорони ҷанҳои гуногун муқаррар карда шуда, татбиқи онҳо дар шаклу усулҳои гуногун сурат мегирад. Ҳамин тариқ, робитаи байнифаниро ҳамчун принцип ва шартӣ дидактикӣ татбиқи мазмун ва талаботи дигар принципҳои дидактикӣ дониш мумкин аст [3].

Робитаҳои байнифаннӣ раванди умумикунони илм ва истеҳсолотро вусъат мебахшад. Донишмандон ин робитаҳо дар тақмили омодагии амалӣ ва илмӣ назариявии донишҷӯён нақши муҳим мебошад. Мақсади таълим ва тарбия ин қонеъ гардонидани шароитҳои муайян мебошад: а) ба талаботи замон ҷавобгӯ бошад, б) ба ташаккули ҷаҳонбинии ҳамаҷониба мусоидат намояд» [4, с. 42]. Дар мақолаи мазкур мо бештар ҷанбаи субъективӣ робитаҳои байнифаниро мавриди таҳлил қарор медиҳем. Таҷрибаҳо нишон доданд, ки усули анъанавӣ таълим дар амалишавӣ робитаҳои байнифаннӣ имкониятҳои маҳдудтарро дорад. [5].

Бинобар ин барои амалишавии робитаҳои байнифаннӣ дар раванди дарс аз усулҳои фаъоли таълим аз ҷумла омӯзиши проблемавӣ истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст. Омӯзиши проблемавӣ усули омӯзишиест, ки тавассути ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ ва ташкили дурусти фаъолияти донишҷӯён дар ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли проблемаи пешниҳодгардида ба роҳ монда мешавад. Омӯзиши проблемавӣ фаъолияти мустақилонаи инкишофдиҳандаи донишҷӯёнро бо азхудкунии ҳулосаҳои тайёри илм таъмин менамояд [6]. Омӯзиши проблемавӣ ба инкишофи мустақилият ва фаъолнокии донишҷӯён мусоидат карда, имконият медиҳад, ки онҳо дар оянда ҳамчун мутахассиси салоҳиятнок кор ва фаъолият намоянд. Дар дарсҳо доимо ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ ба он оварда мерасонад, ки донишҷӯён аз проблемаҳо наҳаросида, барои ҳалли онҳо аз дониши худ истифода бурданро аз худ менамоянд [7].

Робитаҳои байнифаннӣ имкон медиҳад, ки донишҷӯён дониш ва малакаи худро дар вазъиятҳои мушаххас ҳангоми баррасии масъалаҳои гуногун чӣ дар фаъолияти таълимӣ ва чӣ дар фаъолияти беруназсинфӣ, дар ҳаёти ояндаи истеҳсолӣ, илмӣ ва ҷамъиятии хатмкунандагони мактаби миёна истифода намоянд. Аз ин рӯ гузориш ва ҳалли масъалаҳои проблемавии тавсифоти байнифаннидошта боиси баланд гардидани салоҳияти касбии донишҷӯён гардида, ба онҳо дар татбиқи дониш дар вазъиятҳои эҳтимолии гуногун ёрӣ мерасонад. «Ташаккули асосҳои назариявии робитаҳои байнифанӣ дар мавзӯи таълимӣ аз нигоҳи ошкор намудани муқаррароти пешбарии он имкон медиҳад, ки механизми муайян ва банақшагирии робитаҳои байнисоҳавӣ ба мавзӯҳои мушаххаси мавзӯи омӯхташаванда татбиқ карда шавад» [8].

Дар мақолаи мазкур раванди баргузор намудани машғулиятҳо аз фанни физика дар робита бо фанни биология мавриди баррасӣ қарор дода мешавад. Азбаски биофизика барои омӯзиши организми зинда аз қонуният ва равандҳои физикавӣ ба таври васеъ истифода мебарад, бинобар ин дар раванди машғулиятҳои физика ин қонуниятҳоро шарҳ дода, дар асоси масъалаҳои проблемавӣ мустаҳкам кардан зарур аст. Инсони комил пурқиммат будани ҳаётро дарк карда, ҷаҳони пурарзишро арзёбӣ намуда ба он таъсир мерасонад ва дарҳол ба он мутобиқ мешавад. Моҳияти тарбия муносибат ба ҷаҳон, таъмини дониш дар бораи олами атроф ва таъсиррасонӣ ба он мебошад [9]. Масалан, қувваи ҷозиба, ки физика онро меомӯзад, ба ҳама мавҷудоти зинда таъсир мерасонад, дар ҳоле ки биофизика меомӯзад, ки чӣ гуна қувваҳои физикӣ ба монанди стресс ва қувва ба бофтаҳо ва узвҳои зинда таъсир мерасонанд. Дар зер мавзӯҳои асосӣ ва ҷолиб, ки робитаи зич ва пурмаҳсули физика ва биология-ро нишон медиҳанд, оварда шудаанд:

Моделҳои механикии устухонҳо ва мушакҳо. Дар ин модел устухонҳоро ҳамчун ҷисмҳои сахт тасаввур меkunанд, ки дар гирду атрофи микёсҳои муайян гардиш меkunанд. Масалан, устухони болои бозу ва лаби пойро метавон ҳамчун ду ҷисми сахт тасаввур кард. Механикаи гардиши онҳо ба таври муқаррарӣ бо қонунҳои Нютон ва кинематика тавсиф карда мешаванд. Ин модел барои таҳлили ҳаракатҳои оддӣ ва пешгӯии қувваҳои устувор дар устухонҳо истифода мешавад. Дар бугумҳо ҳаракатҳои гардишӣ ва баъзан ҳаракатҳои хурди қаддӣ (гардиш ва кӯчиш) сураат мегиранд, ки бо моменти қувва тавсиф карда мешавад. Формулаи умумии моменти қувва дар бугум чунин аст:

$$M = Fd$$

Дар ин ҷо: M - моменти қувва, F - қувва ва d - масофа аз хати таъсири қувва ба меҳвари гардиш. Ҳангоми ягон чизи вазнинро бардоштани одам, бугуми шона ва бугуми

китф ба қувваи гардиш ва моменти қувва дучор мешаванд. Барои дарки он масъалаи проблемавии зеринро дида мебароем.

Масъалаи 1. Моменти қувваро ҳангоми бардоштани ҳалтаи массааш 20 кг ҳисоб кунед, агар масофа аз нуқтаи таъсири қувва то меҳвари гардиши бугум ба 0,3 м баробар бошад.

Д.ш.а: Ҳал: Вазни ҷисм аз ҳисоби шитоби афтиши озод бо
 $m = 20 \text{ кг}$ формулаи зерин ҳисоб карда мешавад.
 $d = 0,3 \text{ м}$ $F = mg = 20 \text{ кг} \cdot 10 \text{ м/с}^2 = 200 \text{ Н}$
 $M = ?$ Моменти қувва:
 $M = Fd = 200 \text{ Н} \cdot 0,3 \text{ м} = 60 \text{ Н} \cdot \text{м}$

Ин момент тавассути мушакҳо ва бугум нигоҳ дошта мешавад, то даст ғалат нашавад ва одам тавонад вазнро бардорад. Дар ҳолатҳои осеб ё зарар дар мушакҳо ё бугум, иҷрои чунин моментҳо мушкӣ мешавад ва ҳаракат маҳдуд мегардад. Омӯхтани ин равандҳо ба табибон ва мутахассисони физиотерапия кумак мекунад, ки ҷароҳатҳоро беҳтар табобат кунанд ва моделҳои дахлдор созанд. Бо таъсири бору фишорҳои механикӣ тағйир ёфтани устухонҳо бо қонуни Вулф шарҳ дода мешавад. Ин қонун яке аз принципҳои асосии биомеханика ва физиологияи устухонҳост, ки онро соли 1892 олим Ҳерман Вулф пешниҳод кардааст [10]. Ба ибораи дигар, устухонҳо тавре таҳия шудаанд, ки зичии модда ва сохти онҳо аз ҳисоби борҳо ва фишорҳое, ки ба онҳо меоянд, тағйир меёбад. Ҳангоми ба фишори механикӣ дучор гардидани устухон (масалан, ҳангоми варзиш, гардишҳо ё борҳои вазнин), ҳуҷайраҳои устухон ғаъл мешаванд ва устухонро қавитар ва ғафстар месозанд. Агар устухон муддати тулонӣ фишори кофӣ нагирад масалан, ҳангоми беморӣ устухонҳо заиф, зичиашон кам гардида, мустаҳкамӣ ё устувории онҳо паст мешавад.

Масъалаи 2. Оё устухони одами ҳамеша ба варзиш машғулбуда аз устухони одами ба варзиш машғул набуда ягон фарқият доранд?

Ҳал: Касе, ки борҳо ва машқҳои вазнинро анҷом медиҳад, устухонҳояш ғафс ва қавитар мешаванд. Дар муқобил, шахсе, ки муддати тулонӣ бе ҳаракат аст (масалан, бемори рӯи ҷогаҳ), устухонҳояш заиф ва шикаста мешаванд.

Ҷараёни хун ва динамикаи моеъҳо дар системаи хунгард. Ҷараёни хун дар рағҳо бо воситаи Қонуни Пуазейл тавсиф карда мешавад. Ин қонун ба ҷараёни ламинарии моеъ дар рағҳо ва найчаҳои муқаррарӣ дахл дорад. Он барои ҳисоб кардани ҳаҷми моеъ (дар ҳолати мо — хун) ки дар як вақт аз найчаи гардишӣ мегузарад, истифода мешавад. Формулаи қонуни Пуазейл намуди зеринро дорад.

$$Q = \frac{\Delta p \pi r^4}{8\eta L}$$

Дар ин ҷо: Q – суръати ҷараёни ҳаҷмии моеъ ($\text{м}^3/\text{с}$ ё мл/с), Δp — фарқияти фишор байни ду нуқтаи рағ (Па), r — радиуси дохилии рағ (м), η — часпакии моеъ ($\text{Па} \cdot \text{с}$), L — дарозии рағ (м), π — доимии математикӣ (~ 3.1416).

Масъалаи 3. Чаро Ҳангоми варзиш мушакҳо ба оксиген ва ғизо бештар ниёз доранд?

Ҳал: Ҳангоми варзиш рағҳои мушакҳо васеъ мешаванд. Мувофиқи қонуни Пуазейл, агар радиус ду баробар афзояд, ҷараёни хун 16 баробар зиёд мешавад! Ин зиёдшавии ҷараён барои расонидани оксиген ва моддаҳои ғизоӣ муҳим аст.

Масъалаи 4. Агар ҳангоми сари зону бисёр нишастан, мо аз чоямон рост хезем худро бемор ҳис мекунем. Баъзан пеши чашмамон торик мешавад. Ин ҳодисаро чӣ тавр шарҳ медиҳед. Оё ин ҳодиса бо физика робита дорад?

Ҳал: Ҳангоми нишастан, фишори хун дар пойҳо кам мешавад. Пастшавии фишор эҳтимоли кам шудани қараёни хун ба мағзи сарро зиёд менамояд, ва боиси норасоии оксиген мегардад, бинобар ин мо худро хаста эҳсос менамоем. Ҳамин тавр доир ба мавзӯҳои зерин низ масъалаҳои проблемавӣ тартиб дода, робитаи физика ва биологияро шарҳ додан мумкин аст.

Диффузия ва мубодилаи газҳо дар организм. Дар физика диффузия гуфта ҳаракати молекулаҳо аз минтақаи консентратсияаш баланд ба минтақаи консентратсияаш паст фаҳмида мешавад. Дар биология интиқоли оксиген дар шуш ба хуни капиллярҳо ва карбондиоксид аз хун ба ҳавои шуш тавсиф карда мешавад. Дар бофтаҳо оксиген ба ҳуҷайраҳо ва CO_2 аз ҳуҷайраҳо ба хун интиқол меёбад. **Мисол:** Вақте ки шумо нафас мекашед, оксиген дар алвеолаҳо ҷамъ мешавад (консентратсия баланд), дар капиллярҳо кам аст — бинобар ин оксиген бо диффузия ба хун мегузарад.

Электрофизиология ва нейрофизика. Электрофизиология — ин шохаи илм аст, ки ба тадқиқи фаъолиятҳои электрии ҳуҷайраҳо ва бофтаҳо, бахусус ҳуҷайраҳои асаб ва мушакҳо машғул аст. Дар ин шоха тағйироти потенциали электрӣ, интиқоли сигналҳои нервӣ ва фаъолиятҳои электрии ҳуҷайраҳо омӯхта мешаванд.

Масъалаи 5. Чаро ҳангоми ба ягон зарфи ҳарораташ баланд, даст расонидан, фавран дастамонро ба қафо мекашем?

Ҳал: Ҳангоми ба ашёе, ки ҳарорати баланд дорад, (масалан, табақи оташирифта), даст расонидан, асабҳои махсус дар пӯсти даст сигнал медиҳанд. Ин сигнал ба шакли **импульси нерӯӣ** тавассути нейронҳо ба мағзи сар ё сутуни маҳбал мерасад. Мағз фавран ҳукм мекунад, ки дастро кашад ва ин ҳукм ба мушакҳо фиристода мешавад. Дар натиҷа, даст зуд ва ғайриихтиёрӣ аз ашёи гарм кашади мешавад. Қайд кардан ба маврид аст, ки ин амал дар микросонияҳо ба амал меояд.

Термодинамика ва мубодилаи гармӣ дар организми зинда. Термодинамика — як фасли физика буда, қонуни бақо ва табдили энергияро меомӯзад. Қонуни бақо ва табдили энергия дар организмҳои зинда низ иҷрошаванда мебошад. Организмҳои зинда энергияро аз муҳити берун мегиранд, онро ба шаклҳои гуногун табдил медиҳанд ва гармиро хориҷ мекунанд. Дар организмҳо энергия аз ғизо гирифта шуда, тавассути реаксияҳои метаболикӣ ба энергияҳои химиявӣ, механикӣ ва гармӣ табдил меёбад. Таъмини ҳарорати бадан барои фаъолияти дурусти ферментҳо ва ҳуҷайраҳо муҳим аст. Мувофиқи қонуни **қонуни якуми термодинамика** энергия аз ҳеҷ пайдо намешавад ва нест ҳам намегардад, танҳо аз як шакл ба шакли дигар табдил меёбад. Дар организм энергия аз ғизо гирифта мешавад, ба энергияҳои механикӣ, электрӣ ва гармӣ табдил меёбад.

Қонуни дууми термодинамика мефаҳмонад, ки дар ҳар табдили энергия дар организм самаранокӣ 100% нест. Як қисми энергия ҳамеша ба шакли гармӣ табдил меёбад ва ҳамчун гармӣ ба муҳити беруна ҷорӣ мешавад. Ин ба зиёдшавии энтропия дар системаҳои биологӣ оварда мерасонад.

Масъалаи 6. Чӣ гуна организмҳои зинда ҳароратро дар муҳити тағйирёбандаи беруна доимӣ нигоҳ дошта метавонанд? Кадом омилҳо ба самаранокии мубодилаи гармӣ таъсир мерасонанд?

Ҳал: Барои дуруст қараён гирифтани фаъолияти биологӣ организмҳо бояд ҳарораташонро дар ҳудуди муайян доимӣ нигоҳ доранд. Ҳангоми тағйирёбии ҳарорати

муҳити беруна мубодилаи гармӣ дар организм низ тағйир меёбад. Бинобар ин ҳарорати организмҳои зинда доимӣ мемонад.

Оптикаи биологӣ ва чашм. Оптикаи биологӣ равандҳои вобаста ба рӯшноӣ, шуоъафканӣ, инъикос ва дифраксияи шуоъҳоро дар системаи биологӣ масалан, чашм, меомӯзад. Ин илм кумак мекунад, ки фаҳмем чӣ гуна организмҳо шуоъро қабул ва коркард мекунанд. **Шуоъ** дар чашм ба сабаби фокусшавӣ дар линзаҳо ба як нуктаи хурд дар торчаи чашм мерасад. Ин нукта маълумотро ба асаби оптикӣ интиқол медиҳад ва ба майна мерасад, ки бинишро ташкил медиҳад. Чашм метавонад линзаро ба таври динамикӣ тағйир диҳад, ки имкон медиҳад объектҳои наздик ё дурро ба таври равшан бинем. Ин равандро **аккомодация** меноманд. Барои объектҳои наздик линза ғафс ва барои объектҳои дур линза тунук мешавад. Вақте ки шумо ба китоби наздик менигаред, линзаи чашм ғафс мешавад, то ҳарфҳоро равшан бинед. Агар линзаи чашм нуқсон дошта бошад (мисли миопия ё гиперметропия), шуоъ дуруст фокус намешавад ва биниш заиф мешавад. Оптикаи биологӣ ба фаҳмидани чӣ тавр чашм шуоъро қабул ва коркард мекунад, кумак мерасонад. Сохторҳои гуногуни чашм барои равшанӣ ва равона кардани шуоъ ба кор мераванд. Тағйирёбии фокус (аккомодация) барои биниши равшан дар масофаҳои гуногун муҳим аст.

Масъалаи 7. Оё чашми инсон дар шароити рӯшноии гуногун равшаниро танзим карда метавонад? Чӣ омилҳо ба сифати тасвири дидааш таъсир мерасонанд?

Ҳал: Чашм воситаи асосии қабулкунандаи рӯшноӣ ва тавлиди тасвир дар мағзи сари инсон аст. Барои дидани равшанӣ дар муҳитҳои гуногун, чашм бояд қобилияти танзими ҳаҷми рӯшноиро дошта бошад (масалан, тағйири диаметри зирак — **пупилла**). Қобилияти мутобиқ шудан ба равшании кам ва зиёд ба нигоҳдории сифат ва равшании тасвир таъсир мерасонад. Ҳангоми зиёд шудани рӯшноӣ **пупила танг** мешавад ва ба даруни чашм равшании камтар ворид мегардад. Ҳангоми фаро расидани торикӣ **пупила васеъ** гардида, ба дохили чашм равшании бештар ворид мешавад.

Акустика ва гӯш. Акустика — илмест, ки садо ва мавҷи садоро меомӯзад. Дар акустика тавлид, паҳншавӣ ва қабули садо мавриди баррасӣ қарор дода мешавад. Садо — ин мавҷи фишорест, ки дар муҳитҳои гуногун (ҳаво, об, бофтаҳо) паҳн мешавад. **Гӯшҳои берунӣ:** Гӯш чашми гӯш (пинна) ва канали гӯшро дарбар мегирад. Онҳо мавҷи садоро ҳам мекунанд ва ба қафаси гӯш (барабан) равона мекунанд. **Гӯшҳои миёна:** Дар қафаси гӯш се устухонча — молоточек, ковок ва тағо — мавҷҳои садоро тақвият медиҳанд ва ба гӯшҳои дохилӣ мегузaronанд. **Гӯшҳои дохилӣ:** Дар ин ҷо мавҷҳои садо ба сигналҳои нервӣ табдил меёбанд. Дар гӯшҳои дохилӣ раҳи ҳайвон ё кортии чунчун (кортӣ) мавҷуд аст, ки ҳучайраҳои махсуси сенсориро дар бар мегирад. Мавҷҳои садо тавассути гӯшҳои берунӣ ва канали гӯш ба барабан мерасанд ва барабан ба ҳаракат медарояд. Устухончаҳо ҳаракати барабанро тақвият дода, онро ба рағани дар гӯшҳои дохилӣ мерасонанд. Рағани гӯш ҳаракат мекунад ва ҳучайраҳои сенсорӣ (системаи нервӣ) ҳаракатро ба сигналҳои электрӣ табдил медиҳанд. Ин сигналҳо ба мағз ирсол шуда, мо садоро мешунавем.

Масъалаи 8. Кадом омилҳоеро медонед, ки боиси нигоҳдории шунавоии гӯши Шумо мегарданд?

Ҳал: Махдуд кардани муошират бо садоҳои баланд, истифодаи гӯшмонакҳо дар муҳити садои баланд, назорати саломатии гӯш ва табobati саривақтӣ, парҳез аз таъсири манфии муҳити атроф.

Механика ва биомеханикаи ҳучайра. Механикаи ҳучайра шохаи илм аст, ки таъсири қувваҳои физикӣ ва механикиро ба ҳучайраҳо ва таркиби онҳо меомӯзад. Он

равандҳои механикӣ — қувваҳо, фишор, деформатсия ва ҳаракатҳои дохили ҳуҷайра ва байни ҳуҷайраҳоро таҳлил мекунад. Биомеханикаи ҳуҷайра — истифодаи қонунҳои механика барои фаҳмидани фаъолияти ҳуҷайраҳо ва тарзи мутобикшавии онҳо ба муҳити механикиро меомӯзад. Ҳуҷайраҳо қобилияти эҳсоси қувваҳо (мисли кашиш, фишор, шикастан) ва посух додан ба онҳо доранд. Ҳуҷайраҳо дар бофтаҳо ба кашиш ва фишор дучор мешаванд (масалан, ҳангоми ҳаракати мушакҳо ё гардиши хуни капиллярӣ). Скелети ҳуҷайра (цитоскелет) шакл ва устувории ҳуҷайраро нигоҳ медорад. Ҳуҷайра метавонад шакли худро тағйир диҳад, ки барои ҳаракат ва тақсим шудани ҳуҷайра муҳим аст. Ҳуҷайраҳо ба механизми муҳити атроф (матриксҳои бофтаӣ, ҳуҷайраҳои ҳамсоя) таъсир мекунанд ва қувваҳоро интиқол медиҳанд. Интизор меравад, ки қувваҳои механикӣ ба сигналҳои биологӣ табдил ёбанд, ки ба афзоиш, тақсим ва ё фавти ҳуҷайра таъсир мерасонанд.

Масъалаи 9. Чӣ гуна қувваҳои механикӣ ба сохтор ва фаъолияти ҳуҷайраҳо таъсир мерасонанд ва чӣ омилҳо самаранокии ин таъсирҳоро муайян мекунанд?

Ҳал: Қувваҳои механикӣ ба мембрана ва ситоскелети ҳуҷайра таъсир мерасонанд. Мембрана метавонад шаклро тағйир дода, таъсири стрессро паҳн кунад, ситоскелет бошад бо истифода аз нахҳои сафедаи худро (актин, микротубулҳо ва миозин) посухи механикӣ медиҳад ва шакл ва функсияи ҳуҷайраро нигоҳ медорад. Қувваҳои механикӣ тавассути равандҳои молекулавӣ ба сигнали биологӣ табдил меёбанд. Ин равандро **механотрансдуксия** меноманд. Масалан, каналҳои ионӣ ё ресепторҳои мембрана метавонанд ҳангоми фишор кушода ё баста шаванд ва ин тағйирот ба фаълосозии пайдарпайи молекулаҳои сигналие, ки фаъолияти ҳуҷайраро танзим мекунанд, оварда мерасонад. Қувваҳои механикӣ метавонанд афзоиши ҳуҷайраҳоро танзим кунанд, ва ё боиси тағйироти метаболизм ва функсияҳои ҳуҷайра шаванд, ки ин барои нигоҳдории бофтаҳо ва ҷавоб ба муҳити берун муҳим аст.

Моделсозии компютерӣ ва симулятсияҳои биофизикӣ. Моделсозии компютерӣ — истифодаи барномаҳои компютерӣ барои сохтани намунаҳои рақамии равандҳои воқеӣ ё назариявӣ аст. Дар биофизика, моделсозӣ ба омӯзиши системаҳои мураккаб — ҳуҷайраҳо, бофтаҳо, организмҳо — кумак мекунад. Модел метавонад қонуниятҳои ҳаракат, мубодилаи моддаҳо, интиқоли сигнал ва ғайраро нишон диҳад. Симулятсия — ин иҷрои динамикӣ ва виртуалии модели компютерӣ бо мақсади пешгӯии рафтор ва тағйироти системаи биологӣ аст. Бо ёрии симулятсияҳо таҳлил ва пешгӯии натиҷаҳо бидуни таҷрибаҳои физикӣ имконпазир мешавад. Ба сифати мисол масъалаи 12-ро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Масъалаи 12. Чӣ тавр тағйироти суръати ҷараёни хун дар рағҳо ба фишори хун таъсир мерасонад?

Ҳал: Дар системаи гардиши хун, шохраг (артерия)-ҳо шоха-шоха мешаванд ва ба капиллярҳои борик мегузаранд. Маълум аст, ки ҷараёни хун бояд тавассути рағҳои гуногун, бо радиусҳои мухталиф, мунтазам ва бидуни қатъӣ гузарад. Дар баъзе ҳолатҳо (масалан, тангшавии рағ — **стеноз**), суръати ҷараён меафзояд, аммо фишори дохилӣ коҳиш меёбад. Бар асоси қонуни Бернулли, чӣ гуна тағйирёбии суръати хун ба фишори дохилии хун таъсир мерасонад муайян кардан мумкин аст:

$$p + \frac{\rho v^2}{2} + \rho gh = \text{const}$$

Ин ҷо: p - фишор, ρ - зичии хун, v - суръати хун, h - баландии нуқта, ки дар рағҳои ҳамвор ба назар гирифта намешавад.

Ҳамин тавр робитаҳои байнифаннӣ дар раванди омӯзиши проблемавии физика мавқеи намоён дошта, ба раванди азхудкунии дониши физикӣ мусоидат карда метавонанд. Тавре, ки қайд гардид, робитаи физика ва биологияро на бо мисолҳои

тасодуфӣ балки бо масъалаҳои илман асоснокшуда таъмин намудан мумкин аст. Барои ин омӯзгор бояд маводи дидактикии заруриро, ки самтҳои асосии татбиқи алокаи физика ва биологияро тавсиф менамоянд, дошта бошад. Дар мавриди ба эътибор нагирифтани ин робитаҳо муносибати байни намудҳои физикӣ ва биологии ҳаракати материя аз тарафи донишҷӯён нодуруст тасаввур карда шуда, дониши онҳо аз ҳаёт чудо мешавад.

АДАБИЁТ

1. Умаров У.С., Раҷабов У.Х. Нақши кафедраи методикаи таълими физика дар татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Душанбе -2023 С. 226-235.
2. Зверев, И.Д. Взаимная связь учебных предметов Текст. / И.Д. Зверев. – М.: Знание, 1977. – 61 с.
3. Скакун В. А. Преподавание общетехнических и специальных предметов в профессионально-технических училищах: Профпедагогика. М.: Высш. шк., 1989. 232 с.
4. Струминский В.Я. Педагогические идеи В.Ф. Одоевского [Текст] / В.Я. Струминский // В.Ф. Одоевский. Избранные педагогические сочинения / Сост., ред., вступ. ст. и примеч. В.Я. Струминского. – М.: Учпедгиз, 1955. – 368с.
5. Истамов Ф. Технологии омӯзиши проблемавӣ дар дарсҳои механика / Ф.Х. Истамов, З.П. Ахмедова. " Душанбе. " 2022. " 251 с.
6. Истамов Ф.Х., Ахмедова З.П., Аловиддинов А.Ч., Дустов А.И. Таълими проблемавии физика дар муассисаҳои олий. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Душанбе -2023 С. 218-226.
7. Лутфилоев Н.А., Истамов Ф.Х., Сафаров А.Ф., Ахмедова З.П. Шарҳи проблемавии ҳодисаҳои астрономӣ дар асоси донишҳои физикавӣ// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Душанбе -2024 №4 С. 206-213.
8. Афанасьева И.А. Реализация межпредметных связей как одно из направлений повышения качества образования [Электронный ресурс] // Общепедагогические технологии. URL: <http://открытыйурок.рф/статьи/527712/> (дата обращения: 27.01.2019).
9. Ф. Истамов, З. Ахмедова, М. Сатторова, Х. Гулова Омӯзиши проблемавӣ дар дарсҳои физика // Паёми пажӯҳишҳои рушди маориф №4 (32) Душанбе 2020. С. 190-194.
10. Ruff, C., Holt, B., & Trinkaus, E. (2006). Who's afraid of the big bad Wolff?: "Wolff's law" and bone functional adaptation. *American Journal of Physical Anthropology*, 129(4), 484-498.
11. Малафеев Р.И. Проблемное обучение физике в средней школе / Р.И. Малафеев. -М.: Просвещение, 1980.
12. Оконь В. Основы проблемного обучения / В.Оконь. – М.: Просвещение. –1968 г. – 122 с.
13. Ушинский, К.Д. Сборник сочинений т.2/ К.Д. Ушинский. - Москва, 1948. -659 с
14. Дустов А.И. Применение инновационных технологий на современном уроке при решении проблемной ситуации /А.И. Дустов // Материалы XXIV Международной научно-практической конференции «Проблемы педагогической инноватики в профессиональном образовании», Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, Санкт-Петербург, издательско-полиграфическая ассоциация высших учебных заведений, 2023. - С. 96 - 98.
15. С. П. Ситько, Л. Н. Мкртчян, «Введение в квантовую медицину», Киев, Паттерн, 1994 (144 стр).
16. А. В. Якунов, «Особенности размножения одиночных клеток дрожжей в условиях электромагнитной изоляции», *Physics of the Alive*, v.5 (1997), №1, (55-59) стр.
17. С. П. Ситько, Ю. А. Скрипник, А. Ф. Яненко, «Аппаратурное обеспечение современных технологий квантовой медицины», Киев, «ФАДА, ЛТД», 1999 г, 200 стр.

ТАКМИЛ ДОДАНИ РОБИТАҲОИ БАЙНИФАННӢ ДАР РАВАНДИ ОМӢЗИШИ ПРОБЛЕМАВИИ ФИЗИКА

Дар мақола доир ба робитаҳои байнифаннӣ ва усулҳои истифодаи дониши биологӣ ҳангоми машғулиятҳои физика мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Қайд гардидааст, ки дар раванди омӯзиши физика аз элементҳои биологӣ истифода бурдан, ва бо масъалаҳои проблемавии гуногун шарҳ додани онҳо боиси рушди салоҳияти касбии донишҷӯён гардида, онҳоро ба ҳаёти мушаккilonаи ояндашон омода менамояд. Аз тарафи дигар истифодаи масъалаҳои проблемавии гуногун, ки шавқу ҳаваси донишандӯзии донишҷӯёнро баланд бардошта, боиси рушди тафаккури эҷодии онҳо мегардад.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ В ПРОЦЕССЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ

В статье рассматриваются межпредметные связи и методы использования биологических знаний на занятиях по физике. Отмечается, что использование биологических элементов в процессе изучения физики и объяснение их с помощью различных проблемных задач приводит к развитию профессиональной

компетентности студентов и готовит их к будущей самостоятельной жизни. С другой стороны, использование различных проблемных задач, повышая интерес студентов к обучению, приводит к развитию их творческого мышления.

IMPROVING INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS IN THE PROCESS OF PROBLEM-BASED LEARNING IN PHYSICS

The article discusses interdisciplinary connections and methods of using biological knowledge during physics classes. It is noted that using biological elements in the process of studying physics and explaining them with various problem problems leads to the development of students' professional competence and prepares them for their future independent life. On the other hand, the use of various problem problems, which increase students' interest in learning, leads to the development of their creative thinking.

Маълумот дарбори муаллифон:

Истамӣ Фарҳодҷон Хочамқулзода, мудири кафедраи методикаи таълими физикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсент; Тел.: (+992) 870 87 77 55; E-mail: istamov1972@list.ru

Комилӣ Абдулхай Шарифзода, директори Институти илмӣ-таҳқиқотии таърихи илмҳои табиётишиносӣ ва техникии назди ДДБ ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои таърих, доктори илмҳои физикаю математика, профессор, академики Академияи байналмилалии мактабҳои олии. Тел.: (+992) 900 18 00 99; E-mail: akomili2006@mail.ru

Лутфилоев Нацибулло Аюбович – ассистенти кафедраи астрономия, мушовири академии факултети физикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 7340425, Чумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 909-44-17-17. Email: najib.0905@mail.ru.

Сведения об авторах:

Истамӣ Фарҳодҷон Ходжамқулзода, заведующей кафедрой методики преподавания физики Таджикского национального университета, кандидат физико-математических наук, доцент; Тел.: (+992) 870 87 77 55; E-mail: istamov1972@list.ru

Комили Абдулхай Шарифзода, директор научно-исследовательского института истории естествознания и техники при Бохтарском государственном университете имени Носира Хусрава, кандидат исторических и доктор физико-математических наук, профессор, академик Международной Академии высших школ. Тел.: (+992) 900 18 00 99; E-mail: akomili2006@mail.ru

Лутфилоев Нацибулло Аюбович – доцент кафедры астрономии, научный руководитель физического факультета Таджикского национального университета. Адрес: 7340425, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: (+992) 909-44-17-17. Электронная почта: najib.0905@mail.ru.

Information about the authors:

Istami Farhodjon Khojamqulzoda, Head of the Department of Methods of Teaching Physics at the Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Phone: (+992) 870 87 77 55; E-mail: istamov1972@list.ru

Komili Abdulhai Sharifzoda, Director of the Research Institute for the History of Natural Science and Technology at Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Candidate of Historical Sciences and Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Academician of the International Academy of Higher Schools. Phone: (+992) 900 18 00 99; E-mail: akomili2006@mail.ru

Lutfiloev Najibullo Ayubovich – Assistant Professor of the Department of Astronomy, Academic Advisor of the Faculty of Physics of the Tajik National University. Address: 7340425, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 909-44-17-17. Email: najib.0905@mail.ru.

ТАДБИҚИ МОДЕЛИ МАТЕМАТИКИИ ДАРРАНДА-ТУЪМА БО ФУНКСИЯҲОИ ТРОФИКИИ К.С. ХОЛЛИНГ ДАР ЗАБОНИ БАРНОМАСОЗИИ R.

Одинаев А.Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Моделҳои дарранда-туъмаи Холлинг як модели асосии динамикии мебошад, ки муносибатҳои байни ҷонварон ва растаниҳо дар экосистемаҳои табиӣ баён менамояд. Ҳадафи ин мақола аз он иборат мебошад, ки тадқиқи модели додашуда дар забони барномасозии R мебошад, ки бо истифода аз функсияҳои трофикии, таъсири мутақобили туъма-дарранда ва дигар параметрҳои экосистемаро таҳлил менамоям.

Дар қори мазкур раванди байниҳам таъсиррасонии намудҳои биологиро дида мебароем [1-4].

Мақсади ин тадқиқот таҳлил ва моделсозии динамикаи экосистема бо истифодаи модели дарранда-туъмаи Холлинг мебошад. Мо мехоҳем, ки бо истифодаи забони барномасозии R, муносибатҳо ва мутақобилаи туъма ва даррандаро омузем. Дар асоси ин тадқиқот, мо мехоҳем, ки чӣ гуна тағйироти параметрҳо дар динамикаи ин экосистемаҳо таъсир мерасонанд, ва чӣ гуна модели Холлинг метавонад барои фаҳмидани раванди табиӣ ҳаёти ҷонварон ва растаниҳо кумак менамояд.

Моделҳои асосии системаи дарранда-туъмаро бо истифода аз муодилаҳои Вольтерра муаррифӣ карда ва дар он функсияҳои трофикии Холлингро ҷорӣ мекунем¹:

Фарз мекунем, ки мо ду намуд дорем: даррандаҳо (бо тағирёбандаи R намояндагӣ мекунанд) ва қурбонӣён (бо тағирёбандаи V намояндагӣ мекунанд).

Моделҳои Волтерра барои ин система чунин мебошанд:

$$\begin{cases} \frac{dN}{dt} = rN - \alpha NP \\ \frac{dP}{dt} = \beta NP - mP \end{cases} \quad (1)$$

Дар ин ҷо:

N — шумораи туъма

P — шумораи дарранда

r — суръати афзоиши туъма

alpha — суръати истеъмоли туъма аз ҷониби дарранда

beta — суръати тақвияти дарранда бо хӯрок

m — суръати фавти дарранда

Барои дар амалия нишон додани модели Холлинг дар забони алгоритми R, мо метавонем системаи муодилаҳои дифференсиалиро бо истифодаи функсияҳои интегратсионии забони алгоритми R истифода менамоям. Барои ҳалли системаи

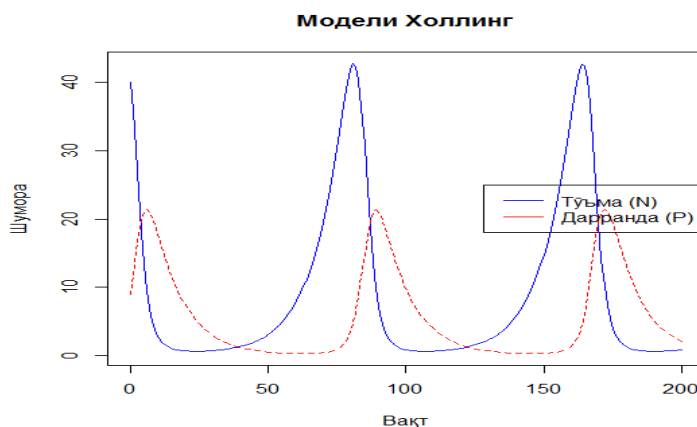
¹ Одинаев, А. Ҳ. Усули компютери омузиши моделҳои физикӣ / А. Ҳ. Одинаев // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. – 2021. – № 4(36). – Р. 203-208. – EDN LGJLAA.

муодилаҳои дифференциалӣ ин функсия `ode` аз бастаҳои `deSolve` ё `deSolve.ode` дават карда мешавад².

Коди барнома

```
library(deSolve)
# Системаи муодилаҳои дифференциалӣ
holing_model <- function(t, state, parameters) {
  with(as.list(c(state, parameters)), {
    # Ҳисоб намудани суръатҳои тағйироти туъма ва дарранда
    dN <- r * N - alpha * N * P
    dP <- beta * N * P - m * P
    return(list(c(dN, dP)))
  })
}
# Ҳолати ибтидоӣ
initial_state <- c(N = 40, P = 9)
# Параметрҳои модели Холлинг
parameters <- c(r = 0.1, alpha = 0.02, beta = 0.01, m = 0.1)
# Вақт
time <- seq(0, 200, by = 1)
# Ҳалли модел
out <- ode(y = initial_state, times = time, func = holing_model, parms = parameters)
# Таблиғоти натиҷа
matplot(out[, 1], out[, 2:3], type = "l", col = c("blue", "red"),
  xlab = "Вақт", ylab = "Шумора", main = "Модели Холлинг")
legend("right", legend = c("Туъма (N)", "Дарранда (P)"), col = c("blue", "red"), lty =
```

1)

Расми 1. Натиҷаи модели математикии системаи (1).

Хулоса

Дар ин тадқиқот, мо динамикаи экосистемаҳоро бо истифода аз модели дарранда-туъмаи Холлинг ва функсияҳои трофикӣ дар забони барномасозии R тавасути модели компютерӣ иҷро намудем. Модел ба таври дуруст муносибатҳо ва мутақобилаи байни туъма ва даррандаро, муайян мекунад. Натиҷа нишон медиҳад, ки тағйироти

² Одинаев, А. Х. Математическое моделирование экосистем заповедника "Рамит" с учетом возрастных структур / А. Х. Одинаев, М. К. Юнуси, Д. М. Давлатов // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2018. – № 1. – С. 21-30. – EDN XOBRTQ.

параметрҳо, аз ҷумла суръати афзоиши туъма, истеъмоли туъма аз ҷониби дарранда ва муриши дарранда, ба динамикаи экосистема таъсири назаррас мерасонанд. Модели Холлинг ба муҳаққиқон ва олимони имкон медиҳад, ки ба осонӣ фаҳманд, чӣ гуна экосистемаҳои воқеӣ бо мутобиқ кардани параметрҳо метавонанд барои таҳқиқи динамикаи омори ҳайвонот ва растаниҳо кумак расонанд.

АДАБИЁТ

1. Акулич И. Л. Математическое программирование в примерах и задачах. - М.: Высшая школа, 1993.
2. Бутиков Е. И. Основы классической динамики и компьютерное моделирование. Материалы 7 научно-методической конференции, Академическая Гимназия, Санкт-Петербург - Старый Петергоф, с. 47, 1998.
3. Кавтрев А. Ф. "Методика использования компьютерных моделей на уроках физики". Пятая международная конференция "Физика в системе современного образования" (ФССО-99), тезисы докладов, том 3, Санкт-Петербург: "Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена", с. 98-99, 1999.
4. Одинаев, А. Ҳ. Усули компютери омӯзиши моделҳои физикӣ / А. Ҳ. Одинаев // Паёми Пажӯишгоҳи рушди маориф. – 2021. – № 4(36). – Р. 203-208. – EDN LGJLAA.
5. Одинаев, А. Х. Математическое моделирование экосистем заповедника "Рамит" с учетом возрастных структур / А. Х. Одинаев, М. К. Юнуси, Д. М. Давлатов // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2018. – № 1. – С. 21-30. – EDN XOBVQT.
6. Одинаев, А. Х. О задачах моделирования региональных заповедников РТ / А. Одинаев, С. Одинаева, М. К. Юнуси, З. Самариддинова // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2017. – № 1-5. – С. 191-196. – EDN XYAGUX.
7. Юнуси, М. К. О моделировании регуляризованных экологических систем / М. К. Юнуси, А. Х. Ходжаева, А. Одинаев // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2014. – № 1-2(130). – С. 3-11. – EDN VBXTEB.
8. Одинаев, А. О качественной устойчивости некоторых структур экосистем заповедника "Ромит" / А. Одинаев, М. К. Юнуси // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2013. – № 1-2(106). – С. 53-60. – EDN VVKUKZ.
9. Одинаев, А. Х. Анализ качественной устойчивости экологической системы заповедника "Рамит" под воздействием внешних факторов / А. Х. Одинаев, С. А. Одиназова // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия естественных наук. – 2022. – № 2-2(99). – С. 16-21. – EDN OTLWXW.
10. Одинаев, А. Ҳ. Моделсозии компютери барои амсилаи математикии популятсияи намудҳои биологӣ дар забони барномасозии R / А. Ҳ. Одинаев // Таҳлили компютери масъалаҳои илм ва технология: Маводҳои конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи, бахшида ба «Солҳои 2020-2040 эълон гардидани 20-солаи омӯзиш ва рушди илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» ва «75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», Душанбе, 24 октябр 2023 года. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. – Р. 95-98. – EDN FZAMWJ.

ТАДБИҚИ МОДЕЛИ МАТЕМАТИКИИ ДАРРАНДА-ТУЪМА БО ФУНКСИЯҲОИ ТРОФИКИИ К.С. ХОЛЛИНГ ДАР ЗАБОНИ БАРНОМАСОЗИИ R.

Моделҳои дарранда-туъмаи Холлинг як модели динамикии барои таҳлил ва шеносии муносибатҳои экосистемавӣ мебошад, ки дар он ду гурӯҳ — туъма ва дарранда — бо функсияҳои трофикии вобастаанд. Ҳадафи ин тадқиқот иҷрои модел дар забони барномасозии R ва таҳлил кардани динамикаи экосистема бо истифодаи параметрҳои модели Холлинг мебошад. Моделҳои мазкур дар шакли системаҳои дифференсиалӣ таҳия шудааст, ки суръат ва мутақобилаи байни туъма ва даррандаҳоро барои ҳолатҳои гуногун симулятсия менамояд. Бо кумак аз функсияҳои интегратсионӣ ва имкониятҳои таҳлилии дар забони

барномасозии R, натиҷа нишон медиҳанд, ки чӣ гуна тағйироти параметрҳо (суръати рушди туъма, истеъмоли туъма, ва муриши дарранда) метавонад ба динамикаи экосистема таъсир расонад. Ин таҳқиқот барои таҳлили дарк кардани динамикаи экосистемаҳо ва шеносоии равандҳои табиӣ муфид мебошад.

Калидвожаҳо. Модел, дарранда-туъма, системаи муодилаҳо, забони барномасозӣ, динамика.

РАЗРАБОТКА МАТЕМАТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ХИЩНИК-ЖЕРТВА С ТРОФИЧЕСКИМИ ФУНКЦИЯМИ К.С. ХОЛЛИНГ НА ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ R.

Модель хищник-жертва Холлинга представляет собой динамическую модель для анализа и моделирования экосистемных отношений, в которых две группы — жертва и хищник — связаны трофическими функциями. Целью данного исследования является выполнение модели на языке программирования R и анализ динамики экосистемы с использованием параметров модели Холлинга. Модель разработана в виде дифференциальных систем, которые моделируют скорость и взаимодействие между добычей и хищниками для различных ситуаций. С помощью интегрированных функций и аналитических возможностей языка программирования R результат показывает, как изменения параметров (скорость развития добычи, потребление добычи и скорость хищничества) могут влиять на динамику экосистемы. Это исследование полезно для анализа понимания динамики экосистем и закономерностей природных процессов.

Ключевые слова. Модель, хищник-жертва, система уравнений, язык программирования, динамика.

DEVELOPMENT OF A PREDATOR-PREY MATHEMATICAL MODEL WITH TROPHIC FUNCTIONS BY K.S. HOLLING IN THE R PROGRAMMING LANGUAGE.

The Holling predator-prey model is a dynamic model for analyzing and simulating ecosystem relationships in which two groups, the prey and the predator, are connected by trophic functions. The purpose of this study is to implement the model in the R programming language and analyze the dynamics of the ecosystem using the parameters of the Holling model. The model is designed as a differential system that simulate the speed and interaction between prey and predators for different situations. Using the integrated functions and analytical capabilities of the R programming language, the result shows how changes in parameters (prey growth rate, prey consumption, and predator rate) can affect the dynamics of the ecosystem. This study is useful for analyzing the understanding of ecosystem dynamics and the patterns of natural processes.

Keywords. Model, predator-prey, system of equations, programming language, dynamics.

Маълумот дар бораи муаллиф: Одинаев Алимурод Ҳомидович – номзоди илмҳои техникаӣ, кафедраи амсиласозӣ математикӣ ва компютери Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17, Телефон: (+992)918– 52– 72– 63; E-mail: oolimurod@mail.ru.

Сведения об автор: Одинаев Алимурод Хомидович – кандидат технических наук, кафедры математического и компьютерного моделирования Таджикского национального университета. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ 17, Телефон: (+992)918–52– 72– 63; E-mail: oolimurod@mail.ru.

Information about the author: Odinaev Alimurod Khomidovich – candidate of technical sciences, of the Chair of Mathematical and Computer Modeling of the Tajik National University. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17, Phone: (+992) 918–52–72– 63; E-mail: oolimurod@mail.ru.

ИЛМҲОИ ТЕХНИКӢ

ТДУ: 331

ТЕХНОЛОГИЯИ ЗЕҲНИ СУНӢИ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Мирзоев Н. Ҳ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар Паёми имсолаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ ҳамчун санади муҳими стратегӣ, ба масоили рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия диққати махсус равона шуда, муҳимияти гузариш ба ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, ташкили инфрасохтори рақамӣ, тақмили заминаҳои ҳуқуқӣ, рушди зехни сунӣ ва оморасозии кадрҳо дар ин самт ҳамчун воситаҳои афзалиятноки рушди иқтисодӣ таъкид шудааст.

Азҷумла дар Паём ибраз дошта шуд: «Ҷиҳати вусъат бахшидан ба равандроҳои инноватсионӣ ва истифодаи ҳамаҷонибаи имкониятҳои технологияҳои нави рақамӣ дар иқтисодиёт пешниҳод менамоем, ки солҳои 2025 – 2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон карда шаванд [1, с.3-4].

Истифодаи васеи зехни сунӣ дар пешниҳоди хизматрасониҳо ва низоми бақайдгирии давлатӣ ҳамчун яке аз самтҳои рушди иқтисоди рақамӣ таъкид карда шудааст.

Технологияи зехни сунӣ яке аз соҳаи пешрафтаи илм ва техникаву технологияи нав мебошад, ки бо мақсади сохтани технологияи компютерҳо ва системаҳои нави муосир барои анҷом додани вазифаҳои мухталиф бо истифода аз алгоритмҳо ва моделҳои нави компютерӣ равона карда шудааст. Технологияи зехни сунӣ ба технологияҳои компютерҳо имконият медиҳад, ки аз таҷриба ё маълумотҳо омӯзанд, тасаввуроти воқеиро дарк кунанд ва қарорҳои мантиқӣ қабул намоянд.

Аз тарафи дигар зехни сунӣ (*artificial intelligence*) ин технологияи нави компютерӣ буда ба таҳқиқ ва эҷоди системаҳое равона шудааст, ки метавонанд вазифаҳои зехнии инсон ва истифодабарандаро иҷро кунанд. Яъне он як соҳаи пешрафта дар технологияи нави иттилоотӣ мебошад, ки бо истифода аз алгоритмҳо ва моделҳои компютерӣ, имконият медиҳад, ки маълумотҳоро таҳлил ва пешгӯӣ кунанд. Ин технология дар рушди иқтисоди рақамӣ нақши муҳим дорад, зеро он бо автоматикунӣ, таҳлили маълумот ва беҳтарнамояи алоқаманд буда, ба корхонаҳо имконият медиҳанд, ки қарорҳои идоракуниро зуд ва самаранок қабул кунанд ва дар ниҳоят ин ба афзудани суръати рушди иқтисодӣ боис мегардад.

Зехни сунӣ як баҳши илми технологияи компютерӣ буда ба сохтани мошинаҳо ё барномаҳое сарувор дорад, ки онҳо ба зехни инсон тақлид карда, қобилияти пажӯиш ё фикр карданро дошта, бо истифода аз алгоритмҳо ва моделҳои математикӣ (риёзӣ) системаҳои компютериро барои иҷрои вазифаҳои гуногун, аз қабили таҳлили сухан, таҳлили тасвир, омӯзиш ва ҳалли мушкилот водор месозад.

Зехни сунӣ метавонад равандроҳои истеҳсолӣ ва хизматрасониро худкор (автоматӣ) кунад, ки ин ба коҳиш ёфтани хароҷот ва беҳтар шудани самаранокии корхонаҳо оварда мерасонад.

Масалан, истифодаи техникаи ҳушманд (роботҳо) ва системаҳои автоматикӣ дар истеҳсолот имконият фароҳам меорад, ки маҳсулот бо сифати баланд ва дар вақти кӯтоҳ истеҳсол шавад. Ин раванд на танҳо самаранокии корхонаҳоро баланд мебардорад,

балки ба кам кардани хатоҳо, беҳтар кардани сифати маҳсулот ва паст кардани арзиши аслии маҳсулот кумак мерасонад.

Зехни сунъӣ бо таҳлили маълумотҳои калон (Big Data) кумак мекунад, ки корхонаҳо ба маълумоти муътамад ва самаранок барои қабули қарорҳо дастрасӣ пайдо кунанд. Ин раванд метавонад ба пешгӯии тамоюлҳо ва эҳтиёҷоти бозор ва инчунин беҳтар кардани стратегияи маркетинг ва фурӯш кумак расонида, корхонаҳо метавонанд тавассути он рафтори мизочонро таҳлил кунанд ва хидматрасониҳои худро ба мизочон мутобиқ созанд.

Зехни сунъӣ бори аввал дар илм соли 1956 дар конфронси тобистона дар Коллеҷи Дартмут эътироф карда шуд, ки онро математик Љон Маккарти пешниҳод намуд. Вай зехни сунъиро ҳамчун абстраксияи математикӣ баррасӣ карда, ҳадафаш эҷод кардани ташбеҳи "сунъӣ"-и тафаккури инсон буд. Дар даҳсолаҳои минбаъда зехни сунъӣ маъруфият пайдо карда, алгоритмҳои омӯзиши мошинӣ пайдо шуданд, ки ба технологияи компютерҳо барои мустақилона ҷамъ кардани дониш тавассути озмоиш ва хатоӣ кумак менамуданд [3, с.34].

Аз соли 2010 инҷониб афзоиши қудрати ҳисоббарорӣ имкон дод, ки маълумоти калон бо усулҳои омӯзиши амиқ дар асоси шабакаҳои нейронӣ муттаҳид карда шаванд ва дар ин замина ташҳиси сухан ва тасвир, дарки забони табиӣ ва ронандаи мустақили автомобил фаъолона инкишоф ёфтанд.

Зехни сунъӣ ба ҷанд намуд тақсим мешавад, ки ҳар кадом хусусиятҳои хос ва барномаҳои худро дорад.

- **Зехни сунъии маҳдуд (Narrow AI):** Ин намуд ба системаҳои ишора мекунад, ки танҳо дар як вазифа ё соҳа кор мекунанд. Масалан, системаҳои ташҳиси сухан, ки барои фаҳмидан ва ҷавоб додан ба фармонҳо тарҳрезӣ шудаанд.
- **Зехни сунъии умумӣ (General AI):** Ин намуд ба системаҳои ишора мекунад, ки метавонанд вазифаҳои гуногунро ба монанди инсон иҷро кунанд. Зехни сунъии умумӣ ҳанӯз дар марҳилаҳои таҳқиқотӣ қарор дорад ва ҳоло камтар дар амал истифода мешавад.
- **Зехни сунъии супер (Superintelligent AI):** Ин намуд назар ба зехни инсонӣ хеле пешрафта ва қобилиятҳои зиёдеро дорост. Ин мафҳум дар илмҳои фантастикӣ бештар баррасӣ мешавад, зеро он ҳанӯз вуҷуд надорад.

Зехни сунъӣ дар қору фаъолияти одамони касбу қарашон гуногун, омӯзгорон, донишҷӯён ва нафароне, ки ба инноватсия шавқӣ беандоза доранд хеле муҳим аст. Он на танҳо дар соҳаи технология, балки дар соҳаҳои гуногуни иқтисод, тандурустӣ, таҳсил ва ҳатто санъат низ истифода мешавад. Зехни сунъӣ метавонад барои беҳтаркунии равандҳои худкор ва беҳтар кардани қабули қарор кумак расонад [5, с.56].

Дар ҷомеаи муосир, истифодаи зехни сунъӣ маъруфият пайдо карда, дар самти иқтисодиёти ҷаҳонӣ сарҳадҳои арзандае гузашта истодааст.

Тибқи нишондиҳандаҳои омили соли 2024 технологияҳои зехни сунъӣ ба ширкатҳои маъруфи ҷаҳон зиёда аз 750 миллиард доллари ИМА даромад ба даст овардааст. 25 апрели соли 2024 оҷонсии таҳлилии Gartner як таҳқиқотро нашр кард, ки дар он нишон медиҳад, ки ҷанд ширкат дар ҷаҳон тавассути истифодаи технологияҳои интеллектӣ сунъӣ пул қор кардаанд. Дар соли 2025, Gartner тамоюлҳои навро дар системаи технологияи нав қорӣ мекунад. Ба монанди криптографияи қвантӣ, зехни ноаён, компютерҳои қаммасраф, қорботҳои бисёрвазифавӣ ва тақмили неврологӣ дар технологияи нави компютерӣ мебошад.

Ин самтҳо инкишофи минбаъдаи технологияи компютерӣ ва робото-техникаро инъикос мекунанд. Имрӯз зехни сунъӣ аз ҳар ҷиҳат нишон медиҳад, ки ӯ аз инсон бартар аст, ҳарчанд ҳуди ӯ маҳсули таффақури инсон мебошад. Аммо ба фарқ аз инсон қобилиятҳои беназирро доро мебошад, ки инсон тавони анҷом додани онҳоро надорад.

Зехни сунъӣ дар як вақт қобилияти таҳлил намудани трилионҳо иттилоотро доро буда, дар як сония метавонад баъд аз таҳлили ин миқдори иттилоот ба ҳулосаи ниҳой омада, қарор қабул намояд ва ҳадафмандона амал намояд. Агар қобилияти ӯро бо инсон муқоиса намоем, мебинем, ки зехни сунъӣ метавонад шароит фароҳам биоварад то дар оянда технология бар инсонҳо мусалад бигардад. Шояд дар ояндаи наздик, зехни сунъӣ нисбат ба ҳаёт, саломатӣ ва ҳукуку озодиҳои инсон тасмим бигирад. Албатта бо натиҷагирии раванди рушди технология, рӯзе ин фарзия ба ҳақиқат табдил хоҳад ёфт. Зеро чанд даҳсолаи ахир аст, ки дар бозори меҳнат инсон ва технология дар рақобат бо ҳам қарор доранд.

Технологияҳои муосир метавонанд бо истифода аз зехни сунъӣ дар соҳаҳои гуногун инсонро иваз намоянд. Раванди худкоргардонии технология, мавқеи инсонро дар бозори меҳнат танг менамояд, вале дар баробари ин боиси пайдоиши касбҳои нав мегардад. Аммо дар ин раванд зехни сунъӣ метавонад дар ҳаёти инсонӣ тағйироти амиқро ба вуҷуд биоварад. Ё ин ки дар оянда инсон тобеи технология мегардад ва ё на, инро раванди ташаккули технологияи нав ба мо нишон медиҳад.

Имрӯз инсон метавонад таввасути барномаҳои махсус бо зехни сунъӣ дар рақобат қарор бигирад. Он бозии шохмот, ки дар телефон ва компютерҳо истифода мешаванд, Шумо метавонед, бидуни ҳузур доштани рақиб инсонӣ шохмот бибозед. Яъне дар ин бози рақиб шумо зехни сунъӣ хоҳад буд. Бозии шохмот, ки дар ин авохир таввасути зехни сунъӣ барномарези шудааст, имкони таҳлили 70 миллион иттилоотӣ вобаста ба бозии шохмотро доро мебошад. Инчунин метавонад дар як сония 70 ҳазор амалҳои вобаста ба бозии шохмотро таҳлил намуда, амал намояд.

Барои як инсон таҳлил чунин миқдор иттилоот номумкин аст ва аз ин ҷо бармеояд, ки дар муқобили инсон рақиб шикастнопазир қарор дорад. Пас дар оянда чиро метавон аз ин рақиб интизор гашт?

Оё инсон тобеи ин рақиб мегардад ва ё натиҷаи ин рақобатҳо дар оянда чӣ хоҳад буд?

Бо ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ ҷаҳонбинии аҳли ҷомеа тавсея ёфт, ва дастраси ба маҳзанҳои илмӣ осон гашта, имкониятҳои фаровоне, ҷиҳати донишомӯзи фароҳам сохта шуд. Дар ин замина бо истифода аз технология коркарди иттилоот, тавлидоти он ва паҳн намудани он дар ҷомеа ба роҳ монда шуда, андеша ва назарҳои илмӣ сол то сол такмил ёфтанд.

Ин аст, ки дар чанд садсолаи ахир рушди илм ба ташаккули технология замина фароҳам овардааст.

Ҳамзамон технология барои суръат бахшидан ба рушди он ва паҳн намудани он мусоидат менамояд.

Маҳз чунин раванд шароит фароҳам овард то инсонҳо таввасути технология ба илму афкори донишмандони асрҳои пеш дастраси пайдо намуда, ҳамзамон дар заминаи таҳлилу барраси онҳоро такмил ва коркард намоянд.

Масалан аввалин бор дар бораи лифт муҳандиси Римӣ Витрувий дар соли 236. қабл аз мелод навишта буд. Танҳо дар соли 1787 аввалин лифт дар заминаи дастовардҳои технологи ихтиро шуд, ки он бо ёрии инсон идора карда мешуд.

Яъне дар марҳилаи аввали пайдоиш ва ташаккули технология он таввасути инсон идора мешуд. Аммо баъд аз гузашти чанд муддат дар шаҳри Ньюорк соли 1872 аввалин лифти электрони сохта, мавриди истифода қарор гирифт, ки бидуни мудохила ва ё назорати махсус аз суйи инсон, ҳаракат менамуд ва ҳамзамон суръати баландро дор о буд. Аз ин бар меояд, ки инсоният бо кашфу ихтироъ дар самти технология, барои ба вучуд омадани тамаддуни нисбатан нав шароит фароҳам овардааст.

Махсусиятҳои ин марҳилаи минбаъдaro мо дар раванди ташаккули технология натиҷа гири намуда, муайян намудан мумкин аст, ки дар ин марҳила на фақат арзиши меҳнати ҷисмони коҳиш меёбад, балки дар заминаи барномарезии зехни сунъӣ ва истифодаи он дар раванди истеҳсолот, ба қувваи кории инсонӣ дигар эҳтиёҷ намеронад.

Инчунин дар бозори меҳнат ба зарфияти зехнии инсонҳо, ки бо илмҳои муосир шакл гирифтааст, эҳтиёҷ бештар мегардад. Зеро имрӯз бо истифода аз зехни сунъӣ, компютер зарфияти коркарди трилионҳо иттилоотро дар як сония дорад, ки инсон дори чунин зарфият нест.

Аз ин рӯ дар раванди ташаккули технология ба инсонҳои донишманд бештар така карда мешавад, аммо дар ҳама давлатҳо дар самти омода намудани мутахассисони сатҳи баланд мушкилоти ҷидди вучуд дорад.

Ба ҳамин хотир мумкин аст дар чанд даҳсолаи оянда .дар .бисёр соҳаҳо,..технология ҷойи инсонро иваз намояд..Зеро.. технологияи имрӯза бидуни масрафи қувваи инсонӣ метавонад он кореро, ки дахҳо инсон анҷом бидиҳанд, дар як муддати кӯтоҳ иҷро намояд.

Ва чунин ҳолатҳо на фақат дар соҳаи истеҳсолот, балки дар самти хизматрасони низ дида мешаванд. Имрӯз шумо ба лифт мебароед ва зарурат нест, ки бо мудохилаи касе он ба ҳаракат дарояд ва ё таввасути қувваи ҷисмонии инсон он ҳаракат намояд.

Ҳамо чунин шуморо зарурат пеш намеояд, то тугмачаро пахш намоед то лифт шуморо ба ҷойи лозими барад, балки лифт бо истифода аз зехни сунъӣ қобилияти шинохт ва дар хотир нигоҳ доштани симои шуморо дорад ва беихтиёр шуморо ба ошёнаи зарури,ки он ҷо зиндагӣ мекунед бурда мебаронад. Ва ё аз шумо ба кадом ошёна ҳаракат карданро мебаронад, зеро зехни сунъӣ қобилияти шунидани овоз, дарки сӯҳанро доро буда дар заминаи таҳлил, қобилияти тасмим гирифтани мутобиқи амри шумо амал карданро доро мебошад. Яъне зехни сунъӣ тибқи дастуре, ки шумо ба ӯ медиҳед, амал хоҳад кард.Ҳамин тариқ технология марҳила ба марҳила қоидаҳои зисту зиндагӣ ва қору фаъолияти инсонҳоро иваз менамояд. Бо рақамикунонӣ, инсонҳо дар аксари соҳаҳо қори худро аз даст медиҳанд, зеро имрӯз роботҳо ба фарқ аз инсон дар як муддати кӯтоҳ ва бо арзиши ниҳоят кам қорҳои гуногунро анҷом медиҳанд.

Дар гузашта технология бо қувваи ҷисмонии инсонҳо дар рақобат буд, аммо имрӯз бошад бо зарфияти зехнии инсон. Имрӯз технологияи худқор на фақат дар соҳаи истеҳсолот истифода мешаванд, балки дар оянда дар соҳаҳои хизматрасони, ки зарфияти зехниро талаб менамояд истифода хоҳанд гашт.

Зеро компютер ва ё зехни сунъӣ бештар аз инсон қобилияти қоркард, ҳифзу нигоҳдори ва таҳлил иттилоотро доро мебошад.

Ва ин имқон медиҳад, ки дар бисёр соҳаҳо робот ва ё зехни сунъӣ инсонро иваз намояд. Дар ин сурат дар ояндаи наздик шумораи зиёди қормандони фабрикаю қорхонаҳо ронандагон, табибон, ҳуқуқшиносон, рӯзноманигорон, муҳандисону дизайнерон ва ҳатто омӯзгорон аз қор маҳрум гарданд. Дар оянда роботҳо қобилияти анҷом додани ин қабил фаъолиятҳо бо истифода аз зехни сунъӣ пайдо хоҳанд қорд, ки ба ин

васила метавонанд дар бисёр соҳаҳо инсонро иваз намоуда, вазифаи муқарар шударо сари вақт, дурусту самаранок ва бидуни танафӯз иҷро намоянд.

Ба таври мисол дар Чин мутахассисон робот прокурорро ихтироъ карданд, ки он қобилияти пешбурди тафтиши парвандаи ҷиноятро дорад. Ба гуфтаи коршиносон ин робот, бо ёрии зехни сунъӣ қобилияти муайян намудани ҷинояткорро бо дурустии 97% доро мебошад. Нуктаи муҳим ин аст, ки имрӯз робот метавонад, дараҷаи хавфнокии амали инсон нисбат ба ҷомеаро муайян намуда, нисбати ӯ ва ҳуқуқи озодиҳояш ҳулоса барорад. Шояд дар оянда, ин қабил роботҳо барои танзим ва назорати рафтору амали инсонҳо истифода шаванд. Аммо ин аввалин роботест, ки дар як соҳаи калидии ҷомеа, ки функсияи назоратиро аз болои тамоми сохторҳои иҷтимоӣ дорад, метавонад фаъолият намояд. Ин робот дар рафти пешбурди тафтиши парвандаи ҷиноятӣ коркарди иттилоот оид ба 17 000 парвандаи ҷиноятӣ ва истифода аз онҳоро дорад. Қабл аз ин дар Чин дар телевизион робот барои анҷоми вазифаи хабарнигор истифода бурда шуд.

Бартарияти истифодаи роботҳо дар ин соҳаҳо дар он аст, ки Робот ҳангоми тафтиши парванда пора намегирад, инчунин аз ниёзҳои модди мисли ҳӯрок ҳӯрдан муназаҳ аст.

Ҳамчунин маош талаб наменамояд, ба тамаъҷӯӣ роҳ намедиҳад, аз мансаби давлати суистифода намекунад, дар раванди кор ба танафӯс эҳтиёҷ надорад, хаста намешавад ва дигар махсусиятҳое, ки роботро дар фаъолияти корӣ нисбат ба инсон бартар нишон медиҳад доро мебошад. Аммо дар навбати дигар як қатор мушкилоти ҳалталаб дар ин самт боқӣ мемонад. Ҳамчунин лозим аст то ба якҷанд саволе, ки дар ҷараёни таҳлили раванди ташаккули технология ба миён меоянд ҷавоб пайдо намуд Оё роботҳое, ки фаъолияти онҳо бевосита ба ҳаёт ва озодии инсонҳо равона шудааст ва дар ин самт онҳо дар ростӣ ҳаёт, озодӣ ва саломатии инсонҳо тасмим мегиранд, оё имкони хато кардан доранд?

Ва агар ба иштибоҳ роҳ диҳанд, ки ин иштибоҳи онҳоро ба ӯҳда хоҳад гирифт?

Ва ё, ки зарари расонидаи онҳоро ҷуброн хоҳад кард?

Масалан агар муфатиш дар рафти тафтиши парвандаи ҷиноятӣ аз рӯйи бесалоҳии ӯ ва ё бепарвояӣ, бидуни ҷой доштани асос ва далелҳои қонунан ҳақсиро бегуноҳ маҳкум намояд, дар сурати ошкор гардидан нисбати ӯ ҷораҳои қонуни андешида мешавад. Вале агар чунин як иштибоҳро робот прокурор анҷом диҳад,, нисбати ӯ чӣ ҷора дида мешавад?

Бо истифода аз иқтисоди рақамӣ қобилияти рақобатпазирии мамлакат баҳо дода мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ барои идоракунии рақамии бахшҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ як қатор ҷорабинҳои андешида шуда истодаанд. Ба монанди: стратегияи миллии рушд то соли 2030, ки дар асоси он қабули консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми декабри соли 2019, № 642 тасдиқ шудааст; консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми декабри соли 2011, № 643 тасдиқ шудааст; стратегияи Рушди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон; стратегияи рушди инноватсионӣ ва ғайраҳо таҳия ва роҳандозӣ карда шудаанд.

Моделҳои ташаккули табодули рақамӣ дар ҷумҳурӣ		
Баҳодиҳии ҳолати ҷории рақамӣ то соли 2025	Таъсиси инфрасохтори рақамӣ, дастрасии фаромавҷ, платформаҳо, дата-марказҳо аз 2026 то 2030	Табодули соҳаҳои калидии фаъолияти ҷумҳурӣ аз соли 2031 то 2040

Расми 1. Табодули рақамӣ дар ояндаи наздик

Имрӯзо зехни сунъӣ қариб дар тамоми соҳаҳои фаъолияти идоракунии бонкдорӣ, саноати сабуку вазнин, мудофиа, тандурустӣ, суғурта ва ғайра таъсири худро мерасонад.

Дар замони ҳозира аксари соҳаҳои хоҷагии халқ автоматикунонӣ шуда истодаанд, ки баъзе соҳаҳо ро тағйир ба баъзе онҳо аз байн бурда истодааст.

Зехни сунъӣ имконияти дигареро барои ҷамъовари маълумотҳои муҳим таҳлили амалӣ иёти тичоратӣ ва муайян кардани заъфҳо ва хатарҳои эҳтимолӣ фароҳам меоварад.

Лабораторияи MARSи Мактаби иттилоотии Донишгоҳи технологияи Шанхай як студияи байнисоҳавии воқеияти сунъӣ мебошад, ки ҳадафи он ҳамгироӣ кардани зехн сунъӣ, визуализатсияи ҳисоббарорӣ, воқеияти афзоянда ва дигар технологияҳо ба барномаҳои амалӣ ва амалӣ намудани навоариҳои илмӣ ва технологӣ дар соҳаҳои гуногун мебошад.

Зехни сунъӣ дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти касбии одамон истифода мешавад, ки баъзе аз онҳо инҳоянд:

- **Табобат:** Зехни сунъӣ барои таҳлили маълумотҳои тиббӣ, ташҳиси бемориҳо, ва ҳатто дар равандҳои ҷарроҳӣ истифода мешавад.
- **Молия:** Системаҳои, ки барои таҳлили маълумотҳои молиявӣ, пешгӯии бозор, ва ташҳиси хатарҳо тарҳрезӣ шудаанд.
- **Ҳуқуқ:** Зехни сунъӣ метавонад барои таҳлили парвандаҳо, ташҳиси ҳуҷҷатҳо, ва кумак ба адвокатҳо дар таҳияи стратегияи ҳуқуқӣ истифода шавад.
- **Таълим:** Зехни сунъӣ метавонад барои таҳияи барномаҳои таълимӣ, ташҳиси сатҳи дониш, ва пешниҳод кардани манбаъҳои омӯзишӣ истифода шавад.
- **Санъат:** Зехни сунъӣ дар эҷоди мусиқӣ, расм, ва ҳатто навиштани назму наср дар адабиёт истифода мешавад. Нахустин асарҳои эҷодкардаи зехни сунъӣ дар соҳаи санъат ба вуҷуд омадаанд.

Зехни сунъӣ мисли кӯдаки хурдсол аст, аввал ҳама маълумотеро, ки одамон ба он медиҳанд аз худ мекунад. Сипас ӯ истифода бурдани онро ёд мегирад ва онро дар ҳалли муаммоҳои гуногуни ба ӯ воғузоршуда истифода мебарад. Масалан, барои ҳалли мушкилоти навиштани коди барнома дар ягон забони барномасозӣ, навиштани кори илмӣ, таҳлили маълумотҳои адабӣ, тавсияи доруҳо ба бемор аз рӯи натиҷаҳои ташҳиси рентгенӣ, сохтани рӯнамо вобаста ба мавзӯи мушаххас, кашидани расмҳо ва ғ.

Биёед мисоли ба ҳама шиноси ChatGPT-ро дида мебароем. Дар ибтидо зехни сунъӣ дар доираи васеи маълумотҳои матнии Интернет аз қабili сомонаҳои интернетӣ, китобҳои электронӣ, луғатҳо ва энциклопедияҳо ба монанди Википедия омӯзонида мешавад. Модел қонуниятҳои забонӣ, сохтори ҷумлабандиро дар забонҳои гуногун, имло услуби сохти ҷумлаҳоро омӯхта заминаи дониши мукаммале ҷамъоварӣ карда, доимо онро такмил медиҳад.

Пас аз он, модел аз рӯи вазифаҳои мушаххас омӯзонида шуд, ки тавлиди ҷавоб ба саволҳо, тарҷумаи матн ва ҷамъбасту хулосабарории ҷавобҳоро дар бар мегирад. Ин ба модел кумак мекунад, ки ба дархостҳои мушаххас ҷавобҳои беҳтар диҳад.

Вақте ки корбар савол медиҳад ё фармон медиҳад, Chat GPT дар асоси намунаҳои омӯхташуда посух медиҳад. Модел матни воридшударо таҳлил мекунад, контекстро муайян мекунад ва посух медиҳад. Алгоритм маълумотро аз ҳар як муошират бо корбарон барои омӯзиши иловагӣ ва беҳтаркунии минбаъда истифода мебарад.

Масалан, мо аз шабакаи нейрон хоҳиш мекунем, ки дар бораи сохти киштии кайҳонӣ маъруза омода намояд. Ё хоҳиши моро иҷро мекунад. Сипас боз фармон медиҳем: «Аз китоби N маълумотро илова карда, матнро то панҷ сарҳат кӯтоҳ намуда ҳар як ҷумла бо ҳарфи калони алифбо оғоз шавад». ChatGPT матни аллакай сохташударо ҳамчун асос мегирад ва онро бо назардошти вазифаи дар пешистода аз нав коркард менамояд. Бояд қайд кард, ки шабакаҳои нейрон як абзор дар доираи васеътари зехни сунъӣ мебошанд.

Омӯзиши мошинӣ – як баҳши зехни сунъӣ буда, омӯзиши амиқ – архитектураи шабакаҳои нейронӣ, яъне, яке аз равишҳо ба сохтор ва омӯзиши онҳост.

Зехни сунъӣ ҳоло дар равандҳои иқтисодӣ, муносибати молику пулӣ соҳаи бонкӣ ва савдои онлайн васеъ истифода мешавад. Зехни сунъӣ дар ҷустуҷӯи амалиёти қаллобӣ фаъолона истифода мешавад. Воситаҳои мавҷуданд, ки намунаҳои амалиёти муштариён (транзаксия)-ро таҳлил мекунанд, то фаъолияти ғайриоддӣ ё шубҳанокро муайян кунанд, ки он метавонанд амали қаллобӣ бошад. Зехни сунъӣ оид ба ҳолатҳои маълуми қаллобӣ омӯзонида мешавад, ки ба ӯ имкон медиҳад чунин ҳолатҳоро дар оянда беҳато муайян кунад.

Дар мавриди пешниҳоди қарз ба мизоч зехни сунъӣ таърихи молиявӣ ва вазъи молиявии муштариро таҳлил мекунад, то ба бонк оид ба додани қарз тавсияҳо диҳад ва ҳамчунин метавонад дар равандҳои молияи шахсӣ кумак карда ҳароҷоти муштариёро таҳлил намояд ва роҳҳои сарфаи воситаҳои моливиро пешниҳод кунад.

Дар оянда зехни сунъӣ ба мо кумак мекунад, ки хонаи хушмандро ба таври зайл идора карда шавад: сари вақт маҳсулоти ниёзи аввалро фармоиш медиҳад, ҷадвали рӯбучини хонаро омода мекунад, ҷароғҳоро ба таври худкор фурӯзон ё хомӯш мекунад, дар ҳолати садамаи об ё барқ ба телефони соҳиби хона паёмаки аксу наворро мефишад, дар бораи ҳарорати ҳавои берун ба мо иттилоъ медиҳад ва ғ.

Зехни сунъӣ бо ҳамкориҳои муҳандисон, таҳқиқотчиён ва пойгоҳи маълумотҳо эҷод мешавад ва ин равандҳо имкон медиҳанд, ки системаҳои бо қобилиятҳои баланд ва самаранокӣ баланд таҳия шаванд. Зехни сунъӣ бо истифодаи забонҳои гуногуни барномасозӣ сохта мешавад, ва интиҳоби забон вобаста ба вазифа, муҳити кор, ва афзалиятҳои муҳандисон фарқ мекунад. Забонҳои барномасозии гуногун барои таҳияи зехни сунъӣ истифода мешаванд, ки интиҳоби забони программасозӣ вобаста ба талабот ва муҳити кор фарқ мекунад. Забони программасозии Python бо библиотекаи бой ва осон будани азхудкунии он дар байни муҳандис-барномасозон ва таҳқиқотчиён хеле маъруф аст.

Зехни сунъӣ як соҳаи динамики ва пешрафта аст, ки метавонад ҳаёти инсонҳоро беҳтар кунад, аммо ҳамзамон бо холишҳо ва хатарҳо низ рӯбарӯ аст. Таҳқиқот ва рушди зехни сунъӣ бояд бо эҳтироми ҳуқуқи инсон, ахлоқи иҷтимоӣ ва арзишҳои фарҳангӣ ҳамоҳанг бошад. Ин ҳамоҳангӣ на танҳо барои пешгирии хатарҳо, балки барои таъмини истифодаи масъулиятноки зехни сунъӣ дар манфиати умумии ҷомеа муҳим аст.

Ба ҷиҳати манфии зехни сунъӣ омилҳои зеринро мисол овардан мумкин аст:

Таҳдид ба обрӯи шахсият ва масоили ахлоқӣ. Ҳалли масъалаҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, ки бо зехни сунъӣ алоқаманданд, бояд дар маркази пажӯҳишҳо ва рушди ин технология қарор гирад. Созмонҳои байналмилалӣ, мутахассисон ва ҷомеа бояд ҳамкорӣ кунанд, то стандартҳо ва роҳнамоии ахлоқиро барои истифодаи зехни сунъӣ эҷод кунанд.

Таълим ва огоҳии аҳоли. Аҳоли бояд дар бораи зехни сунъӣ, потенциали он, хатарҳо ва доир ба маърифати истифодаи он маълумот дошта бошанд. Худи зехни сунъӣ ва технологияи иттилоотӣ метавонад ба одамон кумак расонад, ки дар ин замина дорои маълумоти муфид шаванд.

Таъсиси стандартҳо. Эҷоди стандартҳои байналмилалӣ барои истифодаи зехни сунъӣ, ки ба ҳуқуқи инсон ва арзишҳои иҷтимоӣ эҳтиром мегузорад, зарур аст. Ин стандартҳо метавонанд дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла тиб, молия, ва ҳуқуқ татбиқ шаванд.

Масъулияти муттасаддиёт. Технологияҳои зехни сунъӣ бояд дар доираи масъулиятнокӣ ва робитаи таъсироти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ истифода шаванд. Муттасаддиёне, ки зехни сунъиро рушд медиҳанд, бояд масъулияти истифодаи он ва таъсири он ба ҷомеаро бар дӯш гиранд.

Таъсири манфӣ ба шуғл. Автоматизатсия бо истифодаи зехни сунъӣ метавонад боиси зиёд гардидани сафи бекорон гардад. Барои дар бозори меҳнат мутахассиси серталаб шудан лозим аст, ки бо замона ҳамқадам буда пайвасти донишҳои ҳудро мукамал намудан лозим аст. Он гоҳ шабакаҳои нейронӣ корро осон ва автоматӣ мекунанд, вагарна ин шуғлро аз шумо мегиранд.

Хуллас, зехни сунъӣ бо потенциали бузург ва имкониятҳои зиёди худ метавонад ба рушди ҷомеа ва беҳтар шудани сифати ҳаёти инсонҳо мусоидат кунад. Аммо, барои расидан ба ин мақсад, муҳим аст, ки ҷомеа, мутахассисон ва давлатҳо дар масъалаи фарҳанги истифодаи зехни сунъӣ, маърифати аҳоли ва эҷоди стандартҳои байналмилалӣ ҳамкорӣ кунанд. Танҳо дар ин ҳолат, зехни сунъӣ метавонад ба манфиати умумии ҷомеа хизмат кунад ва ояндаи беҳтаре барои тамоми башарият эҷод кунад.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ аз 28.12.2024.
2. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон намудани солҳои 2025-2030 аз 08.01.2025 №911.
3. Мирзоев Н.Х. Рушди иқтисодиёти рақамӣ ва тамоюлҳои он дар замони муосир. Паёми молия ва иқтисод №3 (42) (мачаллаи илмӣ-амалӣ) Душанбе 2024. Саҳ. 238-245
4. Мирзоев Н.Х. Муаммоҳо ва дурнамои инкишофи иттилоотикунории ҷомеа. Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ 2024. № 4. Қисми II (ISSN 2413-5151) Душанбе 2024. саҳ. 103-110
5. Мирзоев Н.Х. Ташаккул ва рушди зехни сунъӣ дар шароити иқтисоди бозоргонӣ. МАВОДИ конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Рақамикунории идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ: ҷанбаҳои ташкилӣ-иқтисодӣ» (Душанбе, 21-уми феввали соли 2025) саҳ 222-226
6. Мирзоев Н.Х. Нақши технологияи иттилоотӣ ба иқтисодиёти рақамӣ ва хусусиятҳои он дар соҳаҳои иқтисоди миллӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ

- илмию амалӣ дар мавзӯи «масоили тақвияти фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди рақамӣ» (душанбе, 12 - март соли 2025) сах. 230-238
7. Мухсинов Д.С. Нақши технологияҳои иттилоотӣ дар маркетинги шабакавӣ. Маводи Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Омори давлатӣ ва рақамикунонии чараёнҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ» (Душанбе, 2025). Саҳ 414-422
 8. Тихомирова Л.Ф.: Развитие интеллектуальных способностей школьника. – Ярославль: Академия развития, 1996
 9. Тихомирова Л.Ф.: Развитие интеллектуальных способностей школьника. – Ярославль: Академия развития, 1997
 10. Шерматов Р.Б. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт. Маводи Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Омори давлатӣ ва рақамикунонии чараёнҳои иҷтимоӣ - иқтисодӣ» (Душанбе, 2025) сах 244-252

ТЕХНОЛОГИЯИ ЗЕҲНИ СУНӢ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Мақола ба технологияи зеҳни сунӣ ва рушди иқтисоди рақамӣ бахшида шудааст. Дар мақола мафҳуми зеҳни сунӣ ҳамаҷониба шарҳ дода шуда, аҳамият ва моҳияти онро барои гуриш ба иқтисоди инноватсионӣ тавзеҳ дода шудааст. Дар баробари бартариятҳо ҳамзамон аз ҷиҳатҳои манфӣи зеҳни сунӣ низ як қатор омилҳои зерин мисол оварда шудааст, аз ҷумла: таҳдид ба обрӯи шахсият ва масоили ахлоқӣ, таълим ва огоҳии аҳоли, таъсиси стандартҳо, масъулияти муттасадӣ, таъсири манфӣ ба шугъл. Муаллиф дар ниҳояти қор чунин хулосабандӣ намудааст, ки зеҳни сунӣ бо потенциали бузург ва имкониятҳои зиёди худ метавонад ба рушди ҷомеа ва беҳтар шудани сифати ҳаёти инсонҳо мусоидат кунад.

Калидвожаҳо: Зеҳни сунӣ, иттилоот, инноватсия, технология, компютер, ҳушманд (роботҳо), шабакаҳои нейронӣ, сомонаҳои интернетӣ, китобҳои электронӣ, лугатҳо, энциклопедияҳо, забони программасозии Python, автоматикунонӣ, ташҳиси матн ва тасвир, ҷиҳатҳои манфӣи зеҳни сунӣ.

ТЕХНОЛОГИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Статья посвящена анализу технологии искусственного интеллекта и развитию цифровой экономики. В статье всесторонне объясняется понятие искусственного интеллекта, его значение и сущность для перехода к инновационной экономике. Наряду с преимуществами также приведены ряд негативных аспектов искусственного интеллекта, таких как угроза репутации личности и этические вопросы, образование и информированность населения, создание стандартов, ответственность руководителей, негативное влияние на занятость. Автор в заключение делает вывод, что искусственный интеллект, благодаря своему огромному потенциалу и многочисленным возможностям, может способствовать развитию общества и улучшению качества жизни людей.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, информация, инновации, технологии, компьютер, умные (роботы), нейронные сети, интернет-ресурсы, электронные книги, словари, энциклопедии, язык программирования Python, автоматизация, текстовая и визуальная диагностика, негативные аспекты искусственного интеллекта.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY AND THE DEVELOPMENT OF DIGITAL ECONOMY

The article is dedicated to artificial intelligence technology and the development of the digital economy. The article provides a comprehensive explanation of the concept of artificial intelligence, its significance, and its essence for the transition to an innovative economy. Along with the advantages, a number of negative aspects of artificial intelligence are also discussed, such as the threat to personal reputation and ethical issues, education and public awareness, the creation of standards, managerial responsibility, and the negative impact on employment. The author concludes that artificial intelligence, with its immense potential and numerous opportunities, can contribute to the development of society and the improvement of people's quality of life.

Keywords: Artificial intelligence, information, innovation, technology, computer, intelligent (robots), neural networks, internet resources, e-books, dictionaries, encyclopedias, Python programming language, automation, text and visual diagnostics, negative aspects of artificial intelligence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев Нейматулло Ҳақимович номзоди илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёт Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Шаҳраки донишҷӯён, маҳ. Буни Ҳисорак. E-mail: 918353514@mail.ru, телефон: +992918353514.

Сведение об авторе: Мирзоев Нейматулло Хакимович кандидат физико-математических наук, доцент кафедры информационных систем в экономике Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, Студенческий городок, ул. Буни Хичсорак, E-mail: 918353514@mail.ru, телефон: +992918353514.

Information about the author: MIRZOEV NEMATULLO KHAKIMOVICH candidate of candidate of Physical and Mathematical sciences, associate professor, department of cybernetics and digital economy of the Tajik National University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Student town, Bumi Khichsorak street E-mail: 918353514@mail.ru, phone: +992918918353514.

УДК 355.58:004.9:371.3

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ КУРСАНТОВ ВВОУ В УСЛОВИЯХ ГИБРИДНЫХ УГРОЗ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ВОЙН

**Начмиддинов Насим Достиевич
Бекпулатов Хабибулла Бахридинович**

Сегодня под информационным обществом понимают этап развития современной цивилизации, развития современного человеческого общества в его интеллектуализации, который характеризуется увеличением роли информации и знаний в повседневной жизни общества, становлением развитие рынка информации и знаний как факторов производства наряду с рынками природных ресурсов, труда и капитала, переводом информационных ресурсов общества в реальные ресурсы социально-экономического развития, организацией глобального информационного пространства во всех сферах человеческой активности. [20, с. 104]

Информационное общество стремится повысить уровень профессионального и общекультурного развития за счет совершенствования системы образования и расширения возможностей систем обмена информацией на международном, национальном и региональном уровнях, повышения роли специализации, профессионализма и креативности в процессе управления предприятий и учреждений. При этом информационная экономика, решающая основную задачу по разработке рекомендаций по эффективному внедрению современных информационных технологий в конкретные сферы жизни общества, тесно связана с практикой стратегического планирования реструктуризации производственной структуры.

В связи с этим можно предположить, что в современных условиях практическое применение знаний информационной экономики тесно связано с перспективами развития современного технологического потенциала общества, с областями национальной экономики, которые должны обеспечить экономическое развитие и благосостояние населения страны. [19, с. 12]

Цифровизация всех сфер жизни, включая оборонную и образовательную, радикально изменила характер современных угроз и, как следствие, требования к подготовке военнослужащих [4, с. 15]. В новых условиях традиционные формы ведения боевых действий дополняются кибератаками, информационно-психологическими операциями и манипуляцией массовым сознанием, то есть гибридными формами конфликта. Особое место в этих условиях занимает информационное противоборство, где решающее значение приобретают навыки работы с цифровыми данными, критическое мышление, способность выявлять фейки и обеспечивать безопасность в киберпространстве [1, с. 46]. Курсанты высших военных учебных заведений, как будущие офицеры и командиры, находятся на переднем крае цифровой трансформации вооружённых сил. Их способность ориентироваться в цифровом информационном

потоке, защищать собственные цифровые идентификаторы и принимать обоснованные решения в условиях киберугроз становится не менее важной, чем владение оружием и тактическими приёмами [9, с. 3]. Однако существующие программы подготовки далеко не всегда отражают современные реалии и вызовы, что приводит к фрагментарности цифровых знаний и недостаточному уровню киберустойчивости среди обучающихся. Условия гибридных угроз требуют от военного образования пересмотра методологических основ подготовки курсантов [2, с. 127]. Это предполагает системное развитие цифровой компетентности как сквозной профессиональной характеристики, охватывающей технические, аналитические и этико-поведенческие аспекты [5, с. 112]. Введение цифровых тренажёров, имитационных платформ, средств анализа дезинформации и ситуационного моделирования — это необходимые шаги в формировании нового поколения устойчивых, компетентных и информационно-грамотных офицеров [8, с. 6].

В условиях стремительного развития информационных технологий и трансформации характера современных военных конфликтов цифровая компетентность становится неотъемлемым элементом профессиональной подготовки военнослужащих [10, с. 4]. Не только гражданская сфера, но и оборонные структуры претерпевают цифровизацию, требующую от офицеров, курсантов и специалистов умения ориентироваться в сложных цифровых экосистемах, эффективно использовать военные информационные системы и обеспечивать информационную безопасность [15, с. 2].

Цифровая компетентность в широком смысле представляет собой совокупность знаний, умений, установок и ценностей, обеспечивающих эффективное, безопасное и этически обоснованное использование цифровых технологий. Согласно европейской модели DigComp 2.2, она охватывает пять ключевых областей: информационная грамотность, цифровая коммуникация и сотрудничество, создание цифрового контента, безопасность в цифровой среде и решение технических задач [18, с. 238].

В контексте военного образования цифровая компетентность приобретает специализированные характеристики [12, с. 3]. Военнослужащий должен не только владеть базовыми цифровыми навыками, но и уметь работать с системами управления войсками (АСУ), геоинформационными системами (ГИС), средствами связи, системами симуляции и моделирования боевых действий, а также понимать основы кибербезопасности в условиях гибридных угроз [11, с. 2].

В военной среде цифровая компетентность напрямую связана с оперативной готовностью, ситуационной осведомлённостью и способностью принимать решения в условиях высокой неопределённости [7, с. 105].

В связи с этим цифровая компетентность курсанта формируется на основе следующих ключевых компонентов:

1. Информационная грамотность и разведывательный анализ. Умение находить, проверять и оценивать достоверность информации, особенно разведанных, в оперативной и тактической среде [3, с. 52].

2. Кибербезопасность и цифровая гигиена. Владение навыками защиты данных, паролей, использования шифрования, противодействия фишингу, вредоносным ПО и социальному инжинирингу [1, с. 48].

3. Работа с военными цифровыми системами. Компетенции по эксплуатации автоматизированных систем управления войсками (АСУ), ГИС, цифровых карт, боевых платформ и средств связи [15, с. 3].

4. Безопасная цифровая коммуникация. Умение эффективно и безопасно взаимодействовать в защищённых сетях, работать с зашифрованной почтой, мессенджерами и видеосвязью [11, с. 3].

5. Создание и управление цифровым контентом. Навыки подготовки докладов, презентаций, боевых схем, визуализаций данных и работы с мультимедийным контентом в военных целях [4, с. 163].

6. Решение технических проблем и работа с военным оборудованием. Умение диагностировать и устранять неисправности цифровой техники и систем на месте (в том числе в полевых условиях) [3, с. 57].

7. Цифровое моделирование и симуляция боевых действий. Навыки работы с симуляторами, тренажёрами (VBS3, JCATS, JANUS, OneSAF), создание сценариев учений и их анализ [8, с. 9].

8. Управление данными и аналитика. Сбор, сортировка, анализ, визуализация и прогнозирование данных для принятия оперативных решений [9, с. 5].

9. Оценка цифровых рисков и критическое мышление. Способность выявлять цифровые угрозы, оценивать риски и принимать меры, основанные на анализе и оперативной обстановке [7, с. 108].

10. Этика, цифровая правовая культура и соблюдение военных регламентов. Знание цифрового этикета, военных норм и законов в киберсфере, соблюдение дисциплины в информационном пространстве [5, с. 265].

Интеграция цифровых компетенций в систему подготовки военных кадров: международный опыт.

США — DoD Cyber Strategy 2024. Стратегия кибербезопасности Министерства обороны США — это ключевой документ, определяющий подход Пентагона к обеспечению кибербезопасности в условиях современных угроз. Он охватывает период с 2024 по 2027 год и направлен на укрепление устойчивости киберпространства, включая как внутренние структуры Министерства обороны, так и оборонно-промышленную базу (DIB) США [10, с. 3].

Основные цели стратегии:

Укрепление управления кибербезопасностью в оборонно-промышленной базе (DIB):

Разработка и внедрение более строгих нормативов и стандартов для подрядчиков и субподрядчиков.

Повышение прозрачности и подотчетности в вопросах кибербезопасности.

Повышение киберустойчивости DIB:

Оценка эффективности текущих программ и инициатив в области кибербезопасности.

Улучшение обмена информацией о киберугрозах между Министерством обороны и промышленными партнерами.

Обеспечение устойчивости критически важных производственных мощностей:

Идентификация и защита ключевых поставщиков и производственных объектов от киберугроз.

Разработка стратегий для быстрого восстановления после возможных кибератак.

Разработка образовательных программ и инициатив по повышению осведомленности о киберугрозах.

Стратегия подчеркивает необходимость интеграции кибербезопасности во все уровни военного образования и подготовки:

Развитие киберкомпетенций: Введение специализированных курсов и программ по кибербезопасности в учебные планы военных академий и учебных центров.

Подготовка киберспециалистов: Создание и поддержка программ подготовки специалистов по кибербезопасности, включая обучение офицеров и сержантского состава.

Сотрудничество с академическими учреждениями: Расширение партнерств с университетами и исследовательскими центрами для совместной разработки учебных материалов и проведения исследований в области кибербезопасности [10, с. 14].

Повышение осведомленности: Проведение регулярных тренингов и семинаров для всего персонала Министерства обороны с целью повышения осведомленности о киберугрозах и методах защиты.

Франция — COMCYBER и MoD Digital Strategy. Франция активно развивает свою цифровую и кибернетическую оборону, опираясь на два ключевых направления: COMCYBER и Цифровую стратегию Министерства вооружённых сил (MinArm) [11, с. 5].

MinArm реализует стратегию цифровой трансформации, направленную на:

Управление и использование данных для повышения эффективности операций;

Внедрение искусственного интеллекта в оборонные системы;

Развитие цифровой инфраструктуры и облачных технологий;

Эти инициативы существенно влияют на систему военного образования:

Интеграция киберобучения: Военные академии, такие как École Polytechnique и Saint-Cyr, включают курсы по кибербезопасности и цифровым технологиям в свои программы.

Практические учения: организуются соревнования типа Capture The Flag (CTF) для студентов и офицеров, направленные на развитие навыков киберобороны.

Международное сотрудничество: Франция активно участвует в совместных учениях с другими странами, таких как Cyber Fort III с США, для обмена опытом и повышения уровня подготовки киберспециалистов. Таким образом, Франция стремится к созданию высокотехнологичной и устойчивой киберобороны, интегрируя цифровые технологии в стратегическое планирование, оперативную деятельность и систему военного образования [11, с. 7].

Япония — Cybersecurity for Defense Forces. Кибербезопасность Сил самообороны Японии в последние годы претерпела значительные изменения, отражая стремление страны адаптироваться к современным вызовам в области информационной безопасности [13, с. 7].

Основные направления стратегии:

Активная кибероборона (Active Cyber Defense). В 2022 году Япония включила концепцию активной киберобороны в свою Национальную стратегию безопасности. Это предполагает не только защиту от кибератак, но и возможность проактивного выявления и нейтрализации угроз до их реализации. Для этого правительство планирует внести изменения в законодательство, позволяющие проводить такие операции в рамках закона [13, с. 8].

Международное сотрудничество. Япония активно развивает сотрудничество в области кибербезопасности с другими странами, включая США, Южную Корею и Австралию. В 2024 году было объявлено о создании совместной консультационной группы по вопросам кибербезопасности с целью обмена информацией и координации действий.

Создание специализированных учебных заведений. В 2023 году в Йокосуке была реорганизована Школа связи Сухопутных сил самообороны в Школу системной и кибернетической подготовки, где теперь проводится обучение по кибербезопасности для всех видов войск.

Национальная академия обороны Японии рассматривает возможность создания нового факультета, специализирующегося на кибербезопасности, для подготовки офицеров с глубокими знаниями в этой области.

Стажировки и обмен опытом. Военнослужащие, уже обладающие навыками в области кибербезопасности, направляются на стажировки в частные компании и зарубежные учреждения для получения передового опыта и знаний.

Китай — Цифровизация НОАК (PLA Digital Modernization). Цифровая трансформация НОАК является ключевым элементом стратегии Китая по модернизации вооружённых сил. Эта трансформация направлена на интеграцию передовых технологий в военные операции для повышения эффективности и готовности к современным вызовам. В 2024 года была создана новая стратегическая структура — Силы информационной поддержки (Information Support Force, ISF). Эта структура стала ключевым элементом в координации разработки и применения сетевых информационных систем в НОАК [14, с. 3].

НОАК активно внедряет современные технологии, включая искусственный интеллект, большие данные и облачные вычисления, для повышения эффективности командования и управления. Эти технологии способствуют улучшению ситуационной осведомлённости, ускорению принятия решений и повышению точности операций.

Цифровизация НОАК оказывает значительное влияние на систему военного образования и подготовки:

Обновление учебных программ: Внедрение курсов по кибербезопасности, анализу данных и применению ИИ в военных академиях и учебных центрах.

Практическое обучение: Использование симуляторов и цифровых тренажёров для отработки навыков в условиях, приближенных к реальным боевым ситуациям [14, с. 8].

Сотрудничество с гражданскими учреждениями: Партнёрство с университетами и исследовательскими центрами для совместной разработки учебных материалов и проведения исследований в области передовых технологий.

Цифровизация Вооружённых Сил Российской Федерации — это стратегическая инициатива, направленная на интеграцию современных информационных технологий в военную сферу для повышения эффективности управления, оперативности и боеспособности.

Информационные технологии и искусственный интеллект. Разработка и внедрение систем на основе искусственного интеллекта для анализа больших данных, поддержки принятия решений и автоматизации процессов управления.

Кибербезопасность и защита информации. Усиление мер по защите информационных систем ВС РФ от киберугроз, включая создание специализированных подразделений и внедрение современных средств защиты информации [19, с. 12].

Геоинформационные системы. Развитие геоинформационных систем для обеспечения точной и актуальной информации о местности, что критически важно для планирования и проведения военных операций.

Военные учебные заведения адаптируют свои программы, включая курсы по кибербезопасности, анализу данных и применению искусственного интеллекта.

Практическое обучение. Использование симуляторов и цифровых тренажёров позволяет военнослужащим отрабатывать навыки в условиях, приближенных к реальным боевым ситуациям.

Принципы подготовки курсантов в ВВОУ в условиях цифровизации и гибридных угроз.

Цифровизация военного дела требует фундаментального пересмотра традиционных подходов к подготовке будущих офицеров. В современной военной педагогике акцент переносится на компетентностно-ориентированное, адаптивное, ситуационное и симуляционное обучение, позволяющее курсантам не просто усваивать информацию, но действовать в сложных цифровых и информационных условиях.

Принцип ситуационности предполагает построение учебного процесса на основе реалистичных и стрессовых сценариев, максимально приближённых к оперативным условиям службы.

Моделируются кризисные ситуации, включая перебои связи, атаки на критическую инфраструктуру, отказ ИТ-систем [8, с. 6].

Разрабатываются сценарии гибридных конфликтов, где действия противника сочетают кибератаки, информационные вбросы и РЭБ.

Осуществляется имитация нештатных решений и командного давления, формируя у курсантов цифровую интуицию и скорость реагирования.

Результат: развитие навыков ситуационного анализа, оперативного мышления и стрессоустойчивости в условиях цифровой неопределённости.

Принцип адаптивности учитывает различия в уровне подготовки курсантов, их когнитивных возможностях и темпе усвоения материала [5, с. 87].

Внедряются адаптивные обучающие платформы, которые подбирают задания в зависимости от успехов и ошибок обучаемого.

Используются персонализированные траектории обучения, в которых учитывается:

- скорость реакции на киберугрозы;
- цифровая грамотность;
- логико-аналитические способности;
- психологическая устойчивость к информационной нагрузке.

Результат: индивидуализированное развитие цифровых компетенций на основе объективной диагностики и трекинга прогресса.

Имитационное моделирование становится центральным компонентом подготовки курсантов. Обучение происходит через практику в виртуальных боевых условиях, включая элементы ИИ и симуляции сетевых атак [9, с. 2].

Виртуальные полигоны создают динамическую обучающую среду, в которой курсант взаимодействует с цифровыми картами, системами управления войсками, средствами разведки и РЭБ.

Отрабатываются стратегии взаимодействия в условиях цифровой изоляции, кибертерроризма, атак на GPS и логистические сети. [20, с. 103]

Результат: формирование глубокой практической готовности к действиям в «цифровом бою».

Методы формирования цифровых компетенций курсантов.

1. Военные симуляторы и цифровые полигоны.
VBS3 (Virtual Battlespace 3);
JCATS (Joint Conflict and Tactical Simulation);

JANUS;
OneSAF.

Военные симуляторы позволяют моделировать сложные тактические и оперативные сценарии в интерактивной среде [8, с. 9].

Курсант обучается:

управлению цифровыми системами поля боя (АСУ, БПЛА, геоинформационные платформы);

ведению наблюдения и ответу на киберинциденты;

анализу действий условного противника;

применению цифровых карт, ситуационного анализа и решений на основе ИИ.

Результат: развитие системного подхода к боевым действиям в цифровой среде.

2. Кейс-анализ и фактчекинг

Разбор конкретных кейсов — от утечки оперативной информации до фишинговой атаки на командный центр — помогает курсантам:

проводить проверку источников информации;

выявлять ложные или манипулятивные материалы;

анализировать слабые звенья в цифровой обороне;

формировать цифровую бдительность и критическое мышление [6, с. 13].

Результат: повышение аналитической компетенции и способности отличать достоверную информацию от вражеских ИПСО.

3. Интерактивные сценарии на киберполигонах.

Использование специализированных платформ типа Cyber Range позволяет воспроизводить:

атаки на критическую цифровую инфраструктуру;

утечки конфиденциальных данных;

операции по цифровой защите объектов;

реакции на внешние информационные провокации (дизинформация, фейки) [10, с. 12].

Результат: отработка сценариев киберобороны, развитие навыков командной координации в условиях цифровой нестабильности.

4. Цифровая криминалистика.

Обучение навыкам расследования цифровых инцидентов включает:

анализ лог-файлов и сетевой активности;

трассировку источников атак (IP, TOR, VPN);

восстановление цепочек цифровых доказательств;

практику с программами: Autopsy, EnCase, FTK, Kali Linux, Wireshark [5, с. 91].

Результат: формирование устойчивых навыков цифровой разведки, киберслежения и идентификации цифровых угроз.

Цифровизация сферы безопасности и распространение гибридных угроз трансформируют требования к подготовке курсантов военных вузов. Цифровая компетентность становится ключевым элементом профессиональной готовности, охватывая навыки киберзащиты, работы с военными ИТ-системами, критического мышления и цифровой этики [2, с. 124].

Международный опыт (США, Франция, Япония, Китай, Россия) демонстрирует необходимость интеграции ситуационного моделирования, адаптивного обучения и симуляционных платформ в образовательный процесс. Внедрение таких подходов способствует формированию устойчивой цифровой культуры в армейской среде и

подготовке офицеров, способных эффективно действовать в условиях информационно-кибернетического противоборства. Таким образом, развитие цифровой компетентности курсантов представляет собой стратегический вектор модернизации военного образования и укрепления национальной обороноспособности.

Список использованной литературы

1. Добродеев А.Ю. «Кибербезопасность в Российской Федерации: модный термин или приоритетное технологическое направление обеспечения национальной и информационной безопасности». // Вестник РГГУ. 2019. № 3. С. 45–52.
2. Гвоздилов С.В. «Обеспечение военной безопасности России в военно-политической и международной системах СНГ». Дисс. канд. полит. наук. М.: 2017. С. 120–135.
3. Пахомчик В.В. «Проблемы обеспечения кибербезопасности в образовательных учреждениях». ВКР. Красноярск: СФУ, 2023. С. 45–60.
4. Подберезкин А.И., Александров М.В. «Стратегическое прогнозирование международных отношений». Коллективная монография. М.: МГИМО, 2024. – 312 с.
5. Пашенцев Е.Н. «The Palgrave Handbook of Malicious Use of AI and Psychological Security». Лондон: Palgrave Macmillan, 2023. – 450 с.
6. Treverton, G. F., Thvedt, A., Chen, A. R., Lee, K., & McCue, M. (2017). Addressing Hybrid Threats. European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats.
7. Rațiu, A., & Tudorache, P. (2021). Comprehensive Integration of Power Instruments and Civil-Military Capabilities for Countering Hybrid Threats. Strategies XXI International Scientific Conference, 17(1), 104–109.
8. Vassileva, B., & Zwilling, M. (2018). Hybrid Warfare Simulation-Based Learning: Challenges and Opportunities. Journal of Defense Resources Management, 9(1), 5–12.
9. Thiele, R. (2020). Artificial Intelligence – A Key Enabler of Hybrid Warfare. Hybrid CoE Strategic Analysis, 20, 1–8.
10. U.S. Department of Defense. (2024). DoD Cyber Strategy 2024–2027.
11. Ministry of the Armed Forces, France. (2021). Digital Strategy of the Ministry of the Armed Forces.
12. Israel Defense Forces. (2022). IDF Digital Transformation Strategy.
13. Ministry of Defense, Japan. (2022). Cybersecurity Strategy for the Defense Forces.
14. People's Liberation Army. (2024). PLA Digital Modernization Plan.
15. Ministry of Defense, Russia. (2023). Digitalization of the Armed Forces of the Russian Federation.
16. Seebeck, L., Williams, E., & Wallis, J. (2022). Countering the Hydra: A Proposal for an Indo-Pacific Hybrid Threat Centre. Australian Strategic Policy Institute.
17. Wired. (2024). The Tech Crash Course That Trains US Diplomats to Spot Threats.
18. Мирзоев Н.Х. Рушди иқтисодиёти рақамӣ ва тамоюлҳои он дар замони муосир. Паёми молия ва иқтисод №3 (42) (мачаллаи илмӣ-амалӣ) Душанбе 2024. Саҳ. 238-245
19. Мирзоев Н.Х. Проблемы управления предприятиями в условиях цифровой экономики. Вестник Таджикского Национального Университета Серия социально-экономических и общественных наук 2024. №4. Часть I. Стр.12-19
20. Мирзоев Н.Х. Проблемы и перспективы развития информатизации общества. Вестник Таджикского Национального Университета Серия социально-экономических и общественных наук 2024. №4. Часть II стр. 103-109

ТАҚВИЯТИ САЛОҲИАТНОКИИ РАҚАМИИ КУРСАНТОН ДАР МУАССИСАҲОИ ОЛИИ ТАЪЛИМИ ҲАРБӢ ДАР ШАРОИТИ ТАҲДИДҲОИ ГИБРИДӢ ВА ҶАНГҲОИ ИТТИЛООТӢ

Мухити муосири низомиву стратегии ҷаҳон бо афзоиши таҳдидҳои гибридӣ, аз ҷумла ҳамлаҳои киберӣ, амалиётҳои иттилоотиву равонӣ, таҳриф ва манипулацияи маълумоти рақамӣ ва таъсири ҳадафнок ба зерсохторҳои иттилоотии ҳаётан муҳим тавсиф меёбад.

Дар ҷунин шароит ташаккул ва рушди салоҳиятнокии рақамии курсантон ҷузъи муҳими омодагии афсарони насли нав маҳсуб меёбад.

Дар мақола моҳияти мафҳуми «салоҳиятнокии рақамӣ» дар низоми таълими ҳарбӣ таҳлил мешавад. Муаллиф ба таҷрибаи байналмилалӣ (DigComp 2.2, DoD Cyber Strategy, COMCYBER ва ғ.) тақия намуда, модел ва сохтори салоҳиятнокии рақамиро бо назардошти хусусиятҳои таълими курсантон таҳия менамояд.

Мақола дах унсури асосии ин салоҳиятро фаро мегирад: аз саводнокии иттилоотӣ ва амнияти киберӣ то моделсозии рақамии амалиётҳои ҷангӣ ва таҳлили танқидии таҳдидҳои рақамӣ. Таваҷҷуҳи махсус

ба таҷрибаи кишварҳои пешрафта (ИМА, Фаронса, Чопон, Чин, Русия) дода шудааст, ки дар онҳо рақамсозии таълими ҳарбӣ ҳамчун асоси омодагии фаврӣ ва устувории иттилоотии нерӯҳои мусаллаҳ доништа мешавад. Ҳамчунин зарурати ислоҳоти стратегияи таълими ҳарбӣ бо дарназардошти омузиши симулятсионӣ, усулҳои мутобиқшавӣ ва ахлоқи рақамӣ ҳамчун ҷузъи фарҳанги рақамии афсарон таъкид мегардад.

Калидвожаҳо: салоҳиятнокии рақамӣ, таҳдидҳои гибридӣ, таълими ҳарбӣ, амнияти киберӣ, симулятсия, гигиенаи рақамӣ, тафаккури интиқодӣ.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ КУРСАНТОВ ВВОУ В УСЛОВИЯХ ГИБРИДНЫХ УГРОЗ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ВОЙН

Современная военно-стратегическая среда характеризуется ростом гибридных угроз, включающих кибератаки, информационно-психологические операции, манипуляцию цифровыми данными и целенаправленное воздействие на критическую информационную инфраструктуру. В этих условиях формирование цифровой компетентности курсантов высших военных учебных заведений приобретает системообразующее значение в подготовке офицерского состава нового поколения. Статья раскрывает сущность понятия «цифровая компетентность» в контексте военного образования, опираясь на международные рамки (DigComp 2.2, DoD Cyber Strategy, COMCYBER Doctrine и др.) и адаптируя их к специфике подготовки курсантов. Автор предлагает структурную модель цифровой компетентности, включающую десять ключевых компонентов — от информационной грамотности и кибербезопасности до цифрового моделирования боевых действий и критического анализа цифровых угроз. Особое внимание уделяется международному опыту (США, Франция, Япония, Китай, Россия), где цифровизация военного образования становится основой оперативной готовности и информационной устойчивости вооружённых сил. Обоснована необходимость трансформации педагогических стратегий в военных вузах с учётом ситуационного обучения, адаптивных платформ и киберэтики как обязательных компонентов цифровой культуры офицера XXI века.

Ключевые слова: цифровая компетентность, гибридные угрозы, военное образование, кибербезопасность, симуляция, цифровая гигиена, критическое мышление.

DEVELOPING THE DIGITAL COMPETENCE OF MILITARY ACADEMY CADETS UNDER CONDITIONS OF HYBRID THREATS AND INFORMATION WARFARE

The contemporary military-strategic environment is increasingly shaped by hybrid threats, including cyberattacks, information-psychological operations, data manipulation, and targeted disruption of critical information infrastructure. In this context, developing digital competence among military cadets has become a fundamental pillar of officer training in the 21st century. This article defines the concept of “digital competence” within the military education framework, referencing international models (DigComp 2.2, DoD Cyber Strategy, COMCYBER, etc.) and adapting them to the realities of cadet instruction. The author presents a structured framework of digital competence comprising ten essential components — ranging from information literacy and cybersecurity to digital battle simulation and critical threat analysis. Special attention is paid to the international experience (USA, France, Japan, China, Russia), where digitalization of military education has become the backbone of operational readiness and cyber-resilience. The article substantiates the need to modernize military pedagogical strategies, emphasizing situational training, adaptive learning platforms, and digital ethics as core aspects of a 21st-century officer’s digital culture.

Keywords: digital competence, hybrid threats, military education, cybersecurity, simulation, digital hygiene, critical thinking.

Маълумот дар бораи муаллифон: Начмиддинов Насим Достиевич – Муаллими калони сили тайёрии радиоалоқаи кафедраи ҳарбии ДМТ. Суроға: ш. Душанбе, Хиёбони Рудаки 17. тел: (+992) 93-880-80-85 E-mail: nasimnachmiddinov227@gmail.com, Бекпулатов Хабибулла Бахридинович - Академияи Кувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Ёзбекистон, Сардори факултети махсус. Суроға: 100023, шаҳри Тошканд, Ҷумҳурии Ёзбекистон, кӯчаи Паркентӣ 2. E-mail: bekpulatov1977@gmail.com

Сведения об авторе: Нажмиддинов Насим Достиевич – Старший преподаватель кафедры военной связи ДМТ. Адрес: г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992) 93-880-80-85 E-mail: nasimnachmiddinov227@gmail.com, Бекпулатов Хабибулла Бахридинович – Академия Вооружённых Сил Республики Узбекистан, Начальник Специального факультета. Адрес: 100023, город Ташкент, Республика Узбекистан, улица Паркентская 2. E-mail: bekpulatov1977@gmail.com

Information about the author: Najmiddinov Nasim Dostievich – Senior Lecturer at the Military Communications Department of DMT. Address: Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: (+992) 93-880-80-85 E-mail: nasimnachmiddinov227@gmail.com, Bekpulatov Khabibulla Bakhridinovich – Armed Forces Academy of the Republic of Uzbekistan, Head of the Special Faculty. Address: 100023, Tashkent City, Republic of Uzbekistan, 2 Parkent Street. E-mail: bekpulatov1977@gmail.com

**ГЕТЕРОЯДЕРНЫЕ КОМПЛЕКСЫ, ОБРАЗУЮЩИЕСЯ В СИСТЕМЕ
ЖЕЛЕЗО(II)-ЖЕЛЕЗО(III)-КОБАЛЬТ(II) ПРИ 318,2 К**

**Рахимова М., Бобоназарзода Г.Б., Давлатшоева Д.А., Мирахимов А.
Таджикский национальный университет**

Интерес многих исследователей к гетероядерным комплексам железа и кобальта связан с их высокими фармакологическими свойствами. Они входят в состав жизненно важных ферментов, витаминов, которые являются биологически активными. На основе гетероядерных комплексов получают препараты, содержащие одновременно два-три микроэлемента и активный лиганд, например, уксусную кислоту. Обычно это средства для лечения проходимости сосудов, заболеваний ЖКТ, сердечной недостаточности, ишемических нарушений и даже глаукомы. Гетероядерные координационные соединения обладают не только высокой эффективностью, но они менее токсичны, мало оказывают или вообще не оказывают побочных действий. Такие соединения могут быть применены для адресной доставки лекарств непосредственно до больного органа [1-3].

В связи с этим, исследование процессов образования комплексов железа (II)-железа (III)-кобальта (II) с лигандом уксусной кислоты относится к приоритетному направлению современной координационной, физической, неорганической и бионеорганической химии.

Для изучения процессов формирования гетероядерных комплексов железа и кобальта с лигандами уксусной кислоты был использован метод окислительного потенциала Кларка-Никольского [4,5]. Все эксперименты проведены по методикам, описанным в работе [6] и статьях [7-10].

Согласно теории метода, вначале получена экспериментальная зависимость ЭДС системы железо (II)-железо (III)- кобальт (II)-уксусная кислота–вода (рис. 1) при различных концентрационных параметрах. В соответствии с теорией метода на первой стадии процесса ЭДС системы не

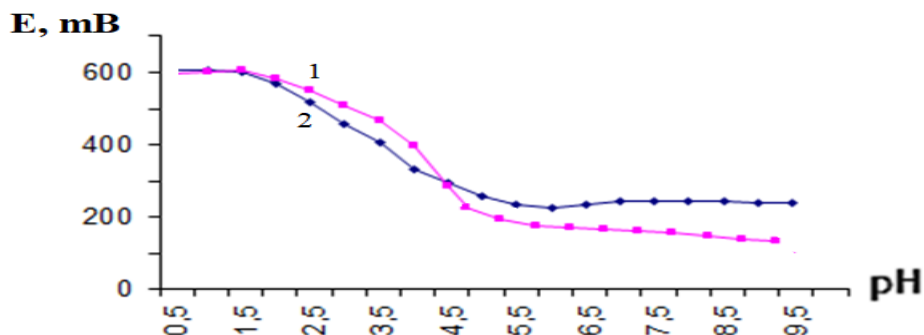

Рисунок 1. Зависимость ЭДС системы Fe(II)-Fe(III)-Co(II)-CH₃COOH-H₂O от pH при температуре 318,2 К; ионной силе раствора I = 1,0;

Кривые относятся: 1- $C_{\text{Fe(II)}} = C_{\text{Fe(III)}} = 5 \cdot 10^{-4}$ и $C_{\text{HAc}} = 1 \cdot 10^{-2}$;

2- $C_{\text{Fe(II)}} = C_{\text{Fe(III)}} = C_{\text{Co(II)}} = 5 \cdot 10^{-4}$ и $C_{\text{HL}} = 1 \cdot 10^{-2}$ моль/л .

изменяется, кривая идет параллельно оси абсцисс. Затем, величина ЭДС уменьшается, следовательно часть железа вступает в формирование комплекса. Из рисунка видно, что в отсутствии кобальта процесс комплексообразования сдвигается в сторону увеличения рН, т.е. комплексы образуются при больших значениях рН. Уменьшение ЭДС (формирование комплексов Fe(III)) начинается с потенциала системы 570-575 и протекает до значений 80 мВ.

По наклонам кривых ЭДС от $pC_{Fe(III)}$ (рис. 2) и $pC_{Fe(II)}$ (рис. 3), согласно теории метода, определяют ядерность комплексов по трех- и двухвалентному железу. Из рисунков, видно, что при рН=2,0 наклон кривой нулевой. Следовательно, комплексообразование в системе отсутствует. С возрастанием рН наклоны экспериментальных кривых ЭДС от $pC_{Fe(III)}$ становится равным -0 (тэта). Это говорит об образовании при этих значениях рН мооядерных комплексов Fe (III).

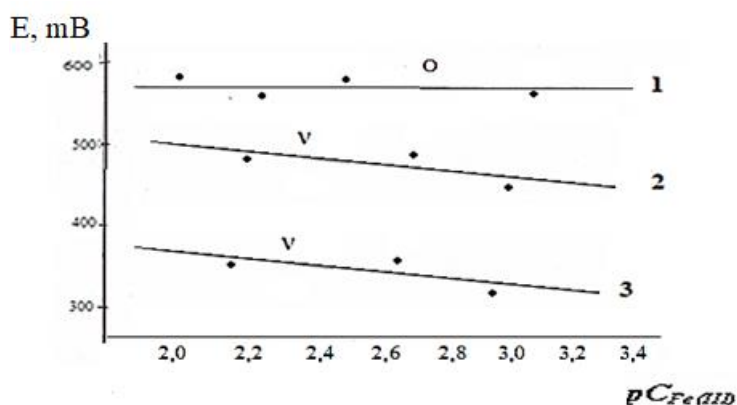

Рисунок 2. Зависимости ЭДС системы Fe(II)-Fe(III)-Co(II)-CH₃COOH-H₂O от $pC_{Fe(III)}$ при 318,2 К, ионной силе раствора $I = 1,0$;

$C_{Fe(II)} = C_{Fe(III)} = C_{Co(II)} = 5 \cdot 10^{-4}$ и $C_{HCl} = 1 \cdot 10^{-2}$ моль/л

Кривые относятся к рН: 1 - 1,2; 2 - 3,5; 3 - 5,0.

Кривые зависимости ЭДС от $pC_{Fe(II)}$ имеют при рН от 0,3 до 3,5 наклоны, равны 0. В указанном интервале рН отсутствует комплексообразование Fe(II). Затем, появляется наклон +0, что согласно теории, говорит о формировании в этом интервале рН мооядерных комплексных соединений Fe(II).

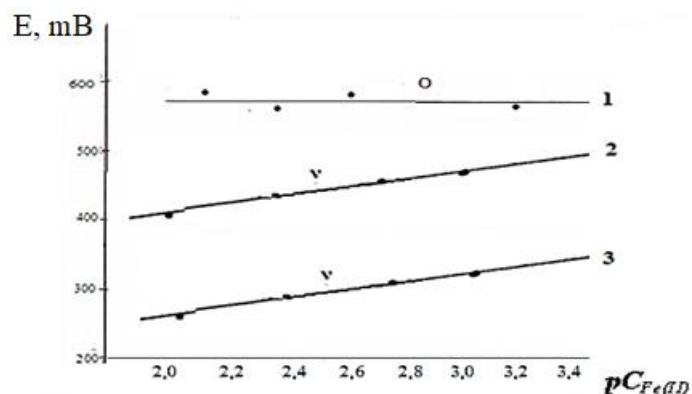

Рисунок 3. Зависимости ЭДС системы Fe (II)-Fe (III)-Co (II)-CH₃COOH-H₂O от $pC_{Fe(II)}$ при 318,2 К, ионной силе раствора $I = 1,0$;

$C_{Fe(II)} = C_{Fe(III)} = C_{Co(II)} = 5 \cdot 10^{-4}$ и $C_{HAc} = 1 \cdot 10^{-2}$ моль/л Кривые относятся к рН: 1 - 2,0; 2 -- 4,5; 3 - 7,5.

Количество атомов кобальта в комплексном соединении необходимо

определить по наклонам экспериментальных кривых зависимостей ЭДС от $pC_{Co(II)}$ (рис. 4). В интервале рН от 3,5 до 8,0 формируется наклон равный ν , следовательно, образующиеся комплексы содержат только один атом кобальта.

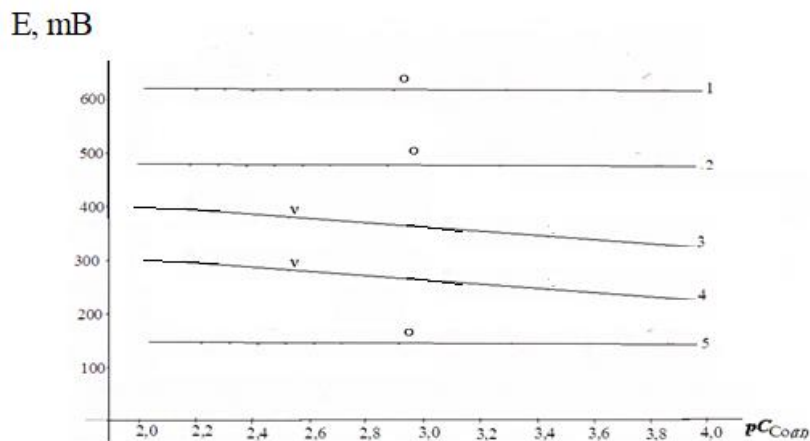

Рисунок 4. Зависимости ЭДС системы Fe(II)-Fe(III)-Co(II)-CH₃COOH-H₂O от $pC_{Co(II)}$ при температуре 318,2 К и ионной силе раствора

$J = 1,0$; $C_{Fe(II)} = C_{Fe(III)} = C_{Co(II)} = 5 \cdot 10^{-4}$ и $C_{HL} = 1 \cdot 10^{-2}$ моль/л. Кривые относятся к рН: 1 - 1,0; 2 - 4,5; 3 - 6,0; 4 - 7,5.

В конце анализируют наклоны кривой зависимости ЭДС от pC_{Ac} – показателя концентрации уксусной кислоты. Это позволит найти количество лиганда, координированного к атомам металлов (рис. 5).

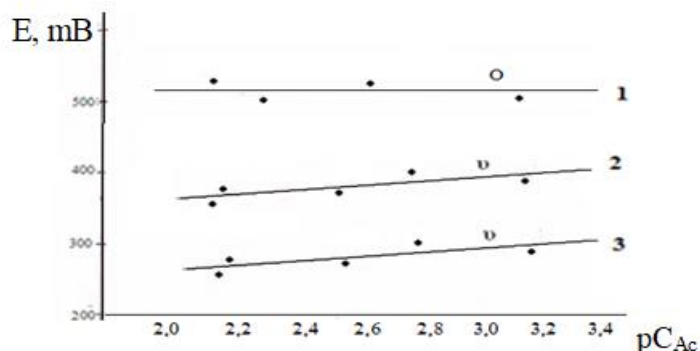

Рисунок 5. Зависимость ЭДС системы Fe(II)-Fe(III)-Co(II)-CH₃COOH-H₂O от $pC_{Co(II)}$ при температуре 318,2 К и ионной силе раствора

$J = 1,0$; $C_{Fe(II)} = C_{Fe(III)} = C_{Co(II)} = 5 \cdot 10^{-4}$ и $C_{HL} = 1 \cdot 10^{-2}$ моль/л.

Кривые относятся к рН: 1 - 1,0; 2. – 3,0; 3. – 6,0.

Наклоны всех экспериментальных кривых зависимостей ЭДС системы от концентрационных параметров (pH , $pC_{Fe(III)}$, $pC_{Fe(II)}$, $pC_{Co(II)}$, pC_{Ac}) были использованы для составления математической матрицы (модели химических равновесий, существующих в изученной системе (табл. 1). На основе этой модели составлена компьютерная программа, по которой были рассчитаны модельные параметры всех образующихся комплексов в присутствии гетероиона кобальта. Они формируются при меньших значениях рН, т.е. смещаются в более кислую область рН.

Таблица 1. Математическая модель системы Fe(II)-Fe(III)-Co(II)-CH₃COOH-H₂O при температуре 318,16 К, ионной силе раствора I =1,0; C_{Fe(II)} =C_{Fe(III)} =C_{Co(II)} =1·10⁻³ и C_{HAc}=1·10⁻² моль/л.

№, п/п	Наклон зависимости ЭДС от концентрационных параметров					Состав комплексов
	pH	pC _{Fe³⁺}	pC _{Fe²⁺}	pC _{Co²⁺}	pC _{Ac}	
1	-v	-v	-	-	v	[FeAc (H ₂ O) ₅] ²⁺
2	-2v	-v	-	v	v	[Fe ^{III} Co ^{II} Ac(H ₂ O) ₉] ⁴⁺
3	-2v	-v	-	v	v	[Fe ^{III} Co ^{II} Ac(OH) ₂ (H ₂ O) ₇] ²⁺
4	-v	-	v	-	v	[FeAc(H ₂ O) ₅] ⁺
5	-v	-v	v	-	v	[FeAc(OH)(H ₂ O) ₄] ⁰

Анализ наклонов всех экспериментальных кривых ЭДС от изученных концентрационных параметров, согласно теории метода оксредметрии, показывает, что в исследованной системе образуются всего 5 комплексных соединений различного состава, 3 из которых относятся к Fe(III): [FeAc(H₂O)₅]²⁺; [Fe^{III}Co^{II}Ac(H₂O)₁₁]⁴⁺; [Fe^{III}Co^{II}Ac(OH)₂(H₂O)₉]²⁺, два последних гетероядерные. Fe (II) формирует только два чистых ацетатных комплекса состава [FeAc (H₂O)₅]⁺; [FeAc (OH)(H₂O)₄]⁻ (последние два соединения табл. 1). Исследование процессов комплексообразования в этой системе при температурах 298,2; 308,2 К показало образование 7 комплексов. С повышением температуры количество формирующихся комплексов уменьшилось на 2.

Таблица 2. Реакции образования комплексов Fe (III), Fe (II) и Co (II) с лигандами CH₃COOH при температуре 318,16 К, ионной силе раствора I =1,0; C_{Fe(II)} =C_{Fe(III)} =C_{Co(II)} =1·10⁻³ и C_{NL}=1·10⁻² моль/л.

№, п/п	Реакции образования комплексов
1	[Fe(H ₂ O) ₆] ³⁺ +HAc → [FeAc(H ₂ O) ₅] ²⁺ + H ₃ O ⁺
2	[Fe(H ₂ O) ₆] ³⁺ + [Co(H ₂ O) ₄] ²⁺ + HAc → Fe ^{III} Co ^{II} Ac(H ₂ O) ₉ ⁴⁺ + H ₃ O ⁺
3	[Fe(H ₂ O) ₆] ³⁺ + [Co(H ₂ O) ₄] ²⁺ + Ac ⁻ → [Fe ^{III} Co ^{II} Ac(OH) ₂ (H ₂ O) ₇] ²⁺ + 3H ₂ O
4	[Fe(H ₂ O) ₆] ²⁺ +Ac ⁻ → [FeAc(H ₂ O) ₅] ⁺ + H ₂ O
5	[Fe(H ₂ O) ₆] ³⁺ + Ac ⁻ +H ₂ O → [Fe(L)(OH)(H ₂ O) ₄] ⁰ + 2H ₃ O ⁺

Как видно из представленной таблицы, только трехвалентное железо формирует с кобальтом гетероядерные комплексы, состав которых [Fe^{III}Co^{II}Ac(H₂O)₉]⁴⁺ и [Fe^{III}Co^{II}Ac(OH)₂(H₂O)₇]²⁺. Второе образуется в более нейтральной или слабощелочной среде. В его состав входит две гидроксильные группы. Двухвалентное железо с кобальтом не формирует координационных соединений. Химическая модель изученной системы приведена в таблице 3.

Таблица 3. Химическая модель системы Fe(II)-Fe(III)-Co(II)-CH₃COOH-H₂O при температуре 318,16 К, ионной силе раствора I =1,0;

$C_{\text{Fe(II)}} = C_{\text{Fe(III)}} = C_{\text{Co(II)}} = 1 \cdot 10^{-3}$ и $C_{\text{HAc}} = 1 \cdot 10^{-2}$ моль/л.

№, п/п	Количество базисных групп					Состав комплексов
	Fe(III)	Fe(II)	Co(II)	Ac ⁻	(OH)	
1	1	0	0	1	0	[FeAc(H ₂ O) ₅] ²⁺
2	1	0	1	1	0	[Fe ^{III} Co ^{II} Ac(H ₂ O) ₉] ⁴⁺
3	1	0	1	1	2	[Fe ^{III} Co ^{II} Ac(OH) ₂ (H ₂ O) ₇] ²⁺
4	0	1	0	1	0	[FeAc(H ₂ O) ₅] ⁺
5	0	1	0	1	1	[FeAc(OH)(H ₂ O) ₄] ⁰

Приведенные количества базисных частиц исследованной системы ложатся в основу компьютерной программы, по которой рассчитываются термодинамические константы комплексов.

Использованная литература

1. Николаев А. Я. Биологическая химия / А. Я. Николаев. – М.: МИА, 2004. – 566 с.
2. Стеценко О. В., Виноградова Р. П. Биоорганическая химия / О. В. Стеценко, Р. П. Виноградова. Учеб. пособ. – К.: Высшая школа, 1992. – 327 с.
3. Западнюк В. И. Аминокислоты в медицине: научное издание / В. И. Западнюк, Л.П. Купраш, М.У. Заика, И. С. Безверхая. – Киев.: Здоровья, 1982. – 200.
4. Никольский Б.П. Оксредметрия / Б.П. Никольский, В.В Пальчевский, А.А. Пендин, Х.М. Якубов // Л.: Химия. - 1975. - 304 с.
5. Захарьевский М.С. Оксредметрия / М.С. Захарьевский. - Л.: Химия. -1968. -118 с.
6. Рахимова М., Файзуллозода Э.Ф., Давлатшоева Дж.А., Эшова Г.Б. Влияние концентрационных параметров раствора гомогенной системы Fe(II)- Fe(III) - глицин - Na(H)ClO₄ - H₂O на состав образующихся комплексов // От химии к технологии шаг за шагом. 2023. Т.4, вып.1. С. 15-21. URL: <http://chemintech.ru/index.php/tor/2023-4-1>
7. Davlatshoeva J. A. Processes of Formation of Glycinate Complexes of Iron (II) and Iron (III) Under Various Ional Forces of Solution / J. A. Davlatshoeva, G. B. Eshova, M. M. Rahimova, M. O. Guriev, L. V. Kvyatkovskaya // American Journal of Chemistry, 2017; 7(2). – 58 - 65 p.
8. Davlatshoeva J.A. Study of the composition and model parameters of the complexes formed in the Fe (II)-Fe (III)-ascorbic acid-water systems/ J.A. Davlatshoeva, M. Rakhimova, G.B. Eshova // *E3S Web of Conferences* 401, 03046 (2023), *CONMECHYDRO*.
9. Eshova G.B., Davlatshoeva J.A., Miraminzoda F., Rakhimova M. Study of the Process of Complex Formation Between Cu²⁺ Ionand L-Aminopropionic Acid in Aqueous Solution // Russian Journal of Physical Chemistry, 2024, Vol. 98, No. 4. pp. 577–582. DOI: 10.1134/S0036024424040071.
10. Эшова Г.Б. Влияние концентрационных параметров на комплексообразование в системе железо (0) – железо(II) - глицин – вода / Г.Б. Эшова, Дж.А. Давлатшоева, М.Рахимова, Л.В.Квятковская, М.О Гуриев // Журнал Неорганической химии. - 2018. – Т. 63, №4. - С. 525 - 530.

А Н Н О Т А Т С И Я

Бо усули классикии потенциали оксидонии Кларк-Николский равандҳои таъкилҳои комплексо дар системаи оксиду-барқароршавии Fe(II)/Fe(III) бо иштироки ҳетероцион Co(II) дар маҳлулҳои обии кислотаи атсетат дар ҳарорати 318,2 К омӯхта шудаанд. Маълум гаштааст, ки дар шароитҳои таҷрибавии таҳқиқот чунин комплексо: [FeAc(H₂O)₅]²⁺; [Fe^{III}Co^{II}Ac(H₂O)₁₁]⁴⁺; [Fe^{III}Co^{II}Ac(OH)₂(H₂O)₉]²⁺; [FeAc(H₂O)₅]⁺; [FeAc(OH)(H₂O)₄]⁰ ҳосил мешаванд. Мувофиқи таҳлили натиҷаҳои бадастомада 2-то комплекси ҳетероҳастаиро, таркибашон дар боло навишта шудаанд, танҳо Fe(III) таъкил медиҳад.

АННОТАЦИЯ

Классическим методом окислительного потенциала Кларка-Никольского исследованы процессы формирования комплексов в окислительно-восстановительной системе Fe(II)/Fe(III) в присутствии гетероиона Co(II) в водных растворах уксусной кислоты при температуре 318,2 К. Показано, что в изученных экспериментальных условиях образуются следующие комплексы: $[\text{FeAc}(\text{H}_2\text{O})_5]^{2+}$; $[\text{Fe}^{\text{III}}\text{Co}^{\text{II}}\text{Ac}(\text{H}_2\text{O})_{11}]^{4+}$; $[\text{Fe}^{\text{III}}\text{Co}^{\text{II}}\text{Ac}(\text{OH})_2(\text{H}_2\text{O})_9]^{2+}$; $[\text{FeAc}(\text{H}_2\text{O})_5]^+$; $[\text{FeAc}(\text{OH})(\text{H}_2\text{O})_4]^-$. Согласно анализу полученных результатов 2 гетероядерных комплекса, составы которых приведены выше, образует только Fe(III).

ANNOTATION

The classical method of the Clarke-Nikolsky redox potential investigated the processes of complex formation in the Fe (II)/Fe (III) redox system in the presence of the heteroion Co (II) in aqueous solutions of acetic acid at a temperature of 318.2 K. It is shown that the following complexes are formed under the studied experimental conditions: $[\text{FeAc}(\text{H}_2\text{O})_5]^{2+}$; $[\text{Fe}^{\text{III}}\text{Co}^{\text{II}}\text{Ac}(\text{H}_2\text{O})_{11}]^{4+}$; $[\text{Fe}^{\text{III}}\text{Co}^{\text{II}}\text{Ac}(\text{OH})_2(\text{H}_2\text{O})_9]^{2+}$; $[\text{FeAc}(\text{H}_2\text{O})_5]^+$; $[\text{FeAc}(\text{OH})(\text{H}_2\text{O})_4]^-$. According to the analysis of the obtained results, only Fe (III) forms the two heteronuclear complexes listed above.

Маълумот дар бораи муаллифони: Рахимова Мубашира – д.и.х. профессори кафедраи химияи физикӣ ва коллоидии ДМТ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918-76-90-70. E-mail: mubashira09@mail.ru.

Бобоназарзода Гулрухсор Бобоназар – н.и.х., дотсенти кафедраи химияи физикӣ ва коллоидии ДМТ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918-23-01-82, E-mail: eshova81@mail.ru.

Давлатшоева Чахонгул Асанхоновна – н.и.х., дотсенти кафедраи химияи физикӣ ва коллоидии ДМТ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: (+992) 93-898-96-62. E-mail: kfk1964@mail.ru.

Мирахимов Азизбек – магистри курси дуюми кафедраи химияи физикӣ ва коллоидии ДМТ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17.

Сведения об авторах: Рахимова Мубашира – д.х.н., профессор кафедры физической и коллоидной химии Таджикского национального университета, Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918-76-90-70. E-mail: mubashira09@mail.ru

Бобоназарзода Гулрухсор Бобоназар – к.х.н., доцент кафедры физической и коллоидной химии Таджикского национального университета, Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918-23-01-82, E-mail: eshova81@mail.ru

Давлатшоева Джахонгул Асанхоновна – к.х.н., доцент кафедры физической и коллоидной химии Таджикского национального университета, Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 93-898-96-62. E-mail: kfk1964@mail.ru

Мирахимов Азизбек – магистр второго курса кафедры физической и коллоидной химии Таджикского национального университета, Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: Rakhimova Mubashira – Doctor of Chemical Sciences, Professor of the Department of Physical and Colloidal Chemistry of the Tajik National University, Address: 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 918-76-90-70. E-mail: mubashira09@mail.ru.

Bobonazarzoda Gulrukhsor Bobonazar – Ph.D., Associate Professor of the Department of Physical and Colloidal Chemistry of the Tajik National University, Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025. Phone: (+992) 918-23-01-82, E-mail: eshova81@mail.ru.

Davlatshoeva Jahongul Asankhonovna – Ph.D., Associate Professor of the Department of Physical and Colloidal Chemistry of the Tajik National University, Address: 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 93-898-96-62. E-mail: kfk1964@mail.ru.

Mirakhimov Azizbek - is a second-year master student at the Department of Physical and Colloid Chemistry at Tajik National University. His address is 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025.

УРОЖАЙНОСТЬ *CERASUS VERNICOSA* В УСЛОВИЯХ СРЕДНЕГОРИЙ ПАМИРА: ДИНАМИКА, ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Джонмамадова Г.Т.

Хорогского государственного университета им. М. Назаршоев

При изучении биологических особенностей растений одной из важнейших характеристик выступает урожайность, которая в ботанике и сельскохозяйственной практике рассматривается как интегральный показатель продуктивности вида [1, 8]. Урожайность трактуется не только как совокупный результат формирования генеративных органов, но и как отражение общей хозяйственной ценности растений, включая их кормовую, лекарственную, декоративную и селекционную значимость [2, 10, 14]. По мнению Н.И. Вавилова, продуктивность культурных и дикорастущих видов определяется сочетанием наследственной изменчивости и факторов среды, что делает данный показатель универсальным индикатором адаптивного потенциала вида [2].

А.А. Юркевич подчёркивал, что урожайность древесно-кустарниковых растений в условиях высокогорных экосистем формируется как результат сложного взаимодействия морфологических характеристик (размер и форма листьев, побегов, генеративных почек), физиологических процессов (фотосинтез, транспирация, дыхание) и экологических факторов (температура, влажность, освещённость, состав почвы) [12, 13, 14]. Современные исследования подтверждают, что урожайность в условиях Центральной Азии чувствительно реагирует на изменения климатических условий, включая засухи и температурные колебания, что позволяет использовать её как маркер адаптационных возможностей вида [7, 9, 10].

Вопросы изучения урожайности древесно-кустарниковых растений на протяжении XX–XXI вв. привлекали внимание многих исследователей [4, 5, 8]. Ещё Н.И. Вавилов в фундаментальной работе «Учение о происхождении культурных растений» [2], подчёркивал, что продуктивность культурных и дикорастущих форм обусловлена сочетанием наследственной изменчивости и адаптационных возможностей растений в различных экологических нишах [2]. В дальнейшем труды А.А. Юркевича [14]) были посвящены изучению закономерностей формирования урожайности кустарниковых растений в условиях высокогорных экосистем, где ключевыми факторами выступают экстремальные климатические условия, ограниченность почвенной влаги и специфика радиационного баланса [14].

Современные исследования также подтверждают особую роль внешних факторов в формировании генеративной продуктивности. Так, В.В. Миронов [10], анализируя динамику генеративных органов древесных растений Центральной Азии, показал, что урожайность является чувствительным индикатором климатических колебаний и может служить маркером адаптационного статуса популяций [10]. Аналогичные выводы приводит М.М. Кружалин [9], подчёркивая влияние засушливости и температурных аномалий на генеративный цикл кустарников, произрастающих в Центральной Азии [19].

Таким образом, совокупность указанных исследований подтверждает, что урожайность древесно-кустарниковых растений выступает универсальным показателем успешности эволюционной стратегии, отражая как генетические особенности вида, так и степень его приспособленности к экстремальным условиям среды.

Особая значимость показателя урожайности заключается в его комплексной природе: он представляет собой результат взаимодействия морфологических характеристик растений (размер и форма листьев, побегов, генеративных почек), физиологических процессов (фотосинтез, транспирация, дыхание) и экологических условий (температурный режим, влажность, освещённость, состав и структура почв) [3, 6, 11]. Как отмечал А.А. Жученко,

урожайность является интегральным критерием адаптивного потенциала растений, отражающим степень их приспособленности к изменяющимся условиям среды [6]. По мнению Ю.С. Григорьева, она выражает устойчивость биосистемы к стрессам и демонстрирует функциональное равновесие между ростовыми и генеративными процессами [3]. Л.А. Орлова подчёркивала, что в условиях неблагоприятных экологических воздействий (засухи, заморозки, засоление почв) именно урожайность служит наиболее наглядным индикатором устойчивости вида, так как интегрирует морфофизиологические адаптивные реакции в количественный результат [11].

Динамика урожайности в современной литературе рассматривается как индикатор баланса между вегетативным ростом и генеративным развитием растений [6,11]. При оптимальном соотношении этих процессов обеспечивается максимальная продуктивность, тогда как смещение равновесия в сторону чрезмерного вегетативного роста приводит к снижению генеративной отдачи, что неоднократно отмечалось в физиолого-экологических исследованиях плодовых культур [3]. По мнению А.А. Жученко, урожайность является интегральным проявлением взаимодействия генетических и средовых факторов, отражающим состояние адаптивного потенциала растений [6].

Кроме того, урожайность демонстрирует высокую чувствительность к климатическим изменениям, что делает её ценным маркером как локальных, так и глобальных климатических трендов [9, 10]. Так, исследования В.В. Миронова показали, что генеративная продуктивность древесно-кустарниковых растений Центральной Азии напрямую связана с режимом температур и количеством осадков в критические фазы развития [10]. Аналогичные выводы приводит М.М. Кружалин, указывая на снижение урожайности при усилении частоты засушливых периодов и экстремальных температурных колебаний [9].

Для селекции и практического садоводства изучение урожайности древесно-кустарниковых растений имеет первостепенное прикладное значение, так как именно данный показатель позволяет объективно выявлять перспективные формы и популяции [6, 11]. На основе многолетних наблюдений возможно выделение генотипов, обладающих высокой продуктивностью, устойчивостью к неблагоприятным факторам среды и ценными хозяйственными признаками, что создаёт основу для дальнейшей интродукции, гибридизации и селекционного улучшения [2; 10]. Как подчёркивал Н.И. Вавилов, поиск и отбор высокопродуктивных форм в природных популяциях являются одним из важнейших направлений в формировании селекционного фонда культурных растений [2]. Современные авторы указывают, что в условиях глобальных климатических изменений возрастает роль отбора устойчивых форм, обеспечивающих стабильное плодоношение даже при стрессовых воздействиях, что имеет особое значение для высокогорных регионов [Кружалин, 2019].

Таким образом, урожайность растений выступает не только как количественный показатель продуктивности, но и как многофакторный критерий, позволяющий комплексно оценивать биологический и хозяйственный потенциал вида, прогнозировать его адаптационные возможности и определять направления научных и практических исследований [2, 3, 6, 11]. По мнению Н.И. Вавилова, продуктивность является ключевым индикатором адаптации растений к различным условиям среды и играет решающую роль в формировании селекционного фонда [2]. А.А. Жученко рассматривает урожайность как интегральный показатель адаптивного потенциала культурных растений, отражающий их генетические и экологические взаимодействия [6]. Ю.С. Григорьев подчёркивает, что динамика урожайности может служить индикатором устойчивости биоценозов к экстремальным воздействиям [6], а Л.А. Орлова отмечает её значение как одного из важнейших критериев в оценке стрессоустойчивости плодовых кустарников [11].

Наши исследования, проведённые в условиях среднегорий Памира (на высотах 2100–2250 м над уровнем моря), выявили неравномерное распределение урожайности *Cerasus vernicosa* и её

тесную зависимость от комплекса природных и экологических факторов. В первую очередь на продуктивность данного вида влияют **абсолютная высота местности, микроклиматические условия произрастания, экспозиция и крутизна склонов**, а также **структура почвенного профиля, степень увлажнённости субстрата, освещённость и режим температурных колебаний**. Дополнительную роль играют такие параметры, как состав растительного сообщества, конкуренция с сопутствующими видами, а также уровень антропогенной нагрузки.

Для получения достоверных и статистически обоснованных результатов были выбраны **семь опытных участков**, репрезентативно отражающих разнообразие геоэкологических условий региона. На каждом участке проводился индивидуальный учёт урожайности от **7 до 10 кустов *C. vernicosa***, что позволило обеспечить необходимую выборочную репрезентативность. При этом учитывались не только количественные показатели (общее число плодов, масса 100 плодов в сыром и сухом состоянии), но и пространственное распределение урожая внутри кроны (верхний, средний и нижний ярусы, периферия и центр кроны).

Такой подход дал возможность проследить связь между урожайностью и морфологическими особенностями кустов, а также выявить закономерности адаптации вида к разным экологическим нишам. В частности, предварительные результаты показали, что максимальные показатели продуктивности формируются на участках с южной и юго-восточной экспозицией склонов, где создаются оптимальные условия для фотосинтетической активности и закладки генеративных почек. В то же время на затенённых северных склонах урожайность снижается, что указывает на высокую чувствительность вида к радиационному режиму.

Таким образом, выявленные различия подтверждают, что урожайность *Cerasus vernicosa* в условиях Памира выступает **индикатором взаимодействия абиотических и биотических факторов**, а её исследование позволяет глубже понять адаптивные механизмы кустарниковых сообществ высокогорных экосистем.

Результаты проведённых исследований по учёту урожайности кустов *Cerasus vernicosa*, выполненных в условиях среднегорной зоны Памира на семи опытных участках (на каждом из которых было обследовано от 7 до 10 кустов), представлены в стандартизированной форме — в пересчёте на массу плодов с одного куста (табл. 1). Полученные материалы содержат детализированные показатели урожайности, включая количество плодов на побеге, а также массу 100 сырых и 100 сухих плодов. Все сведения приведены в унифицированном формате и выражены в метрической системе, что обеспечивает их корректное сопоставление и соответствие академическим требованиям к представлению эмпирических данных.

Таблица 1. Урожайность кустов *Cerasus vernicosa* по комплексным параметрам

Опытные участки	Количество побегов на кусте (шт.)	Количество плодов на 1 побеге (шт.)	Масса 100 сырых плодов (г)	Масса 100 сухих плодов (г)
1	10–15	180–220	4,66	2,25
2	11–16	180–200	4,36	2,15
3	12–18	184–222	6,50	3,04
4	20–22	189–195	3,00	1,34
5	20–25	220–250	3,33	1,66
6	15–20	180–190	4,35	2,26
7	30–35	250–300	3,00	1,45

Анализ представленных данных показывает наличие чёткой закономерности, характерной для плодовых кустарников: увеличение количества побегов на кусте сопровождается тенденцией к снижению средней массы плодов. На участках с относительно небольшим числом побегов (10–18 побегов, участки 1–3) масса 100 сырых плодов составляет

4,36–6,50 г, а масса 100 сухих плодов — 2,15–3,04 г. Особенно выделяется участок 3, где при оптимальном соотношении числа побегов (12–18) и количества плодов на побеге (184–222 шт.) наблюдаются наибольшие показатели массы как сырых, так и сухих плодов, что отражает сбалансированное соотношение вегетативного и генеративного роста.

Наоборот, при росте числа побегов до 20–35 (участки 4–7) масса плодов снижается до минимальных значений (3,0–3,3 г для 100 сырых и 1,34–1,66 г для 100 сухих плодов). Это свидетельствует о явлении ресурсной конкуренции, когда избыточный вегетативный рост (увеличение числа побегов) приводит к перераспределению питательных веществ и, как следствие, к снижению генеративной продуктивности. Таким образом, оптимальным диапазоном для формирования высокой урожайности и товарного качества плодов *Cerasus vernicosa* можно считать кусты с количеством побегов в пределах 12–18. Данный показатель следует рассматривать как один из ключевых биоморфологических критериев при селекции и агротехническом регулировании урожайности.

Приведение данных к данному формату имеет принципиальное значение для корректности научных выводов. Во-первых, это обеспечивает **сопоставимость результатов** между различными опытными участками, возрастными группами растений и годами наблюдений. Во-вторых, единый измерительный подход позволяет исключить субъективные колебания, возникающие при использовании относительных или качественных характеристик урожайности.

Использование показателя «граммы на куст» делает возможным проведение дальнейшего **статистического анализа**, включая расчёт средней урожайности, дисперсии, стандартного отклонения, коэффициентов вариации, а также построение корреляционных моделей между продуктивностью и экологическими факторами. Такой подход открывает возможности для выявления закономерностей распределения урожая в зависимости от условий местообитания (экспозиции склонов, почвенной влажности, освещённости и др.), а также для сравнения биоморфологических особенностей кустов.

Кроме того, выражение урожайности в стандартизированных единицах облегчает проведение **эколого-биологического анализа**, позволяя интегрировать результаты с другими параметрами — морфометрическими характеристиками побегов и листьев, массой плодов в свежем и сухом состоянии, а также с климатическими данными (температурные и влажностные режимы). Это обеспечивает целостное понимание механизмов формирования продуктивности в условиях высокогорных экосистем Памира и позволяет рассматривать урожайность как **индикатор адаптивных возможностей вида**.

Таким образом, представленные в таблице результаты не только отражают фактический уровень урожайности кустов *Cerasus vernicosa*, но и создают основу для дальнейших обобщений, сравнений и практического применения полученных данных.

Биологическая интерпретация полученных данных подтверждает важность как генетических, так и экологических факторов. Значительные различия между кустами одного года отражают внутривидовую изменчивость и генетическую неоднородность *Cerasus vernicosa*. Экологические условия также оказывают непосредственное влияние: урожайность резко реагирует на засушливость, поздние весенние заморозки, снежные лавины и иные стрессовые факторы. Кроме того, у ряда кустов проявляются признаки альтернансии плодоношения — высокой урожайности в один год с последующим спадом в другой (например, у опытных образцов №5). Это типичная адаптивная стратегия плодовых растений, позволяющая регулировать затраты ресурсов между вегетативной и генеративной фазами развития.

Практическая значимость выявленных закономерностей заключается в возможности использования полученных данных в селекционной, агротехнической и фармакологической практике. Перспективными для селекции являются условия и кусты, произрастающие на опытных участках №2 и №3 демонстрирующие стабильную урожайности в разные годы. С точки зрения агротехники результаты исследования подчёркивают необходимость применения приёмов, направленных на выравнивание продуктивности: формирующая обрезка для регулирования нагрузки плодами,

своевременное орошение в засушливые периоды и использование органо - минеральных удобрений для повышения стабильности плодоношения. В фармакогнозии и переработке максимальная урожайность свыше 1,5 кг с куста делает *Cerasus vernicosa* перспективным источником сырья для производства фитопрепаратов, а также для переработки в пищевой промышленности.

Таким образом, урожайность *Cerasus vernicosa* в условиях Хорога характеризуется высокой межгодовой и внутривидовой изменчивостью, выраженной в чередовании пиковых значений (2022, 2024 гг.) и спадов (2021, 2025 гг.). Это подтверждает цикличность плодоношения и подчёркивает необходимость учёта климатических факторов и применения агротехнических приёмов при хозяйственном использовании вида, а также открывает перспективы для его селекционного улучшения.

В процессе работы была рассчитана средняя урожайность кустов *Cerasus vernicosa* по годам (2021–2025), на основании чего построен график, отражающий многолетнюю динамику данного показателя (рис. 1). Анализ выявил наличие выраженной цикличности плодоношения: после периода постепенного роста урожайности фиксируется её снижение, что соответствует типичной модели чередования «сильных» и «слабых» лет, характерной для многих плодовых кустарников. Полученные результаты позволяют рассматривать урожайность как интегральный индикатор состояния растений, отражающий баланс между их вегетативным развитием и генеративной активностью, а также их чувствительность к климатическим условиям высокогорного Памира.

Проведённые исследования показали, что урожайность кустов *Cerasus vernicosa* в условиях среднегорий Памира отличается выраженной цикличностью, отражающейся как в многолетней динамике, так и во внутривидовой изменчивости. Средние показатели по годам варьировали от 1,54 кг в 2021 г. до 2,86 кг в 2024 г., после чего в 2025 г. произошло снижение до 2,21 кг. Таким образом, общая закономерность выражается в постепенном росте урожайности в течение четырёх лет, завершившемся пиком 2024 г., и последующем спаде в 2025 г., что является классическим проявлением альтернативного плодоношения.

Рис. 1. График динамика средней урожайности кустов *Cerasus vernicosa* по годам (2021–2025)

На фазе наращивания (2021–2024 гг.) урожайность устойчиво возрастала от 1,5 до почти 3,0 кг на куст, что связано с накоплением биомассы, формированием сильных побегов и благоприятным сочетанием климатических условий. В фазе снижения (2025 г.) средние показатели уменьшились примерно на 20–25% по сравнению с пиковым уровнем 2024 г., что объясняется истощением ресурсов растений после максимальной нагрузки предыдущего сезона, а также возможным влиянием неблагоприятных климатических факторов.

Биологические механизмы, определяющие данную цикличность, включают особенности физиологии плодовых кустарников. Подобно другим представителям рода *Prunus* (вишне, миндалю), *Cerasus vernicosa* склонен к чередованию «урожайных» и «слабых» лет. В пиковые сезоны растение расходует значительные ресурсы на формирование плодов, что ослабляет процесс закладки генеративных почек на следующий год. Кроме того, интенсивное плодоношение сопровождается перераспределением питательных веществ в пользу репродуктивных органов, ограничивая рост побегов и снижая потенциал продуктивности в последующем сезоне.

Экологические факторы усиливают проявление данной тенденции. В условиях Памира, где наблюдаются резкие температурные колебания, засухи и поздние заморозки, растения испытывают значительные стрессовые нагрузки. В частности, снижение урожайности в 2025 г. могло быть связано с дефицитом влаги в критические периоды цветения и формирования завязи. Почвенные условия высокогорья, характеризующиеся ограниченным содержанием влаги и минеральных веществ, также способствуют усилению цикличности, так как восстановление ресурсной базы растения в таких условиях происходит медленнее.

Немаловажное значение имеет и генетическая неоднородность популяции. У отдельных кустов (например у опытной участки, №4, №6 и №7) урожайность оставалась стабильно выше средних значений, а амплитуда колебаний была менее выраженной. Это указывает на генетически закреплённые различия в продуктивности, благодаря которым данные кусты демонстрируют лучшую устойчивость к нагрузке и большую стабильность плодоношения.

Практическая значимость полученных данных заключается в нескольких направлениях. Для селекционной работы перспективным является выделение кустов с минимальной амплитудой межгодовых колебаний, так как они способны обеспечивать более предсказуемую урожайность. Для агротехнической практики важным остаётся применение приёмов сглаживания цикличности: нормирование урожая за счёт прореживания цветков и завязей в годы максимальной нагрузки, проведение своевременных подкормок и орошения, а также использование формирующей и омолаживающей обрезки, стимулирующей равномерное плодоношение. Для прогнозирования урожайности необходимо учитывать многолетнюю динамику, поскольку различия между сезонами могут достигать 2–2,5 раз.

Таким образом, урожайность *Cerasus vernicosa* в Хороге носит циклический характер, при котором после периода накопления ресурсов и пикового плодоношения в 2024 г. последовал спад в 2025 г. Цикличность обусловлена сочетанием физиологических особенностей вида, экстремальных условий высокогорья и внутривидовой генетической изменчивости. С практической точки зрения это подтверждает необходимость внедрения агротехнических мероприятий, направленных на выравнивание плодоношения, и подчёркивает ценность селекционного отбора более устойчивых форм.

Заключение

Итоги проведённых исследований позволяют утверждать, что урожайность *Cerasus vernicosa* в условиях Хорога определяется сложным взаимодействием генетических особенностей вида, физиологических механизмов плодоношения и экстремальных факторов высокогорной среды. Выявленная межгодовая и внутривидовая изменчивость, выражающаяся в чередовании пиковых и низких урожаев, отражает как природную склонность вида к альтернансу, так и влияние

климатических стрессов, включая засухи и поздние заморозки. При этом отдельные кусты демонстрируют устойчивую и стабильную продуктивность, что делает их перспективными для селекционного отбора.

Практическая значимость полученных результатов заключается в возможности целенаправленного формирования агротехнических стратегий, направленных на сглаживание цикличности плодоношения и повышение стабильности урожайности. Применение приёмов нормирования нагрузки плодами, оптимизации орошения и внесения удобрений, а также использование формирующей и омолаживающей обрезки позволяет значительно повысить адаптивный потенциал растений. Селекционный отбор устойчивых форм с минимальной амплитудой межгодовых колебаний обеспечивает перспективы повышения предсказуемости урожайности и расширяет возможности хозяйственного использования *C. vernicosa*.

Таким образом, продуктивность данного вида в условиях Памира следует рассматривать как интегральный показатель, формируемый сочетанием физиологических особенностей, генетической неоднородности и климатических условий региона. Полученные данные создают научную основу для дальнейших исследований и практического применения *C. vernicosa* в селекционной, агротехнической и фармакологической практике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бунцевич, Л.Л. Морфофизиологические особенности формирования урожайности яблони домашней (*Malus domestica* Borkh.) / Л.Л. Бунцевич / Краснодар: ГНУ СКЗНИИСиВ, 2012. – 107 с.
2. Вавилов Н.И. Учение о происхождении культурных растений. – Ленинград: Гос. изд-во сельскохозяйственной литературы, 1935. – 248 с.
3. Григорьев Ю.С. Экология растений: адаптивные механизмы и продуктивность. – Москва: Наука, 2008. – 367 с.
4. Доля, Ю.А. Особенности формирования биологической продуктивности сортов вишни из коллекции СКЗНИИСиВ / Ю.А. Доля // Плодоводство и виноградарство Юга России, 2017. - № 45(03). – 11 с.
5. Еникеев, Х.К. Вишня и черешня / Х.К. Еникеев, М.Р. Сидоренко / Киев: Урожай, 1970. – 245 с.
6. Жученко А.А. Адаптивный потенциал культурных растений. – Москва: Колос, 2004. – 781 с.
7. Каньшина, М.В. Адаптивный потенциал вишни и черешни на юге Нечерноземной зоны России / М.В. Каньшина // Совершенствование адаптивного потенциала косточковых культур и технологии их возделывания: материалы междунауч.-практ. конф. – Орел: ВНИИСПК, 2011. – С. 97-101.
8. Колесникова, А.Ф. Вишня. Черешня / А.Ф. Колесникова / Харьков: Фолио, 2003. - 255 с.
9. Кружалин М.М. Влияние климатических факторов на урожайность древесных кустарников Центральной Азии // Наука и инновация ТНУ. – Душанбе, 2019. – Т. 14. – №2. – С. 77–84.
10. Миронов В.В. Генеративная продуктивность древесных растений Центральной Азии в условиях изменяющегося климата // Вестник биологии. – 2015. – №3 (67). – С. 45–52.
11. Орлова Л.А. Урожайность и физиология плодовых кустарников в условиях стрессов. – Санкт-Петербург: Лань, 2012. – 290 с.
12. Охунджанов, А.Х. Побегообразовательная способность черенкового маточника клоновых подвоев косточковых культур / А.Х.Охунджанов, А.С. Фелалиев // Вестник Таджикского национального университета.-2017 №1/4. С-260-263.
13. Шомамадова З.Д. Первичные итоги изучения полиморфизма ореха грецкого (*Juglans regia* L.) произрастающего в условиях Западного Памира./З.Д. Шомамадова, И.К.Канунов, А.С. Фелалиев // Вестник Таджикского национального университета, Серия естественных наук // №1/3, Душанбе, 2017.- С.- 304-308.
14. Юркевич А.А. Урожайность древесно-кустарниковых растений в условиях высокогорных экосистем. – Минск: Наука и техника, 1964. – 312 с.
15. Porter M. Competitive Advantage of Nations. – New York: Free Press, 1990. – 855 p.

ҲОСИЛНОКИИ *CERASUS VERNICOSA* ДАР ШАРОИТИ МИЁНАКЎҲИ ПОМИР: ДИНАМИКА, ОМИЛҲОИ ТАШАККУЛ ВА АҲАМИЯТИ АМАЛӢ

Дар мақола натиҷаҳои таҳқиқоти бисёрсолаи ҳосилнокии буттаҳои *Cerasus vernicosa* дар шароити миёнадевори Помир (солҳои 2021–2025) пешниҳод шудаанд. Муайян гардид, ки ҳосилнокии намуд бо тағйирёбии баланд ҳам байнисолана ва ҳам дохилипопулятсионӣ хос аст, ки ин ҳам аз хусусиятҳои ирсӣ ва ҳам аз таъсири омилҳои иқлимӣ муҳити кӯҳистон вобаста мебошад. Ҳосили миёна аз 1,54 кг ба як бутта дар соли 2021 то ба ҳадди нисбии 2,86 кг дар соли 2024 мерасид ва сипас дар соли 2025 то 2,21 кг коҳиш ёфт, ки падидаи навбатнокии ҳосилдеҳиро инъикос менамояд. Буттаҳои алоҳида бо ҳосилнокии устувор муайян гардиданд, ки барои корҳои селексионӣ дорои аҳамияти хос мебошанд. Қонуниятҳои ошкоршуда дутарафа будани омилҳои ҳосилнокиро тасдиқ менамоянд: механизми ирсӣ морфофизиологияи гулкунӣ ва ҳосилдиҳиро муайян мекунад, дар ҳоле ки стрессҳои абиотикӣ (барфи дер, хушксолӣ, тарма) иқтидори генеративии растаниҳоро маҳдуд месозанд. Тафсири биологӣ нишон медиҳад, ки аз як тараф механизми ирсӣ нақши асосӣ мебозанд, аз тарафи дигар, омилҳои муҳити кӯҳистон ба динамикаи ҳосил таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Дар маҷмӯъ, ин омилҳо ба тағйирёбии баланди ҳосил ҳам дар байни солҳои гуногун ва ҳам дар дохили як популятсия оварда мерасонанд. Аҳамияти амалӣ дар таҳияи тавсияҳои селексионӣ ва агротехникӣ зоҳир мегардад, ки ба устуворсозии ҳосилнокии *C. vernicosa* дар шароити Помир равона шудаанд. Аз ҷумла, натиҷаҳо зарурати интиҳоби шаклҳои устуворро барои интродуксияи минбаъда ва истифодаи усулҳои мутобикшавандаи агротехнико асоснок месозанд, ки паёмадҳои стрессҳои иқлимиро кам мегардонанд. Илова бар ин, навъ ҳамчун як манбаи умедбахш барои саноати фармакологӣ ва ҳӯрокворӣ таъкид мегардад, зеро меваҳои он дорои миқдори зиёди моддаҳои биологӣ-фаъол ва арзиши ғизоии баланд мебошанд.

Калидвожаҳо: *Cerasus vernicosa*, ҳосилнокӣ, навбатнокии ҳосилдеҳӣ, тағйирёбии дохилипопулятсионӣ, экосистемаҳои баландкӯҳ, Помир, селекция, агротехника, омилҳои экологӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷонмамадова Г.Т., докторанти PhD, Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев.

Тел.: +992 93 511 14 55

УРОЖАЙНОСТЬ *CERASUS VERNICOSA* В УСЛОВИЯХ СРЕДНЕГОРИЙ ПАМИРА: ДИНАМИКА, ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

В статье представлены результаты многолетних исследований урожайности кустов *Cerasus vernicosa* в условиях среднегорий Памира (2021–2025 гг.). Установлено, что продуктивность вида отличается высокой межгодовой и внутривидовой изменчивостью, обусловленной как наследственными особенностями, так и влиянием климатических факторов высокогорной среды. Средняя урожайность варьировала от 1,54 кг/куст (2021 г.) до 2,86 кг/куст (2024 г.), с последующим снижением до 2,21 кг/куст в 2025 г., что отражает явление альтернанса плодоношения. Отмечены отдельные формы с устойчивой продуктивностью, перспективные для селекционного использования.

Выявленные закономерности подтверждают двойственную природу факторов урожайности: наследственные механизмы определяют морфофизиологию цветения и плодоношения, тогда как абиотические стрессы (заморозки, засухи, снежные лавины) существенно ограничивают генеративный потенциал растений. Биологическая интерпретация полученных результатов указывает на двойственную природу выявленных закономерностей. С одной стороны, ключевую роль играют наследственные механизмы, обуславливающие морфофизиологические особенности цветения и плодоношения. С другой стороны, существенное влияние оказывают абиотические факторы высокогорной среды, включая поздневесенние заморозки, летние засухи и снежные лавины, которые приводят к повреждению генеративных органов растений и к снижению их репродуктивного потенциала. В совокупности эти факторы формируют высокую изменчивость урожайности как между различными годами, так и внутри одной и той же популяции.

Практическая значимость исследования заключается в разработке рекомендаций селекционно-агротехнического характера, направленных на стабилизацию продуктивности кустов *C. vernicosa* в условиях Памира. В частности, полученные данные позволяют обосновать целесообразность отбора наиболее устойчивых форм для дальнейшей интродукции, а также применения адаптивных агротехнических приёмов, минимизирующих последствия климатических стрессов. Дополнительно подчёркивается перспективность использования данного вида в фармакологической и пищевой промышленности, что обусловлено богатым содержанием биологически активных веществ в плодах и высокой их хозяйственной ценностью.

Ключевые слова. *Cerasus vernicosa*, урожайность, альтернанс плодоношения, внутривидовая изменчивость, высокогорные экосистемы, Памир, селекция, агротехника, экологические факторы.

Сведения об авторе: Джонмамадова Г.Т. PhD докторант Хорогского государственного университета им.М.Назаршоев

Тел. 935111455

YIELD OF *CERASUS VERNICOSA* UNDER MID-MOUNTAIN CONDITIONS OF THE PAMIRS: DYNAMICS, FORMATION FACTORS AND PRACTICAL SIGNIFICANCE

The article presents the results of long-term studies of the yield of *Cerasus vernicosa* shrubs under the mid-mountain conditions of the Pamirs (2021–2025). It was established that the productivity of the species is characterized by high interannual and intrapopulation variability, determined both by hereditary traits and by the influence of climatic factors of the high-mountain environment. Average yields ranged from 1.54 kg per bush in 2021 to 2.86 kg per bush in 2024, followed by a decline to 2.21 kg per bush in 2025, which reflects the phenomenon of alternate bearing. Individual forms with stable productivity were identified, which are considered promising for breeding purposes. The revealed patterns confirm the dual nature of yield factors: hereditary mechanisms determine the morphophysiology of flowering and fruiting, while abiotic stresses (frosts, droughts, snow avalanches) significantly limit the generative potential of plants. Biological interpretation of the results indicates that, on the one hand, inherited mechanisms play a decisive role, while on the other hand, environmental stresses of the high-mountain region strongly influence the dynamics of fruiting. Collectively, these factors cause pronounced variability in yield both across years and within the same population. The practical significance of the study lies in the development of breeding and agrotechnical recommendations aimed at stabilizing the productivity of *C. vernicosa* shrubs in the Pamirs. In particular, the results substantiate the expediency of selecting the most stable forms for further introduction, as well as the application of adaptive agricultural practices that minimize the consequences of climatic stress. Additionally, the species is highlighted as promising for use in the pharmaceutical and food industries, due to its high content of biologically active compounds and valuable nutritional properties.

Keywords: *Cerasus vernicosa*, yield, alternate bearing, intrapopulation variability, high-mountain ecosystems, Pamir, breeding, agrotechnics, ecological factors.

Author information: Jonmamadova G.T., PhD Candidate, Khorog State University named after M. Nazarshoev.

Tel.: +992 93 511 14 55

УДК 616.31-002.2-053.4:615.035

**СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОЙ ТЕРАПИИ
РЕЦИДИВИРУЮЩЕГО ГЕРПЕТИЧЕСКОГО СТОМАТИТА У ДЕТЕЙ
ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

Рахматова Д. С.

**Бухарский государственный медицинский институт имени
Абуали ибн Сино, Бухара, Узбекистан**

Актуальность проблемы. Рецидивирующий герпетический стоматит (РГС) является широко распространённым вирусным заболеванием у детей, вызванным вирусом простого герпеса (Herpes simplex virus – HSV). По мнению многих исследователей, после первичного инфицирования вирус остается в нервных ганглиях в латентном состоянии и может реактивироваться под воздействием различных факторов, таких как снижение иммунитета или стресс. Особенно часто данное заболевание встречается у детей дошкольного возраста, поскольку их иммунная система ещё недостаточно сформирована, что делает их более уязвимыми к рецидивам инфекции.

Согласно медицинской статистике, от 60% до 80% детей дошкольного возраста инфицированы вирусом простого герпеса, и у 10–30% из них болезнь протекает в рецидивирующей форме (3). Это оказывает негативное влияние на общее состояние здоровья детей и снижает их качество жизни. Некоторые исследования показывают, что РГС приводит к воспалению слизистой оболочки полости рта, болевым ощущениям и дискомфорту, затрудняя приём пищи. В результате у ребёнка могут развиваться недостаточность питания, снижение иммунитета и психоэмоциональный стресс. В последние годы ведётся активное изучение механизмов рецидива герпетического стоматита и разработка эффективных методов терапии. Например, Иванова Т.Ю. (2020) в своих исследованиях доказала, что вирус герпеса сохраняется в нервных тканях в латентном состоянии и активируется при стрессовых ситуациях или снижении иммунного ответа. Кроме того, высокая патогенность вируса и его способность к пожизненному сохранению в организме делают герпетическую инфекцию одной из наиболее сложных патологий, требующих эффективного лечения. В современной медицине наряду с традиционными методами лечения герпетического стоматита активно внедряются инновационные терапевтические подходы. В частности, доказана эффективность применения не только противовирусных препаратов, но и иммуномодуляторов, лазерной терапии, пробиотиков и фитотерапии. Однако для повышения эффективности лечения, разработки индивидуальных подходов и внедрения новых биомедицинских технологий необходимы дальнейшие клинические исследования [1.3.5.7.9.11.13.15.17].

В связи с этим в данной статье рассматриваются современные инновационные методы терапии рецидивирующего герпетического стоматита, их научная обоснованность и практическая эффективность. Также анализируются новые профилактические стратегии, которые позволят в будущем эффективно контролировать распространение герпетической инфекции среди детей дошкольного возраста.

Он характеризуется периодическими обострениями, поражением слизистой оболочки полости рта, выраженной болезненностью и снижением качества жизни пациентов. В последние годы особое внимание уделяется инновационным методам терапии, направленным на снижение частоты рецидивов и повышение эффективности лечения.

Цель исследования. Целью данного исследования является оценка эффективности инновационных методов терапии рецидивирующего герпетического стоматита у детей дошкольного возраста, направленных на снижение частоты рецидивов, улучшение состояния слизистой оболочки и укрепление иммунной системы пациентов.

Методы исследования. В исследовании были использованы современные подходы к терапии РГС у детей, включая:

- противовирусные препараты (ацикловир, валацикловир, фамцикловир) для подавления вирусной активности.
- иммуномодуляторы (интерфероны, индукторами интерферонов) с целью повышения иммунной защиты.
- локальная терапия (антисептики, кератопластические средства, фотодинамическая терапия).
- физиотерапевтические методы (лазеротерапия, УФ-облучение, магнитотерапия).
- пробиотики и витаминотерапия для нормализации микробиома и улучшения иммунного ответа.

- исследование проводилось на базе детских стоматологических клиник, в нём приняли участие 120 детей в возрасте от 3 до 6 лет. Пациенты были разделены на контрольную группу (традиционное лечение) и экспериментальную группу (инновационные методики).

Результаты исследования. Применение комплексного подхода позволило снизить частоту рецидивов, уменьшить выраженность симптомов и ускорить заживление слизистой оболочки. В экспериментальной группе улучшение состояния наблюдалось на 3-5 день терапии, а частота рецидивов снизилась на 60% по сравнению с контрольной группой.

Дополнительно отмечено, что у 75% детей экспериментальной группы высыпания исчезли в течение первой недели, тогда как в контрольной группе этот показатель составил лишь 45%. Средняя длительность эпизодов заболевания сократилась с 10 до 5 дней, что свидетельствует о высокой эффективности применяемых методик. Уменьшение интенсивности воспаления и боли привело к улучшению общего самочувствия пациентов, снижению частоты отказов от приёма пищи и нормализации сна.

Через 6 месяцев наблюдений у 80% детей экспериментальной группы не было зафиксировано новых случаев рецидива, тогда как в контрольной группе показатель составил 40%. Это подтверждает, что комбинированная терапия с применением иммуномодулирующих и физиотерапевтических методов обладает пролонгированным защитным эффектом [2.4.6.8.10.12.14.16.18].

Кроме того, анализ данных показал, что у 85% детей из экспериментальной группы наблюдалось снижение выраженности отёка и гиперемии слизистой оболочки уже на 2-3 день лечения, в то время как в контрольной группе этот показатель составил 50%. Улучшение общего состояния пациентов сопровождалось снижением количества эпизодов повышения температуры тела, а также уменьшением уровня тревожности и раздражительности у детей [20.22].

Помимо этого, при анализе уровня иммунных маркеров у пациентов, получавших комплексную терапию, наблюдалось значительное повышение концентрации интерферонов и других противовирусных факторов защиты, что свидетельствует о повышении адаптивного иммунного ответа. Это подтверждает эффективность иммуномодулирующих препаратов в составе комплексного лечения РГС.

Обсуждение результатов исследования. Полученные данные свидетельствуют о высокой эффективности инновационных методов терапии РГС у детей. Включение в терапию иммуномодулирующих, пробиотических и физиотерапевтических средств не только способствует устранению симптомов заболевания, но и предупреждает его рецидивы. Фотодинамическая терапия и лазерное лечение показали перспективность в ускорении заживления слизистой оболочки.

Важно отметить, что интеграция современных методов лечения позволила значительно сократить сроки выздоровления. В частности, применение лазерной терапии способствовало уменьшению воспалительного процесса в более короткие сроки, что минимизировало дискомфорт у пациентов. Иммуномодулирующая терапия, включающая интерфероны и пробиотики, доказала свою значимость в предотвращении новых вспышек инфекции.

Результаты исследования подчеркивают необходимость дальнейшего изучения комплексного подхода в терапии рецидивирующего герпетического стоматита. Разработка индивидуализированных схем лечения с учетом иммунного статуса пациентов может способствовать еще большей эффективности терапии. Кроме того, требуется дополнительное изучение долгосрочных последствий применения инновационных методов, а также их влияния на общее состояние здоровья детей [17.19.21].

Таким образом, комплексный подход к лечению РГС с применением инновационных методик позволяет добиться значительного улучшения состояния пациентов и сокращения частоты обострений. Внедрение данных методов в клиническую практику может существенно повысить качество жизни детей, страдающих этим заболеванием.

Выводы. Результаты исследования продемонстрировали высокую эффективность инновационных методов терапии рецидивирующего герпетического стоматита у детей дошкольного возраста. Применение комплексного подхода, включающего противовирусные препараты, иммуномодуляторы, физиотерапевтические методы и пробиотики, позволило значительно снизить частоту рецидивов и ускорить процесс выздоровления.

Основные выводы:

- частота рецидивов снизилась на 60% в экспериментальной группе по сравнению с контрольной.
- время заживления слизистой оболочки сократилось в среднем с 10 до 5 дней.
- иммуномодуляторная терапия способствовала укреплению иммунитета, что подтвердилось повышенным уровнем интерферонов.
- улучшение общего состояния детей сопровождалось снижением выраженности болевого синдрома, нормализацией сна и аппетита.

Таким образом, внедрение инновационных методов терапии в клиническую практику может существенно повысить эффективность лечения рецидивирующего герпетического стоматита, минимизируя частоту рецидивов и улучшая качество жизни пациентов. Дальнейшие исследования направлены на разработку персонализированных схем лечения с учетом иммунного статуса детей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рахматова Д.С. Современная профилактика и эффективное лечение кариеса зубов у детей // Центральноеазиатский журнал медицинских и естественных наук. - 2021. - Т 2. - нет. 3. - С. 345-349.
2. Рахматова Д.С. Изобретение нового средства «Аэродент» для первичной профилактики кариеса зубов у детей». Среднеевропейский научный вестник 13 (2021).
3. Иноятлов А. Ш., Рахматова Д. С. Совершенствование профилактики и лечения кариеса зубов у детей // Тиббиётда янги кун. – Бухоро, 2020. – N. 3 (30). – С. 371-374. (14.00.00; N. 22).
4. Rahmatova D. S., Hojiyev D. Y. Modern concepts of the causes of development, prevention and principles of treatment of dental caries in children //American Journal of Medicine and Medical Sciences. – America, 2020. – T. 10. – N. 11. – С.908-910 (14.00.00, N 2).
5. Rahmatova D. S. Invention of a New Means "Aerodent" for the Primary Prevention of Dental Caries in Children //Middle European Scientific Bulletin. – Chexia, 2021. – T. 13. – С.212-215. (Impact factor 7.8)
6. Rahmatova D. S. Modern concepts of the causes of development, prevention and principles of treatment of dental caries in children //European Journal of Molecular & Clinical Medicine. – India, 2021. – T. 8. N. 1. – С.1477-1482. (Scopus Q3).
7. Еленская Ю. Р. Схема лечения пациентов с хроническим рецидивирующим герпетическим стоматитом // Стоматология. Эстетика. Инновации. – 2017. – Т. 1. – №. 2. – С. 237-243.
8. Скакодубал А. А. и др. Анализ этиопатогенетических и клинических особенностей течения хронического рецидивирующего афтозного стоматита у детей с ревматическими заболеваниями //Российский вестник перинатологии и педиатрии. – 2019. – Т. 64. – №. 4. – С. 76-82.
9. Еленская Ю. Р. Клинико-патогенетические особенности герпетического стоматита у детей, методы терапии. – 2016.
10. Шарахова Е. В., Сарап Л. Р. Эффективность топических средств в терапии герпетической инфекции у детей //Российский вестник перинатологии и педиатрии. – 2016. – Т. 61. – №. 5. – С. 113-116.
11. Осипова В. А. и др. Использование смешанной слюны в диагностике рецидивирующего герпетического стоматита у стоматологических пациентов: интервенционное одноцентровое, проспективное, выборочное, неконтролируемое исследование //Российский стоматологический журнал. – 2024. – Т. 28. – №. 3. – С. 233-242.
12. Blevins J. Y. Primary herpetic gingivostomatitis in young children //Pediatric nursing. – 2003. – Т. 29. – №. 3. – С. 199.
13. Heliotis I. et al. Primary herpetic gingivostomatitis in children //bmj. – 2021. – Т. 375.
14. Amir J. et al. Treatment of herpes simplex gingivostomatitis with aciclovir in children: a randomised double blind placebo controlled study //Bmj. – 1997. – Т. 314. – №. 7097. – С. 1800.
15. Яриева, О.О. "Оценка распространённости и интенсивности кариеса временных зубов у детей." Международный журнал гуманитарных и естественных наук, стр. 19-21, 2017.
16. Gafforov, S.A., Yariyeva, O.O. "Importance of medical and social factors in etiology of carious and non-carious diseases of children." International Journal of Pharmaceutical Research, volume 11 (3), pages 1026-1029, 2019.
17. Yariyeva, O.O. "The grade of damage to hard tissues of teeth of noncarious and carious among children and teenagers of the Bukhara region." World Journal of Pharmaceutical Research, volume 3, pages 345-350, 2020.
18. Yariyeva, O.O. "Importance of medical and social factors in etiology of carious and non-carious diseases of children." International Journal of Pharmaceutical, volume 3, 2019.
19. Gafforov, S.A., Yariyeva, O.O. "The degree of damage to hard tissues of teeth of carious and non-carious among children and adolescents of the Bukhara city." Сопредседатели редакционной, стр- 23, 2019.
20. Kamalova, FR, Yariyeva, OO, Akhmedov, II. "Risk factors for oral diseases in children with diabetes mellitus." Journal of Natural Remedies, 2021, volume 22 (1 (1)), стр 57-63.
21. Yariyeva, OO. "Clinic, Early Diagnosis and Treatment of Dental Care in Children." International Journal of Bio-Science and BioTechnology, 2019, volume 6, стр 15-23.
22. Yariyeva, OO. "Prevalence and intensity of caries of temporary teeth in children of the Bukhara region." Collection of Articles of the International Scientific and Practical, 2017.

ЧАНБАҲОИ МУОСИРИ ТЕРАПИЯИ ИННОВАТСИОНИИ СТОМАТИТИ ГЕРПЕТИКИИ ТАКРОРШАВАНДА ДАР КҶДАКОНИ СИННИ ТОМАКТАБӢ

Дар мақола усулҳои инноватсионии табобати стоматити герпетикӣ тақроршаванда дар кӯдакон баррасӣ карда мешавад. Тадқиқот самаранокии терапияи комплексиро, ки доруҳои зиддивирӯсӣ, иммуномодуляторҳо, усулҳои физиотерапевтӣ ва пробиотикҳоро дар бар мегирад, арзёбӣ кард. Натиҷаҳо

нишон доданд, ки равишҳои инноватсионӣ ба паст шудани сатҳи такроршавӣ, коҳиши синдроми дард ва беҳтар шудани вазъи умумии беморон мусоидат мекунад. Татбики ин усулҳо ба амалияи клиникӣ метавонад самаранокии табобатро афзоиш диҳад ва хавфи такроршавиро коҳиш диҳад.

Калимаҳои калидӣ: стоматити герпетикӣ такроршаванда, терапияи инноватсионӣ, иммуномодуляторҳо, физиотерапия, стоматологияи кӯдакон.

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОЙ ТЕРАПИИ РЕЦИДИВИРУЮЩЕГО ГЕРПЕТИЧЕСКОГО СТОМАТИТА У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В статье рассматриваются инновационные методы лечения рецидивирующего герпетического стоматита у детей. В исследовании оценивалась эффективность комплексной терапии, включающей противовирусные препараты, иммуномодуляторы, физиотерапевтические методы и пробиотики. Полученные результаты показали, что инновационные подходы способствуют снижению частоты рецидивов, уменьшению болевого синдрома и улучшению общего состояния пациентов. Внедрение данных методов в клиническую практику может повысить эффективность лечения и снизить риск рецидивов.

Ключевые слова: рецидивирующий герпетический стоматит, инновационная терапия, иммуномодуляторы, физиотерапия, детская стоматология.

THE MAIN FUNCTIONS OF MICROELEMENTS AND THEIR DEFICIENCY

The article discusses innovative methods of treatment of recurrent herpetic stomatitis in children. The study evaluated the effectiveness of complex therapy, including antiviral drugs, immunomodulators, physiotherapeutic methods and probiotics. The results showed that innovative approaches contribute to reducing the frequency of relapses, reducing pain and improving the general condition of patients. The introduction of these methods into clinical practice can improve the effectiveness of treatment and reduce the risk of relapses.

Key words: recurrent herpetic stomatitis, innovative therapy, immunomodulators, physiotherapy, pediatric dentistry.

Сведения об авторе: Рахматова Дилнора Саиджоновна – PhD., доцент кафедры детской стоматологии Бухарского медицинского института, Республика Узбекистан

About the author: Rakhmatova Dilnora Saidjonvna - PhD, Associate Professor of the Department of Pediatric Dentistry of the Bukhara State Medical Institute, Republic of Uzbekistan

УДК 618.11-006.25-053.2

ПЕРСОНИФИЦИРОВАННАЯ ТАКТИКА ЛЕЧЕНИЯ СИНДРОМА ПОЛИКИСТОЗНЫХ ЯИЧНИКОВ У БЕРЕМЕННЫХ

**Олимова Н. И., Ихтиярова Г. А.,
Рабиев Р. М.**

¹Бухарский государственный медицинский институт имени Абу Али ибн Сино, Бухара
Узбекистан, e-mail: info@bsmi.uz

²Таджикский национальный университет, Душанбе, Таджикистан

Актуальность. Синдром поликистозных яичников (СПКЯ) выступает как наиболее часто встречаемое эндокринное расстройство среди женщин в возрасте, способных к репродукции, с превалентностью от 8 до 13 процентов, варьирующей в зависимости от выбора популяции для исследования и методов диагностики, используемых в клинической практике (Адамян Л. В. и др., 2015; Сибирская Е. В. и др., 2017; Khomami M. B. et al., 2018). Патологические состояния, возникающие во время беременности у женщин с диагнозом СПКЯ, значительно повышают риски заболеваемости и смертности в перинатальный период, что подчеркивает критическую необходимость углубленного исследования путей развития таких осложнений, с перспективой улучшения перинатальных результатов. Заболевание СПКЯ

характеризуется как многоплановое, с корнями в генетике, которые усугубляются из-за факторов внешней среды, таких как ожирение. Название «СПКЯ» объединяет целый ряд клинических проявлений, от едва заметных симптомов до значительных системных расстройств, обусловленных повышенным уровнем андрогенов на фоне хронической ановуляции и изменениями в структуре яичников. Согласно последним медицинским воззрениям, СПКЯ не просто поражает репродуктивные способности, но представляет собой синдром с широким спектром метаболических последствий, которые могут негативно сказываться как на репродуктивном здоровье самой женщины, так и на здоровье ее будущих потомков (Наделяева Я. Г. и др., 2018; Sterling L. et al., 2016). Интенсивное исследование синдрома поликистозных яичников (СПКЯ) происходит по всему миру, с участием российских и международных экспертов, стремящихся пролить свет на различные фасы этого состояния. Общепринятое научное мнение связывает патофизиологию СПКЯ с неправильной структурой яичников из-за чрезмерного выделения андрогенов на фоне гиперинсулинемии и повышения уровней лютеинизирующего гормона (ЛГ) (согласно исследованиям, Азизовой М.Э. и соавт., 2015; Микляевой И. А. и соавт., 2018). Однако детальное понимание патогенеза этого заболевания до сих пор остаётся недостаточным, а предлагаемые способы диагностики и лечения не охватывают все аспекты заболевания в полной мере.

Цель исследования: Оценить тактику лечения синдрома поликистозных яичников у беременных: влияние на профилактику гестационных осложнений.

Материалы и методы. В ходе выполненного научного исследования были проанализированы медицинские данные 150 беременных женщин, которые находились под наблюдением в Республиканском научном центре экстренной медицинской помощи в городе Бухара в течение периода с 2022 по 2024 годы. Все пациентки, включённые в исследование, начали регулярное наблюдение за беременностью на сроке 5-6 недель.

Результаты исследования. Для каждой пациентки формировалась персонализированная медицинская карта, которая включала полные данные о предшествующем медицинском состоянии, особенностях образа жизни, результаты объективных осмотров и клинико-лабораторных исследований, как в рамках диссертационного исследования, так и в ходе стандартного наблюдения в женской консультации (обменная карта) и в родильном доме (история родов и новорожденного). Возраст пациенток, участвовавших в исследовании, находился в пределах репродуктивного возраста от 23 до 35 лет. В среднем, возраст женщин в подгруппе 1а составил $26,7 \pm 0,50$ года, в подгруппе 1б — $27,6 \pm 0,56$ года, а в контрольной группе — $24,8 \pm 0,52$ года.

Число госпитализаций беременных на сроке до 12 недель составило 19,3%, что соответствует 29 женщинам, которым потребовалось стационарное лечение. Наиболее частой причиной госпитализации стала угроза выкидыша. В подгруппе 1а число таких случаев составило всего 5 (8,3%), что значительно меньше по сравнению с подгруппой 1б, где зарегистрировано 22 госпитализации (36,6%). В контрольной группе было всего два таких случая (6,6%).

Неразвивающаяся беременность, диагностированная у 18 женщин (12%), потребовала медикаментозного вмешательства для её прерывания. В подгруппе 1а эта патология была зафиксирована у 4 женщин (6,6%), в то время как в подгруппе 1б она была диагностирована у 13 пациенток (21,6%). В контрольной группе выявлен только один случай (3,3%). Данные представлены на Рисунке 1.

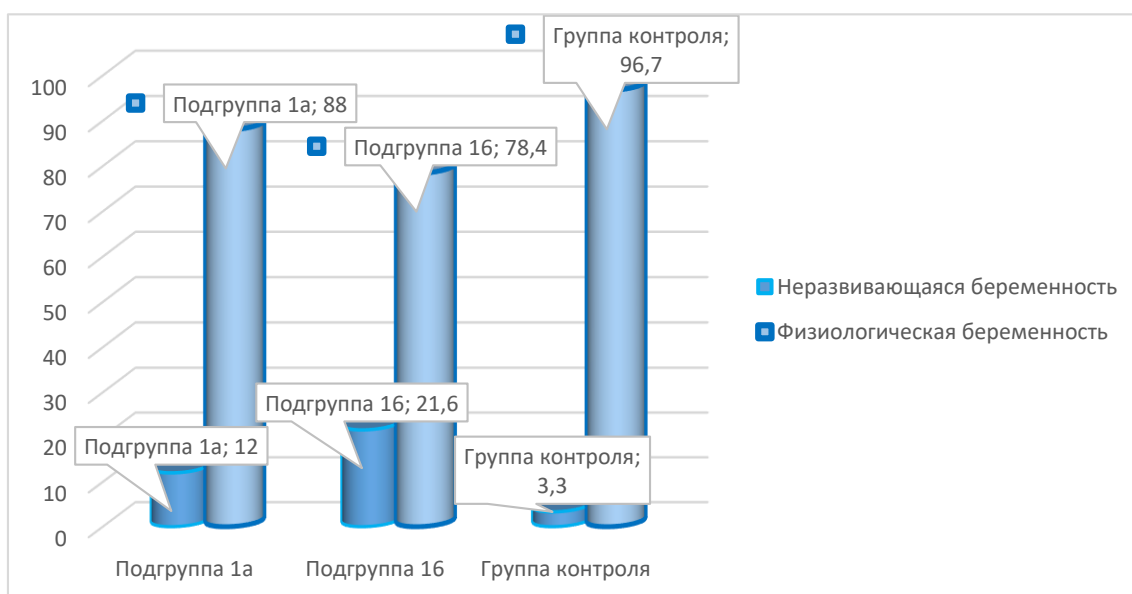

Рисунок №1. – Количество замерших беременностей.

При изучении течения беременности во втором триместре в исследуемых группах выявлены значительные различия по частоте возникновения осложнений. Патологии, связанные с этим этапом гестации, подробно отражены на Рисунке 2. Количество женщин, чьи беременности протекали без осложнений, было одинаковым в подгруппе 1а и контрольной группе — 35 случаев (58,3%) и 18 случаев (60%) соответственно. Тем не менее, в подгруппе 16 наблюдалось существенное сокращение числа подобных случаев — с 21 (35%) до 12 (20%).

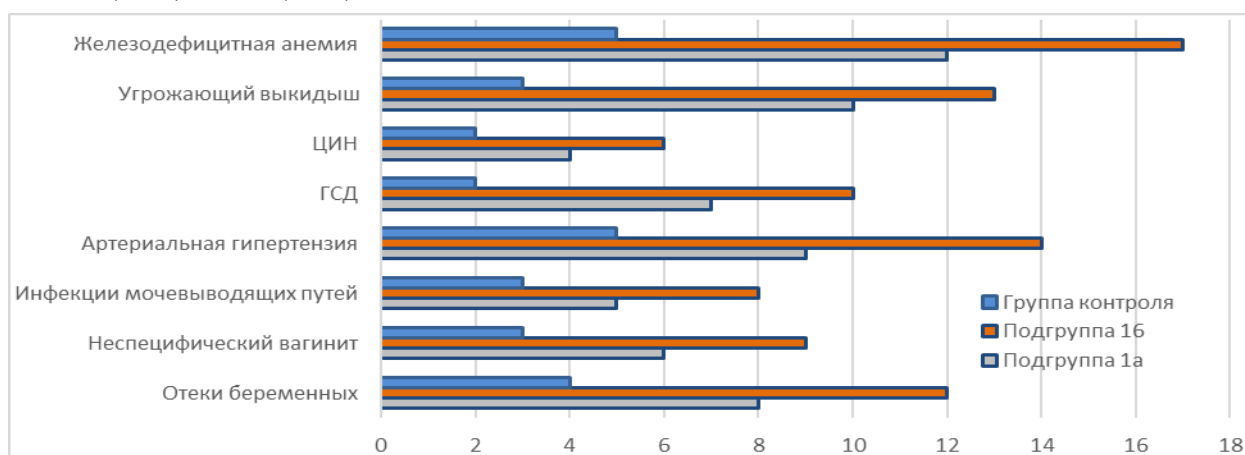

Рисунок № 2. Осложнения II триместра беременности

Уровень мочевой кислоты в сыворотке крови у женщин подгруппы 1а, а также у здоровых беременных, сохранялся в пределах референсных норм. Средние значения составляли $216,1 \pm 25,0$ мкмоль/л для подгруппы 1а и $314,7 \pm 75$ мкмоль/л для контрольной группы. В подгруппе 16 наблюдался статистически значимый прирост уровня мочевой кислоты ($p < 0,05$), что выражалось в повышении показателей с $314,7 \pm 27,5$ мкмоль/л в первом триместре до $330,1 \pm 14,6$ мкмоль/л ко второму триместру, достигнув $391,8 \pm 12,3$ мкмоль/л на сроке 34-36 недель. Применение гипоурикемической терапии способствовало предотвращению резкого повышения уровня мочевой кислоты, известной своим неблагоприятным воздействием на эндотелий сосудов.

Кроме того, в подгруппе 16 наблюдалось значительное повышение уровня гомоцистеина, что указывает на нарастающую эндотелиальную дисфункцию с увеличением срока беременности. Согласно Таблице 1, уровень гомоцистеина в

подгруппе 1б был выше уже в начале беременности, тогда как минимальные показатели фиксировались в подгруппе 1а и в контрольной группе. Во втором и третьем триместрах в подгруппе 1б уровень гомоцистеина увеличился с $8,3 \pm 0,5$ мкмоль/л до $8,7 \pm 0,4$ мкмоль/л и достиг $9,8 \pm 0,4$ мкмоль/л. При этом у пациенток подгруппы 1а и контрольной группы не наблюдалось существенных изменений уровня гомоцистеина на протяжении всей беременности, а различия между этими группами не были статистически значимыми.

Таблица №1. Средние значения уровней мочевой кислоты и гомоцистеина в сыворотке крови обследованных женщин в I, II и III триместрах:

Показатели	1а подгруппа (n=60)	1б подгруппа (n=60)	Контрольная группа (n=30)
Триместр	I	II	III
Мочевая кислота, мкм/л	229,3±8,2	244,0±7,8	219,5±5,9
Гомоцистеин, мкмоль/л	6,5±0,5	6,0±0,5	6,6±0,4

Изменения параметров липидного обмена в организме также были тщательно проанализированы в рамках исследования. Уровень триглицеридов, который является маркером нарушений работы эндотелия, продемонстрировал существенные различия между беременными женщинами и контрольной группой в зависимости от срока беременности (Рисунок 3). На начальной стадии беременности (первый триместр) в подгруппе 1б концентрация триглицеридов была равна $1,9 \pm 0,2$ ммоль/л, что немного выше показателя $1,4 \pm 0,3$ ммоль/л в подгруппе 1а, при этом оба значения соответствовали нормам. Во втором триместре у женщин в подгруппе 1б наблюдалось небольшое повышение триглицеридов с $1,9 \pm 0,2$ ммоль/л до $2,0 \pm 0,2$ ммоль/л. Самые существенные различия были выявлены в третьем триместре: уровень триглицеридов у беременных в подгруппе 1б достиг $2,6 \pm 0,2$ ммоль/л, что значительно выше, чем $1,5 \pm 0,2$ ммоль/л в подгруппе 1а.

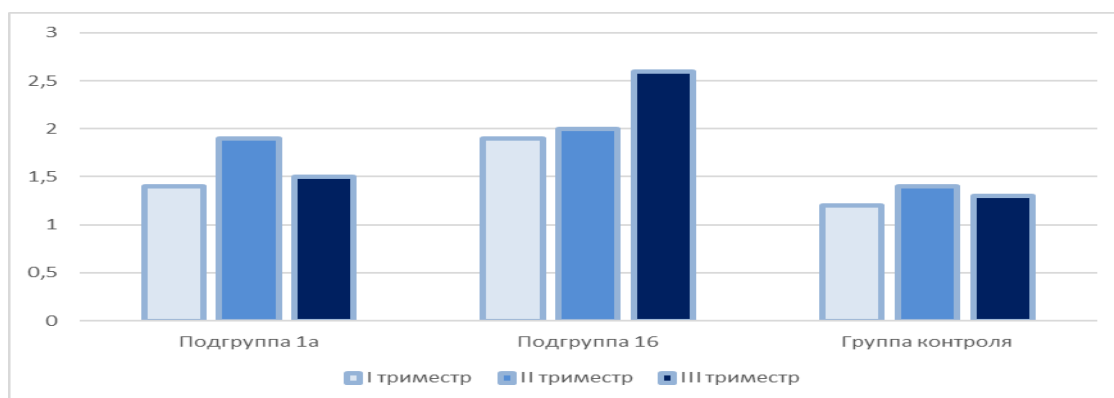

Рисунок № 3. Средние значения уровней триглицеридов в сыворотке крови обследованных женщин в I, II и III триместрах

В первом триместре беременности у 2 (3,3%) женщин из подгруппы 1а был выявлен гестационный сахарный диабет (ГСД), при этом индекс НОМА-IR превышал нормативные значения лишь в редких случаях. У 11 (18,3%) женщин из подгруппы 1б было установлено, что большинство из них имели индекс НОМА-IR выше нормы, а также у 1 (3,3%) женщины из контрольной группы, где индекс оставался в пределах нормы. Все пациентки с подтвержденным диагнозом ГСД были направлены на

консультацию к эндокринологу. Для коррекции гипергликемии использовались диетические изменения, без необходимости в инсулиновой терапии. Женщины записывали данные о глюкозе в дневники: измерения проводились натощак, до приема пищи и через час после него, что, как мы считаем, служит эффективным инструментом для мотивации и самоконтроля.

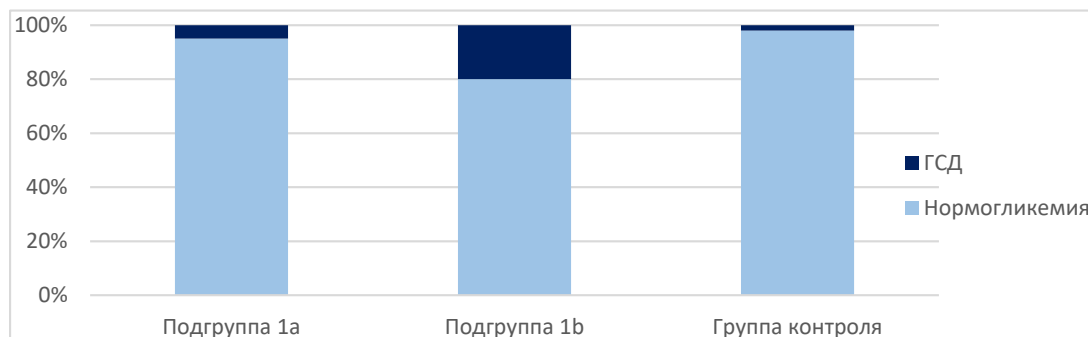

Рисунок № 4. Распределение пациенток с впервые выявленным ГСД

При оценке уровня глюкозы в сыворотке крови натощак у беременных женщин различных групп было установлено наличие статистически значимых различий. В подгруппе 1а, как и в контрольной группе, средняя концентрация глюкозы за весь период трёх триместров составила $4,6 \pm 0,3$ ммоль/л и $4,5 \pm 0,3$ ммоль/л соответственно, и у всех пациенток индекс НОМА-IR находился в пределах нормы. В подгруппе 1б уровни глюкозы и инсулинорезистентности были значительно выше (подробные данные указаны в Таблице 2 и на Рисунке 4). Индекс НОМА в подгруппе 1б увеличивался по мере течения беременности, тогда как в подгруппе 1а и контрольной группе его значения оставались в пределах референтных границ. В подгруппе 1б данный индекс в первом триместре составил $3,21 \pm 0,38$, что указывает на наличие углеводного дисбаланса.

Таблица №2. Средние показатели уровней глюкозы и инсулина в сыворотке крови, а также индекс НОМА у женщин в I, II и III триместрах беременности.

Показатели	Подгруппа 1а (n=60)	Подгруппа 1б (n=60)	Контрольная группа (n=30)
Триместр	I	II	III
Глюкоза крови, ммоль/л	$4,6 \pm 0,3$	$4,5 \pm 0,3$	$5,0 \pm 0,2$
Инсулин, мкЕд/л	$7,0 \pm 1,1$	$9,8 \pm 1,1$	$12,3 \pm 1,5$
Индекс НОМА	$1,44 \pm 0,24$	$1,95 \pm 0,20$	$2,65 \pm 0,21$

Выводы. Беременность у женщин с нестабилизированным состоянием СПКЯ обусловлена значительно более высоким риском развития гестационных и перинатальных осложнений по сравнению с женщинами, у которых состояние СПКЯ находится под контролем. Тяжесть этих осложнений прямо коррелирует с уровнем метаболических нарушений и присутствием дополнительных соматических заболеваний. Отмечается увеличение частоты различных осложнений в 2,8 раза, риск возникновения замерших беременностей возрастает в 3,1 раза, а вероятность преждевременных родов повышается в 2,9 раза.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Адамян Л. В., и др. «Современные подходы к диагностике и лечению синдрома поликистозных яичников.» Акушерство и гинекология, 2015.
2. Азизова М. Э., и др. «Гиперинсулинемия и гиперандрогения у пациенток с синдромом поликистозных яичников.» Эндокринология, 2015.
3. Doherty D. A., et al. "Early pregnancy outcomes in women with polycystic ovary syndrome." Fertility and Sterility, 2015.
4. Гродницкая Е. Э., и др. «Фетальное программирование и его роль в развитии осложнений при беременности.» Акушерство и перинатология, 2016.
5. Khomami M. B., et al. "The prevalence of polycystic ovary syndrome in reproductive-aged women: A systematic review and meta-analysis." Human Reproduction, 2018.
6. Микляева И. А., и др. «Лютеинизирующий гормон и его роль в патогенезе синдрома поликистозных яичников.» Репродуктивное здоровье, 2018.
7. Надеяева Я. Г., и др. «Метаболические нарушения при синдроме поликистозных яичников и их влияние на течение беременности.» Медицинские исследования, 2018.
8. Сапрыкина Л. В., и др. «Ранняя диагностика и профилактика осложнений беременности при синдроме поликистозных яичников.» Перинатология и педиатрия, 2018.
9. Сибирская Е. В., и др. «Синдром поликистозных яичников: патогенез и клинические особенности.» Журнал гинекологии, 2017.
10. Sterling L., et al. "Polycystic ovary syndrome and pregnancy outcomes: A comprehensive review." Journal of Women's Health, 2016.
11. Olimova N.I. "Modern approaches to diagnosis and care of patients with polycystic ovary syndrome" New Day in Medicine 8(70)2024 330-333
12. Olimova N.I. "Features of diagnosis and treatment of polycystic ovary syndrome" New Day in Medicine 7 (69)2024 431-435

УСУЛИ ШАХСИСОЗИШУДАИ МУОЛИЧАИ СИНДРОМИ ТУХМДОНИ СЕРКИСТ ДАР ЗАНОНИ ҲОМИЛА

Шароити патологӣ, ки ҳангоми ҳомиладорӣ дар занони ТАШХИСИ PCOS ба вучуд меояд, хатари гирифторӣ ва фавтро дар давраи перинаталӣ ба таври назаррас афзоиш медиҳад, ки зарурати муҳими таҳқиқи амиқи роҳҳои рушди чунин мушкилотро бо дурнамои беҳтар кардани натиҷаҳои перинаталӣ таъкид мекунад. Истисно аз тадқиқот барои заноне, ки дар ҳолати ҳомиладорӣ нестанд, аз бемориҳои декомпенсатсияшудаи узвҳои дохилӣ азият мекашанд ва инчунин бемориҳои шадиди сироятӣ ё ихтилоли эндокринӣ, аз қабили диабети навъи якум ва дуюм, гипотиреоз ё тиреотоксикоз дар баробари патологияҳои онкологӣ ва ревматикӣ пешбинӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: ихтилоли эндокринӣ, ҳомиладорӣ, декомпенсатсияшуда, узвҳои дохилӣ, ТАШХИСИ PCOS, давраи перинаталӣ, бемориҳои шадиди сироятӣ, тиреотоксикоз, ревматикӣ.

ПЕРСОНИФИЦИРОВАННАЯ ТАКТИКА ЛЕЧЕНИЯ СИНДРОМА ПОЛИКИСТОЗНЫХ ЯИЧНИКОВ У БЕРЕМЕННЫХ

Патологические состояния, возникающие во время беременности у женщин с диагнозом СПКЯ, значительно повышают риски заболеваемости и смертности в перинатальный период, что подчеркивает критическую необходимость углубленного исследования путей развития таких осложнений, с перспективой улучшения перинатальных результатов. Исключение из исследования предусматривалось для женщин, не находящихся в состоянии беременности, страдающих от декомпенсированных заболеваний внутренних органов, а также имеющих острые инфекционные заболевания или эндокринные нарушения, такие как инсулинозависимый диабет первого и второго типа, гипотиреоз или тиреотоксикоз, наряду с онкологическими и ревматическими патологиями.

Ключевые слова: эндокринное расстройство, беременность, декомпенсированный, внутренние органы, диагностика СПКЯ, перинатальный период, острые инфекционные заболевания, тиреотоксикоз, ревматический.

PERSONALIZED TREATMENT STRATEGY FOR POLYCYSTIC OVARY SYNDROME (PCOS) IN PREGNANT WOMEN

Pathological conditions that arise during pregnancy in women diagnosed with PCOS significantly increase the risks of morbidity and mortality in the perinatal period, which highlights the critical need for in-depth research into the development of such complications, with the prospect of improving perinatal outcomes. Exclusion from the study was provided for women who were not pregnant, suffering from decompensated diseases of internal organs, as well as those with acute infectious diseases or endocrine disorders, such as insulin-dependent diabetes of the first and second types, hypothyroidism or thyrotoxicosis, along with oncological and rheumatic pathologies.

Keywords: endocrine disorder, pregnancy, decompensated, internal organs, PCOS diagnosis, perinatal period, acute infectious diseases, thyrotoxicosis, rheumatic

Маълумот дар бораи муаллиф: Олимова Насиба Исматиллоевна – PhD дотсенти кафедраи акушерӣ ва гинекологии №1 Донишқадаи тиббии Бухоро ба номи Абуалӣ ибни Сино, Ҷумҳурии Узбекистон, Ихтиёрова Гулчехра Акмаловна – DSc, профессор, мудири кафедраи акушерӣ ва гинекологии №1 Донишқадаи тиббии Бухоро ба номи Абуалӣ ибни Сино, Ҷумҳурии Узбекистон, Рабиев Раҳматулло Маҳмадуллоевич – н.и.ф., дотсенти кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х Рӯдакӣ 17, E-mail: rahmatullo-rabiev@mail.ru, Тел: +992938242228

Сведения об авторах: Олимова Насиба Исматиллоевна – PhD, доцент кафедры акушерство и гинекологии №1 Бухарского медицинского института имени Абу Али ибн Сино, Бухара, Узбекистан, Ихтиярлова Гулчехра Акмаловна – DSc, профессор, заведующая кафедрой акушерство и гинекологии №1 Бухарского медицинского института имени Абу Али ибн Сино, Бухара, Узбекистан, Рабиев Раҳматулло Маҳмадуллоевич – кандидат фармацевтических наук, доцент кафедры фармацевтической технологии и фармакологии Национального университета Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. E-mail: rahmatullo-rabiev@mail.ru, Тел: +992938242228

About the author's: Olimova Nasiba Ismatiloevna – PhD, Associate Professor of the Department of Obstetrics and Gynecology No. 1 at the Abu Ali ibn Sino Bukhara Medical Institute, Bukhara, Uzbekistan, Ikhtiyarova Gulchehra Akmalovna – DSc, Professor, Head of the Department of Obstetrics and Gynecology No. 1 of the Bukhara Medical Institute named after Abu Ali ibn Sino, Bukhara, Uzbekistan, Rabiev Rahmatullo Mahmadulloevich – Candidate of Pharmaceutical Sciences, Associate Professor of the Department of Pharmaceutical Technology and Pharmacology, National University of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: rahmatullo-rabiev@mail.ru, Phone: +992938242228

ТАЪРИХ ВА МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

ТДУ: 930(575.3)

МАНБАЪҲОИ ТАЪРИХӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТАШАККУЛИ ДИПЛОМАТИЯИ ТОЧИК

Рачабов С.А., Назарзода Д.Қ.

Боиси таъкид аст, ки дипломатияи тоҷик дорои таърихи тулонӣ ва анъанаҳои пураарзиш буда, таҷрибаи ғании гузаштагон имрӯз низ дар равандҳои давлатдорӣ навин ва ташаккули сиёсати хориҷии миллӣ ба назар гирифта шуда, ҳамчун пояи муҳими рушди муносибатҳои байналмилалӣ хизмат менамояд.

Дар давраи истиқлолият таваҷҷуҳи олимон ва муҳаққиқон ба омӯзиши таърихи дипломатияи тоҷик афзуд ва ин раванд дар чанд самт сурат гирифт. Аз ҷумла, таҳқиқоти илмӣ бештар ба омӯзиши пайдоишу рушди дипломатияи тоҷик, нақши тоҷикон дар пешбурди равандҳои дипломатӣ ҳамчун воситаи муҳими сиёсати давлатӣ, саҳми дипломатияи тоҷик дар ташаккули раванди гуфтушунидҳои дохилӣ, мавқеи дипломатияи пешгирикунанда дар ҳалли мушкилоти минтақавӣ ва дигар ҷанбаҳои марбут ба таърихи дипломатия равона гардидааст.

Пас аз барқарор гардидани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар кишвар, омӯзиши таърихи дипломатияи тоҷик густариш ёфт. Дар ин замина, рисолаи «Дипломатияи муосири тоҷик» [7], ки ба қалами академик Талбақ Назаров ва профессор Абдунабӣ Сатторзода тааллуқ дорад, метавонад ҳамчун яке аз кӯшишҳои ҷиддӣ дар таҳқиқи таърихи дипломатияи тоҷик дар давраи истиқлолияти давлатӣ арзёбӣ гардад. Илова бар ин, як қатор асарҳои илмӣ академик Талбақ Назаров, ки дар солҳои охир таълиф шудаанд, аз ҷумла «Тоҷикистон: иқтисод, сиёсат, ҳамкориҳои байналхалқӣ» [9], «Тоҷикистон: ҳамкориҳои иқтисодӣ ва амният» [8], «Тоҷикистон: рушди иқтисодӣ, ҳамгирӣ ва ҳамкориҳои минтақавӣ» ва «Иқтисоди бозорӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ», барои омӯзиши самтҳои асосии сиёсати хориҷии кишвар ва таҳлили робитаҳои байналмилалӣ он аҳамияти арзанда доранд.

Донишмандоне, ки пайдоиши муносибатҳои дипломатиро ба давраи ташаккули қабилаҳои инсонӣ ва замони асри сангин (неолит) нисбат медиҳанд, таърихи дипломатияи тоҷикро на камтар аз 6000 сол арзёбӣ менамоянд [8, с. 198]. Дар миёни пажӯҳишҳои анҷомёфта кӯшишҳои низ ба назар мерасанд, ки мақсади онҳо муайян сохтани «таърихи тайкардаи» дипломатияи тоҷик мебошад. Масалан, муаррихи маъруфи тоҷик, академик Н. Неъматов чанде пеш мақолае таҳти унвони «Томирис ва оғози дипломатияи тоҷик» ба нашр расонида буд. Тавре аз сарлавҳа бармеояд, муаллиф ибтидои дипломатияи тоҷикро бо истинод ба «Таърих»-и Ҳеродот ба давраи ҷанги Куруши Кабир бо маликаи Томирис (соли 529 пеш аз милод) марбут медонад. Ба андешаи ӯ: «Аз маълумотҳои Ҳеродот бармеояд, ки маликаи массагетҳо Томирис ҳамчун дипломат шинохта шудааст». Дар мақола чараёни гуфтушунидҳо ва амалиёти ҷангии миёни ҳахоманишиён ва массагетҳо таҳти роҳбарии Куруши Кабир ва Томирис мавриди таҳлил қарор гирифта, дар натиҷа муаллиф ин рӯйдодро ҳамчун «аввалин иқдоми Ҳарбӣ-дипломатии таърихи умумии Осиёи Марказӣ» маънидод кардааст [5].

Тавре дидем, дар мақола муаллиф асосан ба масъалаҳои ҷуғрофии мансубияти мавзӯи омӯзиш ва таърихи бевоситаи тоҷикон ва Осиёи Марказӣ таваҷҷуҳ намуда, ба дипломатияи тоҷик ва сарчашмаҳои он аз ҷамин нуқтаи назар андеша баён кардааст. Тарафи дигари пажӯҳишҳо рӯ овардан ба мавзӯи дипломатия ва нақши он ҳамчун як

механизми қавии пешбурди сиёсати давлатӣ мебошад. Дар ин замина, мақолаи доктори илмҳои сиёсӣ, профессор С. Ятимов «Низомулмулк: андешаҳо дар бораи шахсият, вазифаҳо ва нақши сафир» [2] дар омӯзиши таърихи дипломатияи тоҷик як кӯшиши саривақтӣ ва аҳамиятнок ба шумор меравад.

Яе аз сарчашмаҳои муҳим дар омӯзиши таърихи дипломатияи тоҷик асари «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ (934-1020) мебошад. Мазмуни «Шоҳкитоб»-и назм шаҳодати равшани он аст, ки Фирдавсӣ донандаи амиқи анъанаҳои марбут ба шоҳон буд ва ин дониш аз оғоз то анҷоми шоҳасар мушоҳида мешавад [11, с. 148-150]. Аз ин рӯ, барои фаро гирифтани мавзӯ дар «Шоҳнома» таҳияи як асари алоҳида зарур аст. Ба сабаби маҳдудияти мавҷуд дар ин мақола ва барои равшанӣ бахшидан ба мавзӯ, мо танҳо ба баъзе мисолҳо ва рӯйдодҳо ишора мекунем, ки то ба имрӯз моҳияти худро аз даст надодаанд:

1. Ба андешаи Фирдавсӣ, дар умури давлатдорӣ така ба ақлу хирад, дурандешӣ ва таҳаммул, роҳ надодан ба тезӣ ва тундӣ, саросемагӣ ва ҷалби шахсони хирадпеша ба корҳои давлатдорӣ ва сафро, аз ҷумлаи шартҳои муҳими пайдории давлат ба ҳисоб меравад. Фирдавсӣ дар ин бора чунин мегуяд:

Хирад бояд андар сари шахриёр,
Ки тезиву тундӣ наояд ба кор [1, с. 28].

2. Дар «Шоҳнома» ойинҳои давлатдорӣ – аз ҷумла тартиби даргоҳи шоҳ, тахтнишинӣ, тоҷгузорӣ, оростани лашкар вка набардҳо – такрор ба такрор тасвир шудаанд. Дар баробари ин, муаллиф, ё аз забони қаҳрамононаш ва ё дар сифати онҳо, давлатдорӣ одилона ва бохирадоронаро авло медонад.

3. Дар замони Фирдавсӣ фиристода (сафир) шахсе буд, ки супоришҳои алоҳидаи роҳбари давлатро иҷро менамуд, аз ҷумла расондани нома, иноти тухфаҳо ба шоҳи кишвари дигар, баррасии масъалаҳои гуногун бо он ҷониб, ҷамъоварии ҳама гуна маълумот дар бораи кишвари сафаркардааш. Ҳамзамон, чунин шахс бояд маҳорати кордонӣ, санъати суҳанварӣ ва дигар сифатҳои лозимаро низ доро мебуд. Аз ин рӯ, талаботи шоир нисбати фиристода дар ду мисраҳои ӯ бисёр ба маврид ва мувофиқ тасвир ёфта, то ба имрӯз қимати худро гум накардааст:

Фиристода бояд, ки доно бувад,
Ба гуфтан далеру тавоно бувад.

4. Қабули фиристодаи кишвари хориҷӣ низ тартиби ҳоси худро дошт. Дар достони «Подшоҳии Сосониён», дар қисмати «Тадбир сохтани Ардашер дар қори подшоҳӣ», омадан ва пазириши фиристода ба таври муфассал ва равшан тасвир шудааст:

Зи ҳар ҷо, ки омад фиристодае,
Зи турку зи румӣ, гар озодае.
Аз ӯ марзбон огаҳӣ доштӣ,
Фиристодаро пеши худ хондӣ,
Бари тахти заррин - ш биншондӣ.

5. Мувофиқи «Шоҳнома», мукотибаи дипломатӣ (нома) миёни шоҳон талабот ё «ойин»-и хос дошт, ки онро Фирдавсӣ ҳатто «хати Хусравӣ» низ ном мебарад:

Яке нома бинвишт бар паҳлавӣ,
Бар оини шоҳон хати Хусравӣ.

Имрӯз мукотибаи маъмули дипломатӣ (пеш аз ҳама ёддошти шифоҳӣ ё шахсӣ) низ дорои қоида ва талаботи муайян буда, дар кишварҳои гуногуни олам риоя ва ба эътибор гирифта мешавад.

Аз сатрҳои боло бармеояд, ки «Шоҳнома»-и Абӯлқосими Фирдавӣ сарчашмаи муҳимест, ки дар он аз оғоз то анҷом роҳҳои амалӣ намудани сиёсати хориҷӣ ва анъанаҳои дипломатии давлатдории Ориёҳо ба таври муфассал ва бой оварда шудаанд. Ин асар на танҳо таърихи дипломатияи тоҷикро равшан мекунад, балки барои омӯзиши сиёсати давлатдории гузаштагон ва таъсири он ба шаклҳои муосири дипломатия низ аҳамияти илмӣ дорад.

Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ (1018-1092), ки бо унвони Низомулмулк машҳур аст, бо хоҳиши Маликшоҳи Салҷуқӣ асари «Сиёсатнома»-ро навишта, ки он беш аз панҷоҳ фаслро дарбар мегирад. Низомулмулк дар «Сиёсатнома» оид ба анъанаҳои дипломатӣ маслиҳатҳои муфид додааст. Ин асар то ба имрӯз ҳамчун китоби рӯимизии сиёсатмадорон ва дипломатҳо шинохта мешавад [14].

Фасли 21-и китоби «Сиёсатнома» бо унвони «Андар маънии аҳволи расулон ва тартиби кори эшон» пурра ба кор ва шахсияти сафир бахшида шудааст. Муаллиф таъкид мекунад, ки «подшоҳон ҳамеша ҳурмати якдигар дошта, расулонро азиз медоштанд, зеро ин ба қадру ҷоҳ ва мақоми эшон меафзуд». Ҳатто дар замоне, ки миёни подшоҳон ихтилоф ва ваҳшат вучуд дошт, расулоне, ки барои иҷрои рисолати худ омада буданд, «ҳаргиз эҳтироми эшонро кам намекарданд ва аз некӯдошт ҳеҷ одате кам намекарданд». Ба андешаи Низомулмулк, сафир бояд аз сарҳади давлат аз ҷониби шахси муътабаре то расидан ба даргоҳ ҳамроҳӣ карда шавад, тавассути шаҳрҳо ва ноҳияҳо роҳҳои ободро тай намояд. Ҳар ҷо сафир бояд «некӯ дошта шуда, ба хушнудӣ гусел карда шавад ва ба некӯ ва бад ҳамчунон муносибат кунанд, ки ин ба подшоҳи фиристодааш хос бошад».

Бояд дар назар дошт, ки дар замони Низомулмулк сафирон доимӣ набуданд ва танҳо тавассути сафарҳо ваколати муайянро иҷро мекарданд. Аз ин рӯ, дар ин ҷо суҳан дар бораи ташрифи сафир ба кишвари дигар меравад. Яъне сафир бо супориши раҳбари давлати худ ба шоҳи кишвари дигар номаеро мерасонад ё мулоқоти хосса мегузаронад. Аммо ба андешаи Низомулмулк, сафир ҳамзамон вазифаҳои дигар низ дошт. Вақте ки шоҳон сафиронро ба кишварҳои дигар мефиристоданд, мақсад танҳо расондани нома ё мулоқот набуд, балки донишмандони «сад мақсуду сир пеш бошад». Яъне онҳо меҳостанд бидонанд, ки роҳҳои аъло ва рӯдҳо чӣ гунаанд, оё лашкар метавонад гузарад ё не, алаф кучо аст, ба ҳар ҷо кӣ ҳузур дорад ва лашкари шоҳ чанд аст. Ҳамчунин сафир бояд оид ба олоту иддат, ҳолати хонҳо ва маҷлисҳо, тартиби даргоҳ ва боргоҳ, ҷавгон ва шикор, шахсияти шоҳ ва амалдорон, ободии мулк ва аҳволи мардум, маҳорати ҷангӣ ва лашкаркашиҳо маълумот ҷамъоварӣ намояд ва таҳлил кунад.

Ҳамин тариқ, сафир дар давоми сафараш вазифадор аст, ки тавассути мушоҳида, шунидан ва дигар имкониятҳои дастрас тамоми маълумоти заруриро дар бораи кишвари сафаркарда ҷамъоварӣ намуда, ба раҳбари давлат пешниҳод намояд. Ин кор ба он хотир зарур аст, ки дар сурати пайдо шудани ягон мақсад ё вазъият, роҳбар метавонад донанд, чӣ тавр онро амалӣ бояд кард.

Ба вазифаҳои сафирон иҷрои супоришҳои дигар низ дохил мешуд. Масалан, ҳангоми сафари шоҳ ба кишвари дигар сафир пешакӣ барои ҳалли баъзе масъалаҳо ба он кишвар фиристода мешавад, то мурод ва дархостҳоро расонад ва ҳамчунин маслиҳат бигирад. Низомулмулк, дар баробари муайян кардани анъанаҳои дипломатӣ, дар интиҳоби шахс ба мансаби сафирӣ низ маслиҳатҳо додааст. Ӯ менависад: «...подшоҳони зираку бедор ахлоқи хешро муҳаззиб карда, сирати некро ба даст гирифтаанд ва мардумони шоиста, покдину росткорро дар пеши кор нигоҳ дошта, амал фармудаанд, то касе ба эшон айб нагирад» [13, с. 82].

Низомулмулк дар бобати сифатҳои шахсии сафир маслиҳатҳои муфид додааст. Ӯ таъкид мекунад, ки сафир бояд марде бошад, ки хидмати подшоҳон кардааст, далер ва таҷрибаомӯз, бисёр сафар карда ва аз ҳар донише баҳрае ёфта бошад. Сафир бояд ҳофиз, пешбин ва хушқаду некӯманзар бошад. Агар марде пир ва донишманд бошад, беҳтар аст ва агар нафареро ба расули фиристанд, ки далери ва мардонагӣ, адаб ва маҳорати истифодаи силоҳ ва савори дошта бошад, ҳам беҳтар аст. Сафир бояд марди шариф ва боиззат бошад, то ба шарафи эшон эҳтироми зиёд кунанд ва касе ба ӯ бадӣ нарасонад. Ҳамзамон, беҳтар аст, ки сафир аз нӯшидани шароб, бозии қимор ва маҷхулгарой дур бошад.

Низомулмулк қайд мекунад, ки бисёр вақт подшоҳон сафиронро бо ҳадя ва тарофаҳои зиёд мефиристоданд ва бо ин роҳ ғурури эшонро паст намуда, лашкар ва мардони кориро фиристода, душманро шикаст медоданд. Ин нишон медиҳад, ки сафир на танҳо ҳамчун намояндаи сиёсӣ, балки ҳамчун шахси бохирад ва дорои маҳорати дипломатӣ ва ҳарбӣ низ аҳамияти бузург дошт.

Дар фаслҳои дигари китоб низ андешаҳои ба назар мерасанд, ки бо сиёсати хориҷӣ комилан мувофиқанд. Масалан, дар фасли 34 чунин гуфта шудааст: «Қамолу хиради мард он бошад, ки ҳашм нагирад. Агар ҳашм бигирад, бояд ақли ӯ бар ҳашми ӯ чира бошад, на ҳашми ӯ бар ақл». Ин афкор нишон медиҳад, ки Низомулмулк барои амалкарди дипломатӣ ва сиёсати хориҷӣ на танҳо маҳорати техникӣ ва иттилоҷӣ, балки қамолу хирад, таҳаммул ва идора кардани эҳсосотро низ зарур медонист.

Дар фасли 39 бо унвони «Андар шитоб накардан дар қорҳои подшоҳӣ» таъкид мешавад, ки дар умури давлатдорӣ набояд шитобзадагӣ кард, то ҳақиқат равшан гардад ва дурӯғ аз рост ҷудо шавад. Ҳамчунин, агар ду ҳасм пеш оянд ва бо якдигар суҳан ғӯянд, бояд онҳоро огоҳ насозанд, ки майли подшоҳ ба қадом ҷониб аст. Яъне то замони маълум шудани ҳақиқат, чизе нагуфта наловард.

Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусейн Байҳақӣ (996–1077), муаллифи «Таърихи Масъудӣ», қариб 25 сол дар қотиботи давлатӣ, яъне девони сафорат, аввал ҳамчун ёвари роҳбар ва баъдан ҳамчун сарвари ин муассиса фаъолият кардааст. Ӯ бо тамоми масъалаҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ғазнавиён шинос буд ва ба тамоми ҳуҷҷатҳои муҳим, аз ҷумла масъалаҳои дипломатӣ ва мукотибаи раъзии махфӣ бо сафирон дастрасӣ дошт. Байҳақӣ имконият дошт, ки дар бораи машваратҳои махфӣ султон бо аъзои ҳукумат ва мушовирони шахсӣ огоҳӣ пайдо кунад ва қабули сафиронро бо тамоми маросими мураккабаш зери мушоҳида гирад. Бо чунин таҷрибаи бойи зиндагӣ, Байҳақӣ ҳодисаҳо ва рӯйдодҳоро бо қамолу қордонӣ ва воқеъбинона ба қалам додааст [3].

Дар мисоли се асари барҷастаи адабиёти тоҷик ва форс - «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, аз як тараф ва аз ҷониби дигар «Сиёсатнома»-и Низомулмулк ва «Таърихи Масъудӣ»-и Байҳақӣ - метавон гуфт, ки ин асарҳо барои омӯзиши таърихи дипломатияи тоҷик сарчашмаҳои арзишманд хизмат мекунанд. Ҳатто метавон аз сароғози «Авасто» огоҳ намуда, дар асарҳои бадеӣ ва таърихӣ асрҳои гуногун нишонаҳо ва намунаҳои муносибатҳои дипломатӣ ва давлатдорӣ тоҷиконро мушоҳида кард.

Аз ҷумла, асарҳои таърихӣ ва таърихи дипломатияи тоҷик ба мисли «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалӣ Муҳаммад Балъамӣ, «Зайн-ул-ахбор»-и Маъмури Гардезӣ, «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ, «Доробнома»-и Абӯтоҳири Тарсусӣ, «Роҳат-ус-судур»-и Ровандӣ, «Таърихи Яминӣ»-и Абӯнаصري Утбӣ, «Одоб-ул-ҳарб ва-ш-шуҷоат»-и Муборакшоҳ, «Ҷавомеъ-ул ҳикоят ва лавомеъ-ур-ривоёт»-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ, «Таърихи Баромақа»-и Абулқосим ибни Ғассон, «Таърихи ҷаҳонкушо»-и Ҷувайнӣ, «Таърихи Муъҷам»-и Қазвинӣ, «Таърихи гузида»-и Ҳамдуллоҳи Муствафӣ, «Маҷмаъ-ут-таворих»-

и Ҳофизи Абру, «Ҳафт кишвар»-и Султонмуҳаммад Фаҳрии Ҳаравӣ, «Анвори Сухайлӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Меҳмонномаи Бухоро»-и Фазлуллоҳи Рӯзбеҳон, «Дастур-ул-мулук»-и Ҳоҷа Самандари Тирмизӣ ва «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш аз ҷумлаи асарҳои мебошанд, ки барои омӯзиши таърихи дипломатияи тоҷик маълумоти фаровон медиҳанд.

Илова бар ин, асарҳои номбурда ҷорабиниҳои расмӣ ташрифотӣ, мисли пазирии ҳайатҳои хориҷӣ, сафирон ва дигар равандҳои дипломатиро низ ба таври муфассал тасвир мекунанд.

Ин мавзӯ дар асарҳои таърихӣ эҷодшуда дар даврони Шуравӣ низ ҷойи ҳудро дорад. Аз ҷумла, асарҳои «Таърихи амирони манғитияи Бухоро»-и Садриддин Айнӣ, «Тоҷикон»-и Бобоҷон Ғафуров, «Давлати Сомониён»-и Нуъмон Неъматов ва дигар асарҳои олимоне, ки ба таърихи тоҷикон баҳсида шудаанд, имконият медиҳанд, ки бурду боҳти дипломатияи тоҷик дар замонҳои гуногун таҳлил ва зерӣ мушоҳида қарор дода шавад.

Бояд таъкид кард, ки ҳангоми кор гирифта аз асарҳои ҳатӣ ва дигар сарчашмаҳо, аз ҷумла бозёфтҳои бостоншиносӣ, ду мавзӯ - ё дар алоҳидагӣ ва ё дар ҳамбастагӣ - таҳти таҳқиқ қарор додан ба мақсад мувофиқ аст.

Якум, таҳқиқи таърихи дипломатияи тоҷик ин маънои омӯзиши тамоми равандҳо ва марҳилаҳои рушди муносибатҳои дипломатиро дорад, ки аз замонҳои қадим оғоз ёфта, то ба замони муосир идома ёфтааст. Дар ин замина, роҳи равишҳои дипломатия, яъне усулҳо, шаклҳо ва механизмҳои, ки барои муколама, музокира ва ҳалли масъалаҳои сиёсӣ ва байналмилалӣ истифода мешуданд, таҳлил карда мешаванд. Ҳамзамон, бурду боҳтҳо, яъне муваффақиятҳо ва ноқомии дипломатӣ дар марҳилаҳои гуногун баррасӣ гардида, нақши онҳо дар тақвияти нуфузи давлат ва таъмини манфиатҳои миллӣ дарк карда мешавад. Дар маҷмӯъ, ин таҳқиқ имконият медиҳад, ки таърихи мукаммали дипломатияи тоҷик, бо тамоми анъанаҳо, таҷрибаҳо ва муассисаҳои он аз оғози пайдоиш то замони муосир ба таври систематикӣ ва илмӣ фаро гирифта шавад.

Дуюм, омӯзиши расму ойинҳои давлатдорӣ ва анъанаҳои дипломатияи тоҷик, аз ҷумла масъалаҳои ташрифотӣ: тартиби омодагӣ ва гузаронидани мулоқотҳои сарони давлатҳо, қабули гусели ҳайатҳои (сафоратҳои) кишварҳои хориҷӣ, фиристодани ҳайатҳо ба дигар давлатҳо, идоракунии мукотибаи дипломатӣ, одоби суҳанварӣ ҳангоми муколама ва гуфтушунидҳо, тарзи либоспӯшӣ, хӯрокхӯрӣ, ороستاني суҳбат ва дигар ҷузъиёти расму ойин.

Масалан, анъанаҳои давлатдорӣ империяи Ҳахоманишиҳо барои таърихи дипломатияи тоҷик аҳамияти бузург доранд. Таърихи сари қудрат омадани Куруш II (Куруши Кабир) нишон медиҳад, ки сиёсати хориҷии ӯ бисёр дурандешона ва манфиатовар буд. Ин сиёсати дурандешона, махсусан ҳангоми васеъ кардани марзҳои давлаташ аз ҳисоби кишварҳои ҳамсоя, бо истифода аз дипломатия пеш аз лашкаркашӣ амалӣ мешуд, мулкҳо бо ихтиёри худ зерӣ итоати ӯ мефаромаданд ва ҳамзамон ҷангҳои пурхатар пешгирӣ мешуданд. Дар натиҷа, кишварҳои ҳамроҳшуда аз ҳамлаҳои душманони беруна наҷот ёфта, иқтисод ва тичорати онҳо рушд меёфт, ҳокимияти марказӣ ба забон, фарҳанг ва дину расму ойини онҳо даҳлат намекард ва баръакс, дар рушди ин соҳаҳо кумак мерасонд. Мисоли равшани ин сиёсати дурандешона эълумияи Куруши Кабир оид ба таҳаммулпазирии динӣ мебошад, ки ҳатто ба ғамхорӣ нисбати дину парастии раият равона буд. Дар ҷунин ҳолатҳо Куруш на ҷун истилогар, балки ҷун наҷотбахш ва ҳимоятгари мардум қабул мешуд. Зиеда аз ин, озод кардани яҳудиҳо

пас аз забти Бобул ва баргардондани ашёи муқаддас, ки пештар бо фармони ҳокимони Бобулӣ мусодира шуда буд, нишон медиҳад, ки сиёсати Куруш асосан бар пояи адолат, эҳтироми ҳуқуқи халқҳо ва анъанаҳои дипломатӣ амалӣ гардида, таҷрибаи муҳими таърихии дипломатияи тоҷик ба шумор меравад.

Пас аз марги Куруши II, писари калонии ӯ Камбучияи II сари қудрат омад ва сиёсати падарашро бо маҳорати баланди дипломатӣ идома дод. Маҳорат ва дониши ӯ дар даврони ҳамроҳ кардани Миср ба империяи худ равшан ба назар мерасид. Бо истифода аз тадбирҳои дипломатӣ, Камбучияи II тавонист давлатҳои ҳамсояро ба ҷонибдорӣ ҷалб намояд ва бо ёрии онҳо кишварҳои калони минтақа ба осонӣ тахти нуфузи империя дароянд. Дар Миср бошад, ӯ ба анъана ва расму ойинҳои маҳаллӣ эҳтиром гузошт ва бо риояи анъанаҳои маҳаллӣ ҳамчун фиръавн ба тахт нишаста, сулолаи XXVII-ро оғоз бахшид, ки нишон аз огоҳӣ ва ҳикмати дипломатии ӯ дошт. Таҷрибаи дипломатии Камбучияи II нишон медиҳад, ки барои нигоҳ доштани нуфуз ва тавоноии давлат ҳамеша зарур аст, ки сиёсати хориҷӣ бо дониши анъанаҳо, эҳтироми фарҳанг ва расму ойинҳои мардумони ҳамсоя ҳамоҳанг карда шавад.

Таърихи сари қудрат омадани сулолаҳои бузург, аз ҷумла Ҳахоманишиҳо, баёнгари ташаккули аввалин шаклҳои дипломатияи давлатӣ дар Шарқи қадим мебошад. Дар замони ҳукмронии Ҳахоманишиҳо низоми муқаммалӣ идоракунии ва муносибатҳои хориҷӣ ташаккул ёфт, ки бо истифода аз забонҳои гуногун, низоми расмӣ таърихӣ, роҳи усулҳои фиришодани сафирон ва ташкили мактубҳои расмӣ тавсиф мешуд. Ин таҷриба на танҳо ба таҳкими робитаҳои сиёсӣ миёни давлатҳои ҳамсоя мусоидат кард, балки ҳамчун мактаби воқеии дипломатия ба наслҳои минбаъда, аз ҷумла ба кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ва ба вижа тоҷикон, таъсири амиқ гузошт.

Пас аз сарнагуншавии давлати Ҳахоманишиҳо бо ҳучуми Искандари Мақдунӣ, дар марзҳои он чанд давлати эллиний ташкил ёфт. Дар ин давра низ иқдомҳои дипломатӣ ва кӯшишҳои наздикшавии истилогарон бо аҳолии маҳаллӣ ба вуқӯ пайвастанд, ки бешубҳа, дар пойдории нуфуз ва давлатдории онҳо нақши муҳим бозиданд. Масалан, вақте Искандар қисми зиёди марзи давлати Ҳахоманишиҳо забт намуд, Дорой III бо боқимондаи лашкари худ ба тарафи шарқ ақибнишинӣ кард ва аз ҷониби зердаст ва хешованди худ - сатрапи Балх Бесс кушта шуд. Искандар ин амалро маҳкум намуда, эълон дошт, ки қасоси Дорой мегирад. Бесс, ки меҳост зидди Искандар муқовимат кунад ва давлатдориро барқарор созад, аз сӯи нафарони наздикаш фуроҳта шуд. Иқдоми дигари Искандар дар баробари мубориза бо шӯришгарон бо роҳбарии Спитамен, қабули баъзе расму ойинҳои ҳахоманишиҳо ва баъдан хонадоршавӣ бо Рухшона - духтари ҳокими маҳаллӣ Оксарт буд. Пас аз ин, истилогари мақдунӣ барои мардуми маҳаллӣ ҳамчун шахси «худӣ» эҳсос мешуд ва ба эътибори ӯ дар байни аҳолии таъсири мусбат расонд.

Иқдоми дигари Искандар дар ин раванд хонадор кардани даҳҳо ҳазор сипоҳиён бо духтарони форс буд. Ин тадбир дар пойтахташ Бобул пас аз бозгашт аз Ҳиндустон амалӣ гардид ва мақсад аз он наздик кардани ду халқ ва ду фарҳанг - эллиний ва форсӣ - буд. Ин иқдом дар рушди минбаъдаи сиёсати юнониҳо дар Осиё таъсири мусбат расонд. Масалан, Селевки I яке аз лашкаркашони Искандар бо Апама, духтари Спитамен, хонадор шуд ва фарзандони онҳо минбаъд роҳбарии давлатро ба уҳда доштанд. Пас аз марги Искандар қисми зиёди қаламрави имрӯзаи Тоҷикистон ба давлатҳои Селевкиҳо, Юнону Боктар, Порт, Кушонӣ, Ҳайтолиён ва дигар давлатҳои ҳамсоя дохил мешуд.

Дар ин давра, давлатдории Кушонӣ, ки дар бузургӣ ва қудрат дар радиҳои империяҳои Рим ва Хан қарор дошт, низ барои омӯзиши таърихи дипломатия аҳамияти

махсус дорад. Дар давраи ҳокимияти онҳо иқдомҳои дипломатӣ дар муносибат бо кишварҳои ҳамсоя бештар ба мушоҳида мерасид. Аз ҷумла, Кушониён сафирони худро ба Рим мефиристоданд, ки нишондиҳандаи қобилияти онҳо дар истифодаи дипломатия ҳамчун воситаи ҳифзи манфиатҳои давлатӣ ва таҳкими нуфуз дар арсаи минтақавӣ буд.

Ҳайтолиён чун соҳибони Роҳи бузурги абрешим мақоми хоса доштанд. Дар замони онҳо тиҷорат ва табодули мол бо кишварҳои Эрон, Византия (Рум), Ҳиндустон ва Чин дар сатҳи хеле баланд қарор дошт. Ин вазъият на танҳо нишондиҳандаи тавоноии иқтисодӣ ва тиҷоратии Ҳайтолиён буд, балки барои ташаккули анъанаҳои дипломатӣ низ имконият фароҳам меовард, зеро чараёни муколама, музокира ва ҳамкорӣ бо давлатҳои дур ва ҳамсоя бояд тавассути дипломатия танзим мешуд.

Давлати Сосониён, ки тақрибан панҷуним аср пас аз барҳам хӯрдани давлати Ҳахоманишиён ба вуҷуд омад, анъанаҳои давлатдорӣ гузаштагонро эҷодан ва такмил дод. Дар ин давра муносибатҳои дипломатӣ бо давлатҳои ҳамсоя бештар ва фаъолтар ба назар мерасад, зеро Сосониён ҳам ба ниғаҳ доштани бутунии давлати худ ва ҳам ҳамкорӣ ё муқобила бо давлатҳои наву таҳдидкунанда ниёз доштанд. Масалан, онҳо бо Ҳайтолиён ва туркҳо аҳднома ва робитаҳои дипломатӣ барқарор мекарданд. Давлатдорӣ Сосониён бо истилои араб аз байн рафт ва барои аз нав эҷод шудани давлати миллии вақти тулонӣ лозим омад.

Наздикиҳои «Роҳҳои абрешимӣ» ба ҷануби Чин тавассути Хутан, Суғд ва дигар нуқтаҳои муҳим чандин иқоматгоҳ доштанд, ки то асри XII фаъолият мекарданд. Суғдҳо на танҳо дар тиҷорат, балки дар ҳаллу фасли масъалаҳои дипломатӣ низ саҳм мегузоштанд. Масалан, дар давраи болоравии Ҳоконии Турк, дар солҳои 60–70-уми асри VI, тоҷири суғдӣ Мониах ҳамчун фиристода ба номи туркҳо бо шоҳаншоҳи Эрон ва императори Византия гуфтушунидҳо оид ба қафолатҳо барои тиҷорат анҷом дода буд.

Давраи давлатдорӣ Сомониён дар таърихи халқи тоҷик мақоми хос ва муассир дорад. Сохтори маъмурии он аз бисёр ҷиҳатҳо қобили тавачҷуҳ ва намуна барои давлатҳои баъдӣ буд ва тартиби идораи давлатро пас аз он бидуни тағйир нигоҳ медоштанд. Дар ин замина, Маъмуди Гардезӣ дар «Зайн-ул-ахбор»-и худ маълумоти муфид пешкаш кардааст. Ӯ менависад, ки пас аз ба сари ҳокимият омадани Насри II, вазири ӯ Абӯабдулло Ҷайхонӣ «марде доно буд ва саҳт хушёр ва ҷалду фозил ва дар ҳама ҷизҳо басорат дошт». Ӯ «ба ҳамаи мамолики ҷаҳон нома навишт ва расмҳои ҳамаи даргоҳҳо ва дивонҳоро бихост, то нусха карданд ва ба наздики ӯ оварданд, чун вилояти Рум ва Туркистон ва Ҳиндустон ва Чин ва Ироқ ва Шом ва Миср ва Занҷу Зобул ва Кобулу Синд ва Араб». Дар асоси ин маълумотҳо «ҳар расме, ки бехтар ва писандида буд, аз он ҷо бардошта» ва мавриди истифода қарор дода шуд, ва «бо раёи тадбири Ҷайхонӣ ҳама кори мамлакат низом гирифт».

Давлатро амир роҳбарӣ мекард ва, мувофиқи маълумоти Наршаҳӣ, дар замони Насри II даҳ девон амал мекард. Тавре академик Б. Ғафуров менависад, яке аз ин девонҳо «Девони Амид-ул-Мулк» буд, ки на танҳо ба ҳамаи қорҳои муҳими дафтardорӣ давлатӣ машғул буд, балки муносибатҳои дипломатиро бо дигар давлатҳо низ идора менамуд. Ин девон барои барқарорӣ низоми мукаммали сиёсӣ ва татбиқи сиёсати дипломатии Сомониён аҳамияти хос дошт.

Соли 999 давлати Сомониёнро аз шимол қарахониҳо ва аз ҷануб ғазнавиён забт карда, онро барҳам доданд. Сипас дар ин сарзамин чандин давлатдорӣҳои дигар ҳамдигарро иваз карданд: Салҷуқӣён, муғулҳо, темуриён, шайбониҳо, аштархониҳо, манғитӣён. Бояд зикр кард, ки дар ин миён дар қаламрави Осиёи Миёна кишвари нисбатан пуриқтидор империяи Темур буд, вале он низ чун давлати мутамарказ дер

напоид. Пас аз Темуриён давлатҳои минбаъда нисбатан хурд буда, дипломатияи заиф доштанд ва дар сиёсати минтақа нақши муҳиме намебозиданд.

Дар асри XIX нуфузи кишварҳои абарқудрат зиёд шуд ва сиёсати забткоронаи онҳо Осиёи Миёнаро низ фаро гирифт. Англия меҳост Афғонистонро тахти тасарруфи худ дароварад ва барои мустаҳкам кардани мавқеи худ дар кишварҳои ҳамсоя талош мекард. Дар давраи ҳукмронии Александри II, ин сарзамин ба ҳадафи муҳимтарини сиёсати хориҷии Русия табдил ёфт. Қушунҳои рус дар давоми чанд сол Тошканд, Хучанд, Ёротеппа ва қисмати зиёди минтақаи Осиёи Миёнаро истило карданд ва соли 1867 Русия дар ин марз воҳиди маъмурии нав - Кишвари Туркистонро таъсис дод. Аморати Бухоро соли 1868 дар яке аз муҷоҳидаҳо бо лашкари рус мағлуб шуда, бо Русия созишномаи вазнин имзо намуд ва соли 1873 амалан ба протекторати Русия табдил ёфт. Соли 1873 Хева ва соли 1875 Хонигарии Қўқанд низ ба империяи Русия ҳамроҳ карда шуданд. Соли 1895 Русия ва Англия барои муайян кардани сарҳади ҷанубии Русия дар Осиёи Миёна аҳднома имзо карданд.

Тавре зикр гардид, дипломатияи давлатҳое, ки пас аз империяи Темуриён дар Осиёи Миёна ба вуҷуд омаданд, мисли сиёсати давлатдорӣ онҳо ғайр набуд. Хусусан дар Аморати Бухоро, ки дар замони асри XIX бо фишор ва нуфузи давлатҳои абарқудрат, аз ҷумла Русия, сару қор дошт, ба масъалаи таъсиси низоми муназзами дипломатӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ эътибори зарурӣ дода намешуд ва дар натиҷа қобилияти ин кишвар дар баробарӣ бо давлатҳои ҳамсои пурқудрат маҳдуд буд.

Дараҷаи омодагии шахсоне, ки масъалаҳои сиёсати хориҷии давлатро ҳал мекарданд, аз талаботи замон хеле қафо монда буд. Масалан, донишманди маъруф Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ» қайд мекунад, ки «салотини Бухоро барои сафирӣ одамони камтаомул ва бедонишро ихтиёр мекарданд, бо эътиқоди он ки асрори давлати мо ғайр нашавад. Ва меғуфтанд: «Элчӣ бояд, ки агар суоле кунад, қодир ба ҷавоб набошад. Агар тавонад ҷавобе гӯяд ва қодир бар тақрир ва таҳрир набувад. Маъод ки безъиботии салтанати мо назди ҳасм зоҳир гардад» Вале дар асл, ин ихтиёри чунин шахсон худ айни безъиботӣ ва беназмии давлат ба ҳисоб мерафт.

Аз баррасии сарчашмаҳои қадимӣ ва асарҳои пурарзиши таърихӣ бармеояд, ки дипломатияи тоҷик дорои решаҳои амиқ таърихӣ буда, аз давраҳои аввали давлатдорӣ то замони муосир ташаккул ёфтааст. «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Таърихи Масъудӣ»-и Байҳақӣ ва дигар осори таърихиву адабӣ на танҳо нишонаҳои равшани муносибатҳои дипломатӣ ва анъанаҳои давлатдориро инъикос менамоянд, балки қоидаҳои ташрифотӣ, расму ойинҳои давлатдорӣ ва вижагиҳои шахсияти сафиронро низ ба таври муфасссал тавзеҳ медиҳанд. Ин ҳама ғувоҳи он аст, ки дипломатия ҳамчун як воситаи муассири сиёсати давлатӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллӣ дар гули садсолаҳо мавқеи ҳудро нигоҳ дошта, дар давраи истиқлолияти давлатӣ ба таҷрибаи гузаштагон таъя карда, дар шаклҳои нав рушд мекунад.

Бо ин васила, омӯзиши таърихи дипломатияи тоҷик на танҳо барои барқарор намудани пайванди суннатҳои гузашта бо ниёзҳои муосир аҳамияти илмӣ дорад, балки заминаи методологӣ ва назариявӣ барои таҳияи сиёсати хориҷии миллӣ ва рушди минбаъдаи муносибатҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро низ фароҳам месозад.

АДАБИЁТ:

1. Андарзномаи Фирдавсӣ. (Таҳия ва тадвин аз Зоҳир Аҳрорӣ, Камол Айни). – Душанбе: «Ирфон», 1992. – 272 с.

2. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2 (муҳаррирони масъул Расул Ҳодизода, Аликул Девонакулов) – Душанбе: “Дониш”, 1989. – 340 с.
3. Байҳақӣ, Ҳоҷа Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайн. Таърихи Байҳақӣ. Таҳиягари матн, муаллифи мукаддима, ҳавошӣ ва феҳристҳо Сайфуллоҳи Муллоҷон. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 774 с.
4. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон: таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав – Душанбе: “Дониш”, 2008. – 870 с.
5. Дипломатияи Тоҷикистон: дируз ва имрӯз. Дар 2 ҷилд. Ҷ.1 (Зери назари Ҳамроҳон Зарифӣ). – Душанбе, 2009. – 296 с.
6. Мирзоев Н.М., Мирзоев Ҳ.Т. Инъикоси дипломатияи тоҷик дар сарчашмаҳои таърихӣ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2020 – С. 197-202.
7. Назаров Т., Сатторзода А. Дипломатияи муосири тоҷик. – Душанбе: “Ирфон”, 2006. – 224 с.
8. Назаров Т.Н. Тоҷикистон: эҷода, сиёсат, ҷамъият, ҷаҳонӣ: Сб / Т.Н. Назаров. – 2. изд. – Минск, 2002. – 253 с.
9. Назаров Т.Н. Тоҷикистон: иқтисод, сиёсат, ҷамъият, ҷаҳонӣ. – Душанбе, 2001. – 120 с.
10. Назриев Давлаталӣ. Нақши сафир дар «Сиёсатнома»-и Низомулмулк ва «Таърихи Масъудӣ»-и Байҳақӣ // Сиёсати хориҷӣ. Маҷаллаи илмӣ назариявӣ ва иттилоотӣ. - №1. - 2011. - С.162-163.
11. Назриев Давлаталӣ. “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ – инъикоскунандаи анъанаҳои дипломатӣ // Сиёсати хориҷӣ. - №1. - 2012. – С.146 – 153.
12. Неъматов Н. Давлати Сомониён: тоҷикон дар асрҳои IX-X.- Душанбе: «Ирфон», 1989. – 304 с.
13. Низомулмулк. Сиёсатнома. – Душанбе: “Адиб”, 1989. – 200 с.
14. Попов В.В. Дипломатияи муосир: назария ва амалия. Курси лексияҳо аз русӣ ба тоҷикӣ бозгардон ва бо иловаҳо омода шудааст. – Душанбе, 2022. – 546 с.

МАНБАҲОИ ТАЪРИХӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТАШАККУЛИ ДИПЛОМАТИЯИ ТОҶИК

Мақолаи мазкур ба таҳлили таърихи тулонӣ ва анъанаҳои дипломатияи тоҷик, аз замони қадим то давраи муосир, ва нақши асарҳои таърихӣ ва сарчашмаҳои муътамади тоҷику форс дар ташаккули сиёсати хориҷии миллӣ ва рушди муносибатҳои байналмилалӣ бахшида шудааст. Дипломатияи тоҷик, ки дорои таърихи тулонӣ ва анъанаҳои арзишманд аст, ҳамеша ҳамчун воситаи муҳими ҳалли масъалаҳои сиёсӣ хидмат намудааст. Таҷрибаи ғании гузашта имрӯз низ дар ташаккули сиёсати хориҷии миллӣ ва таҳкими муносибатҳои байналмилалӣ нақши муассир дорад. Муаллифон асарҳои таърихӣ ва фарҳангии тоҷику форс, аз ҷумла «Шоҳнома», «Сиёсатнома» ва «Таърихи Масъудӣ»-ро ҳамчун манбаи арзишманд барои омӯзиши анъанаҳо ва механизмҳои дипломатӣ арзёбӣ мекунанд. Дар мақола таъкид мегардад, ки дипломатияи тоҷик дорои таҷрибаи бой, ҳунари кордонии сафирон, малакаи музокира, эҳтироми анъанаҳои фарҳангӣ ва риояи адолат буда, ин анъанаҳо имрӯз низ дар шаклҳои муосири муносибатҳои байналмилалӣ таъсири муассир доранд. Омӯзиши ин таҷриба имконият медиҳад, ки роҳи равишҳои дипломатӣ, усулҳо ва шаклҳои муосири муносибатҳои хориҷӣ бо таърихи анъанаҳои гузашта таҳия ва амалӣ гарданд, ки ин ба таҳкими давлатдорӣ миллӣ ва болоравии нуфузи Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: дипломатия, таърих, анъана, давлатдорӣ, сиёсати хориҷӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, ҷамъият, давлатҳо, сарчашмаҳо, Фирдавсӣ, Низомулмулк, Байҳақӣ, Шоҳнома, Сиёсатнома, Таърихи Масъудӣ.

ИСТОРИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ИСТОЧНИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ТАДЖИКСКОЙ ДИПЛОМАТИИ

Настоящая статья посвящена анализу долгой истории и традиций таджикской дипломатии — от древних времён до современности, а также роли исторических произведений и авторитетных таджикских и персидских источников в формировании национальной внешней политики и развитии международных отношений. Таджикская дипломатия с её многовековой историей и ценными традициями, опыт которых до сих пор имеет значение для формирования национальной внешней политики и развития международных отношений, всегда была важным инструментом решения политических вопросов. Авторы рассматривают исторические произведения и авторитетные таджикские и персидские источники, включая «Шахнаме», «Сиёсатнома» и «Тарихи Масъуди», как ценные источники для изучения традиций и механизмов дипломатии. В статье подчеркивается, что таджикская дипломатия обладает богатым опытом, мастерством дипломатов, навыками ведения переговоров, уважением к культурным традициям и соблюдением справедливости, и эти традиции до сих пор оказывают значительное влияние на современные

формы международных отношений. Изучение этого опыта позволяет разрабатывать и внедрять современные подходы, методы и формы внешнеполитической деятельности, опираясь на прошлые традиции, что способствует укреплению национального государства и повышению авторитета Таджикистана на международной арене.

Ключевые слова: дипломатия, история, традиции, государственность, внешняя политика, международные отношения, сотрудничество государств, источники, Фирдоуси, Низамулмулк, Байхаки, Шахнама, Сиасатнама, Таърих-и Масъуди.

HISTORICAL AND CULTURAL SOURCES OF THE FORMATION OF TAJIK DIPLOMACY

This article is devoted to the analysis of the long history and traditions of Tajik diplomacy - from ancient times to the present - as well as the role of historical works and authoritative Tajik and Persian sources in shaping national foreign policy and developing international relations. Tajik diplomacy, with its centuries-old history and valuable traditions, whose experience remains relevant today for the formation of national foreign policy and the development of international relations, has always been an important instrument for addressing political issues. The authors examine historical works and authoritative Tajik and Persian sources, including *Shahnameh*, *Siyasatnama*, and *Tarikh-i Masudi*, as valuable references for studying the traditions and mechanisms of diplomacy. The article emphasizes that Tajik diplomacy possesses a rich experience, the skill of diplomats, negotiation abilities, respect for cultural traditions, and adherence to justice, and that these traditions continue to have a significant impact on modern forms of international relations. Studying this experience allows for the development and implementation of contemporary approaches, methods, and forms of foreign policy activities based on past traditions, which contributes to strengthening the national state and enhancing Tajikistan's authority on the international stage.

Keywords: diplomacy, history, traditions, statehood, foreign policy, international relations, interstate cooperation, sources, Ferdowsi, Nizam al-Mulk, Bayhaqi, Shahnameh, Siyasatnama, Tarikh-i Masudi.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рачабов Саитумбар Адинаевич, Муdiri шӯъбаи ҳукуки байналмилалӣ Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳукуки ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, 734025 ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33. Тел.: (+992) 98 103 1678; E-mail: saidumar1951@mail.ru

Назарзода Давлатхон Курбонмурод, Ходими калони илмӣ шӯъбаи ҳукуки байналмилалӣ Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳукуки ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент 734025 ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33. Тел.: (+992) 902 77 66 22; E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

Сведения об авторах: Раджабов Саитумбар Адинаевич, Зав. отделом международного права Института философии, политологии и права им.А.Баховаддинова НАНТ доктор юридических наук, профессор 734025 г.Душанбе, проспект Рӯдакӣ 33. Тел.: (+992) 98 103 16 78; E-mail: saidumar1951@mail.ru

Назарзода Давлатхон Курбонмурод, Старший научный сотрудник отделом международного права Института философии, политологии и права им. А. Баховаддинова НАНТ, кандидат юридических наук, доцент 734025 ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33. Тел.: (+992) 902 77 66 22; E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

About the author's: Rajabov Saitumbar Adinaevich, Head of International Law Department, Institute of Philosophy, Political and Law named after A. Bahovaddinov, Tajikistan National Academy of Sciences Doctor of Juridical Sciences, Associate Professor 734025 Dushanbe city, 33 Rudaki ave. Tel.: (+992) 98 103 16 78; E-mail: saidumar1951@mail.ru

Nazarzoda Davlatkhon Qurbonmurod, Senior Researcher of International Law Department, Institute of Philosophy, Political and Law named after A. Bahovaddinov, Tajikistan National Academy of Sciences

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor 734025 Dushanbe city, 33 Rudaki ave. Tel.: (+992) 902 77 66 22; E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

**ҲАМКОРИҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО СОЗМОНИ ЮНЕСКО ДАР
СОҲАҲОИ ИЛМ, МАОРИФ ВА ФАРҲАНГ**

Мансурхонов Ҷ.Т.

**Коллеҷи омӯзгории ба номи Хосият Махсумоваи ДДОТ
ба номи Садриддин Айни**

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯзҳои нахустини ба даст овардани соҳибистиклолӣ дар баробари пешравиӣ дигар самтҳо ба соҳаҳои маорифу фарҳанг низ таваҷҷуҳи хосса зоҳир менамояд. Зеро, ки маориф ва фарҳанг дар ҳама давраи замон наҷотбахши давлату миллат ба ҳисоб мераванд. Баробари ба даст даровардани истиқлолияти комили сиёсӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба гирдоби ҷанги шаҳрвандӣ кашида шуд. Ба ҳамаи ин муноқишаҳои дохилӣ нигоҳ накарда, ҳамчун ҷузъи ҷомеаи ҷаҳонӣ бо тамоми созмонҳои ташкилотҳои бонуфузи ҷаҳон ҳамкорихоро ба роҳ монд. 2 март соли 1992 Ҷумҳурии Тоҷикистон ба узвияти Созмони Милали Муттаҳид пазируфта шуд. Санаи 6 апрели соли 1993 бошад Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкорихои худро бо созмони мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО оид ба маориф, илм ва фарҳанг ба роҳ монд.

Мақсади асосии он мусоидат ба таҳкими сулҳу амнияти ҷаҳонӣ буда, шиори «Таҳкими пояи сулҳ дар тафаккури инсонӣ» - ро эълон дорад. ЮНЕСКО барои ҷорӣ шудани мақсадҳои олии инсонӣ ба воситаи рушди илм, маориф, фарҳанг ва ҳамкорихои давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ фаъолияти хеле муҳимро анҷом додааст. Аз замони таъсиси худ ин созмони байналмилалӣ барои дастгирии илму маориф ва фарҳанги кишварҳо, махсусан кишварҳои рӯ ба инкишоф, ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ, пайдо кардани роҳҳои ҳалли проблемаҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ба салоҳияташ вобаста, саъю талош мекунад. Ҳоло ЮНЕСКО дар 193 давлати дунё фаъолияти худро ба воситаи комиссияҳо, шӯъбаҳои бюроҳои худ пеш мебарад. [8., 35] Истиқлолияти давлатии мо барои амалӣ шудани сиёсати мустақили хориҷӣ роҳи васеъ кушод ва аз ҷумла дар ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ЮНЕСКО дар соҳаҳои илм, фарҳанг ва маориф имкониятҳои бештарро ба вуҷуд овард. Комиссияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба корҳои ЮНЕСКО дар кишвари мо 28 июни соли 1994 бо қарори Шурои Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуда буд. Аз ҳамон сол омадурафти намоёндагони ЮНЕСКО ва сафарҳои намоёндагони Тоҷикистон ба муассисаҳо ва ҷорабиниҳои ЮНЕСКО доимӣ гардид. Ҳамон сол дар ҳайати гурӯҳи СММ ба Тоҷикистон мутахассиси бахши маориф Ф.Л. Хигенсон ва баъдан соли 1997 мудири бахши фарҳанг Стюард Гибсон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ташриф оварда, барои амалӣ сохтани лоиҳаҳои дарозмуддат дар ҷумҳурии музокира намуда буданд [2., 15] Сипас, мутахассисони ватанӣ дар ҷорабиниҳои гуногуни созмони мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО бахшида ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг дар конфронсу симпозиумҳо, мизҳои мудаввар, ки дар кишварҳои Аврупо ва Осиё баргузор шуданд, ширкат варзиданд. Дар фаъолияти Комиссияи миллии раисони собиқи он дар солҳои гуногун Г.Додхудоева, Б.Маҳмадов, котибони масъули собиқи Комиссия Г. Бобосодиқова, М.Бобочонова, С. Ғаниева ва М. Комилов саҳми муносиб гузошта буданд. [3., 10]

Ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмони бонуфузи ЮНЕСКО имконият дод, ки Тоҷикистон ба воситаи ин созмони фарҳанги бузургтарин ёдгориҳои таърихӣ худро пешкаши ҷаҳонӣ намояд. Гурӯҳҳои фарҳангии илмӣ Тоҷикистон борҳо дар фестивалҳо ва конференсияҳо семинарҳои байналмилалӣ дар кишварҳои гуногун бо

мусоидати ЮНЕСКО иштирок кардаанд ва дар кишвари мо низ чунин чорабиниҳои муштарак баргузор шуданд. Аз тавсеаи робитаҳо чунин далел шаҳодат медиҳад, ки Директори Генералии ЮНЕСКО К. Матсуура бо даъвати Ҳукумати ҷумҳуриамон се маротиба ба Тоҷикистон ташриф овард [9.,75]. Дар рафти яке аз вохӯриҳои ӯ бо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон яке аз масъалаҳои муҳим баргузор намудани Конференсияи байналмилалиро оид ба проблемаҳои оби тоза, ворид кардани ҷашни 2700 - солагии шаҳри Кӯлобро ба феҳристи ЮНЕСКО ва инчунин доир кардани Рӯзҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар шаҳри Париж ба миён гузошт [12,147]. Ин пешниҳодҳо аз ҷониби Директори генералӣ бо қаноатмандӣ қабул гардид. Моҳи октябри соли 2005 дар ҷараёни Конфронси 33-юми ЮНЕСКО дар шаҳри Париж Рӯзҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид, ки онро метавон як падидаи назарраси сиёсӣ фарҳангӣ унвон кард. Дар чорабинӣ Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ширкат варзида, аз минбари ЮНЕСКО суҳанронии ҷолиб ва пурмуҳтаво кард, ки мавриди истикболи гарми вакилони Конференсияи генералӣ аз давлатҳои узви ЮНЕСКО гардид. Намоиши асарҳои рассомон ва моделҳои тоҷик ва консерти устодони хунари тоҷик бо барномаҳои рангин иштирокдорони ин намоишро, ки намоёндагони беш аз 180 давлати дунё буданд, мафтун сохтанд. Дар доираи ин чорабинӣ ёддошти ҳамкории байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ЮНЕСКО аз тарафи муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва ҷаноби К.Матсуура ба имзо расид, ки ба ҳамкориҳои дучониба тақдир бахшид. Роҳбарияти ЮНЕСКО хидматҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмонро дар таҳкими сулҳ ва ҳалли проблемаҳои глобалӣ ва гуфтугӯи тамаддунҳо ба назар гирифта, ўро бо медали тиллоии ЮНЕСКО сарфароз гардонид. Яке аз муваффақиятҳои назарраси Комиссияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба корҳои ЮНЕСКО соли 2003 ба Феҳристи ёдгориҳои ғайримоддӣи ҷаҳонии ЮНЕСКО ворид шудани шохкории мусиқии халқи мо “Шашмақом” мебошад [7.,135]. Комиссияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба корҳои ЮНЕСКО барои аз тарафи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудани Конвенсияи ЮНЕСКО оид ба гуногунрангии фарҳангҳо ва дертар тасдиқи Конвенсияи ЮНЕСКО дар бораи ҳифзи мероси фарҳангии ғайримоддӣ бо ҳамкории Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон кори ҷиддиеро иҷро намуд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба тақвияти робитаҳои кишвар бо ЮНЕСКО дар мулоқоти худ бо Директори Генералии ЮНЕСКО К. Матсуура дар доираи Конфронси байналмилалӣ, ки дар Чулпон - Атои Қирғизистон сурат гирифта буд, як бори дигар таваҷҷуҳ зоҳир намуда, масъалаи гуфтугӯи тамаддунҳоро барои устувории авзои ҷаҳон таъкид намуд. Бояд қайд кард, ки дар пешрафти корҳои Комиссияи миллии оид ба корҳои ЮНЕСКО саҳм ва дастгирии Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки кормандони Комиссияи мазкур шомили шӯъбаи Вазорати мазкур мебошанд, хеле назаррас мебошад. Таваҷҷӯҳи вазоратро ба Комиссияи миллии ва ЮНЕСКО махсусан дар давраи вазирии академик Т. Назаров ва Ҳ. Зарифӣ махсус бояд қайд кард. Яке аз мақсадҳои ЮНЕСКО ин кумак расонидан ба мутахассисони ватанӣ оид ба дастгирии техникӣ мебошад. Моҳи декабри соли 2002 коршиносии ЮНЕСКО оид ба мероси фарҳангии ғайримоддӣ Жан Дюринг ба Тоҷикистон омада, масъалаи ба феҳристи ёдгориҳои таърихӣ ворид намудани «Саразм»-ро баррасӣ намуда буд. Яке аз муваффақиятҳои бузурги ҳамкории олимони мутахассисони ЮНЕСКО ва Комиссияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба корҳои ЮНЕСКО ворид шудани «Саразм» ба феҳристи ёдгориҳои таърихӣ бостоншиносии ЮНЕСКО мебошад, ки дар ин бора Кумитаи мероси таърихӣ ЮНЕСКО моҳи июли соли 2010 дар Бразилия қарор қабул

кард. Инчунин маъно дорад, ки маданияти кишоварзии тоҷикон ва таърихи 5500 - солаи он аз ҷониби созмони бузургтарини фарҳангии ҷаҳон эътироф гардид. Ҳоло Комиссияи миллии бо Кумитаи ҳифзи муҳити зист ва экологияи назди Ҳукумати ҚТ дар ҳамкорӣ бо коршиносони ЮНЕСКО лоиҳаи санадҳои ба феҳристи ёдгориҳои табиӣи ҷаҳонии ЮНЕСКО ворид намудани «Боғи миллии Тоҷикистон»-ро таҳия кардаанд, ки бояд соли оянда амалӣ карда шавад. Айни замон, мавзӯи «Боғи миллии Тоҷикистон» дар мадди назари Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дошта, аз ҷониби коршиносони ватанӣ ва мутахассисони маркази мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО корҳои омодаасозӣ идома доранд. Дар назар аст, ки пас аз анҷом ёфтани корҳои омодаасозӣ оид ба «Боғи миллии Тоҷикистон», боғи табиӣ-таърихии «Ширкент» ба Маркази мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО пешниҳод гардад [11.,5]. Ин боғ дар қисмати шарқии Тоҷикистон воқеъ буда, дорои хусусиятҳои хоси худ, аз ҷумла табиати нотақрор ва таҳмини вучуд доштани изи пой динозаврҳост, ки ҳазорсолаҳо пеш дар ин мавзӯ пайдо шуда, айни ҳол пурра омӯхта нашудаанд. Хушбахтона соли 2013 «Боғи миллии Тоҷикистон», ба феҳристи мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО ворид карда шуд, ки ин як дастоварди беназир барои мо маҳсуб мешавад.

Ҳамчунин бояд зикр намуд, ки дар солҳои минбаъда низ як қатор мероси моддӣ ва ғайримоддӣи Тоҷикистон ба феҳристи мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО ворид карда шуданд. Аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон дар феҳристи мазкур то имрӯз 12 унсури фарҳангии миллии сабт шудаанд, инҳо номинатсияҳои «Шашмақом» (2008, ҳамроҳ бо Ҷумҳурии Ўзбекистон), «Оши палав ҳамчун ҳӯроки анъанавии тоҷикон ва контекстҳои иҷтимоӣ фарҳангии он дар Тоҷикистон»^[3](2016), номинатсияи муштарак «Наврӯз» (2016, аз ҷониби 12 кишвари ҳавзаи Наврӯз)^[1], «Чакан ҳунари гулдӯзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»^[4] (2018), мусиқии суннатии «Фалак»^[5] (2021), «Анъанаҳои кирмакпарварӣ ва истеҳсоли абрешим барои матоъбофӣ» (2022, муштарак бо ҷумҳуриҳои Тоҷикистон, Эрон, Афғонистон, Ўзбекистон, Озарбойҷон, Туркия, Туркменистон) ва «Суннати латифаҳои Ҳоча Насриддин Афандӣ» (2022, муштарак аз ҷумҳуриҳои Тоҷикистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Озарбойҷон, Туркия, Туркменистон), «Донишу таҷрибаҳои анъанавии истеҳсоли матоъҳои атласу адрас» (2023), «Чашни Сада» (2023, муштарак бо Эрон) ва «Тазҳиб — санъати зарҳалқорӣ» (2023, муштарак бо кишварҳои Эрон, Озарбойҷон, Туркия, Ўзбекистон), «Санъати сохту навохтани рубоб»^[6] (2024, ҳамроҳ бо Афғонистон, Эрон ва Ўзбекистон) ва «Чашни Меҳргон»^[7] (2024, ҳамроҳ бо Эрон) мебошанд.

Дар давоми солҳои 2023-2025 20 ёдгории бостониву меъморӣ ба феҳристи ин созмони ҷаҳонӣ ворид карда шудаанд. 17 сентябри соли 2023 зимни ҷаласаи 45-уми Кумитаи байниҳукуматӣ оид ба ҳифзи мероси моддӣи фарҳангии ЮНЕСКО, ки дар шаҳри Ар-Риёзи Арабистони Саудӣ баргузор шуд, номинатсияи фаромиллии ёдгориҳои: "Шоҳроҳи Бузурги Абрешим: долони Зарафшон-Қароқум" мавриди баррасӣ қарор гирифта, бо ҷавобгӯ будан якбора ба якҷанд критерияҳо ва меъёрҳои соҳавии ЮНЕСКО аз Рӯйхати пешакии мероси фарҳангии умумиҷаҳонӣ ба Феҳристи асосии фарҳангии моддӣи умумибашарии ЮНЕСКО шомил гардид.

Ба номинатсияи фаромиллии "Шоҳроҳи Бузурги Абрешим: долони Зарафшон-Қароқум" кишварҳои Ўзбекистон ва Туркменистон низ шомил буда, дар маҷмӯъ 31 ёдгориро дарбар мегирад. Аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ёдгориҳои Панҷакенти қадим, шаҳраки Санҷаршоҳ, қалъаи Ҳисорак, Гардани Ҳисор, Қалъаи Муғ, Қалъаи Кум, Тали Ҳамтуда, низоми обёрикунии Токсанкорез ва Оромгоҳи Ҳоча Муҳаммад Башоро дохил мебошанд.

Пас аз ду соли омӯзиш ва омодамоии ҳуҷҷатҳои долони Хуттали қадим низ воридаи феҳристи мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО гардид. Қарори дахлдор 12 июли соли 2025 зимни иҷлосияи 47-уми Кумитаи мероси ҷаҳонӣ дар шаҳри Париж қабул гардид.

Номинаи мазкур 11 ёдгориҳои бостоншиносӣ ва меъморӣ воқеъ дар ноҳияҳои Восеъ, Данғара, Чалолитдини Балхӣ, Фархор ва Ховалинги вилояти Хатлонро дар бар мегирад: Дайри Буддоии Ачинатеппа, Қалъаи Ҳулбук, Шаҳристони Ҳулбук, Шаҳраки Манзаратеппа, Қалъаи Золи Зард, Мақбараи Мавлоно Тоҷиддин, Шаҳраки Ҳалевард (Кофирқалъа), Шаҳристони Золи Зар, Корвонсаройи Тоҳир, Шаҳртеппа ва Дайри Буддоии Хишттеппа.

Яке аз натиҷаҳои кори бомуваффақияти ҳайати Комиссияи миллии оид ба корҳои ЮНЕСКО дар Конфронси генералии 34-уми ЮНЕСКО октябри соли 2007 ин буд, ки Тоҷикистон аввалин бор ба узвияти Кумитаи байналмилалӣ байнидавллатии иттилоот ва коммуникатсияи ин созмон интихоб гардид. Дар рафти Конфронсҳои генералии 34-ум ва 35-уми ЮНЕСКО, ки дар шаҳри Париж баргузор шуданд, Раиси Комиссияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба корҳои ЮНЕСКО суҳанронӣ карда, оид ба муваффақиятҳои сиёсати ҷумҳурий дар соҳаҳои маориф, илм, фарҳанг, таваҷҷуҳи доимии Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба ин соҳаҳо маълумот дода, ҳамзамон зарурати ҳарчи бештари муколамаи тамаддунҳо ва ҳамкориҳои васеъро дар пешрафти илму фарҳанг ва маориф ва пешгирии зуҳуроти ҳама гуна ифротгароиро дар зехни ҷавонони кишварҳо пешниҳод намуд. Созмони мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО барномаҳои гуногунро доро мебошад, ки ба самтҳои муҳталифи маориф, илм ва фарҳанг бахшида шудаанд. Яке аз ин барномаҳо ҷашнгирии шахсиятҳои маъруф мебошад. Ба воситаи барномаи зикргардида соли 1997 дар ҷаласаи 152 Шурои Иҷроияи ЮНЕСКО қарор оид ба 90-солагии академик Б. Ғафуров қабул гардида буд. [10.,57] Ин ҷашнвора барои тамоми мардуми ҷумҳурий ҷорабинии хотирмон буд. Соли 2008 бо ташаббуси ҷониби Тоҷикистон 1150-солагии Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ва 100-солагии Мирзо Турсунзода ба рӯйхати ҷашнвораҳои ЮНЕСКО ворид гардиданд.

Бояд қайд намуд, ки дар маҷмӯъ, дар замони Истиқлолияти давлатӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 50 санади муҳими давлатӣ оид ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи илму техника ва тарбияи кадрҳои илмӣ қабул гардида, айни ҳол дар ин самт бо зиёда аз 30 кишвари хориҷаи наздик ва инчунин, хориҷаи дур, аз қабili ИМА, Олмон, Фаронса, Юнон, Лаҳистон, Чин, Ҷопон, Словения, Хорватия, Исроил, Эрон, Покистон ва ғайра ҳамкориҳои судманд ба роҳ монда шудаанд. [3., 46]

Яке аз натиҷаҳои муҳими ҳамкориҳои Тоҷикистон бо ЮНЕСКО аз ҷониби созмонҳои байналмилалӣ ҳамчун таҷрибаи нодир эътироф намудани сулҳи тоҷикон мебошад ва дар расидан ба ин комёбӣ нақши пойтахти кишварамон шаҳри Душанбе хеле муҳим арзёбӣ гардид. Бинобар ин, бо дарназардошти пешниҳоди Сарвари давлат ва собиқ раиси шаҳри Душанбе М.Убайдуллоев бо қарори ЮНЕСКО соли 2003 Душанбе бо ҷоизаи «Шаҳри сулҳ» сарфароз гардид. Дар пешбурд ва амалӣ шудани ин кор Комиссияи миллии низ кӯшишҳо ба ҳарч дод. ЮНЕСКО равандҳои ҷаҳонишавӣ ва таҳаввулоти иҷтимоиро, ки барои барқарор намудани муколама байни ҷомеаҳо шароит фароҳам меоварад, ба назар гирифта, 17 октябри соли 2003 Конвенсияи байналмилалӣ дар бораи ҳифзи мероси ғайримоддии фарҳангиро қабул кард.

Барои ЮНЕСКО соҳаи маориф яке аз самтҳои авлавиятнок мебошад. Ин соҳа дар барномаҳои Созмон ҷои махсусро дорост. Ҳанӯз моҳи апрели соли 2000 дар Сенегал форуми умумиҷаҳонӣ шуда гузашт, ки дар он барномаи «Маълумот барои ҳама»-ро

қабул карданд ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар барномаи мазкур иштирок карда, барои ноил гардидан ба 6 мақсади асосӣ:

- тавсеа бахшидани ғамхорӣ ба кӯдакони томақтабӣ ва таълимӣ онҳо;
- таъмин намудани таҳсилоти озод ва баробар ба ҳама;
- такмил додани таҳсил ва маҳорат ба ҷавонон ва калонсолон;
- баланд бардоштани саводнокии калонсолон;
- инкишоф додани мувозинати гендерӣ то соли 2005 ва баробарии гендерӣ то 2015;
- такмил бахшидани баробарии таълим; кӯшиш ба харҷ дода истодааст.

Дар ин чода маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба комёбиҳои зиёд ноил гардид. Дар давоми зиёда аз 30 соли муносибати дучонибаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ЮНЕСКО лоиҳаҳои гуногун дар самти маориф амалӣ гардиданд.

Мутахассисони ватанӣ дар семинару вохӯриҳои коршиносон дар давлатҳои гуногуни дунё иштирок карда, вазъи кунунии соҳаи маориф ва пешравиҳои технологияҳои иттилоотиро ба ҷаҳониён муаррифӣ карданд. Чорабиниҳои гуногун дар самти маориф бо иштироки намоёндагони дафтари ЮНЕСКО ва Комиссияҳои миллии давлатҳои Осиёи Марказӣ баргузор гардиданд. [1.,57]

Хулоса дар саҳифаҳои таърихи миллати тоҷик узви СММ интихоб гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз ҳаводиси муҳим арзёбӣ гардидааст. Маҳз ин ҳодисаи муҳими таърихӣ ҳамчун омили калидӣ ба роҳ мондани муносибатҳои кишвари тозаистиклоли мо бо дигар аъзои ҷомеаи байналмилалӣ маҳсуб ёфта, ба раванди аъзоишавии Тоҷикистон ба созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ ба хусус ЮНЕСКО замина гузошт. Таҷрибаи пешбурди сиёсати хориҷии бисёрсамтаи Тоҷикистон дар давраи истиқлолияти давлатӣ, ба вижа баъди расидан ба мусолиҳаи миллӣ нишон дод, ки тавсияи равобити дӯстона ва мутақобилан судманди дучониба бо кишварҳои гуногун ва роҳандозии ҳамкориҳои бисёрҷониба барои рушди сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвар, таъмини амнияти суботи миллӣ, ҷойгоҳи муносиб касб кардани кишвар дар равандҳои ҷаҳонӣ нақши муассир дорад.

Инчунин, Тоҷикистон ва Созмони мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО дар ҷаҳорҷӯбаи Барномаи иштироки ин созмон ғайбона ҳамкорӣ менамоянд. Барномаи мазкур бо мақсади вусъат бахшидан ва тақвияти зарфиятҳои кишварҳои аъзо тавассути маблағгузориҳои лоиҳаҳои гуногун роҳандозӣ шудааст. Вобаста ба ин, Комиссияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба корҳои ЮНЕСКО дар ҷаҳорҷӯбаи барномаи мазкур, дар давоми солҳои 1993- 2025 лоиҳаҳои мухталифро дар соҳаҳои маориф, илм ва фарҳанг пешниҳод намудааст.

Маҳз аз ҳамин хотир, дар сиёсати хориҷии Тоҷикистон ба таъмини ҳамкорӣ бо созмону ниҳодҳои байналмилалӣ, аз қабili Созмони Милали Муттаҳид, ЮНЕСКО ва ниҳодҳои минтақавию байналмилалӣ молиявӣ афзалият дода шудааст. Нақши ЮНЕСКО дар рушди нумуи илму фарҳанги Тоҷикистони соҳибистиклол хеле назаррас аст.

Адабиёт

1. Дипломатия Тоҷикистон: дирӯз ва имрӯз. Душанбе 2010, 146 с
2. Koichiro Matsuura. UNESCO: Factor of hope. UNESCO Press, 2005.
3. Қурбонов А.Ш. Илм ва низоми идораи он дар сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, «Ирфон», 2014. С.,47
4. Лукин А. В., Идкаева О. Е., А. М. Тиморова ”Дальнейшей развития Шанхайская Организация Сотрудничества ”. Москва 2005
5. Нуриддинов Р. Ш, Сиёсати ҷаҳонӣ. Душанбе-2016; С 280
6. Организация Объединенных Наций: основные факты. - М.: Весь Мир, 2008

7. Саидов З. Внешняя политика Республики Таджикистан на современном этапе (1992-2005), - Душанбе: Авасто, 2006, 340 с.
8. Саидов З.Ш. Внешняя политика Республики Таджикистан (1991-2017 гг.): Учебное пособие. Душанбе: Контраст, 2017. С.,350
9. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар масири истиқлолият. Зери назари Ҳамроҳон Зарифӣ. Душанбе: “Ирфон”, с.2011, С., 123
10. Талбақ Н, Сатторзода А. «Дипломатияи муносири тоҷик», – Душанбе: «Ирфон», 2006. С., 124
11. Ҳамроҳон Зарифи. Золотая сокровищница таджиков. - Издание четвертое, переработанное и дополненное. – Душанбе: Ирфон, 2011. -С. 240
12. Шарифзода А., “Эмомалӣ Раҳмон ва ҷомеаи ҷаҳон” Душанбе 2012, С.194

ҲАМКОРИҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО СОЗМОНИ ЮНЕСКО ДАР СОҲАҲОИ ИЛМ, МАОРИФ ВА ФАРҲАНГ

Дар мақолаи мазкур муаллиф доир ба ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо яке аз созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ Созмони мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО маълумот додааст. Ҳангоми омода намудани мақола муаллиф кӯшиш кардааст, ки бо тақвия ба адабиётҳои илмӣ фикру ақидаҳои худро мустаҳкам намояд. Дар мақола он ҳамкориҳои муштарак, ки миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон Созмони мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО дар замири соҳибистиқлолӣ амалӣ карда шудаанд маълумоти фишурда оварда шудааст. Ҳамчунин ҳангоми таҳлили мавзӯи муаллиф доир ба қисме аз мероси моддӣ ва ғайримоддӣ, ки аз ҷониби Тоҷикистон ба ЮНЕСКО пешниҳод гардида ва ба ин Созмони бонуфуз қабул гардидаанд фикру андешаҳои худро баён кардааст. Дар хулосаи мақола муаллиф доир ба ҳамкориҳои минбаъдаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Созмони мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО фикру андешаҳои худро мустақилона баён намудааст.

Калидвожаҳо: ҳамкорӣ, маориф, ҷумҳурӣ, Истиқлолият, интиҳоб, СММ, дастовард, дучониба, бисёрҷониба, сиёсӣ, фарҳангӣ

Маълумот дар бораи муаллиф: Мансурхонов Ҷ.Т муаллими калони кафедраи таърих ва ҷомеашиносии Коллеҷи омӯзгорӣ ба номи Ҳосият маҳсумоваи ДДОТ ба номи Садриддини Айни. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айни 73, E-mail: Mansurhonovjabbor@gmail.com. Тел. 917975010

СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С ЮНЕСКО В СФЕРАХ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ

В данной статье автор представляет информацию о сотрудничестве Республики Таджикистан с одной из самых влиятельных международных организаций – Организацией Всемирного наследия ЮНЕСКО. При написании статьи автор старался не опираться на научную литературу для разработки собственных идей и мнений. В статье приводится краткая информация о совместном сотрудничестве, которое осуществлялось между Республикой Таджикистан и Организацией Всемирного наследия ЮНЕСКО в период независимости. В рамках исторического развития темы автор привел некоторые из материального и нематериального наследия, которые Таджикистан представил в ЮНЕСКО и принял этой влиятельной организацией, и поделился своими идеями и мнениями. В заключении статьи автор самостоятельно разработал собственные идеи и мнения о будущем сотрудничестве Республики Таджикистан с Организацией Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Ключевые слова: сотрудничество, образование, республика, независимость, выбор, ООН, достижения, двусторонний, многосторонний, политический, культурный.

Информация об авторе: Мансурхонов Дж.Т., старший преподаватель кафедры истории и социологии Педагогического колледжа имени Хосият Махсумовой ТГПУ имени Садриддина Айна. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Айна 73, E-mail: Mansurhonovjabbor@gmail.com. Тел. 917975010

COOPERATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITH UNESCO IN THE FIELDS OF SCIENCE, EDUCATION, AND CULTURE.

In this article, the author presents information about the cooperation of the Republic of Tajikistan with one of the most influential international organizations – the UNESCO World Heritage Organization. When writing the article, the author tried not to rely on scientific literature to develop his own ideas and opinions. The article provides brief information about the joint cooperation that was carried out between the Republic of Tajikistan and the UNESCO World Heritage Organization during the period of independence. As part of the

historical development of the topic, the author cited some of the tangible and intangible heritage that Tajikistan presented to UNESCO and accepted by this influential organization, and shared his ideas and opinions. In conclusion of the article, the author independently developed his own ideas and opinions on the future cooperation of the Republic of Tajikistan with the UNESCO World Heritage Organization.

Key words: cooperation, education, republic, independence, choice, UN, achievements, bilateral, multilateral, political, cultural.

About the author: Mansurkhonov J.T., Senior Lecturer, Department of History and Sociology, Pedagogical College named after Khosiyat Makhsumova, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Ayni Street 73, E-mail: Mansurhonovjabbor@gmail.com
Phone: +992 917 975 010

БЫТИЕ, НЕБЫТИЕ И НИЧТО В УЧЕНИИ ИБН СИНЫ

Қиматшоев Ш. Л.

Таджикский национальный Университет

Проблема бытия и небытия – вечный философский вопрос, актуальный и в современной мысли, несмотря на многообразие форм и трактовок. Для понимания её развития в таджикско-персидской философии ключевым является влияние древнегреческих мыслителей, особенно досократиков. На этой основе таджикско-персидские философы сформулировали свои фундаментальные положения, отдавая приоритет учениям Аристотеля и неоплатоников.

Восточный перипатетизм, влиятельный в таджикско-персидской культуре, постулирует сотворение из ничего, что порождает глубокую философскую проблему. Если понятия призваны выражать бытие и его модусы, то как возможно понятие небытия? Ведь небытие, как отсутствие бытия, принципиально не может быть схвачено категориями, предназначенными для описания сущего. Аристотель во «Второй аналитике» прямо различает «то, что нечто есть» и факт «того, что нечто есть»: «...есть какая-то причина, а она есть или сама [вещь], или что-то другое, и если она что-то другое, то либо доказуемое, либо недоказуемое. Стало быть, если причина есть нечто другое и может быть доказана, то необходимо, чтобы она была средним термином и доказывалась по первой фигуре, ибо то, что [в этой фигуре] доказывается, есть общее и утвердительное» [2, с. 825]. Одно дело – знать, что нечто есть, совсем другое – осознавать существование этого нечто. Такое «знание того, что нечто есть» - это подлинное понимание того, что оно действительно есть. Чтобы хорошо понять это в соответствующем историческом контексте, мы должны использовать определенную и необходимую, по выражению М. Хайдеггера, «герменевтическую интуицию». Знаменитые примеры, которые Аристотель предлагает во «Второй аналитике» для размышления об этом «пусть что-то будет», - это, в частности, гром и вспышка. Речь идет о том, чтобы заметить разницу между знанием того, что такое гром, и самим громом, что такое мигание звезды и самим миганием. В этом ряду самым известным его параграфом является, конечно, тот, что он приводит в «Метафизике», где «пусть что-то будет» соответствует «вашему бытию-бледному»: «Так вот, не потому ты бледен, что мы правильно считаем тебя бледным, а, наоборот, именно потому, что ты бледен, мы, утверждающие это, говорим правду. Если *ποιο* этому одно всегда имеется в связи и не может быть разъединено, другое же всегда разъединено и не может быть связано, а иное допускает и связывание, и разъединение, то «быть» - значит быть связанным и составлять одно, а «не быть» - значит не быть связанным, а составлять больше, чем одно» [1, с. 250].

Чтобы пробиться сквозь стену этого умозаключения, не бесполезно вернуться к рассуждению Ибн Сины, который учил, что помимо концептуализируемого, реальное бытие есть и то, что является бытием, которое есть только в человеческом разуме, не как психологический (и потому также реальный) его элемент, а как чисто ментальное обозначение или интенция. И этих сущностей разума, на их взгляд, несколько. Во-первых, реальное бытие, будучи познанным, приобретает на когнитивном уровне ряд характеристик, которые влияют на него только там, то есть в той мере, в какой оно

познано: реальный человек, будучи познанным, становится всеобщим, становится «видом»; в суждении он может быть субъектом или предикатом и так далее. Такие характеристики («быть универсальным», «быть субъектом, предикатом» и т.п.) познаваемы и прекрасно концептуализируемы. Именно то, что «быть познанным», быть объектом разума дает реальному субъекту новый способ бытия с его законами и типичными свойствами. В таджикско-персидской философии еще в XI-XIII вв. шли дискуссии о статусе несуществующих объектов мысли. Так, в философской теологии (*калām*), особенно представителей группы му‘тазилитов бытовало мнение о том, что несуществующее (*ма‘дум*) является реальным (*сāбūt*), т.е. несуществующее является чем-то (*шай’*) несмотря на то, что оно не существует [8, с. 185-209]. Мы обнаружим несколько общих для представителей му‘тазилитов и восточного перипатетизма вопросов, которые лежали в основе разногласий между ними: онтологические обязательства, отрицание или принятие ментального существования, реальность невозможных параконсистентных сущностей и способы представления об абсолютном небытии.

Согласно Ибн Сины ошибочное мнение о том, что вещь является причиной «существования после небытия», заставляет нас думать, что если что-то возникло, то оно может существовать само по себе без причины. Другими словами, убеждение, что роль вещи заключается в том, чтобы вызвать «существование после небытия», поддерживает веру в то, что эта роль является излишней, как только вещь существует. Аргумент Ибн Сины в пользу утверждения, что то, что возникает, нуждается в причине до тех пор, пока оно существует, успешно противостоит нескольким аристотелевским возражениям против этого утверждения.

Ибн Сина считает, что тот, кто верит в то, что вещи могут сохраняться сами по себе после возникновения, полагает, что «причины, таким образом, являются только причинами возникновения, будучи [темпорально] предшествующими [своим следствиям], а не одновременными с ним» [4, с. 261]. Его утверждение, что вера в то, что вещи могут сохраняться сами по себе после возникновения, подразумевает веру в то, что вещи нуждаются в причинах только для своего возникновения или появления на свет, имеет смысл. Но почему вера в то, что вещи нуждаются в причинах только для своего возникновения, подразумевает веру в то, что причины всегда темпорально предшествуют своим следствиям? Недостающая посылка здесь состоит в том, что причины возникновения временно предшествуют своим следствиям, поскольку конечным следствием в случае возникновения или появления является некая новая вещь, которая существует после того, как возникновение прекратилось, а значит после того, как причина возникновения выполнила свою работу. Таким образом, причины возникновения должны временно предшествовать своим следствиям, если их следствия - это новые вещи, которые являются продуктами процесса возникновения. В главе 2 книги «ал-Илāхиййāt» мы увидим, что Ибн Сина считает, что на самом деле все истинные причины сосуществуют со своими следствиями. Поэтому причины возникновения, как и другие причины, в действительности не предшествуют своим следствиям во времени. Их собственные следствия способствуют появлению новых вещей, и их причинная деятельность сосуществует с этими следствиями. Но существование новой вещи, по отношению к которой ее порождающая причина темпорально предшествует, не является, собственно говоря, следствием ее порождающей причины. Скорее, временной предшественник имеет причинную связь с существованием этой новой вещи, которую Ибн Сина считает просто случайной. Однако в этом аргументе Ибн Сина ограничивается

тем, что показывает, что не может быть так, что причины всегда темпорально предшествуют своим следствиям. Рассуждая о соотношении необходимосущего и возможносущего, автор отмечает, что необходимосущее существование не обусловлено внешними факторами. Оно существует независимо от того, есть или нет другие сущие. Иными словами, необходимосущее не связано с другими вещами причинно-следственными связями. В то же время, если существование чего-то зависит от существования чего-то другого, то такое существование не является необходимым, а лишь возможным. Его существование обусловлено внешними условиями. Он отмечает, что «...оно само по себе [только] возможно. А для всего, что само по себе возможно, бытие его само по себе не имеет преимущества перед небытием. Стало быть, существование его – результат существования его причины, а несуществование – несуществования причины. Стало быть, каждое из этих двух должно иметь причину существования, но иную, чем у другого, которому оно равно, но не предшествует, потому что оно необходимо по причине, а не необходимо само по себе. Если же одно – причина, а другое – следствие, то не оба они необходимы по своей сущности» [5, с. 135-136].

Так, Ибн Сина утверждает, что существующие вещи можно разделить на две категории, а именно: 1) вещи, которые сами по себе необходимы, и 2) вещи, которые сами по себе возможны. Это разделение экзистенций является исчерпывающим, поскольку то, что невозможно, просто не существует. Затем Ибн Сина различает то, что необходимо для существования самого по себе, и то, что возможно для существования самого по себе: «То, что само по себе является необходимым существованием, не имеет причины, а то, что само по себе является возможным существованием, имеет причину» [4, с. 37] и утверждает, что то, что необходимо само по себе, не имеет причины, по следующим соображениям: «Если бы в своем существовании необходимое сущее имело причину, то его существование было бы обусловлено [этой причиной]. Но что бы ни существовало благодаря чему-то [другому], если рассматривать его само по себе, в отрыве от другого, существование для него не было бы необходимым. Таким образом, очевидно, что если бы у того, что само по себе является необходимым существованием, была причина, то оно само по себе не было бы необходимым существованием» [4, с. 38]. Этот аргумент, отмечает Ибн Сина, подразумевает, что «ничто» не может быть одновременно необходимым само по себе и необходимым через другое.

Аналогичным образом, как существование, так и несуществование того, что возможно само по себе, зависит от какой-то внешней причины. Ведь если то, что возможно само по себе, возникает, то существование, в отличие от несуществования, должно было бы произойти с ним. Точно так же, если оно перестает существовать, то с ним произошло бы несуществование в отличие от существования. Следовательно, в каждом из этих двух случаев то, что происходит с вещью, должно либо происходить через другую, либо нет [4, с. 38]. Вывод этого аргумента зависит от смысла выражения «возможность существования в самом себе»: если существование X возможно само по себе, то, анализируя только X, мы не можем однозначно сказать, существует он или нет. Внутренние свойства X не дают нам ответ на этот вопрос. Следовательно, для определения реальности X нужно обратиться к чему-то внешнему по отношению к нему: «Если [оно возникает] через другое, то [это] другое является причиной. А если оно не существует через другое, [то несуществование другого является причиной его несуществования]» [4, с. 38].

Как Ибн Сина определяет, является ли нечто необходимым для существования само по себе или возможным для существования само по себе? Он утверждает, что мы должны обратиться к сущности, точнее оности (*хувиййа*) или природе этой вещи. Ононь вещи такова, что она либо достаточна, либо недостаточна для того, чтобы быть определенной либо с существованием, либо с несуществованием: если ее ононь достаточна для того, чтобы получить одно из двух состояний дел - существование или несуществование, то эта вещь сама по себе обладает необходимосущим. Такая вещь либо обязательно существует, либо обязательно не существует. Если же существование ее ононь недостаточно для определения возможного с существованием, то последнее скорее является чем-то, чье существование добавляется к ней, - то ее существование обязательно обусловлено какой-то другой вещью [4, с. 38-39]. Эта другая вещь является причиной той, чья ононь недостаточна для определения ее либо с существованием, либо с несуществованием. Поэтому такая вещь, чья ононь делает ее возможной сама по себе, должна иметь причину своего существования, а ее несуществование обусловлено отсутствием такой причины.

Рассмотрев пропозицию в воззрение ибн Сины, в которой небытие предикцируется нереальному несуществующему («нереальное - несуществующее»), мы получили, что «несуществующее» влечет за собой либо реальность, либо нереальность. Если бы оно влекло за собой реальность, то реальность предикцировалась бы субъекту «нереальное»: это заставило бы их утверждать, что любое несуществующее реально, даже невозможное. С другой стороны, если бы «несуществующее» влекло за собой нереальность, то экстенциональное различие между субъектом (нереальным) и предикатом (несуществующим) прекратилось бы: это также противоречит гипотезе обоих философов, поскольку заставило бы их признать, что всякое несуществующее нереально. Таким образом, либо они утверждают, что все несуществующее реально, либо они утверждают, что все несуществующее нереально: ни одна из двух альтернатив для них неприемлема. Поэтому он утверждал, что те несуществующие, которые являются вещами, обладают внементальной реальностью (*субут*), но их реальность интенционально тождественна самому существованию. Здесь приводят доводы в пользу ментального существования, которое утверждается на основе фундаментальной предпосылки: экзистенциальной импликации предикации (то, что обладает любым предикатом, должно обладать и существованием). Если принять эту предпосылку, то достаточно заметить, что некоторые вещи не могут существовать вне разума (например, будущее, прошлое, невозможность, само небытие), чтобы сделать вывод, что они должны существовать как ментальные содержания.

Ибн Сина утверждает, что ментальное и конкретное существование взаимоисключают друг друга по протяженности и различаются по сопутствующим свойствам: некоторые ментальные существования могут обладать таким свойством, как универсальность, в то время как ни одно конкретное существование не может обладать им. Этот вопрос связан с авиценновской теорией познания, которая утверждает, что познание требует представления о сущности известного в уме познающего: сущность присутствует в уме познающего подобно тому, как формы присутствуют в материи: «Тебе в дальнейшем станет ясно, что причина познаваемости вещи состоит в том, что форма и сущность вещи отделены от материи. Причина познаваемости вещи состоит также в том, что существование ее не заключено в материи. Всякий раз, когда бытие формы, отделенной от материи, находится в бытии, отделенном от материи, это бытие и

есть познание. Так, форма человека, отделенная от материи человека и заключенная в душе, и есть познание. А также душа, чья форма отделена от материи и заключается в себе самой, познает себя самое, потому что она отделена от материи, как мы объясним в своем месте, и познает то, что не отделено от нее, и постигает его» [5, с. 144]. На авиценновские вопросы можно ответить, что универсальность ментальной формы заключается в тождестве отношений между этой формой и каждым из конкретных индивидов: иными словами, ментальная форма относится к данному индивиду, обладающему определенной сущностью точно так же, как она относится к любому другому человеку, обладающему той же сущностью.

Так, во взглядах восточных перипатетиков, в видении реальности, где есть бытие и множественность сущностей, где есть необходимое бытие и конечные, временные, контингентные существа, следствия высшего разума и высшей и свободной любви, отсутствие бытия, которое является основным и общим смыслом ничто - онтологическое отсутствие, понимаемое как недостаток - деконструируется и конкретизируется в нескольких смыслах. Но прежде, чем различать их, полезно немного углубиться в этот фундаментальный смысл. Прежде всего, чтобы небытие имело какой-либо смысл, оно должно быть отнесено к бытию; оно должно быть каким-то образом связано с ним, должно затрагивать бытие и быть ничем из бытия. Полное или чистое небытие, отсутствие всякого бытия - это нонсенс, как подчеркивает Ибн Сина не столько по психологическим причинам, по которым мы так думаем, сколько потому, что это было бы понятие, которое не могло бы правдиво относиться к реальности вещей, поскольку абсолютно необходимое Бытие - есть, и было бы абсурдным полагать, что оно не было или есть, «превосходящее небытие». Небытие дается как отсутствие сущности или ее части; это отличие от того, что действительно есть, или отсутствие полноты того, что есть. И это отсутствие или недостаток бытия восточные перипатетики рассматривают как то, что совершенно отлично от бытия.

Эта ограниченность, который рассмотрит Ибн Сина, и которая подразумевает всякую определенность, а вместе с ней и небытие всего остального, со светлой ясностью проступает в философии Платона в дискуссии с его «великим отцом Парменидом». Небытие, которое начинается как трудность, противоречие в языке, обязательно востребовано языком: бесполезно повторять, что небытие немислимо и невыразимо, когда такое утверждение уже выражает и мыслит его. Дело в том, что бытие, в его ступенчатых причастностях, оказывается невразумительным без противодействия небытия. Если покой и движение - высшие жанры, то следует признать, что оба они есть, но одно не есть другое, то есть оба участвуют в бытии и небытии. Небытие появляется с другой стороны: движение и покой участвуют в бытии, но не являются бытием. В той мере, в какой они есть, они участвуют в бытии, в той мере, в какой они не отождествляются с ним, они не есть бытие. Небытие, таким образом, эквивалентно неидентификации, то есть различию, «бытию другим». Каждая вещь отождествляет себя с собой, она «тождественна», и в то же время она не может отождествлять себя с другими, она отлична, «иная» по отношению к ним. Платон писал: «А мы не только доказали, что есть несуществующее, но выяснили и к какому виду относится небытие. Ведь указывая на существование природы иного и на то, что она распределена по всему существующему, находящемуся во взаимосвязи, мы отважились сказать, что каждая часть природы иного, противопоставленная бытию, и есть действительно то самое – небытия... Пусть же никто не говорит о нас, будь то мы, представляя небытие противоположностью бытия,

осмеливаемся утверждать, что оно существует. Ведь то, что противоположно бытию, мы давно уже оставили мысль решить, существует ли оно или нет, обладает ли смыслом или совсем бессмысленно» [6, с. 396]. Совершенно так же каждое существо в силу того, что оно есть истинное существо, определено до тех пор, пока оно не представляет собой единичное единство, то есть отличное от всех других, а потому неповторяемое, и как таковое, оно не является ни одним из других существ.

Таким образом, все бытие, в той мере, в какой оно есть бытие, есть действие; в той мере, в какой оно не есть чистое бытие, оно состоит из потенции и действия, как нами было рассмотрено в предыдущих частях настоящей работы. Тогда в действительности существует реальный онтологический уровень, который по отношению к полному бытию всегда является небытием, а это - потенция. И, как небытие, это будет неопределенность, недостаточность, рассеянность, отсутствие полноты. В той мере, в какой она есть, она есть определенная детерминация, определенное единство, но всегда в связи и в зависимости от действия, которому она предписана. Действие - это завершение и конечная детерминация, или выражаясь по-аристотелевски – энтелехия, а потенция - это некая неопределенная детерминация. Это детерминация, ибо оно есть потенция для таких действий (не для чего-то), но в то же время оно неопределимо, ибо открыто для различных актов, на него могут действовать различные акты. Это небытие, поскольку о нем можно также сказать, что оно есть некая недостаточная достаточность бытия. Оно не есть чистое ничто, оно имеет свою плотность или онтологический статус, но оно зависит и не может быть без действия и без своего отношения к действию; оно есть способность к бытию и действию; но оно не есть ни действие, ни бытие. Для философа это подлинный средний уровень между бытием и небытием, между отсутствием и пустотой бытия и полной полнотой. Ибн Сина такую связь между небытием и бытием рассматривает через некоего посредника, точнее Необходимосущего.

Он, как нами было сказано выше, отмечал одну из причин, по которой он отрицал, что возможное само по себе связано с необходимо существующим как его сила, поскольку такое предположение, утверждал Ибн Сина, делает понятие всемогущества бессодержательным. По всему корпусу наследия Ибн Сины можно найти и другие причины. Необходимо сущее никак не может быть субстратом или субъектом чего-то, что отличается от него самого. Это потому, что простота Необходимосущего была бы тогда поставлена под угрозу, поскольку существовало бы Необходимосущее как субстрат и то, что якобы входит в Необходимосущее. Следовательно, учитывая, что возможное существование явно отличается от необходимого существования, Необходимосущее не может быть одновременно и абсолютно простым, что утверждал Ибн Сина, и субстратом возможного существования. Тогда остается предположить, что если возможность сама по себе заключена в нематериальном субстрате, то это должен быть тот, который создан и поэтому возможен сам по себе, например, человеческий интеллект, активный интеллект и т. п. Если этот интеллект есть нечто, что возникает, как, например, человеческий интеллект, то возможность его возникновения должна предшествовать его реальному возникновению. В таком случае перед нами встает изначальный вопрос: в чем заключается возможность существования этого интеллекта? Далее Ибн Сина рассматривает вопрос о том, может ли возможность возникновения быть заложена в атемпорально созданном интеллекте, таком как Даритель форм или Активный интеллект: «От девятого интеллекта возникает подлунная сфера (с Землей в центре) и управляющий ею интеллект, именуемый «Активный интеллект» (Деятельный

разум, араб. *ал-‘акл ал-фа‘ал*), или «Даритель форм» (*вахиб ас-сувар*). От этого интеллекта поступают как единичные, материальные формы физических тел, как и общие, интеллигибельные формы, имеющиеся в человеческом разуме. Например, если вода нагревается настолько, что становится готовой к превращению в пар / воздух, то она снимает с себя водную форму и облекается в воздушную форму – форму, которая эмануируется к ней от Дарителя форм» [7, с. 86].

Ибн Сина допускает, что такой интеллект действительно обладает потенциалом (*кувва*) для создания видовых форм вещей, которые появляются после того, как не существовали. Так, например, Даритель форм дарует видовые формы, составляющие различные виды природы здесь, в подлунном мире. И все же, продолжает Ибн Сина, Даритель форм должен либо производить эти формы всегда, либо производить их в одни моменты, а в другие - нет. Если, с одной стороны, он производит их в какое-то время после того, как еще не производил, то снова возникает случай появления чего-то, а именно, производства им некоторых форм после того, как он их не производил. В этом случае возможность этого производства предшествовала его появлению, и мы снова оказываемся в самом начале: «В чем заключается возможность производства некоторой формы после того, как она не была произведена? С другой стороны, если Даритель форм всегда производит формы, составляющие различные виды вещей в подлунном мире, то его влияние постоянно, и нет никакого объяснения, почему данная вещь, которая появилась (назовем ее *x*), ранее не существовала, учитывая, что Даритель форм производил форму *x*, даже когда *x* не существовала. Короче говоря, должен быть какой-то другой фактор, нежели просто производство форм, чтобы объяснить появление *x* после того, как он не существовал» [3, с. 140]. Однако, Ибн Сина пришел к выводу, что одной только нематериальной основы недостаточно, чтобы объяснить, как из «ничего» может возникнуть что-то материальное. То есть, для появления нового объекта нужна не только идея, но и некий материальный субстрат, из которого этот объект будет «сформирован». Поскольку существует такая возможность и что она не является самосущей, а существует в субстрате, и что этот субстрат не может быть только чем-то нематериальным, Ибн Сина заключает: «Возможность существования мы сами называем потенцией существования, а то, что лежит в основе потенции существования, в которой есть потенция существования вещи, мы называем «предметом», «первоматерией», «материей» и т.п., исходя из самых разных соображений» [4, с. 140]. При рассмотрении возможности как таковой было замечено, что она является неким относительным понятием, а именно лишенностью или отсутствием некоторого необходимого существования. Было также замечено, что она требует некоторого субстрата. Если в случае атемпорально (или вечно) сотворенных вещей этим субстратом может быть нематериальный интеллект, то в случае тех вещей, которые переходят от несуществования к реальному существованию, а именно тех, которые составляют подлунное царство, в котором мы находимся, субстратом их возможности для Ибн Сины является материя. Таким образом, полное понимание возможности, по крайней мере в понимании Ибн Сины, требует анализа материи, в которой заключена возможность временного бытия.

Ставя «нет» перед предметом, о котором первоначально рассуждали, интеллект обозначает пробел, отсутствие его в предмете или контексте, о котором говорили. И это - высший смысл, всеобъемлющий и окончательный. В небытии бытие - это лишь момент построения нашей идеи, а не то, что выражается; поэтому момент «не», отрицательный

момент устраняет положительное или бытие, которое требуется при разработке понятия. Понятие «ничто» не является, таким образом, противоречием: противоречивые элементы не сопоставляются и тем более не утверждаются, а упорядочиваются в одном направлении, первое подчинено второму. Так и смысл, который как таковой мыслится как нечто, как бытие, но выражает отсутствие в бытии. Поэтому, поскольку бытие дано только в разуме, оно является сущностью разума, но, основанной в вещи: сконструированной для обозначения чего-то, что затрагивает реальность как таковую.

Таким образом Ибн Сина принципиально различает бытие экзистенции и бытие явления. Он утверждает, что явление не *обладает* бытием, но бытие *проявляется* через него. Бытие нельзя свести к простому присутствию, поскольку даже отсутствие в некотором роде его раскрывает. Следовательно, бытие не заключено в объекте, а служит его глубинным смыслом или первопричиной феноменальных проявлений. Это условие не означает, что бытие феномена скрыто за феноменом бытия, но, напротив, бытие феномена, хотя и коэкстенсивное с феноменом, вырывается из его феноменального состояния, основывая и переполняя знание о нем, то есть из его знания как внешнего феномена. Согласно Ибн Сины, с точки зрения креационизма, Бог создал бытие мира, и, следовательно, бытие мира пассивно перед своим творцом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 1. [Текст] /Аристотель /Ред. В. Ф. Асмус. - М.: «Мысль», 1976. - 550 с.
2. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 2 [Текст] /Аристотель /Ред. Н. Микеладзе. - М.: «Мысль», 1978. - 687 с.
3. Ибн Сина. Ахвāl ал-нафс: рисāла фи ал-нафс ва бакā-ихā ва ма‘āдихā (Состояние души: трактат о душе, ее пребывании и возвращении) [Матн] /Ибн Сина /Под ред Ф. ал-Ахвани. – Каир, 1952 (на араб. яз.). - 224 с.
4. Ибн Сина. Аш-Шифа. Ал-Илахийят (Исцеление. Божественные науки) [Матн] /Ибн Сина. – Каир, 1960 (на араб. яз.). - 525 с.
5. Ибн Сина. Указания и наставления [Текст] /Ибн Сина //Избр. философские произведения. - М.: «Наука», 1980. 551 с.
6. Платон. Сочинения в четырех томах. Т.2 [Текст] /Платон /Пер. с древнегреч. - СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та: «Изд-во Олега Абышко», 2007. - 626 с.
7. Тауфик, И.К. Принципы аллегорической экзегетики согласно фалсафе [Текст] /И.К. Тавфик //Ислам в современном мире. 2017. Том 13. № 3. С. 85-101.
8. Frank, R. “Al-ma·dūm wal-mawjūd: The Non-Existent, the Existent and the Possible in the Teaching of Abū Nāshim and His Followers [Text] /R. Frank //MIDEO 14 (1980), p. 185-209.

ҲАСТӢ, НЕСТӢ ВА НАЧИЗӢ ДАР ТАЪЛИМОТИ ИБНИ СИНО

Мақолаи мазкур маъсалаи ҳастӣ, нестӣ ва ҳечиро дар таълимоти Ибни Сино, дар қаринаи машшоияи шарқӣ ва робитаи таърихӣ он бо фалсафаи Юнони қадим, мавриди омӯзиш қарор медиҳад. Муаллиф мураккабии концептуализатсияи нестиро ҳамчун набудани ҳастӣ, дар асоси тафовути Арастуӣ байни «чист» ва «чӣ мавҷуд аст», таҳлил менамояд. Таваҷҷӯҳи маҳсус ба танқиди Ибни Сино нисбати он ақида дода мешавад, ки сабабҳо танҳо барои пайдоиш заруранд, на барои нигоҳдории мавҷудот, инчунин диққат ба таъкиди ӯ дар бораи сабабияти пайваста ва мавҷудияти сабабҳои ҳақиқӣ ва натиҷаҳои онҳо дода шудааст. Ҷанбаи калидӣ тақсимои авитсении вучуд ба Вочиб-ул-вучуд (дар моҳияти худ бесабаб) ва Мумкин-ул-вучуд (ҳам барои ҳастӣ ва ҳам барои нестии худ сабаби берунаро талаб мекунад) мебошад, ки тавассути «моҳият» ё табиати чиз муайян мегардад. Инчунин мақоми вучуди зеҳнии ашъи ғайримавҷуд ва нақши модда ҳамчун субстрат барои имконияти ҳастии муваққатӣ баррасӣ мегардад. Дар мақола таъкид мегардад, ки «начизӣ» аз ҷониби Ибни Сино на ҳамчун набудани мутлақ, балки ҳамчун нокифоягии онтологӣ ё «ғайрият»-и ҳастӣ, ки муносибатро ба ҳастӣ тақозо мекунад, фаҳмида мешавад. Дар хотима муаллиф қайд мекунад, ки ҳастии феноменалӣ, тибқи Ибни Сино зухуроти маъноӣ амиқ ва сабаб аст, ва ҳуди ҳастии олам дар назди Офаридгори худ – ғайрифайзо мебошад.

Калидвожаҳо: Ибни Сино, ҳастӣ, нестӣ, начизӣ, машшоияи шарқӣ, онтология, сабабият, Вочиб-ул-вучуд, Мумкин-ул-вучуд, вучуд, модда.

БЫТИЕ, НЕБЫТИЕ И НИЧТО В УЧЕНИИ ИБН СИНЫ

Данная статья исследует проблему бытия, небытия и ничто в учении Ибн Сины, рассматривая её в контексте восточного перипатетизма и его исторической связи с древнегреческой философией. Автор анализирует сложность концептуализации небытия как отсутствия бытия, исходя из аристотелевского различения между «что есть» и «что существует». Особое внимание уделяется критике Ибн Синой представления о том, что причины необходимы лишь для возникновения, но не для сохранения сущего, и его утверждению о непрерывной причинности и сосуществовании истинных причин и их следствий. Ключевым аспектом является авиценновское деление сущего на Необходимосущее (беспричинное по своей сути) и Возможносущее (требующее внешней причины как для своего существования, так и для несуществования), что определяется через «оность» или природу вещи. Рассматривается также статус ментального существования несуществующих объектов и роль материи как субстрата для возможности темпорального бытия. В статье подчеркивается, что «ничто» понимается Ибн Синой не как абсолютное отсутствие, а как онтологическая недостаточность или «инаковость» бытия, требующая отношения к бытию. В заключение автор резюмирует, что феноменальное бытие, согласно Ибн Сине, является проявлением глубинного смысла и причины, а само бытие мира пассивно перед своим Творцом – Богом.

Ключевые слова: Ибн Сина, бытие, небытие, ничто, восточный перипатетизм, онтология, причинность, необходимосущее, возможносущее, существование, материя.

BEING, NON-BEING, AND NOTHINGNESS IN THE TEACHING OF IBN SINA

This article explores the problem of being, non-being, and nothingness in the philosophy of Ibn Sina, examining it within the context of Eastern Peripatetism and its historical connection to ancient Greek philosophy. The author analyzes the complexity of conceptualizing non-being as the absence of being, drawing on Aristotle's distinction between «what a thing is» and «that a thing is». Special attention is paid to Ibn Sina's critique of the notion that causes are necessary only for origination but not for the preservation of existing things, and his affirmation of continuous causality and the coexistence of true causes and their effects. A key aspect is Avicenna's division of existence into the Necessary Existent (self-caused by its very nature) and the Possible Existent (requiring an external cause for both its existence and non-existence), which is determined through the «oneness» (huwiyya) or nature of a thing. The article also considers the status of mental existence for non-existent objects and the role of matter as a substratum for the possibility of temporal being. It is emphasized that «nothingness» is understood by Ibn Sina not as absolute absence, but as an ontological insufficiency or «otherness» of being, which necessitates a relation to being. In conclusion, the author summarizes that phenomenal being, according to Ibn Sina, is a manifestation of a profound meaning and cause, and the very being of the world is passive before its Creator – God.

Keywords: Ibn Sina, being, non-being, nothingness, Eastern Peripatetism, ontology, causality, Necessary Existent, Possible Existent, existence, matter.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қиматшоев Шафак Лутфишоевич - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии факултаи фалсафа. Суроға: 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: shafaq_1988@mail.ru; Телефон: (+992) 93557704

Сведения об авторе: Киматшоев Шафак Лутфишоевич – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры истории философии и социальной философии факультета философии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. E-mail: Shafaq_1988@mail.ru Телефон: (+992) 93557704

Information about the author: Qimatshoev Shafaq Lutfishoevich - Tajik National University, assistant of the department of History of Philosophy and Social Philosophy of the Faculty of Philosophy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: Shafaq_1988@mail.ru Phone: (+992) 93557704

ПЕДАГОГИКА

ТДУ: 37.0 (575.3)

НАҚШИ ТАШКИЛОТҲОИ ҶАМЪИЯТИИ ХОНАНДАГОН ДАР ИДОРАКУНИИ САМАРАБАХШИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ. (ДАР МИСОЛИ КУМИТАИ ПАДАРУ МОДАРОН ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ)

Ҳомидҷонова М.Ҳ.

Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои ташкили фаъолияти муштаракӣ ташкилотҳои ҷамъиятии хонандагон аз қабилӣ фаъолияти Кумитаи падару модарон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва таъсири он ба самарабахшии раванди таълиму тарбия баррасӣ карда мешавад.

Меҳвари асосии ҳамкорӣ байни муассисаи таълимӣ ва падару модар хонанда ба ҳисоб меравад. Дар натиҷаи ҳамкорӣ байни падару модар ва муассисаи таълимӣ, натиҷаҳои хониши хонандагон беҳтар мешаванд ва робитаи байни онҳо мустақкам мегардад. Муҳимтарин самарае, ки дар натиҷаи ҳамкориҳо амалӣ мешавад масъулияти тарафайнро дар таълиму тарбия ва дарки аҳамияти таълим баланд мебардорад. Яке аз шаклҳои муҳими ҳамкорӣ байни падару модар ва муассисаи таълимӣ ин иштироки падару модар дар ҷорабиниҳои муассисаи таълимӣ ва умуман раванди таълиму тарбия мебошад. Иштироки падару модар дар таълиму тарбия таъмини ҳадафҳои зеринро дар бар мегирад:

- Баланд бардоштани дарки масъулияти волидон дар таълиму тарбияи фарзанд;
- Иштирок дар қабули қарорҳо оид ба раванди омӯзиши хонандагон дар муассисаҳои таълимӣ;
- Таъмин намудани робитаи мустақкам байни оила ва муассисаи таълимӣ;
- Дастгирии дастовардҳои маърифатии хонандагон;
- Дастгирии ҷараёни таълиму тарбия;
- Ҳамкорӣ муассисаи таълимӣ ва падару модар
- Мунтазам ба муассисаи таълимӣ ташриф овардани падару модар;
- Иштирок дар ҷорабиниҳои берун аз синфӣ дар муассисаи таълимӣ.

Қалби падару модар ба ҷараёни таълиму тарбия маъноӣ иштироки пайваста ва фаъолона дар таълиму тарбияи кӯдакро дорад. Иштирок дар таълиму тарбияи кӯдак на танҳо иштирокро дар ҷорабиниҳои муассисаи таълимӣ ифода менамояд, инчунин маъноӣ онро дорад, ки падару модар дар ҳона низ ба таҳсили кӯдакони худ кумак мерасонанд. Масалан, ба онҳо дар иҷрои вазифаи ҳонагӣ кумак менамоянд, яқоя китоб меҳонанд, матнҳои хондашударо муҳокима мекунанд, ҳамчунин оид ба мушқилоти хонандагон суҳбату машваратҳо менамоянд³. Қалб ва иштироки падару модар дар таълиму тарбияи хонандагон имконият медиҳад, ки оид ба мушқилоту талаботи кӯдакон маълумоти бештар пайдо намоянд, бо кӯдакон ва муассисаи таълимӣ робитаи дутарафаю боварибахш барқарор намоянд. Аз иштироки фаъоли падару модар дар ҷараёни таълиму тарбия хонандагон, ҳуди падару модар, роҳбарони синфҳо, омӯзгорон ва муассисаи таълимӣ манфиат мегиранд.

Робитаи наздики падару модар бо муассисаи таълимӣ имкон медиҳад, ки онҳо оид ба талаботи кӯдаки худ, муносибати ӯ бо ҳамсолону ҳамсинфонаш, ҳамчунин оид ба вазъи равонии кӯдак, мушқилот ва дастовардҳои ӯ маълумот пайдо кунанд ва ба рушди кӯдакон аҳамияти бештар диҳанд. Таҷриба нишон медиҳад, ки бо тақвият ёфтани ҳамкорӣ бо муассисаи таълимӣ,

³ Нақши кумитаи падару модар дар рушди хониши хонандагони синфҳои ибтидоӣ (дастури методӣ). Дастури методи мазкур бо Қарори Шӯрои таҳсилот (11.04.2019, №04) тасдиқ шуда, бо дастгирии Лоихаи Оҷонсии рушди байналхалқии Амрико (USAID) «Ҳамроҳ бихонем» ҳамчун роҳнамо барои маъмурият, омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ва китобдорони муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст. Душанбе.- 2019. Саҳ 44

падару модар нисбат ба кӯдакони худ бештар ғамхор мегарданд ва дастовардҳои кӯдакони худро бештар қадр мекунанд.

Ҳамчунин, падару модар ҳавасманд мешаванд, ки сатҳи донишу фаҳмиши худро баланд бардоранд ва барои озодона баён намудани фикру мулоҳиза ба кӯдакони худ имкон диҳанд. Падару модар дар рафти иштирок дар чараёни таълиму тарбия оид ба фаъолияти вазъи равонии кӯдак бештар маълумот мегиранд ва имкон пайдо мекунанд, ки барои ҳалли мушкилоти кӯдакон сари вақт чораҷӯӣ намоянд. Ҷалби падару модар ба чараёни таълиму тарбия таъсири мусбӣ мерасонад. Пеш аз ҳама эътибори падару модар ба муассисаи таълимӣ ва коллективи педагогии он меафзояд, нуфузи муассисаи таълимӣ дар байни аҳоли зиёд мешавад ва нишондиҳандаҳои давомот ва муваффақияти хонандагон беҳтар мешаванд⁴.

Муҳимтарин муваффақияте, ки аз ҷалби падару модар муассисаи таълимӣ ба он соҳиб мешавад, ин дастгирии онҳо мебошад, ки боиси осон шудани идоракунии муассисаи таълимӣ мегардад.

Мусаллам аст, ки робита байни муассисаи таълимӣ ва падару модар бояд доимӣ ва дутарафа бошад. Пеш аз ҳама, робита байни онҳо барои мубодилаи ахбор хело зарур аст. Восита ва роҳҳои гуногуни таъмини робитаи босамари падару модар ва муассисаи таълимӣ вучуд доранд.

Роҳбарони синфҳо инчунин метавонанд тавассути телефон ва ё барномаҳои мобилии Viber, IMO ё WhatsApp падару модарро оид ба пешрафт ва мушкилоти хонандагон огоҳ созанд. Муҳимтарин нуқта дар истифодаи ин гуна воситаҳои робита он аст, ки роҳбарони синфҳо на танҳо бо падару модари хонандагони суҷхон, балки бо падару модари хонандагони пешқадам низ бояд суҳбату мулоқотҳо гузаронанд ва оид ба дастовардҳои ин гуна хонандагон ба падару модари онҳо гуфтугӯ намоянд.

Барои таъмини робита мубодилаи ахбор байни падару модар ва муассисаи таълимӣ хело зарур аст. Муассисаи таълимӣ бояд падару модарро оид ба шароити таҳсил, ҷадвали речаи дарсҳо, речаи таътилҳо, рӯзҳои ид, меъёрҳои ахлоқию танбеҳ додани хонандагон, ҳамчунин оид ба тартиби баҳогузорӣ ба донишу малакаҳои хонандагон огоҳ намояд ва пайваста онҳоро бо маълумоти тоза таъмин намояд.

Мувофиқи банди 4-и моддаи 41-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» Кумитаи падару модару омӯзгорон метавонад дар ташаккул додани раванди таълиму тарбия ва назорати он сарҳат бигирад. Яке аз чунин самтҳои иштирок дар раванди таълиму тарбия ин таҳким бахшидан ба малакаҳои хониши хонандагони синфҳои ибтидоӣ мебошад. Кумитаи падару модар ва омӯзгорони муассиса, инчунин Кумитаи падару модари синф барои таҳкими хониши хонандагони синфҳои ибтидоӣ метавонад чорабиниҳои зиёдро амалӣ намоянд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки Кумитаҳои падару модару омӯзгорон тавассути чорабиниҳои зерин метавонанд ба таҳкими хониши хонандагон мусоидат намоянд:

1. Муаррифи намудани таҷрибаҳои оилавӣ оид ба тақвияти малакаҳои хониш;
2. Ташкил намудани рӯзҳои эҷодии кӯдакон ва падару модари онҳо;
3. Ташкил намудани викторина ва озмунҳои гуногун бо иштироки падару модар;
4. Ташкил намудани маҳфилҳои хониш;
5. Харидории китобҳои бадеӣ барои муассисаҳои таълимӣ;
6. Маблағгузорӣ намудани дилхоҳ чорабиниҳо, озмунҳо ва маъракаҳои оммавӣ;
7. Ташкил намудани вохӯриҳо бо шоирону нависандагон;
8. Ташкил намудани гӯшаҳои китобхонӣ;
9. Гузаронидани мусобиқаи «Китобхони беҳтарини синф»;
10. Баргузор намудани озмуни «Китобхони беҳтарини муассисаи таълимӣ»;
11. Ташкил намудани омӯзиш барои падарону модар оид ба таҳкими хониш;
12. Гузаронидани дарсҳои кушод бо иштироки падару модар;

⁴ Шаҳлои А. Т. Тарбияи арзишҳои маънавӣ-ахлоқии хонандагон тавассути таълими — Қобуснома - и Унсурмаолии Кайковус. Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии АТТ. 2023, №3 (43)

13. Ташкил намудани саёхати гурӯҳӣ ба китобхонаҳо;⁵

Таҳкими малакаҳои хониш дар синфҳои ибтидоӣ бо кумаки падару модар ва омӯзгорони собиқадор яке аз шаклҳои ғайрианъанавии таҳкими раванди таълиму тарбия мебошад. Ташкили чунин шакли фаъолият аз маҳорати роҳбари синф вобастагии калон дорад. Маҳз роҳбари синф аз кумитаи падару модар ҳамчун нерӯи тақондиҳандаи малакаҳои хониши хонандагон бояд истифода кунад. Дар муқоиса бо Кумитаи падару модару омӯзгорони муассисаи таҳсилоти умумӣ, Кумитаи падару модари синф ба таҳкими хониш бояд бештар ҷалб карда шавад. Кумитаи падару модари синф дар навбати худ ба роҳбари синф дар ташкили ҷорабиниҳо оид ба таҳкими малакаҳои хониш бояд кумак расонад. Набояд фаромӯш намуд, ки инкишоф ёфтани фаъолиятҳои Кумитаи падару модари синф аз маҳорати роҳбари синф вобастагии калон дорад ва боиси фаъол шудани аъзоёни кумита мегардад.

Тарбия ва ба камол расондани фарзанд дар ҳама давраи замон аз ташкили дурусти оила ва ташаккули маърифати оиладорӣ сарчашма гирифтааст. Чун танҳо оилаи солиму соҳибмаърифат метавонад фарзанди хубро тарбия намуда ба камол расонад. Мутаассифона, имрӯз баъзе падару модарон барои ба таълиму тарбия фаро гирифтани фарзандони худ монеъ мешаванд ва нисбати ҳаёту зиндагии онҳо беаҳамиятӣ зоҳир мекунанд. Ҳамин сабаб аст, ки дар ҷомеаи мо баъзан амалҳои номатлуби ҳуқуқвайронкунию ҷиноятӣ аз ҷониби наврасону ҷавонон содир мегардад. Беназоратии волидайн нисбати наврасону ҷавонон, беаҳамиятӣ, хунукназарӣ дар таълиму тарбияи фарзанд асоси сарчашмаи ҳамагуна амалҳои номатлуб аз ҷониби наврасону ҷавонон мебошад.

Бо мақсади пеши роҳи ҳамагуна амалҳои номатлубро гирифтани, инчунин ҷавонону наврасонро дар рӯҳияи ватандӯстию ватанпарастӣ тарбия намудан ва ба хоҳири боз ҳам баланд бардоштани масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд, омода намудани фарзандон ба ҳаёти мустақилона ва ба роҳи рост ҳидоят намудани фарзандон бо сиёсати хирадмандонаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мамлакат Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» қабул гардидааст. Ин қонун барои беҳдошти ҳаёти кӯдакон, хоҳиши сатҳи ҷинояткорӣ дар миёни онҳо замина гузошта, масъулияти падару модарро дар таълиму тарбияи фарзанд боз ҳам зиёдтар гардонид.

“Фарзанд амонат аст дар дасти падару модар ва дили фарзанд нафис асту нақшпазир, ҳар нақше, ки ба ӯ гузорӣ, чун мушк ба худ бигирад ва чун замин пок аст, ба саодати дину дунё расад, падару модар дар он савоб шарик бошанд. Агар тухми бадӣ афканӣ ва ӯро ба ҳолаш гузорӣ ва ба ҳарчӣ хоҳад, нишинад, ҳаргиз аз вай умеди неки мақун”.

Муҳаммад Ғаззоӣ

Чи хеле ки, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи мактаби нави таҳсилоти миёнаи умумии деҳаи Ҳусейншайхӣ ноҳияи Данғара, 22 март соли 2014 қайд кардаанд дар мактаб фазоero фароҳам орем, ки падару модарон аз таълиму тарбияи ҳаррӯзаи фарзандон бохабар бошанд, зеро дар шароити ҷаҳонишавӣ баланд бардоштани сатҳи таълиму тарбия ва камолоти ҳамаҷонибаи хонандагонро танҳо бо роҳи ҳамкории доимии падару модарон ва аҳли ҷомеа бо мактаб таъмин кардан мумкин аст. Яъне робитаи наздики падару модар ва аҳли ҷомеа бо мактаб ҳам ба оила, ҳам ба ояндаи фарзандон ва ҷомеа манфиат меорад. Бузургони мо фармудаанд, ки “Кӯдак дар назди волидайн эътибори амонатро дорад ва қалби поки ӯ ҷавҳари нафисе ҳаст, ки аз ҳар гуна нақшу тасвир холӣ буда, қобили қабули ҳар гуна нақш мегардад ва ба ҳар тараф, ки ҷалб шавад, майл мекунад”. Аз ин ҷо бармеояд, ки камолоти ақлонии фарзанд ва

⁵ Кисляков Н.Н. Психологические детерминанты эффективности деятельности руководителя в условиях государственно-общественного управления общеобразовательной школой: Автореф. дис.канд. пед. наук. - Ярославль, 2006. 23 с.

сифатҳои хуби инсонӣ дар зехну шуури ӯ танҳо тавассути тарбия ташаккул меёбад, ки барои ноил шудан ба он волидайн бояд бо мактаб ҳамкориҳои хуб дошта бошанд⁶.

Фарзанди солаҳ ва бо маърифат давоми умри падару модар, давомдихандаи насл ва номбардори волидайн аст. Муҳити оила дар тарбияи фарзанд, албатта бетаъсир наместонад. Аз ин рӯ, хушбахтии аҳли ҷомеа, тараққиёти ояндаи ҷамъият, осудаҳолӣ ба мардум аз бисёр ҷиҳат ба ҳамкориҳои зичи мактабу оила вобастагӣ дорад. Натиҷаи тарбия дар меҳнати эҷодии доимӣ бадаст меояд. Барои ин пайваста омӯхтан, аз худ кардани роҳҳои пурмасъули тарбия, омӯзонидани ахлоқи ҳамида, ҳислатҳои наҷиб, эҳсосоти олии ва нисбат ба ҳудуд серталаб будан, парваридани эҳсоси некӣ кардану аз он хушбахт шудан ва аз бади дур будан хеле муҳим аст. Падару модарон дар шароити кунуни вазифадоранд, ки бо роҳи усулҳои муосир муҳити тарбияи фарзандро дар фазои оила солим гардонанд.

Чун имруз кӯдакон – фарзандони мову шумо ба суҳанони самимӣ эҳтиёҷ доранд. Бояд гуфт, ки дар шароити муосир, ки равандҳои сиёсӣ ба иҷтимоӣ хеле печида ва гуногунандешанд, масъулияти падару модар дар тарбияи фарзанд меафзояд. Волидон бояд дарк кунанд, ки ҳар як амали мусбӣ ба муваффақият ва ҳар амали манфӣ боиси ноқоимӣ мегардад.

Ниҳодҳои асосии тарбия: волидон, муассисаҳои таълимӣ, ҷомеаро зарур аст, ки насли наврас ва ҷавонро дар рӯҳияи ҳудудҳои худ шиносӣ, инсондӯстӣ ба ватандорӣ, эҳтиром ба ҳама арзишҳои миллию умумии инсонӣ тарбия намоянд, то ин ки онҳо ҳамчун шахсиятҳои қомил ва ҳамаҷаҳоншинос инкишоф ёфта ба воя расанд. Чунки ҷомеаи муосир ба ин гуна шахсиятҳо ниёз дорад. Пешрафту рушди ҷомеа аз наслҳои тарбияи сатҳи баланд дошта, соҳиби донишу маърифати мукаммалро соҳиб шуда вобастагӣ дорад.

Мардуми мутамаддини мо ба таълиму тарбияи фарзандон аҳамияти хоса дода, пайваста талош меварзад, ки фарзандони худро дар рӯҳияи ватандӯстӣ ба ҳудудҳои худ, донишомӯзӣ ва маърифатпарварӣ, ҷавони хушхлоку баномус ба воя расонанд. Таҳкими оила, ба воя расидан ва ба воя расонидани насли солиму босавод яке аз василаҳои рушди ҷомеа, таҳкими иқтисоди кишвар ва ҳифзи арзишҳои миллии мост.

Мутаассифона, имруз баъзе падару модарон ба таълиму тарбияи фарзандон ҳалал расонда, нисбат ба ҳаёти онҳо бепарвои зоҳир менамоянд. Як нуқтае, ки бояд ба назар гирифт, ин аст, ки фарзанди солаҳ ва бомаърифат умри волидайн аст ва аз ин рӯ барои таълиму тарбияи ӯ аз онҳо чизе дарёф надошта бошанд ва сармояи худро барои наҷъунамои ӯ дарёф надоранд.

АДАБИЁТ

1. Нақши кумитаи падару модар дар рушди хониши хонандагони синфҳои ибтидоӣ (дастури методӣ). Дастури методии мазкур бо Қарори Шӯрои таҳсилот (11.04.2019, №04) тасдиқ шуда, бо дастгирии Лоихаи Оҷонсии рушди байналхалқии Амрико (USAID) «Ҳамроҳ бихонем» ҳамчун роҳнамо барои маъмурият, омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ва китобдорони муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидааст. Душанбе.- 2019. Саҳ 44.
2. Шаҳлои А. Т. Тарбияи арзишҳои маънавӣ-ахлоқии хонандагон тавассути таълими —Қобуснома|| - и Унсурмаолии Кайковус. Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А.Ҷомии АТТ. 2023, №3 (43)
3. Кисляков Н.Н. Психологические детерминанты эффективности деятельности руководителя в условиях государственно-общественного управления общеобразовательной школой: Автореф. дис.канд. пед. наук. -Ярославль, 2006. 23 с.
4. Ҷумҳурият. Нашрияти расмии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон, Сарвари давлат, дар маросими ифтитоҳи мактаби нави таҳсилоти миёнаи умумии деҳаи Ҳусейншайхӣ ноҳияи Данғара, 22 март соли 2014
5. Алиев М.Т. Тарбияи оилавӣ ҳамчун омилҳои асосии рушди психологӣ кӯдак. /М.Т.Алиев //Масоили мубрами психологӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон. Қисми 2. Психологияи муносибатҳои оилавӣ. Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ –Душанбе, 2016

⁶ Ҷумҳурият. Нашрияти расмии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон, Сарвари давлат, дар маросими ифтитоҳи мактаби нави таҳсилоти миёнаи умумии деҳаи Ҳусейншайхӣ ноҳияи Данғара, 22 март соли 2014

6. Андреева А.Д. Психологическая поддержка ребёнка: факторы, способствующие улучшению взаимоотношений между детьми и взрослыми. /А.Д. Андреева// Воспитание школьников, М., 2000, № 3.
7. Чурабоев Ч. М. Ҳамкории психологи мактаб бо волидайн дар ҷараёни таълиму тарбия. /Ч.М. Чурабоев//Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ – амалӣ бахшида ба 30- солагии таъсисёбии кафедраи психологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон). - Душанбе, 2013. – С.87-89

НАҚШИ ТАШКИЛОТҲОИ ҶАМЪИЯТИИ ХОНАНДАГОН ДАР ИДОРАКУНИИ САМАРАБАХШИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ. (ДАР МИСОЛИ КУМИТАИ ПАДАРУ МОДАРОН ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ)

Меҳвари асосии ҳамкорӣ байни муассисаи таълимӣ ва падару модар хонанда ба ҳисоб меравад. Дар натиҷаи ҳамкорӣ байни падару модар ва муассисаи таълимӣ, натиҷаҳои хониши хонандагон беҳтар мешаванд ва робитаи байни онҳо мустақкам мегардад. Муҳимтарин самарае, ки дар натиҷаи ҳамкориҳо амалӣ мешавад масъулияти тарафайнро дар таълиму тарбия ва дарки аҳамияти таълим баланд мебардорад. Яке аз шаклҳои муҳими ҳамкории байни падару модар ва муассисаи таълимӣ ин иштироки падару модар дар ҷорабиниҳои муассисаи таълимӣ ва умуман раванди таълиму тарбия мебошад. Тарбия ва ба камол расондани фарзанд дар ҳама давраи замон аз ташкили дурусти оила ва ташаккули маърифати оиладорӣ сарчашма гирифтааст. Чун танҳо оилаи солиму соҳибмаърифат метавонад фарзанди хубро тарбия намуда ба камол расонад. Мутаассифона, имрӯз баъзе падару модарон барои ба таълиму тарбия фаро гирифтани фарзандони худ монеъ мешаванд ва нисбати ҳаёту зиндагии онҳо беаҳамиятӣ зоҳир мекунанд. Ҳамин сабаб аст, ки дар ҷомеаи мо баъзан амалҳои номатлуби ҳуқуқвайронкунию ҷиноятӣ аз ҷониби наврасону ҷавонон содир мегардад. Беназоратии волидайн нисбати наврасону ҷавонон, беаҳамиятӣ, хунукназарӣ дар таълиму тарбияи фарзанд асоси сарчашмаи ҳамагуна амалҳои номатлуб аз ҷониби наврасону ҷавонон мебошад.

Калидвожаҳо: мактаб, таълим, тарбия, падару модар, муассисаи таълимӣ, ҷомеа, наврасон, ҷавонон, ҳуқуқвайронкунӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, омӯзгорон, оила.

РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ УЧАЩИХСЯ В ЭФФЕКТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАНИЕМ И ВОСПИТАНИЕМ (НА ПРИМЕРЕ РОДИТЕЛЬСКОГО КОМИТЕТА В СРЕДНИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ)

Главной осью сотрудничества образовательного учреждения и родителей является ученик. В результате сотрудничества родителей и образовательного учреждения улучшаются академические результаты учащихся и укрепляются взаимоотношения между ними. Важнейшим эффектом, который достигается в результате сотрудничества, является взаимная ответственность в образовании и воспитании, возросшее понимание значимости образования. Одной из важнейших форм сотрудничества родителей и образовательного учреждения является участие родителей в деятельности образовательного учреждения и образовательном процессе в целом. Только здоровая и образованная семья может вырастить хорошего ребенка и воспитать его до зрелости. К сожалению, сегодня некоторые родители препятствуют получению образования своими детьми и проявляют безразличие к их жизни. Вот почему в нашем обществе порой совершаются нежелательные действия, беззакония и преступления со стороны подростков и молодежи. Отсутствие родительского надзора за подростками и молодежью, равнодушие и небрежность в обучении и воспитании детей являются главным источником всех нежелательных действий подростков и молодежи.

Ключевые слова: школа, образование, воспитание, родители, образовательное учреждение, общество, подростки, молодежь, преступность, общественные организации, педагоги, семья.

THE ROLE OF PUBLIC STUDENT ORGANIZATIONS IN EFFECTIVE MANAGEMENT OF EDUCATION AND UPBRINGING (ON THE EXAMPLE OF THE PARENT COMMITTEE IN SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS)

The main axis of cooperation between the educational institution and parents is the student. As a result of cooperation between parents and the educational institution, the academic results of students are improved and the relationship between them is strengthened. The most important effect achieved as a result of cooperation is mutual responsibility in education and upbringing, increased understanding of the importance of education. One of the most important forms of cooperation between parents and educational institutions is the participation of parents in the activities of the educational institution and the educational process as a whole. Only a healthy and educated family can raise a good child and bring him up to maturity. Unfortunately, today some parents prevent their children from getting an education and show indifference to their lives. That is why in our society sometimes

undesirable actions, lawlessness and crimes are committed by teenagers and young people. Lack of parental supervision of teenagers and young people, indifference and negligence in the education and upbringing of children are the main source of all undesirable actions of teenagers and young people.

Keywords: school, education, upbringing, parents, educational institution, society, teenagers, young people, crime, public organizations, teachers, family.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳомидҷонова Муқаддас Ҳакимҷонова муаллими кафедраи умумидонишгоҳии фарҳангшиносии Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров. Унвонҷӯии Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомӣ
E-mail: muqaddas.homidjonova@mail.ru +992929559119

Сведение об авторе: Хомидҷонова Муқаддас Ҳакимҷонова - преподаватель кафедры культурологии ГОУ «Государственный университет Худжанда имени академика Бободжана Гафурова» Также является соискателем Института развития образования имени Абдурахмана Джоми (Республика Таджикистан, Согдийская область, город Худжанд) электронная почта: muqaddas.homidjonova@mail.ru +992929559119

ТДУ: 372.800.4

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ РАҚАМӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

Райҳонова С.Х.

Коллеҷи муҳандисию омӯзгории шаҳри Душанбе

Сиёсати маорифпарваронаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф барои расидан ба мақсадҳои олии сатҳи тараққиёти ҷаҳонии таҳсилот ва ба ин васила ба рушди босуръати неруи ақлию зеҳнии ҷамъият равона карда шудааст. Аз ин ҷост, ки борҳо Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суханронии худ маорифро яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, қайд мекунад, ки дар ин раванд як нуқтаро дар назар бояд дошт: дар ҷаҳони сатҳи маърифат дар ҷомеа таваҷҷуҳи хоса зоҳир кард, техникаву технологияи навро ба таври васеъ дар амал ҷорӣ менамояд [1,16].

Истифодаи усулҳои инноватсионӣ дар ҷараёни таълиму тарбия заминаи воқеии инкишоф ва истифодаи имкониятҳои ҳар як хонандаро фароҳам меоранд. Амалияи истифодаи технологияи коммуникатсионӣ мусоидат менамояд, ки хонандаи навоҷар новобаста аз синну сол, мавқеъ, вазъи иҷтимоӣ, макони таҳсилу зист мавриди эҳтиром қарор гирад ва барои дарки арзишу мақоми худ шароит ва имконият пайдо намояд. Муҳимтар аз ҳама, истифодаи усулҳои фаъоли таълим дар зинаи аввали зиндагии шахс дар ҷомеа, молик будан ба фаъолияти фикрронӣ, ташаккули маҳорати зеҳнӣ тафаккур, маърифатнокии илмӣ техникаву технологияи мусоидат менамояд.

Инкишофи саноати рақамӣ ба дигар соҳаҳо таъсири назаррас мерасонад. Аз ин сабаб ба инкишофи соҳаи ИТ аз ҷониби Ҳукумати ҚТ аҳамияти калон дода мешавад. Кӯшиши ворид намудан ва такмил додани технологияҳои иттилоотӣ, азнавкунии заминаи техникаи онҳо ва таъминоти барномавӣ, масъалаи доимо нав намудани барномаҳои таълимӣ ва маводҳои методиро барои омӯзиши фанни технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсиониро меғузорад [2, 56].

Рақамикунонии таълим ин истифодаи барномаҳо ва дигар воситаҳои рақамии таълим дар мактабҳо, донишгоҳҳо, курсҳои фосилавӣ мебошад. Масалан, вақте ки донишҷӯен супоришхоро на дар дафтар, аммо тавассути платформа дар интернет иҷро мекунанд. Технологияи рақамӣ ба ташкили таълим низ дахл дорад. Мисол: муаллимон маҷаллаҳои электрониро истифода мебаранд, на қоғазӣ, волидон ба муаллим ба ҷои занг задан ё ба мактаб рафтан ба почтаи электронӣ мактуб менависанд [9,с.22-23]. Бисёриҳо омӯзиши рақамиро бо омӯзиши фосилавӣ омехта мекунанд, аммо ин мафҳумҳои гуногун мебошанд. Дар масофа на ҳамеша асбобҳои рақамӣ лозиманд. Масалан, 10-15 сол пеш маводҳо тавассути почтаи оддӣ фиристода мешуданд. Ва технологияи рақамӣ, дар навбати худ, новобаста аз формат истифода мешавад.

Технологияҳои рақамӣ дар таълим ҳама гуна муассисаҳои таълимӣ — мактабҳо, донишгоҳҳо, техникумҳо, мактабҳои онлайнро истифода мебаранд. Марҳилаҳои рақамсозии таълим Компютеркунонӣ дар Русия аз якҷанд марҳила гузашт:

Марҳилаи якум, миёнаи солҳои 1980-ум ибтидои солҳои 1900-ум дар мактабҳо ва донишгоҳҳо аввалин компютерҳо пайдо шуданд. Аз ин рӯ, зарур шуд, ки саводнокии компютерӣ рушд ёбад. Аммо аввал техникаро танҳо дар дарсҳои информатика, дар факултетҳои барномасозӣ истифода мебуданд.

Марҳилаи дуюм солҳои 2000- ум миёнаи солҳои 2010-ум. Дар ин давраи дигаргунсозии маориф компютерҳо ва дигар техникаҳо барои омӯзиши тамоми фанҳо, ҳатто фанҳои ғайри технологияҳои иттилоотӣ қорӣ карда шуданд. Масалан, дар дарсҳои таърих филмҳои ҳуччатӣ намоиш дода мешуданд, дар дарсҳои математика тахтаҳои интерактивиро истифода мебуданд, ҳамчун супоришҳои хонагӣ дар адабиёт тестҳо дода мешуданд.

Марҳилаи сеюм миёнаи солҳои 2010-ум то ин ҷониб. Имрӯзҳо муҳим мебошад, ки технологияҳои иттилоотӣ ба раванди таълим дар ҳама ҷо ворид карда шаванд. Масалан, китобҳои дарсии коғазӣ бо платформаҳои онлайн иваз карда мешаванд, тадриҷан аз маҷаллаҳо ва рӯзномаҳои коғазӣ даст мекашанд, Бояд қайд кунем, ки марҳилаи сеюм ташкил ва ҳадафҳои раванди таълимро қиёсан тағйир дод. Яке аз вазифаҳои асосӣ, таълим додани истифодаи компютер ва истифодаи хизматрасониҳо мебошад [9,с.24-25]. Ин аз он сабаб аст, ки технологияҳои иттилоотӣ инсонро дар ҳама ҷо ҳамроҳӣ мекунанд. Ҳамин тавр, барои ба духтур муроҷиат кардан ё иваз кардани шиноснома, танҳо бо якҷанд зер кардани тугмаҳои "Хизматрасониҳои давлатӣ" кофӣ мебошад. Усулҳои педагогӣ тағйир ёфтанд. Дарсҳое, ки дар онҳо китобҳои дарсӣ ва платформаҳои электронӣ фаъолона истифода мешаванд, аз дарсҳои анъанавӣ хеле фарқ мекунанд. Ҳамин тавр, қўдакони қисми зиёди дарсро мустақилона ба даст меоранд: муаллим онҳоро танҳо роҳнамоӣ мекунад. Тағйир додани раванди таълим ба курсҳои онлайнӣ низ таъсир расонд. Бисёриҳо ба ҷои иштирок дар дарсҳои офлайнӣ, онлайн омӯзишро афзалтар медонанд. [3,с.82]. Ин хеле қулайтар аст: пас аз кор ба ҳеч қувва рафта нисбат ба шумо метавонед дар хона бо смартфон ҳар вақт машқ кунед. Тарафҳои рақамсозро шарҳ медиҳем.

Таълими инфиродӣ. Дар таълими классикӣ, раванди таълимро барои ҳар як донишҷӯ шахсан "танзим" кардан мумкин нест. Аз ин рӯ, дар синф ё гурӯҳ ақибмондагон пайдо мешаванд. Технологияҳои рақамӣ дар соҳаи маориф имкон медиҳанд, ки барномаи таълимро аз рӯи қобилият ва суръати азхудкунии донишхоро барои ҳар як донишҷӯ танзим намоем. Масалан, агар платформае бо сабти дарсҳо мавҷуд бошад, шумо метавонед ҳар лаҳза ба мавзӯи душвор баргардед ва онро дубора омӯzed [6,с.82].

Рушди малакаи худомӯзӣ. Ҳангоми истифодаи воситаҳои рақамии таълим донишҷӯён мустақилона донишҳои навро меомӯзанд. Онҳо маълумотро меҷӯянд, таҳлил мекунанд, нолозимо аз байн мебаранд, қисми асосиро ҷудо мекунанд. Ба ибораи дигар, омӯзиши рақамӣ донишҷӯёнро мустақилона меомӯзанд. Ин равиш на танҳо ба гирифтани дониш кумак мекунад, балки қобилияти маърифатӣ, тафаккури интиқодӣ, мустақилият, малақаҳои кор бо иттилоотро низ инкишоф медиҳад. Омӯзиши рақамӣ инчунин ба муносибати мусбӣ ба таълим мусоидат мекунад. [8,с.32-34].

Ҳавасмандии баланд ба таҳсил. Донишҷӯёне, ки аз воситаҳои муосири таълим истифода мебаранд, бештар ба раванди таълим ҷалб карда мешаванд. Ин аз он сабаб аст, ки мавод дар формати қолиптар ва қулайтар пешкаш карда мешавад ва аз худ кардани он нисбат ба усули анъанавӣ осонтар аст. Масалан, донишҷӯ бештар аз хондани сархати китоби дарсӣ муаррифии графикҳо, расмҳо, тавсифҳои кӯтоҳро меомӯзад.

Имконияти шарҳ додани донишҳои мураккаб. Технологияҳои рақамӣ дар соҳаи маориф имкониятҳои нави омӯзишро фароҳам меоранд. Ҳамин тавр, агар қаблан сохтори системаи офтобиро танҳо дар макетҳо ё расмҳо нишон додан мумкин бошад, ҳоло видеонаворҳои муфассал мавҷуд мебошанд, ки дар онҳо ҳатто ҷузъиёти хурд ба таври визуалӣ нишон дода шудаанд. Курси онлайн на танҳо видео ва матн, инчунин санҷишҳои интерактивӣ, унсурҳои бозиҳои гуногунро низ дарбар мегирад [9,с.22].

Санчиши одии дониш ва ҳисоботдихӣ. Баҳодиҳии донишҷӯён хеле осон аст: платформаҳои махсус мавҷуданд, ки дар онҳо супоришхоро бо санчиши автоматӣ(худкор) иҷро кардан мумкин аст. Ба муаллим лозим нест, ки натиҷахоро дастӣ ҳисоб кунад: вақте ки донишҷӯ корро анҷом медиҳад, дар кабинети шахсии муаллим гузориш пайдо мешавад. Барои курсҳо, шумо метавонед ҳама гуна формати санчиши донишро эҷод кунед-аз санчишҳо то ҷавобҳои муфассал. Масалан, платформаи Skillspace ба ташаккули вазифаҳо аз рӯи шаблон кумак мекунад. Санчиши автоматиро фаъол кардан мумкин аст ва барои баррасии санчишҳо вақт сарф кардан лозим намебошад [8,с.33-34].

Формати муфид. Ҳангоми истифодаи технологияҳои рақамӣ ба шумо лозим нест, ки китобҳои дарсӣ, дафтарчаҳо, дастурҳои иловагӣ, лавозимоти корӣ харед. Тамоми маводи таълимӣ дар як платформа мавҷуд мебошанд, ки дар он хонандагон вазифаҳои хонагиро иҷро мекунанд.

Камбудиҳои системаҳои рақамӣ. Татбиқи воситаҳои рақамӣ метавонад ба оқибатҳои манфӣ оварда расонад. Яке аз онҳо иҷтимоикунонии паст мебошад. Ин махсусан ба мактаббачагон дахл дорад. Компютерикунонии таълим метавонад боиси камтар муошират кардани кӯдакон бо ҳамдигар гардад. Дар натиҷа, онҳо дертар марҳилаи иҷтимоишавиро мегузаранд ва ин ҳолат рушди психологӣ ва шахсиятро ҳалалдор мекунанд. Мушкilotи вазъи ҷисмонӣ кӯдакон низ пайдо мешавад. Муддати дароз дар назди экрани компютер, набудани ҳаракат, қори доимӣ бо клавиатура, ҳамаи ин ба бад шудани саломатӣ оварда мерасонад. Ҳамин тавр, биниш коҳиш меёбад, дастгоҳи такягоҳӣ-ҳаракатӣ нодуруст инкишоф меёбад ва ҳолати ҳаракатнокӣ (моторикаи хурд) бад мешавад. Ниҳоят, педагогика ҳамчун падида зарар меёбад. Муаллимон қисман барномаҳои компютериро иваз мекунанд ва донишҷӯён мустақилона бештар машқ мекунанд. Ба ақидаи баъзеҳо, бисёре аз омӯзгорон аз қор маҳрум мешаванд. Дар асл, ҳамаи ин камбудиҳоро қомилан дақиқ номидан мумкин нест-ин танҳо фарзияҳо мебошанд. Барои фаҳмидани он, ки компютеркунонӣ ба раванди таълим чӣ гуна таъсир расонидааст, соҳаи зиёд лозим мешавад. Ғайр аз он, агар шумо қорро дуруст ташкил кунед, оқибатҳои манфӣ пешгирӣ карда мешаванд. Масалан, дар баробари омӯзиши рақамӣ, қорӣ кардани дарсҳои иловагӣ, ки дар он донишҷӯён бисёр ҳаракат мекунанд. Нақши омӯзгор дар таълими мустақилона муҳимтар мегардад. Барои ҷавоб додан ба саволҳои донишҷӯён, ягон барнома ҷойи муаллимиро иваз карда наметавонад. [9,с.22-25].

Хусусиятҳои асосии омӯзишро дар муҳити рақамӣ дида мебароем.

Интерактивӣ. Маълумот бояд визуалӣ ва ҷалбкунанда бошад. Барои ин, масалан, ба ҷои китобҳои қоғазӣ платформаҳои(миқёсҳои) электронӣ истифода мешаванд, ба ҷои ҳалли масъала дар дафтарчаи қорӣ санчишҳои виртуалӣ бо санчиши автоматӣ гузаронида мешаванд, ба ҷои шарҳи шифоҳии мавод, видеои визуалӣ дохил карда мешавад. Ҳар сол форматҳои нави интерактивӣ форматҳои анъанавиро иваз мекунанд[2,с.204].

Робитаи озод. Яке аз бартариҳои муҳити рақамӣ қобилияти робитаи озодона бо одамони дигар, ҳатто аз фосилаи дур мебошад. Донишҷӯён, омӯзгорон, волидон метавонанд бо ҳамдигар мубодилаи ахборотро озодона амалӣ кунанд. Масалан, муаллим дар маҷаллаи электронӣ баҳо мегузорад ва волидайн ин ахборотро фавран мебинад. Дар давраи паҳншавии бемории пандемия ҳамаи дарсҳои онлайн гузаронида мешуданд, муаллимон бо донишҷӯён тамоман робитаи наздик намекарданд[4,с.128].

Маълумоти сифатӣ. Дигаргунсозии рақамии таълим нишон медиҳад, ки иттилоот бояд сифатнок бошад ва он аз ҳар гӯшаи ҷаҳон дастрас бошад. Масалан, забони навро тавассути китоби дарсии электронӣ, ки аз смартфон кушода мешавад, омӯختан мумкин аст. Дар интернет миллионҳо манбаъҳои иттилоот мавҷуданд: порталҳо, китобхонаҳо, вебинарҳои қоршиносон, курсҳои омӯзишӣ ва ғайра[7,с.6].

Таҳияи мундариҷа(контент) дар муҳити рақамӣ. Барномаҳои махсус мавҷуд мебошанд, ки ба шумо имкон медиҳанд, мундариҷаро зуд, босифат ва қулай эҷод кунед. Масалан, ҳоло шумораи қамӣ омӯзгорон графикҳоро дастӣ мекашанд: ба ҷои он барномаҳои компютерӣ ё пешниҳодҳоро дар барнома, аз смартфон истифода мебаранд. Бояд қайд кунем, ки мундариҷаи

эҷодӣ дар муҳити рақамӣ таҳия карда намешавад. Одамон бо истифода аз асбобҳои аслии мусиқии навро эҷод мекунанд, ё худ расмхоро бо воситаи рангҳо мекашанд на бо истифодаи Photoshop[9,с.22].

Кори муштарак. Дар курсҳои онлайн, донишҷӯён метавонанд супоришхоро дар гурӯҳҳо иҷро кунанд. Дар интернет бисёр формулаҳо, барномаҳо, фазои ҳамкорӣ мавҷуд мебошанд. Дар дарсҳо муаллимон кӯшиш мекунанд, ки хонандагонро ба гурӯҳҳои хурд тақсим кунанд. Ин ҳам як принсипи дигари омӯзиши рақамӣ мебошад-дар ин ҳолат донишҷӯён бо ҳам бештармуошират мекунанд, кори дастаҷамъонаи гурӯҳиро иҷро намуда, бо якдигар ҳамкориҳои доимӣ мекунанд.

Рақамисозӣ дар соҳаи маориф чӣ манфиат оварда метавонад. Рақамисозӣ таҳсилотро самараноктар, сифатноктар ва дастрастар мекунад. Биёед номбар кунем, ки он ба кадом натиҷаҳо кумак мекунад. Пеш аз ҳама ин дастрасии баланд ба таҳсилот мебошад.Технологияи рақамӣ имкон медиҳад, ки дастрасӣ ба таҳсилот васеъ карда шавад, алахусус барои онҳое, ки дар минтақаҳои дурдаст ҳастанд ё бо ягон сабаб наметавонанд дар дарсҳо шахсан иштирок кунанд. Курсҳои Онлайн, вебинарҳо, китобҳои дарсии электронӣ ва дигар захираҳои рақамӣ ба шумо имкон медиҳанд, ки донишро дар вақти дилхоҳ ва дар ҳама ҷо ба даст оваред[5,с.15].

Омӯзиши интерактивӣ. Воситаҳои рақамӣ ва таъминоти барномавӣ ба шумо имкон медиҳанд, ки барномаҳои таълимии интерактивӣ ва ҷолибро таҳия намоед. Масалан, санчишҳо бо санчиши автомати (худкор) ва шарҳи ғаврии ҷавоб. Вобаста ба он донишҷӯён метавонанд таҷрибаҳои худро гузаронанд, вазифахоро ҳал кунанд ва фикру мулоҳизаҳои заруриро ба даст оваранд, бо маводи таълимӣ кор кунанд. Ин равиш азхудкунии маводро беҳтар мекунад.

Робитаи мукамал дар омӯзиш. Воситаҳои рақамӣ раванди муоширати байни донишҷӯён ва омӯзгоронро осон мекунанд. Почтаи электронӣ, форумҳои онлайн, видеоконференсҳо ва дигар воситаҳои алоқа мубодилаи иттилоот, саволҳо ва ҳалли ғаврии мушкилотро бо зудӣ ва осонӣ иҷро мекунанд.

Рушди саводнокии рақамӣ. Тавассути рақамисозӣ, донишҷӯён кор бо иттилоот, техникаи навро меомӯзанд, тафаккури таҳлилӣ ва интиқоди ро инкишоф медиҳанд. Ин малақаҳои барои зиндагии муваффақ дар ҷомеаи муосир муҳим мебошанд, ки дар он технологияҳои рақамӣ нақши калон доранд.

Ташкили оддии раванди таълим. Технологияҳои рақамӣ ба мо имкон медиҳанд, ки вазифаҳои муқаррариро ба монанди пешбурди баҳисобгирии ғаволият, банақшагирии дарсҳо ва баҳодиҳии донишҷӯён ба тарзи автоматӣ иҷро намоед. Ҳамаи ин ба хориҷ кардани баъзе вазифаҳои ташкилӣ аз омӯзгорон ё кураторҳо ва озод кардани вақти онҳо барои кори муҳимтар ёрӣ мерасонад. [2,с.228].

Барномаҳои давлатии рақамисозии маориф дар ҚТ. Солҳои зиёд Вазорати маориф ва илми ҚТ технологияҳои рақамиро ба муассисаҳои таълимии сатҳҳои гуногун: аз мактабҳо то донишгоҳҳо ҷорӣ мекунад. Махсусан ин ғаволият ғавол пас аз бемории пандемия мушоҳида карда мешавад. Ҳангоми таълими ғаволиявӣ маълум шуд, ки бидуни технологияи муосир раванди босифати таълимро тасаввур кардан ғавриимкон мебошад.

АДАБИЁТ

- 1.Абросимов А.Г. Информационно-образовательная среда учебного процесса в вузе.- М.: Образование и информатика, 2004. - 256 с.
2. Азизов А., Сайфудинов М, Муминов Ф, Ҷӯраев М. Методикаи таълими технология (таълими меҳнат) дар муносибати салоҳиятнокӣ (китоби дарсӣ). Душанбе, Маориф. 2017, 363 с.
- 3.Карамзин И.В.,Сангов Н.Н. Вопросы профессиональной подготовки молодежи. Душанбе – 1997, 86 с.
4. Карамзин И.В., Сангов Н.Н.–Индустриального–педагогическая психология. (I–II части). Душанбе -1996–1997г.,132 с.
- 5.Куликова, Ю.К. Формирование информационно-коммуникационной компетенции преподавателей специальных дисциплин в среднем профессиональном учебном заведении: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Ю.К. Куликова. – Нижний Новгород, 2008. с. 15.

6. Григорьев С.Г. и др. Методико-технологические основы создания электронных средств обучения. // Научное издание. / Самара: Издательство Самарской государственной экономической академии. - 2002. - 110 с.

7. Горюнова, М.А. Распределенная модель повышения квалификации педагогов в сфере информационных и коммуникационных технологий: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: / М.А. Горюнова. – СПб, 2006. - с.6.

8. Урсова, О.В. Развивающий потенциал - технологий в системе повышения квалификации учителей предметников : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / О. В. Урсова. – Новгород, 2006. – с.51.

9. Шефер, Е. А. Использование цифровых технологий в образовательном процессе / Е. А. Шефер.- Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 16 (358). — С. 22-25. — URL: <https://moluch.ru/archive/358/79973/> (дата обращения: 31.05.2024).

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ РАҚАМӢ ДАРРАВАНДИ ТАЪЛИМ

Муаллифи мақола ба сиёсати маорифпарваронаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф барои расидан ба мақсадҳои олии сатҳи тараққиёти ҷаҳонии таҳсилот диққати махсус дода, ба ин васила ба рушди босуръати неруи ақлию зеҳнии ҷамъият равона карда шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки истифодаи усулҳои инноватсионӣ дар ҷараёни таълиму тарбия заминаи воқеии инкишоф ва истифодаи имкониятҳои ҳар як хонандаро фароҳам меоранд. Амалияи истифодаи технологияи коммуникатсионӣ мусоидат менамояд, ки хонандаи навоар новобаста аз синну сол, мавқеъ, вазъи иҷтимоӣ, макони таҳсилу зист мавриди эҳтиром қарор гирад ва барои дарки арзишу мақоми худ шароит ва имконият пайдо намояд. Ҷуноне, ки муаллифи мақола шарҳ медиҳад - рақамикунони таълим ин истифодаи барномаҳо ва дигар воситаҳои рақамии таълим дар мактабҳо, донишгоҳҳо, курсҳои фосилавӣ мебошад. Масалан, вақте ки донишҷӯён супоришхоро на дар дафтар, аммо тавассути платформа дар интернет иҷро мекунанд. Технологияи рақамӣ ба ташкили таълим низ дахл дорад. Мисол: муаллимон маҷаллаҳои электрониро истифода мебаранд, на қоғазӣ, волидон ба муаллим ба ҷои занг задан ё ба мактаб рафтан ба почтаи электронӣ мактуб менависанд. Дар мақола қайд карда шудааст, ки солҳои зиёд Вазорати маориф ва илми ҶТ технологияҳои рақамиро ба муассисаҳои таълимии сатҳҳои гуногун: аз мактабҳо то донишгоҳҳо ҷорӣ мекунад. Махсусан ин фаъолият фаъол пас аз бемории пандемия мушоҳида карда мешавад. Ҳангоми таълими фосилавӣ маълум шуд, ки бидуни технологияи муосир раванди босифати таълимро тасаввур қардан ғайриимкон мебошад.

Калидвожаҳо: усулҳои инноватсионӣ, ҷараёни таълиму тарбия, технологияи коммуникатсионӣ, воситаҳои рақамии таълим, маҷаллаҳои электронӣ, почтаи электронӣ, таълими фосилавӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Автор статьи уделял особое внимание образовательной политике Правительства Республики Таджикистан в сфере образования для достижения высших целей мирового развития образования, тем самым направив внимание на ускоренное развитие интеллектуального потенциала общества. Автор отмечает, что использование инновационных методов в процессе обучения и воспитания создает реальную основу для развития и использования возможностей каждого учащегося. Практика использования коммуникационных технологий способствует тому, чтобы новаторский ученик, независимо от возраста, положения, социального статуса, места учебы, пользовался уважением и находил условия и возможности для понимания своей ценности и статуса. Как поясняет автор статьи – цифровизации. Цифровые технологии также применимы к организации обучения. Пример: учителя используют электронные журналы, а не бумажные, родители пишут учителю электронные письма вместо того, чтобы звонить или ходить в школу. В статье отмечается, что на протяжении многих лет Министерство образования и науки РТ внедряет цифровые технологии в образовательные учреждения различного уровня: от школ до вузов. Особенно эта активная деятельность наблюдается после болезни пандемии. При дистанционном обучении стало очевидно, что без современных технологий невозможно представить качественный учебный процесс.

Ключевые слова: инновационные методы, процесс обучения и воспитания, коммуникационные технологии, цифровые средства обучения, электронные журналы, электронная почта, дистанционное обучение.

USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

The author of the article pay special attention to the educational policy of the Government of the Republic of Tajikistan in the field of education to achieve the highest goals of global development of education, thereby

focusing on the accelerated development of the intellectual potential of society. The authors notes that the use of innovative methods in the process of teaching and upbringing creates a real basis for the development and use of the capabilities of each student. The practice of using communication technologies helps to ensure that an innovative student, regardless of age, position, social status, place of study, is respected and finds conditions and opportunities to understand his value and status. As the author of the article explains, digitalization. Digital technologies are also applicable to the organization of training. Example: teachers use electronic journals rather than paper ones, parents write emails to the teacher instead of calling or going to school. The article notes that for many years, the Ministry of Education and Science of the Republic of Tatarstan has been introducing digital technologies into educational institutions of various levels: from schools to universities. This activity is especially observed after the pandemic disease. With distance learning, it became obvious that it is.

Key words: innovative methods, the process of education and upbringing, communication technologies, digital learning tools, electronic journals, e-mail, distance learning.

Маълумот дар бораи муаллиф: Райхонова Сайриниссо Ҳакназаровна омӯзгори калони кафедраи педагогикаи касбӣ ва забонҳои Коллеҷи муҳандисию омӯзгории шаҳри Душанбе. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, ноҳияи Сино кӯчаи Борбад 81 хонаи 13 телефон: 934757168

Сведения об авторе: Райхонова Сайриниссо Ҳакназаровна старший преподаватель кафедры профессиональная педагогика и языков Инженерно-педагогического колледжа города Душанбе. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, район Сино улица. Борбад 81 кв. 13 телефон: 934757168

Information about the author: Raihonova Sairinisso Haknazarovna senior teacher of Professional pedagogy and languages department of Engineering pedagogical college of Dushanbe. Address: Republic of Tajikistan, city Dushanbe, district Sino, street Borbad 81 flat 13, telephone number: 934757168

ТДУ: 372.893

ТАРБИЯИ ЗЕБОПАРАСТӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ МАЪНАВИЮ ФАРҲАНГИИ ИНСОН ДАР ТАЪРИХ ВА ЗАМОНИ МУОСИР

Саидзода А. Р.

Муассисаи давлатии таълимии “литсейи касбии техникии сохтмони шаҳри Душанбе”

Мардум аз даврони қадим моҳият ва таъсири тарбияи зебопарастӣ (этетики)-ро пайхас намуда буданд. Баъзе муҳаққиқон чунин мепиндоштанд, ки тавассути тарбияи этетикӣ имкони бунёди ҷомеа ва адолат дар он вучуд дорад. Моҳияти тарбияи зебопарастӣ дар ташкил намудани фаъолияти мухталифи бадеӣ-этетикии хонандагон, ки тавасути он рушди қобилияти идроки пурра ва фаҳмиши дурусти зебӣ дар санъат ва зиндагӣ, маърифат намудан, завқ, ҳамчунин ташаккули истеъдод дар соҳаи санъат ба ҳисоб меравад [5, С.45].

Роҳи таърихӣ ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик ҳамчун оина бурду бохт, умеду ноумедӣ, ғалаба ва мағлубият, пешрафт ва пасрафти халқ ва давлатро инъикос менамояд, аммо пеш аз ҳама ҷавҳари ин ақидаҳо аз тафаккури озодихоҳӣ ва ё худ озодона зистан иборат мебошад. Дар тӯли таърих мардуми тоҷик аз забонҳои мухталиф истифода намуда бошад ҳам, (мисли авастӣ, паҳлавӣ, суғди, бохтарӣ, хоразмӣ, форсӣ, дарӣ, тоҷикӣ ва дигар забонҳо), боиси тазаккур аст, ки дар ҳар давра замон бо забони инсонгарой, муҳаббат ва ҳамбастагӣ бардарӣ бо дигар халқҳои ҷаҳон сӯхбат намудаанд [5, с.47]. Албатта, ин боиси ифтихори тоҷикон гардидааст.

Махсусияти тарбияи зебопарастӣ дар яке аз асарҳои ҳеле қадими гузаштагон ва асари муқаддаси ориёӣҳо бо номи «Авасто» ба ҷашм мерасад ва ҷавҳари он дар китоби муқаддаси Қуръон ҳамчун раҳнамои башар баён гардидааст. Асоси «Авасто» аз ҳикмати гуфтори нек, рафтори нек, пиндори нек таркиб ёфтааст [1]. Ҳамчунин дар адабиёти паҳлавӣ асарҳои зиёди тарбиявӣ, мисли «Пандномаи Анӯшервон», «Ғоҳнома», «Шаранҷнома» таълиф гардида, идомаи мавзӯи зебопарастии минбаъд дар осори классикони форсӣ тоҷикӣ домана мегирад.

Дар таърихи педагогикаи тоҷик афкори зебопарастӣ ташаккул меёбад, ки минбаъд мавзӯи асосии тарбияи зебопарастии ҷавонон мегардад. Таҷассуми зебоиро мардум дар табиат, хонавода ва ҷомеа, меҳнат, касбӣ, мусиқӣ, ҳаракати мавзунӣ бадани инсон, каломӣ бадеъ ҷустуҷӯ менамоянд [5, С.52]. Раванди зебопарастии ҳаёти маишӣ дар меъмори ва лоихакашӣ ифода меёфт. Махсусияти эстетикӣ аҳолиро ба инобат гирифта, ҷойгиршавии манзил ва дигар сохтмонҳо, шакли хонаҳо ба хоҳири некӯахлоқии ҳаёти рӯзмараи аҳоли нигаронида шуда буд.

Зебоии манзили истиқоматӣ, ҳавлӣ, мавзёҳои маишӣ дар маҷмӯъ ба тарбияи кӯдакон таъсир мерасонад. Зебоии меҳнат пеш аз ҳама ҳамчун заҳмати тифоқона ва истеҳсолии хонавода, ҷомеа, ҳамчун зебоии раванди меҳнат ва натоиҷи он нигаронида мешавад [8, С.118]

Дар заминаи таҷрибаи ҷаҳониасра ақидаи зебоии ахлоқ ва муошират пайдо гардидааст. Заминаи он аз мафҳуми умуминсонӣ некӣ, коллектив ва фард иборат мебошад. Зебоии муошират пеш аз ҳама ҳусни баён, ҳаракат ва имою ишора, нафосат, гурури шарафи худиро тақозо менамояд. Ақидаи зебоӣ хушсуратии инсонро низ дар бар мегирад. Вай ҳамчун шакли ягона ва зебоии зоҳирии инсонро (дар мисоли мард ва зан) дар бар мегирад.

Яке аз сатҳи асосии ташаккули зебоӣ дар намудҳои гуногуни санъат, аз ҷумла рақс, мусаввири, мусиқӣ, осори адаби зоҳир мегардад. Ҳамаи ин дар маҷмӯъ барои худшиносии мардум, ташаккули ҷаҳонбинӣ, дарки арзишҳои миллӣ кумак мерасонад [2, С.112]. Тазаккур додан мумкин аст, ки тарбияи зебопарастии инсон ҳанӯз аз овони хурдӣ интиҳо мегирад. Пеш аз ҳама садои пур аз меҳри модар ва аллаи ӯ барои инсон хурд ошноии нахуст бо мусиқӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки аз даврони қадим таваҷҷуҳ ба тарбияи зебоӣ аз ҷониби мутафаккирон ба ҷашм мерасад. Махсусан, нигоҳи Афлотун ва Арасту дар мавриди тарбияи зебопарастӣ таконе дар оянда медиҳад ва барои ташаккули илми зебопарастӣ сабаб мегардад.

Дар осори мутафаккирони асримиёнагӣ ақидаҳои зебопарастиро дар кишварҳои Аврупо на дар асарҳои фалсафӣ, мусикишиносӣ, зебошиносӣ педагогӣ, балки дар таълимот ва гузориши роҳбон ба назар мерасад. Дар навбати худ тарбияи эстетикӣ бо илмҳои фалсафа, санъат ва педагогика қаробат пайдо менамуд.

Албатта, ташаккули ақидаҳои зебопарастӣ ва нигоҳ ба тарбияи эстетикӣ дар раванди воқеаҳои мухталифи таърихӣ ба ҳаводиси гуногун дучор гардида, дар айни замон мазмунан қариб ки якранг боқӣ мемонад. Масалан, ба аҳамияти мусиқӣ дар ҳаёти инсонҳо таваҷҷуҳ намуда, андешаи маорифпарварони фаронсавиро метавон мавриди тазаккур қарор дод. Аз ҷумла, Ш. Монтеске мавқеи мусиқиро дар тарбияи ҷавонҳои қадим таҳлил намуда, тазаккур медиҳад, ки мусиқӣ дорои махсусиятест баҳри тарбияи ахлоқ, таъсирбахш буда, ҳамчунин имкони тағир додани ҳислати инсонҳоро дорад [6, С.214]. К.А. Гелветий низ чунин меҳисобад, ки мусиқӣ қудрати эҳёи ахлоқи шахсият ва ба инсон шӯълаи «нерӯи шавқро» аланга зада, таасуроти амиқ мерасонад, ки дар навбати худ пайдо гардидани ин гуна таҳайюлот ва тасаввурот шакли олии ҳаловати бадеиро мебахшад [4, С.173].

Навъҳои гуногуни шарҳи мафҳуми тарбияи эстетикӣ вучуд дорад, аммо баъзеи онҳоро шарҳ дода, имкони таҳлили моҳияти он пайдо мегардад. Аз ҷумла,

1.Ин раванди мақсадноки таъсиркунанда ба хонандагон мебошад.

2.Ин ташаккулёбии қобилияти қабул намудан ва дарк намудани зебоии санъат ва зиндагӣ ва баҳо додани ин арзишҳо дар мактаббачаҳо мебошад.

3.Тарбияи эстетикӣ – густариши ангезаи зебопарастии ва ҳадафи шахсият мебошад.

4.Барои ташаккули қобилияти мустақилона эҷод намудан ва бунёди зебоӣ замина фароҳам меорад.

Ҳамон тавре ки маълум аст, таҷрибаи эстетикӣ инсон ғани ва нотакрор мебошад. Сарчашмаҳои донишҳои эстетикӣ ба унқи таърихӣ инсоният рафта, ҳангоми ба солномаҳои мутафаккирони аҳди қадим то ба имрӯз таваҷҷуҳ намудан маълум мегардад, ки он натиҷаи раванди ҷандинасраи ба ҳам таъсирбахшии инсонҳо бо олами онҳоро ихотакарда мебошад. Дар айни замон эҳсоси зебоӣ ва майл ба он яке аз қонуниятҳои асосии табиати инсонӣ мебошад, ки ин эҳсосот аз рӯзи аввали ба дунё омадан аз ҷониби Худованд инсонро ҳамрадифи зиндагӣ мебошад. Офаридагори дар симони инсон як мавҷуди соҳибмаърифат, ҷӯё, дорони қудрати дарки хатой ва неки аз бади, ҳамчунин эҳсоскунандаи зебоиҳои беназири атрофро таҷассум намудааст. Ҳарчанд ки Худованд ба инсон роҳи дӯстро нишон дода бошад ҳам, бо вучуди иштибоҳӣ зиёд инсоният дар таърихи мавҷудияти худ ҳамеша майл ҷониби зебоӣ менамуд.

Эстетика – ин санъати дуруст маърифат намудани санъат ва ҳунар, баҳо додани ҳазинаи пурғанҷи арзишҳои ҳунари нотакрори башарият, дарки аҳамият ва зебоии он мебошад. Нақши асосиро дар ин самт таъъ, яъне махсусияти моҳияти эстетикӣ шахсият, ки дар раванди муносибати ӯ бо санъат густариш меёбад. Дар навбати худ дараҷаи завқ маҳдуд надошта, пеш аз ҳама аз махсусияти ҳаёти инсонӣ, яъне ирси ва дар навбати худ дар натиҷаи таъсири тарбия ва муҳит, ки бевосита боиси комил гардидани фаҳмиши эстетикӣ мегардад. Ҳиссиёти эстетикӣ бевосита кӯшишҳои ахлоқӣ ва интеллектуалии инсонро бедор намуда, барои ташаккули шахсият замина фароҳам месозад. [10, С.120]

Тазакур кардан мумкин аст, ки Василий Александрович Сухомлинский, педагоги машҳури рус, чунин меҳисобад, ки тарбияи эстетикӣ пеш аз ҳама аз тарбияи ҳиссиётӣ иборат мебошад. Сухомлинский зикр менамояд, ки тарбияи ҳиссиётӣ ва эстетикӣ бо ташаккулёбии фарҳанги маърифат ва таассурот ибтидо мегирад. Нозукии ҳиссиёт, ки муносибатҳои ҳиссиётӣ-эстетикӣ дар муҳити инсонӣ дар бар мегирад, бечуну чора аз фарҳангии маърифат иборат мебошад. Ҳамон қадар ҳиссиёт ва идрок нозук аст, ҳамон қадар инсон бештар дарк менамояд, таҳлил мекунад, баҳо медиҳад, пайҳас мекунад, ки пеша аз ҳама ба фарҳангӣ маънавии инсон така менамояд [8, С.67].

Дар замони муосир, дар зери мафҳуми тарбияи эстетикӣ –таассурот ва арзиши шуури шахсият мутобиқ ба фаъолияти ӯ дарк карда мешавад. Ин босиси худмаърифатӣ, худташаккулёбии шахсият дар зиндагӣ мегардад. Дар тарбияи қабули эстетикӣ мундариҷа, шакли корҳои тарбиявӣ ва методи, сарчашмаҳои воқеият ва моҳияти эстетикӣ, ки ҳиссиёти эстетикӣ бедор менамояд, ба ҳукми анъанадаромадааст.

Тарбияи эстетикӣ барои ташаккули тафаккури эстетикӣ шахсият кумак бояд расонад, талабот, муносибати эстетикӣ ва интишори он дар рафтор ва фаъолият ба назар гирифта шавад, (қабул кардан баҳо додан худфаъолиятӣ таҳлил) [9, С.33].

Фарҳанги эстетикӣ пеш аз ҳама ба ҷаҳонбинии инсон, ба заминаи маънавии он бунёд ёфта, инъикоси воқеии онро дар зоҳир, рафтор, дар шаклҳои гуногуни муносибат, дар ашё, ки инҳоро истифода мебаранд ва ё худ онҳоро ихота менамояд, таҷассум меёбад.

Фарҳанги муосири эстетикӣ ин фарҳанги муколама, на ин ки каломӣ як нафар мебошад, ки ба имрӯз ва оянда нигаронида шуда, худбаҳодиҳии инсонро ҳамчун шахсияти нотакрор пазируфта мешавад.

Шахсият ин инсонест, ки бофарҳанг омезиш ёфта, бо он ҳамеша дар муошират мебошад. Дар замони муосир яке аз моҳияти волои фарҳангӣ инсонӣ озодӣ, маънавиёт, инсонгароӣ ба шумор меравад, ки аз ҳамин хотир дар тасавуроти муосир –инсонӣ

озодпеша, маънаван комил, инсонгаро, эҷодкор, ва масъули ахлоқи худ шахсияти комил доништа мешавад. Худи шахсият худро дар ҷаҳон бо «Ман» қабул карда метавонад. Роҳи эҷодкории донишҷӯён аз бошуургарди интиҳо гардида, он бо бунёди «Ман» дар натиҷаи густари эҷодкори ба анҷом мерасад [11, С. 35].

Ҳамин тарик, фаҳмиши илмӣ тарбияи эстетикӣ дар шароити мураккаби таърихӣ густариш ёфтааст. Аксари педагогҳо чунин мешуморанд, ки тарбияи эстетикӣ як ҷузъи раванди ҷамъбасти педагогӣ ба шумор рафта, имкони ба мактабчаҳо кушиш ва тавоноии бунёди ҳаёти худро бо зебоӣ фароҳам меорад [5, С.59, 7, С.120]

Дар навбати худ барои ташаккули ҳиссиёти зебопарастии хонандагон раванди таълим ва тарбия бояд зебо орошта гардида, барои баланд бардоштани шавқи хонандгон мусоидат намояд. Фақат дар ҳолати кушода додани ин имконият хонанда аз лиҳози равонӣ омода мавриди таҳсил ва ботинан зебо мегардад ва зебоиро эҳсос намуда, баро зебоии атроф кӯшиш менамояд. Аз ин хотир, густариши раванди зебопарастӣ пеш аз ҳама аз ҷониби устодони соҳибтаҷриба дар ҷорабиниҳои гуногун, дарсҳои тарбиявӣ, машғулиятҳо бояд ба анҷом расад.

АДАБИЁТ:

1. Авасто. – Душанбе: Адиб, 2001.
2. Арасту. *Поэтика*. – М.: Искусство, 1983.
3. Афлотун. *Давлат*. – М.: Мысль, 1994.
4. Гелвеций, К.А. *Об уме*. – М.: Мысль, 1974-322 с.
5. Лутфуллозода, М. *Тарбияи ҷавонон дар рӯҳияи суннатҳо ва арзишҳои миллӣ*. – Душанбе: Ирфон, 2006. 282 с.
6. Монтескье, Ш. *О духе законов*. – М.: Мысль, 1995.
7. Сухомлинский, В.А. *О воспитании*. – М.: Педагогика, 1981 -256 с.
8. Сухомлинский, В.А. *Сердце отдаю детям*. – М.: Просвещение, 1979- 345 с.
9. Ҳасанов, А. *Эстетикаи таълим ва тарбия*. – Душанбе, 2015.
10. Саидов А. Р. Асосҳои ташаккули маданияти эстетикӣ омӯзгори оянда. Душанбе-2010-70 с.
11. Саидов А.Р. Формирование эстетической культуры будущих учителей в процессе педагогической практики // Душанбе - 2014- 124 с.

ТАРБИЯИ ЗЕБОПАРАСТӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ МАЪНАВИЮ ФАРҲАНГИИ ИНСОН ДАР ТАЪРИХ ВА ЗАМОНИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур моҳият, таърих ва ҷараёни ташаккули тарбияи зебопарастӣ ҳамчун унсурҳои муҳими инкишофи маънавий ва фарҳангии шахсият мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф таваҷҷуҳро ба таърихи пайдоиш ва густариши афкори зебопарастӣ дар фарҳанги тоҷик аз даврони «Авасто» то асрҳои миёна ва замони муосир равона намуда, робитаи ин равандро бо педагогика, ахлоқ ва фалсафа нишон медиҳад. Дар мақола нақши муҳити иҷтимоӣ, мактаб, оила ва устод дар бедор намудани эҳсоси зебоӣ, шаклгирии завқи эстетикӣ ва ташаккули шахсияти созанда мавриди баррасӣ қарор мегирад. Муаллиф ба ҳулоса меояд, ки тарбияи зебопарастӣ танҳо омили зебоишиносӣ набуда, балки сарчашмаи маърифат, ахлоқ ва ҳудушиносии миллӣ мебошад.

Калидвожаҳо: тарбияи зебопарастӣ, эстетика, фарҳанги миллӣ, педагогикаи тоҷик, зебоӣ, ахлоқ, маънавият, шахсият, эҷодкорӣ, ҳудушиносӣ

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ ЧЕЛОВЕКА В ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ

В статье рассматривается сущность, история и процесс становления эстетического воспитания как важного элемента духовного и культурного развития личности. Автор акцентирует внимание на происхождении и развитии эстетических идей в таджикской культуре — от эпохи «Авесты» до средневековья и современности, а также показывает взаимосвязь этого процесса с педагогикой, моралью и философией. Раскрывается роль социальной среды, школы, семьи и учителя в формировании чувства прекрасного, эстетического вкуса и созидательной личности. Автор приходит к выводу, что эстетическое

воспитание является не только средством познания красоты, но и источником нравственности, духовности и национального самосознания.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, эстетика, национальная культура, таджикская педагогика, красота, нравственность, духовность, личность, творчество, самосознание

AESTHETIC EDUCATION AS A FACTOR IN THE FORMATION OF A SPIRITUAL AND CULTURAL PERSONALITY IN HISTORY AND MODERN TIMES

The article examines the essence, historical development, and pedagogical significance of aesthetic education as an important factor in shaping an individual's spiritual and cultural identity. The author explores the origins and evolution of aesthetic thought in Tajik culture—from the era of the Avesta to the Middle Ages and modern times—highlighting its connection with pedagogy, morality, and philosophy. The study emphasizes the role of the social environment, school, family, and teachers in cultivating the sense of beauty, aesthetic taste, and creative personality. It concludes that aesthetic education serves not only as a means of appreciating beauty, but also as a foundation for morality, spirituality, and national self-awareness.

Keywords: aesthetic education, aesthetics, national culture, Tajik pedagogy, beauty, morality, spirituality, personality, creativity, self-awareness

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Аҳмадшо Раҳматшо – н.и.п., дотсент, директори Муассисаи давлатии таълимии “Литсейи касбии техникии сохтмони шаҳри Душанбе” Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Борбад 42. Тел. моб.: (+992) 911-25-02-03. Суроғаи электрони: ahmadsho1984@list.ru

Сведения об авторе: Саидзода Ахмадшо Рахматшо: к.п.н., доцент, директор Государственного образовательного учреждения «Профессионально техническо - строительный лицей города Душанбе» Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Борбада, 42, Моб. тел.: (+992) 911-25-02-03, Эл. почта: ahmadsho1984@list.ru

Information about the author: Saidzoda Akhmadsho Rakhmatsho – PhD (Pedagogical Science), docent director of the State Educational Institution "Vocational Technical and Construction Lyceum of Dushanbe" Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Street, 42, Mobile phone: (+992) 911-25-02-03, Email: ahmadsho1984@list.ru

ТДУ: 372.853

ТАШАККУЛЁБИИ МАКТАББАЧАГОН ДАР ТАРБИЯИ ЭКОЛОГИЮ ФИЗИКӢ

Абдулахадзода Ҳ.А, Набиев Ҷ.Ғ.

МДТ «Коллеҷи оташнишонӣ-техникии ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ноҳияи Данғара»

Муҳофизат ва ғамхорӣ дар бораи табиат истифодаи оқилонаи он яке аз вазифаҳои асосӣ ва зарурияти ҳаётии ҳамаи одамони рӯйи замин гаштааст.

Эмомалӣ Раҳмон

Асри XXI асри таҳаввулоту илмӣ ва техникӣ буда, дар баробари дастовардҳо масъалаҳои экологӣ ва саломатии инсон низ шадид гардидаанд. Аз ин ҷост, ки тарбияи экологӣ ва физикӣ ҳамчун ду ҷузъи муҳими рушди шахсият дар муассисаҳои таълимӣ нақши калидӣ мебозад. Тавре ки А. Комениус таъкид мекунад: «Маориф бояд ба ҳаёт омода созад, на танҳо ба дониш» [Комениус, 1982]

Инчунин дар асри XXI масъалаи тарбияи насли ҷавон ба рӯҳияи ҳудогоҳии экологӣ ва тарзи ҳаёти солим яке аз самтҳои муҳимтарини илми педагогика ба ҳисоб меравад. Мактаб ҳамчун зинаи аввалини таҳсилот ва ташаккули ҷаҳонбинии шахсият, вазифадор аст, ки муҳити мусоид барои рушди ҳамзамони экологӣ ва ҷисмонӣ фароҳам оварад. Тавре ки муҳаққиқ А. Абдурахмонов қайд мекунад, “экология на танҳо илм, балки тарзи ҳаёти инсон аст, ки бояд аз овони кӯдакӣ ташаккул ёбад” (2. Абдурахмонов, 2019, саҳ. 15).

Мафҳум ва аҳамияти тарбияи экологӣ

Тарбияи экологӣ – ин раванди ташаккули ҷаҳонбинии экологии шахсият, ки ўро ба муносибати масъулоне ба муҳити атроф водор месозад. Бино ба андешаи муҳаққиқ Н. Назаров: «Муҳити зист мактаби зиндагӣ барои кӯдак аст» [Назаров, 2015].

Дар мактабҳо тавассути фанҳои табиатшиносӣ, биология, география ва ҷорабиниҳои амалии берунаи синфӣ донишҷӯён:

- Маълумот дар бораи муҳити зист ва қонунҳои он мегиранд;
- Одатҳои дурусти истифодаи захираҳои табииро меомӯзанд;
- Масъулияти шахсӣ ва ҷтимоиро барои ҳифзи табиат инкишоф медиҳанд.

Саломатӣ ва нерӯи ҷисмонӣ яке аз меъёрҳои асосии рушди маънавӣ ва ҷтимоии кӯдак мебошад. Машқҳои варзишӣ ва фаъолиятҳои ҷисмонӣ дар мактаб боиси:

- Қавӣ гардидани организми кӯдак;
- Пешгирии бемориҳои ғайриинфексионӣ;
- Инкишофи интизом, сабр ва рӯҳияи ҳамкорӣ мегарданд.

Ба гуфтаи П.Ф. Лесгафт: «Тарбияи ҷисмонӣ – ин на танҳо таҳкими мушакҳо, балки ташаккули инсон ҳамчун шахсият аст» [Лесгафт, 1970].

Ин раванд аз омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ оғоз ёфта, то таҷрибаҳои амалӣ, мисли нигоҳдории гулҳо, тозакунии ҳавлию боғҳо ва иштирок дар аксияҳои “Рӯзи сабз” идома меёбад. Тадқиқотҳои муосир нишон медиҳанд, ки тарбияи экологӣ бояд ба се зина тақия кунад: огоҳӣ, эҳсос ва амал [8. Ҷалилова, 2021, саҳ. 33].

Воҳидсозии тарбияи экологӣ ва физикӣ

Дар амалия, тарбияи экологӣ ва физикӣ метавонад ҳамзамон пеш бурда шавад. Масалан:

- Сайру гаштҳо дар кӯҳҳо ва боғҳо, ки ҳам машқҳои ҷисмонӣ ва ҳам омӯзиши табиатро фаро мегиранд;
- Аксияҳои «Рӯзи сабз» – тозакунии ҳудуди мактаб ва варзиш дар ҳавои кушод;
- Бозиҳои варзишӣ бо мавзӯҳои экологӣ, ки дар кӯдакон ҳисси масъулият ва шавқу завқи ҳифзи муҳитро ташаккул медиҳанд.

ЮНЕСКО низ дар гузориши соли 2022 зикр мекунад, ки “омӯзиши устувори экологӣ бояд бо фаъолияти амалӣ ва ҳаракатҳои ҷисмонӣ ҳамроҳанг бошад” [17. UNESCO, 2022, саҳ. 94].

Тарбияи ҷисмонӣ ва экологӣ танҳо ба бадан ва дониш таъсир намерасонад, балки арзишҳои ахлоқӣ низ ташаккул меёбанд. Ба гуфтаи П. Раҳимзода, “варзиш дар муҳити табиӣ ҳисси масъулият, дӯстӣ ва эҳтиром ба дигаронро ба вуҷуд меорад” [22. Раҳимзода, 2019, саҳ. 70].

Ба гуфтаи ЮНЕСКО: «Тарбияи экология ва варзиш бояд ҳамбастагӣ дошта бошад, зеро солимии инсон ва муҳити зист ҷудонашавандаанд» [UNESCO, 2020 саҳ 86].

Машқҳои мунтазам дар мактабҳо ба ташаккули ирода, интизом ва ҳамкорӣ миёни хонандагон мусоидат мекунанд. Ба гуфтаи С. Саидов, “машқҳои субҳгоҳӣ ва варзиши мунтазам имкони коҳиши бемориҳои асаб ва фарбеҳиро фароҳам меорад” [12. Саидов, 2022, саҳ. 28].

Нақши муаллим ва оила

Муаллимон ва волидон дар ташаккули экологӣ ва физикӣ вазифаи бузург доранд. Муаллим бо усулҳои инноватсионӣ муҳити омӯзиширо ҷолиб месозад, дар ҳоле ки оила фарзандро ба риояи қоидаҳои гигиена, варзиш ва муҳаббат ба табиат одат мекунад. Тавре ки В.А. Сухомлинский қайд кардааст: «Саломатии кӯдак — сарчашмаи хушбахтии падару модар ва муваффақияти мактаб аст» [Сухомлинский, 1981].

Дар шароити пешравии босуръати шумораи аҳоли ва истифодаи дастовардҳои калони илмӣ муҳофизати табиат ва тоза нигоҳ доштани он муҳимтарин зарурияти ҳаёти гардидааст.

Муассисаҳои таълимӣ бояд шароити амалӣ, аз ҷумла толори варзишӣ, боғҳои таълимӣ ва таҷҳизоти экологиро фароҳам оранд. Омӯзгорон метавонанд бо ҳамкориҳои волидон барномаҳои “Оилаи солим – муҳити солим” роҳандозӣ кунанд [19. Холиқов, 2020, сах. 62].

Дар ин бора Ҳукумати мамлакат ва идораҳои гуногуни он доир ба мубориза ба муқобили ифлос кардани атмосфера, об, ҳок ва оқилона кор фармудани корхонаҳои саноатӣ корҳои самарабахшро ба анҷом мерасонанд. Аз ҷумла ташкил намудани мамнӯъгоҳҳо, бунёд кардани ҷангалзорҳо, боғҳо, қабул кардани қарорҳои ҳукуматӣ оиди Соли оби тоза ва даҳсолаи истифодаи оқилонаи об дар саёраи Замин ва дигарҳо мисоли гуфтаҳои боло ба шумор мераванд.

Муаллимон дар ин раванд нақши роҳнамо ва ташаққули афкорро доранд. Тибқи гуфтаи З. Раҳмонов, “агар омӯзгор худаш намунаи муносибати дуруст ба табиат бошад, хонанда низ чунин ҳислатро аз худ мекунад” [18. Раҳмонов, 2017, сах. 56].

Оиди ин масъала омӯзгори фанни табиатшиносӣ дар ҳама ҳолатҳо ба бачагон таъкид мекунад, ки яке аз муҳимтарин вазифаҳои мо ин бо тамоми зебӣ ва гуногун будани табиаташон нигоҳ доштан ва муҳофизат намудан ва барои ба ояндагон хизмат кардани Замин мебошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон барои муҳофизати табиат, олами наботот ва ҳайвонот, захираҳои минералии он ҳамаи чораҳои имконпазирро дида истодааст. Вале мо дар сайёра якҷоя танҳо нестем ва муҳофизат намудани табиат ҷидду ҷаҳди ҳамаи одамони сокини қурраи заминро талаб мекунад. Қарохате, ки ба табиати як қитъа расонида мешавад, алалхусус агар ин қарохат дидаю доништа бадқасдона, бар зарари одамон расонида шуда бошад, дар дигар қитъа беасар намеронад. Бинобар ин муҳофизат кардани табиат кори умумӣ аст. Он ҷидду ҷаҳди тамоми инсониятро талаб менамояд.

Аз ин рӯ дар ҳар як шаҳрвандӣ мамлакати мо ҳисси ҷавобгариро барои тақдири табиат аз бачагӣ тарбия кардан даркор аст. Бесабаб нест, ки яке аз мақсадҳои маориф, ки асосҳои қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи маориф пешбинӣ кардааст, эҳтиёт ва муҳофизат кардани табиат мебошад. Ҳамин тариқ, тарғиби донишҳо дар бораи табиат, муҳофизати он дар бачаҳо, инкишоф додани ҳисси муҳаббат ва муносибати ғамхорона ба он вазифаи муҳими муаллим ба шумор меравад.

Дар ин бобат муаллими физика дар дарсҳои худ бисёр корхоро ба сомон расонида метавонад. Барномаи таълимӣ бошад, имконияти фаровон медиҳад, ки асосҳои илмии корҳо доир ба муҳофизати табиат ва истифодаи оқилонаи захираҳои он ошкор карда шавад. Дар тавзеҳоти барномаи таълимӣ гуфта шудааст: проблемаи муҳофизати муҳити атроф ҳамчун яке аз ҷиҳатҳои тарбияи экологӣ ва таълимӣ палатехникӣ дар курси физика ҳангоми омӯзиши ҳодисаҳои ҳароратӣ, электромагнитӣ, электрикони мамлакат, энергетикаи ядрӣ, прогресси илмӣ -техникӣ муоина карда мешавад.

Тарбияи физикӣ қисми ҷудонашавандаи рушди ҷисмонӣ ва рӯҳонии кӯдак мебошад. Ба гуфтаи Н. Раҳимов, “инсоне, ки ҷисман солим аст, қобилияти фикрронӣ ва фаъолияти зеҳниаш низ беҳтар аст” [22. Раҳимов, 2020, сах. 41].

Муаллим ин нишондодро дар дарсҳои худ ба тариқи зерин истифода мекунад. Дар синф ҳангоми омӯзонидани масъалаи се ҳолати модда ба талабагон мефаҳмонад, ки об дар табиат мунтазам дар гардиш аст. Дар ҳар гуна ҳарорат, дар ҳар гуна вақти сол аз қабати болоии замин, ҳавзҳо баргҳои растаниҳо ва ғайра намӣ бухор мешавад ва

атмосфера бо бухори об пурра мегардад, ки дар қабатҳои болоӣ хунокии он компенсатсия шуда, абрҳоро ба вучуд меоваранд, дар намуди борон, шабнам, барф, жола, қиров ба замин меборанд. Дар ҳар як маҳал байни миқдори оби бухоршуда ва оби дар атмосфера будагӣ ҳолати мувозинат барқарор мегардад. Ба чунин ҳолати мувозинат одамон, ҳайвонот, паррандаҳо, растаниҳо мутобиқ мешаванд ва одат мекунанд.

Бо техникаи пуриктидори имрӯза дарахтони бешаро бурида ботлоқзорҳоро хушк, ҳавзҳоро нобуд карда, одам метавонад ин мувозинатро ба осонӣ вайрон кунад. Дар натиҷа ҳолати мувозинати нав ба вучуд меояд, ки он барои бошандагони маҳалли мазкур ғайриодатӣ мешавад ва табиати бой дар муддати кӯтоҳ хароб мегардад. Бинобар ин ба табиат мудохила намуда, оқибатҳои дигаргуниро аниқ доништан ва ҷораҳои муҳофизати онро пешбинӣ кардан даркор аст.

Дар дарс бахшида ба омӯзиши зарфҳои пайваста ба бачаҳо дар бораи он нақл карда мешавад, ки сохти низоми хушккунӣ ва обёрӣ ба принципи зарфҳои пайваста асос ёфтааст. Барои обёрии заминҳо оби ҷохҳо ва ҷохҳои артезионӣ, оби дарёю кӯлҳо, обҳои барфу борон, ки дар дорғотҳо ҷаъм шудаанд, истифода мешаванд. Обанборҳо бояд аз майдонҳои обёрӣ болотар бошанд. Об аз ҷойи баланд ба ҷои хеле паст бо каналҳои асосӣ ва тақсимшаванда баъд аз ҷӯякҳои муваққатии обёрӣ ҷорӣ мешавад.

Тарбияи экологӣ маҷмӯи фаъолияти омӯзишию тарбиявист, ки ҳадафаш ба вучуд овардани муносибати масъулоне нисбат ба муҳити зист мебошад. Аз рӯи назари С. Каримова, “ҳар як кӯдак бояд омӯзад, ки табиат манбаи ҳаёт аст ва ҳифзи он вазифаи инсонист” [5. Каримова, 2018, сах. 22].

Барои заминҳои сернам ва ботлоқиро киштбоб кардан онҳоро меҳушконанд, ҷӯйҳои кушод мекобанд, ки ба онҳо об аз хок ба воситаи қубурҳои махсус гузошташуда ҷорӣ мешавад. Барои кишти сабзавот дар ҷӯйҳои пасти намдор ҷӯякҳои баланд мекананд. Оби зеризаминӣ аз онҳо ба ҷохҳои чуқур ҷорӣ мешавад, вале дар ҷӯякҳо ба туфайли ин барои инкишофи растани шароити мусоид ба вучуд меояд.

Ҳангоми муоинаи масъалаи мавҷудияти атмосфераи Замин дар бораи мубориза ба муқобили ифлоскунии атмосфера, ки он асосан дар натиҷаи аз тарафи корхонаҳои sanoatӣ ба он партофтани партовҳои истеҳсолот рӯй медиҳанд, нақл мекунем. Дар даҳсолаи охирин ҳаҷми чунин партовҳо хеле афзуд, дар натиҷа миқдори гази карбонат дар атмосфера зиёд шуд, ки ин ниҳоят заминро ба гармхона табдил медиҳад, яъне харорати сайёраи моро зиёд карда боиси об шудани пирахҳо ва дигар оқибатҳои номатлуб мегардад.

Дар ҷумҳурии мо ба муқобили ифлос кардани ҳаво ҷораҳои муҳим меандешанд, газҳои дудӣ кашида мешаванд, сӯзишвории натиҷабахштар истифода мешавад, ККФ-и дастгоҳҳои хароратӣ зиёд карда мешавад, технологияи коркарди якҷояи ашёи хом васеъ ҷорӣ карда мешавад, дудкашҳои баланд (аз 28 то 60 метр) истифода бурда мешавад ва ғайраҳо.

Дар сӯҳбат дар бораи ҳаракатдиҳандаҳои бодӣ ба бачаҳо ин фақат дар хусуси истифодаи бод ба мақсадҳои истеҳсоли, балки дар бораи ҳолатҳои табиӣ нақл мекунем, ки боиси борон, тӯфон, гармсел мегардад. Гармсел заминро хушк, гандумро месӯзонад, тӯфон қабати ҳосилдеҳии заминро рӯфта меравад, сатҳи замини ҳосилхезро бо қум мепӯшонад. Дар Ҷумҳурии мо барои баргараф намудани чунин офатҳо корҳои зиёде бурда мешавад, маҳалҳои кушод бо минтақаҳои муҳофизати ҷангал пӯшонида мешавад, ки онҳо ҳавои мутаҳаррикро бозмедоранд. Таъкид менамоем, ки ҷангал дӯсти сабзи мост, боигарии мо, онро эҳтиёт кардан муҳим.

Дар синфи VII ҳангоми омӯхтани гармигузаронӣ ба мактаббачаҳо мефаҳмонем, ки барф махсусан барфи ковок бисёр ҳаво дорад, ки он гармиро бад мегузаронад, бинобар ин барои дар зимистон нигоҳ доштани кишт дарахтони мевадор, буттазор, киштзори буттаҳои мевадор барфро тӯда карда нигоҳ медоранд. Таҷрибаи деҳқонон нишон медиҳад, ки усулҳои хеле самарабахши барфнигоҳдорӣ инҳоянд: ташкил кардани минтақаҳои муҳофизати ҷангал, ҷо ба ҷо намудани тахтаҳо ҳангоми коркарди замин бидуни усули рӯгардонкунӣ, нигоҳ доштани анборҳо, муҳофизати фишангӣ (кишти дусекатори растаниҳои баландпоя ҷуворимака, офтобпараст ва ғайра дар замини бӯғдорӣ барои кишти зироати тирамоҳӣ). Барои аз сармо муҳофизат кардани боғҳо ба таги дарахтони мевадор барф ҷаъм мекунад.

Ба дарс бахшида ба муоинаи конвексия дар табиат ва тадбиқи он дар техника ба бачаҳо мегӯем, ки доир ба мавзӯҳои зерин маълумоти мухтасар тайёр кунанд: «Конвексия дар табиат», «Дарахтшинонӣ, ҷангал барои муҳофизати майдон ҷи гуна манфиат медиҳад?, барои тоза кардани газҳои ба атмосфера тавассути дудкашҳо баромада ҷи гуна чораҳо меандешанд?»

Ҳангоми омӯхтани масъалаи «Афканишот» ба талабагони синфи VIII аниқ менамоям, ки барои ҷӣ банди дарахтони мевадорро сафед кардан зарур аст (қабати сафедӣ дарахтонро аз сӯхтан муҳофизат намуда, афканишот ва фуру бурдани шуоҳои офтобро хеле суст мекунад).

Дар дарси бахшида ба омӯзиши бухор ва конденсатсия масъалаи зеринро ба талабагони синфи VIII баррасӣ мекунем: «Дар вақти хушкӣ ва гармсел барои аз нобудшавӣ муҳофизат намудани кишт намии заминро ҷӣ тавр нигоҳ доштан даркор?» талабагон бояд дар бораи кам шудани бухор аз ҳисоби ковоккунии замин бо роҳи сихмола ва сафолакшиканӣ, дар бораи кам шудани масоҳати сатҳи он бо роҳи ҳамворкунӣ, дар бораи тайёр кардани минтақаҳои муҳофизатии замин ва ғайра худашон нақл намоянд.

Дар бораи конденсатсия ҳикоя карда, ба талабагон дар хусуси дар рӯзҳои сармо дар боғот дуд кардан нақл мекунем, ки мақсадаш на фақат кам кардани гармибарории замин ва дарахтон аст. Барои аниқ кардани роли пурраи дудкунӣ, ба онҳо масъалаи зеринро матраҳ мекунем: «Чаро қабати болоии тӯдаи дудҳои ғафс аз ахлот, кӯҳнакола, поруи нам иборат бошад? Паҳоли хушкро сӯзонидан магар беҳтар нест?» (Хонандагонро ба чунин хулосабарорӣ тайёр кардан даркор аст: тӯдаи даргирифтаистода бояд муддати дароз дуд кунад, то ки пардаи ғафси дуд пайдо шавад, илова ба он беҳтар мебуд, агар энергияи сӯхтани сӯзишворӣ ба энергияи дохилии бухори об табдил ёбад, ки он ҳангоми конденсатсия дар пардаи ғафсии дуд миқдори зиёди гармиро чудо мекунад ва ҳарорати ҳавои боғотро дар муддати дудкунӣ мусбат нигоҳ медорад. Паҳоли хушк бошад, тез месӯзад, дар дуди он бухори об кам буда, таъсири муҳофизатиаи суст аст).

Баъди аз худ кардани мафҳуми гармии хоси бӯғҳосилшавӣ ва конденсатсия ба талабагон таҷрибаи чунин машғулиятро пешниҳод мекунем:

Чаро растаниҳои сабзавотӣ дар минтақаҳои ба кӯлу ҳавзҳо ва дарёчаҳо наздик назар ба майдонҳои аз зардобаҳо дур аз сармо кам осеб мебинад?

Барои аз сармо эмин доштани боғи сабзу хуррами мевадор дар 20 ҷой тӯдаи дудӣ ташкил карданд. Агар аз ҳар тӯда ба ҳисоби миёна 15л об бухор шуда бошад, ҳангоми конденсатсияи бӯғ дар боғ ҷӣ қадар гармӣ чудо мешавад?

Дар синфи VII ё IX дар бораи ҳаракатдиҳандаҳои дарунсӯз ва турбинаи бӯғӣ маълумот дода, ба бачаҳо инҳоро гуфтан зарур аст: дар мамлакати мо шумораи

ҳаракатдиҳандаҳои карбюраторӣ ва дизели дарунсӯз сол аз сол меафзояд, автомобили автобузҳо, мотосиклҳо, теплофозҳо ва теплоходҳо, тракторҳо ва комбайнҳо, самалётҳо зиёд мешаванд. Ин натиҷаи поёни таҳсини пешрафти имрӯзаи илми –техникист. Аммо дар чараёни кори ҳаракадиҳандаҳои дарунсӯз ба атмосфера миқдори ниҳояд зиёди газҳо ҷудо мешавад, ки онҳо муҳити атрофро ифлос мекунад.

Бинобар ин дар баробари инкшофи ин соҳаи истехсолот доир ба пешгирӣ намудани ифлосшавии ҳавзаи ҳавоӣ аз дуди онҳо чораҳо андешида мешавад: нақлиёти автомобилӣ ҳаракатдиҳандааш дарунсӯзро ба нақлиёти бо гази фишурдашуда коркунанда гузаронида истодаанд, электромобилҳои иқтисодӣ борбардориашон зиёд ва бидуни зарядкаи аккумулятор дуррудароз амалкунандаро кор карда истодаанд, тадбиқи трубинаҳои газӣ ба ҷои турбинаҳои бугӣ сар шуд, анбӯҳи дарахтони дастпарвар меафзояд, ки онҳо ба атмосфера оксиген медиҳанд ва бо ҳамин ба вайрон шудани мувозинати оксигену гази карбонат (компоненти асосии газҳои хориҷшаванда дар уқёнуси ҳавоӣ) монеъ мешаванд.

Ҳангоми бо электрикони ҷумҳурӣ шинос намудани хонандагон маълумот медиҳем, ки дар мо ба сохтани истгоҳҳои барқии обӣ диққати калон дода мешавад. Дар ҳамаи чунин стансияҳо дастгоҳҳои газу ҷангкашанда гузошта шудаанд. Дар бораи НОБ сухан ронда, қайд менамоем, ки сарбандҳои азими истгоҳҳои барқии обӣ дарёҳои пуриқтидорро нигоҳ медоранд ва баҳрҳои сунъиро ташкил медиҳанд. Дар ин вақт афзудани сатҳи об боиси зиёд шудани намии ҳаво, мулоим шудани иқлим мегардад. Аммо барои он, ки сохтмони НОБ дигар шароити олами ҳайвонотро бад накунад, ба олимони лозим аст, ки чораҳои сусткунанда ва ё мувозинаткунандаи раванди табииро андешанд.

Татбиқи энергияи ядроро муоина намуда омӯзгор дар бораи он нақл карданро вазифаи худ меҳисобад ва дар зимни он қайд менамояд, ки ғавран барҳам додани таҳдиди ҷанги ядрӣ, барои бас кардани мусаллаҳшавӣ, манъ намудани тамоми озмоишҳои аслиҳои ядрӣ ба манфиати тамоми инсоният буда, он баҳри нигоҳдории сулҳ дар рӯи Замин нигаронида шудааст.

Яке аз самтҳои нав дар педагогикаи муосир ҳамгироии ду соҳаи мазкур мебошад. Ба андешаи М. Ҷӯраева, “интиҳоби усулҳое, ки фаъолиятҳои варзиширо бо ҳифзи муҳити зист мепайванданд, метавонад натиҷаи беҳтар диҳад” [13. Ҷӯраева, 2021, саҳ. 47].

Тарбияи экологӣ ва физикӣ ду ҷузъи муҳими ташаккули шахсияти хонандагон мебошанд. Онҳо на танҳо саломатӣ ва масъулияти иҷтимоиро таъмин мекунад, балки ҷаҳонбинии солим ва муносибати оқилонаро ба табиат ташаккул медиҳанд. Агар мактаб, оила ва ҷомеа дар якҷоягӣ амал кунанд, метавон насли оғоҳ, солим ва масъулиятшиносро барои ояндаи кишвар омода сохт.

АДАБИЁТ

1. Назаров Н. (2015). Экология и образование. Душанбе: Ирфон.
2. Абдурахмонов, А. (2019). Асосҳои тарбияи экологӣ дар мактаб. Душанбе: Маориф.
3. Саидов М. (2019). Педагогикаи умумӣ. Душанбе: Дониш.
4. Сухомлинский В.А. (1981). Сердце отдаю детям. Москва: Педагогика.
5. Каримова, С. (2018). Муҳити зист ва саломатии кӯдакон. Душанбе: Ориёнпринт.
6. Макаренко А.С. (1988). Книга для родителей. Москва: Просвещение.
7. Лесгафт П.Ф. (1970). Руководство по физическому воспитанию. Ленинград.
8. Чалилова, М. (2021). Педагогикаи муосир ва тарбияи эколого-физикӣ. Душанбе: ДМТ.
9. Раҳимов, Н. (2020). Фаъолияти ҷисмонӣ ва ташаккули шахсият. Хучанд: Дониш.
10. Каюмов Ш. (2017). Тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таълимӣ. Душанбе.
11. Гурвич М. (2006). Экологическое воспитание школьников. Москва: Академия.

12. Саидов, С. (2022). Саломатии мактаббачагон ва варзиши мунтазам. Душанбе: Истеъдод.
13. Чӯраева, М. (2021). Ҳамгироии тарбияи ҷисмонӣ ва экологӣ дар муассисаҳои таълимӣ. Душанбе: ДМТ.
14. Холназаров, С. Совершенствование экологического образования - требование времени / С. Холназаров. -М., 2011. -78с.
15. Программа действий. Повестка для 21 века. Информационный обзор №4 // Международная конференция по образованию. Рио-де-Жанейро, 1997.
16. Барышникова, Г.Б. Познавательная и практическая деятельность в природе, как фактор формирования личности младшего школьника: дис. ... канд. пед. наук / Г.Б. Барышникова. -М., 1997. -194 с.
17. ЮНЕСКО. (2022). Education for Sustainable Development: Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing.
18. Раҳмонов, З. (2017). Омӯзгори асри XXI ва нақши ӯ дар ташаккули ҷаҳонбинӣ. Душанбе: Маориф.
19. Холиқов, Б. (2020). Тарбияи оилавӣ ва муҳити солим. Душанбе: Дониш.
20. Медведев, В.И. Экологическое сознание: Учебное пособие // В.И. Медведев, А.А. Алдашева. – М.: Логос, 2005. – 375 с.
21. Моисеев, Н.Н. Экология и образование / Н.Н. Моисеев. – М.: ЮНИСАМ, 1996. - 192с.
22. Раҳимзода, П. (2019). Психологияи кӯдак ва муҳити иҷтимоӣ. Душанбе: Истиқбол.

Адабиёти англисӣ (илмӣ ва байналмилалӣ)

1. UNESCO (2020). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO.
 2. WHO (2018). Physical activity factsheets for the 28 European Union Member States of the WHO European Region. Geneva: WHO.
 3. Tilbury, D. (2011). Education for Sustainable Development: An Expert Review of Processes and Learning. Paris: UNESCO.
 4. Chawla, L. (2009). Growing up green: Becoming an agent of care for the natural world. The Journal of Developmental Processes.
 5. Kirk, D. (2010). Physical Education Futures. Routledge.
- Мақолаҳои илмӣ (барои иқтибос)**
1. Бобоев А. (2021). «Нақши варзиш дар ташаккули шахсияти хонандагон». Маҷаллаи илмҳои иҷтимоӣ ва педагогика. Душанбе.
 2. Rahmonov, T. (2020). Ecological Education in the Context of Modern School Development. Central Asian Journal of Education.
 3. Griggs, G. (2012). An introduction to primary physical education. Routledge.

МАНБАЪҲО

1. Комениус Я.А. (1982). Избранные педагогические сочинения. Москва: Педагогика.
2. Лесгафт П.Ф. (1970). Руководство по физическому воспитанию. Ленинград.
3. Назаров Н. (2015). Экология и образование. Душанбе: Ирфон.
4. Сухомлинский В.А. (1981). Сердце отдаю детям. Москва: Педагогика.
5. UNESCO (2020). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO.

МАСЪАЛАҲОИ МУҲОФИЗАТИ ТАБИАТ ВА БАЛАНД БАРДОШТАНИ МАЪРИФАТИ ЭКОЛОГИИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСҲОИ ФИЗИКА

Дар шароити пешрафти босуръати техника ва технология, зиёдшавии босуръати шумораи аҳолии муҳофизати табиат ва тоза нигоҳ доштани он муҳимтарин зарурияти ҳаёти гардидааст. Аз ҳамин лиҳоз ҳам ба омӯзгорони фанҳои табиатшиносии аз ҷумла омӯзгорони фанни физика зарур аст, ки ҳангоми гузаронидани дарсҳои худ ба баҷагон таъкид кардан лозим, ки нигоҳ доштани табиат ва ҳифзи он яке аз вазифаҳои асосии онҳо ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: атмосфера, сайёраҳо, захираҳо, зарраҳо, экология, НБА, ифлосшавӣ, муҳит.

ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ПОВЫШЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ФИЗИКИ

Защита природы и охрана окружающей среды, использование природных ресурсов является основной задачей всего человечества, на планете Земля. В условиях развития промышленности и увеличения населения на Земле разумное производство для потребления и применения научных достижений в области химической технологии, применение научных достижений в области атомной и ядерной физики и др. является жизненно важным для человечества. Именно поэтому в статье рассматривается повышение экологической культуры школьников в процессе изучения предмета физика.

Ключевые слова: атмосфера, планеты, запасы, частицы, экология, АЭС, загрязнение, среда.

ENVIRONMENTAL PROBLEMS AND IMPROVEMENT ECOLOGICAL CULTURE OF SCHOOLCHILDREN IN PHYSICS LESSONS

The protection of nature and the protection of the environment, and the use of natural resources is the main task of all mankind, on planet earth. Under the conditions of the development of industry and the increase in the population on earth, reasonable production for consumption and the application of scientific achievements in the field of chemical technology, the application of scientific achievements in the field of atomic and nuclear physics, etc. Is vital for mankind. It is for this reason that the states consider the extension of the ecological culture of schoolchildren in the course of the study of the subject of physics.

Keywords: Atmosphere, of the planet, reserves, particles, ecology, AE With contamination, environment

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдулахадзода Хусноро Абдулахад – подполковники хизмати дохилӣ, сардори кафедраи фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ, риёзӣ ва муҳандисӣ-техникии МДТ “Коллеҷи оташнишонӣ-техникии ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ноҳияи Данғара” Суроға: 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н.Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: (+992) 904-50-01-24. E-mail: husnoroturaeva@mail.ru

Набиев Ҷурабек Ганиевич – номзоди илмҳои педагогӣ. И.в. дотсенти кафедраи физика ва география, Донишгоҳи давлатии Данғара. Суроға: 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: (+992) 553-55-57-65. E-mail: Nabiev-J@mail.ru.

Сведения об авторах: Абдулахадзода Хусноро Абдулахад-подполковник внутренней службы, начальник кафедры естественных, точных, математических и инженерно-технических наук ГОУ “Пожарно-технический колледж МВД Республики Таджикистан Дангаринского района”. Адрес: 734065, Республика Таджикистан, р.Дангара, Центральный улица 25 Телефон: (+992) 904-50-01-24. E-mail: husnoroturaeva@mail.ru

Набиев Джурабек Ганиевич-кандидат педагогических наук, и.о. дотсент кафедры физики и географии Дангаринский Государственный Университет. Адрес: 734065, Республика Таджикистан, р.Дангара, Центральный улица 25 Телефон: (+992) 553-55-57-65. E-mail: Nabiev-J@mail.ru

Information about the authors: Abdulahadoda Husnoro Abdulahad-lieutenant Colonel of the Internal Service, Head of the Department of natural, exact, mathematical, and technical engineering sciences of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan in the Dangara district Address; 734065, Republic of Tajikistan, in the Dangara district, Central street 25 Telefon: (+992) 904-50-01-24. E-mail: husnoroturaeva@mail.ru

Nabiev Jurabek Ganievich-Candidate of pedagogical sciences, Associate professor of the Department of physics and geography Dangara State University Address; 734065, Republic of Tajikistan, in the Dangara district, Central street 25 Telefon: (+992) 553-55-57-65. E-mail: Nabiev-J@mail.ru

УДК: 372.881.116.11

ОСОБЕННОСТИ НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ (НПОО РЯ) В МЕДИЦИНСКИХ КОЛЛЕДЖАХ

Мухторзода И. Х.

Медицинский колледж имени Ю. Б. Исхаки

В медицинском колледже Республики Таджикистан создана эффективная культурно-образовательная среда, способная оказывать положительное влияние на основные характеристики непрерывного профессионального обучения, направленного на совершенствование знаний таджикских медиков русского языка. Именно в процессе

обучения в колледже студенты получают необходимые языковые знания, навыки, умения, которые им будут необходимы для профессионального роста.

К задачам таких учебных заведений относят формирование компетенций, необходимых для развития коммуникативных способностей в период после окончания профессионального колледжа.

Рассматривая проблему языковых компетенций нужно указать, что сегодня медицинская академическая среда активно развивается и приобретает новые качества. По мнению таких учёных, как Е.В. Лопанова, А.И. Артюхина и др., в современном медицинском образовании всё отчётливее стали проявляться конкурирующие концепции, способствующие производству образованности.

Для современного медицинского колледжа характерны такие процессы, как обновление программ, стандартов, использование высокотехнологичного оборудования для организации учебных занятий, инновационных форм, средств профессионального обучения.

Все происходящие изменения имеют социальный характер. Ведь качество профессионального медицинского образования, а также образования в целом, определяется тем, насколько его содержание обеспечивает выполнение социального заказа. Кроме того, социальная значимость профессиональной медицинской подготовки заключается в требованиях общества, предъявляемых к медицинскому работнику, решающего профессиональные задачи в той области, в которой он будет работать.

В новом, 21 веке, медицинские науки, практики стали быстро развиваться, беря за основу передовые технологии и знания. Отмечается, что за последние десятилетия существенно расширилось понимание природы заболеваний, их пато (морфо)-генезис. Появились эффективные технологии, методы диагностики болезней и способы их лечения. Постоянно разрабатываются лекарственные средства, с минимальным набором побочных действий и максимальной эффективностью. За последние два десятилетия в мире появилось более 1 тысячи препаратов. В том числе фармакологические средства генной терапии, транспортирования лекарственных препаратов и др. [3, с. 12-14].

Происходящие изменения в мировой медицине не обошли стороной и культурно-образовательную среду профессиональных медицинских колледжей Таджикистана. Перед учреждениями данного назначения стоит важная задача подготовки квалифицированных специалистов, способных работать в современных условиях. Медики нового поколения должны уверенно владеть инновационными технологиями, используемыми в медицине, методами, стратегиями терапии, свободно разбираться в фармакологических препаратах.

Среди главных характеристик культурно-образовательной среды, сформировавшейся в таджикском медицинском колледже, относят информатизацию, без которой уже не мыслимы медицинские практики, основанные на инновациях. Стоит выделить и пролонгированность медицинского образования, дающего возможность совершенствовать профессиональное мастерство в течение всего периода работы специалиста в медицинском учреждении.

Коллеги-медики из Таджикистана активно внедряют в свою деятельность информационные технологии. Сегодня уже переведено в электронный формат большой объём различной документации и литературы, начиная от административных документов и заканчивая учебными пособиями.

Культурно-образовательная среда оказывает на личность студентов различное действие: развивающее, мотивирующее, учебное и т.п. Автор данной работы

организовал опрос студентов и преподавательского состава медицинских колледжей и пришёл к выводу, что культурно-образовательная среда в этих учреждениях демонстрирует хорошие показатели. Оценка производилась по нескольким критериям и выявила [3, с. 9-15]:

1. Детальный анализ образовательных программ указывает на студентоцентрированную направленность специальной профессиональной образовательной подготовки студентов медицинских колледжей, частью которой является формирование предметно-профессиональных, социально-культурных умений, навыков.

2. Во многих ведущих медицинских колледжах организована психолого-педагогическая служба, оказывающая помощь студентам.

3. Во всех образовательных учреждениях данной направленности имеются целевые студенческие объединения: студсоветы, клубы, научные сообщества, спортивные секции, организации внеучебной деятельности различного направления.

4. Программы обучения студентов-медиков предусматривают использование современных интерактивных методов, форм обучения.

5. Внутреннее пространство образовательных учреждений оборудовано телекоммуникационными системами, информационными учебными веб-порталами, электронными библиотеками и другими ресурсами, позволяющими учащейся молодёжи активно развивать личностные качества.

6. По оценкам студентов, преподавательского состава, в медицинском колледже благоприятный психологический климат с интеллектуально-творческим типом отношений.

Факты, приведённые выше, свидетельствуют о значительном развивающем, моделирующем и формирующем эффекте культурно-образовательной среды медицинского образования в Таджикистане.

В научно-педагогической литературе много внимания уделяется исследованию взаимосвязи составных частей культурно-образовательной среды медицинского колледжа. Своё внимание в этом вопросе мы акцентировали на её субъективных элементах, выделив культурно-образовательную [4, с. 8-13]:

- микросреду (пространство, которое формирует вокруг себя студент, преподаватель, занятый процессом образовательной деятельности);

- мезосреду (объединяет малые социальные группы. Например, студентов курса, научного или спортивного общества и т.п.);

- макросреду (её субъектами являются все сотрудники и студенты медицинского колледжа);

- мегасреду (термин введён В.А. Бурдуковской. Под ним понимают социальное и культурное пространство, в котором находятся студенты и преподаватели вне учебного учреждения, оказывающее влияние на образовательную среду колледжа.

Культурно-образовательная среда колледжа медицинского направления в Республике Таджикистан состоит из нескольких взаимосвязанных компонентов: административного, образовательного, социально-культурного. В свою очередь, каждый такой компонент объединяет следующие направления: организационное, материально-техническое, предметное, технологическое, коммуникационное, ресурсно-информационное.

Новое время требует трансформации культурно-образовательной среды учреждения профессионального медицинского образования в аксеосреду. Этот процесс

активизирует совершенствование её образовательного потенциала, позволит выпускать из медицинского колледжа специалистов высокого профессионального уровня. Акмеологичность способствует целенаправленному развитию следующих характеристик культурно-образовательной среды:

- гибкость, способность меняться в зависимости от поставленных целей и задач;
- системный подход к акмеориентированному проектированию, коррекции среды, в котором находятся преподаватели медицинского колледжа;
- возможность влияние студентов на перепроектирование культурно-образовательной среды. Студенты могут выбирать отдельные элементы макросреды, формировать микросреду в зависимости от поставленных задач и индивидуального образовательного маршрута;
- максимальная открытость субъектов образовательной деятельности к образовательным и воспитательным процессам, их интегрированность в культурно-образовательную среду;
- ориентация, студентоцентрированность отдельных элементов современной культурно-образовательной среды колледжа медицинского направления;
- эффективный потенциал среды, направленный на мотивацию и развитие личности студентов;
- открытость культурно-образовательной среды современным инновациям и педагогическим технологиям.

Нами была предпринята попытка разработать систему, обеспечивающую непрерывность профессионально-коммуникативного обучения медицинских работников Республики Таджикистан, способствующая полноценному владению русским языком, необходимым для профессионального общения с зарубежными коллегами и дальнейшего профессионального роста. Методисты, преподаватели медицинских колледжей и других учебных заведений используют акмеологию, как инструментарий, определяющий качества специалиста, отталкиваясь от которых можно совершенствовать свой профессиональное мастерство.

Основными направлениями акмеологии являются акмеграфическое описание личности, находящейся в процессе профессионального роста, создание моделей профессиональной деятельности, компетенций и профессионализма, на основе которых будут строиться программы обучения специалистов.

К особенностям акмеологической модели относят её эталонность и высокопродуктивность, относительно определённой сферы деятельности, развития специалиста, обеспечивающие ему максимальное профессиональное мастерство [1, с. 7-15].

Проектируя личный образовательный маршрут, можно добиться высокого уровня профессионализма и коммуникативного развития таджикского медика. Индивидуальный маршрут рекомендуется подкреплять «маршрутной картой», представляющей собой специфичную профессионально-коммуникативную акмеограмму медицинского работника. В данном случае, акмеограмма представляет собой специальную систему отдельных характеристик личностных качеств, знаний, умений, навыков, необходимых для совершенствования профессионального мастерства.

Таким образом, под акмеограммой специалиста-медика мы понимаем объём его языковых и речевых знаний, навыков, коммуникативных способностей, личностных качеств, необходимых для уверенного роста профессиональных компетенций общения на русском языке (иностранном языке).

С помощью профессионально-коммуникативной акмеограммы можно точно определить целевую направленность непрерывного профессионального обучения таджикских медицинских работников русскому языку.

Стоит понимать, что процесс непрерывного профессионально-коммуникативного развития любого специалиста, в том числе и медика, достаточно сложный и длительный. Поэтому для повышения его эффективности разрабатывают не общую акмеограмму, а целую систему акмеограмм, дающую возможность отслеживать развитие специалиста в динамике, оценивать целевые ориентиры профессионального роста и их изменения [1, с. 7-11].

Акмеограммы составляются в различных вариантах, в зависимости от этапа НПОО РЯ медицинских работников Республики Таджикистан. К таким этапам относят пердколледжевый, непосредственно колледжевый, а также следующий, послеколледжевый.

При составлении акмеограммы нужно выделять её общую, неизменяемую часть, объединяющую основные компетенции, необходимые для личностного роста медика, а также специальную часть, относящуюся к вариативным компетенциям.

Вариативная часть имеет свои особенности в каждой акмеограмме. К ним относят компетенции, имеющие непосредственную связь с определённым этапом профессионально-коммуникативного роста медицинского работника. Успешное продвижение обучающегося по лингвообразовательной траектории обеспечивается достижением максимально возможного уровня профессионально-коммуникативного развития на каждом его этапе.

Ниже мы рассмотрим элементы акмеограммы, относящиеся к вариативным компетенциям.

Данный компонент состоит из нескольких блоков. В первый из них входят знания биоэтических ценностей, комплекс правил, норм организации корпоративного взаимодействия, а также умение выстраивать эффективные коммуникативные контакты, опорой которых являются обозначенные ценности и нормы. Второй блок объединил способности специалиста-медика общаться с пациентами, их родственниками. Для третьего блока характерны умения врача общаться с коллегами [1, с. 22-30]:

- по профессии;
- с медицинскими сёстрами и другими представителями младшего медперсонала;
- с представителями государственных, частных медицинских учреждений;
- с иностранными коллегами.

Четвёртый блок формируется из умений общения с «внесистемными» представителями общественности. Например, с информационными организациями, представителями общественности, бизнесменами, просветительскими организациями. Умения врача работать со специальной медицинской документацией составляют пятый блок. Умения, необходимые для работы с медицинской литературой составляют шестой блок. Пространство седьмого блока сформировано умениями ИКТ, способствующими профессиональному общению.

В акмеограмме студента таджикского медицинского колледжа имеется специальный компонент, объединяющий комплекс различных умений общения: учебно-научного и учебно-административного. Первый блок этого компонента состоит из умений студента слушать лектора и конспектировать лекции. Кроме того, он включает навыки работы с учебной литературой и умения пользоваться устной учебно-научной коммуникацией. Компонентами второго блока являются правила академической

коммуникации, умения пользоваться их нормами в общении с преподавательским составом, сотрудниками медицинского колледжа, студентами [1, с. 5-11].

Вышеописанный специальный компонент акмеограммы может иметь различные варианты, находящиеся в зависимости от лингвообразовательных потребностей медицинского работника.

В инвариантную часть акмеограммы входят личностные качества, свойства личности, играющие важную роль в личностном росте специалиста-медика. В связи с этим, И.И. Цыркун указал на отдельную группу «акмеологических» умений, состоящую из критического, оригинального мышления, адаптивности, креативности, спонтанности действий, творческой рефлексии. Другой учёный, А.А. Деркач в свою акмеограмму психолога-практика включил своеобразные инварианты, к которым отнёс открытость для обучения, построение технологий социально-психологической работы, её эффективных моделей, алгоритмов на основе интегрированного подхода, способность к рефлексии, адекватной самооценке, гибкость в принятии решений.

В свою очередь, мы отмечаем, что инвариативная составляющая акмеограмм медицинских работников таджикских учреждений способствует формированию основных компетенций, необходимых для развития самостоятельной познавательной деятельности, познавательных способностей, направленных на саморазвитие.

Т.М. Балыхина даёт разъяснение термину «способность учиться», понимая под ним комплекс качеств личности, позволяющих принимать участие в различных видах деятельности и включать новую информацию в систему уже имеющихся знаний, а также способность использовать эти знания, новые возможности в процессе обучения, умение определять цели учебного процесса и организовывать свою образовательную работу.

Выпускник медицинского колледжа должен обладать набором обязательных культурных компетенций, к которым относят *способности к самообразованию, самонаправляемому обучению*. Данное положение обосновано в основных образовательных программах (ООП), реализуемых в профессиональных медицинских колледжах РТ. Это обстоятельство указывает на особое внимание всего педагогического сообщества учебных заведений к формированию у студентов указанных способностей.

Одними из важных составляющих вышеуказанных способностей являются компетенции самоорганизации, самоуправления, самостоятельной познавательной деятельности.

Сущность процесса рефлексии акмеологи определяют умением личности обращать внимание на свой внутренний мир и взаимодействовать с другими людьми, регулярной проверкой адекватности своей познавательной, развивающей деятельности, нацеленностью на саморазвитие.

Под рефлексией учебной деятельности, являющейся составной частью общей структуры рефлексии, понимается способность, готовность личности к адекватному анализу, оценке своей образовательной деятельности, на основе её соответствия поставленным целям и задачам. Важным периодом формирования и развития таких способностей становится время обучения в медицинском колледже. Преподаватель русского языка, как иностранного, в своей работе может использовать различные стратегии прямого или опосредованного формирования у студента способностей к рефлексии.

Стратегия первого типа (прямая) использует способы, рекомендуемые психологами, акмеологами, которые исследуют аутопсихологическую компетентность личности человека. Данная компетентность позволяет адекватно оценивать собственные

силы, свои слабые и сильные стороны, характер мышления, эмоциональное состояние и т.п. Кроме того, аутопсихологическая компетентность даёт возможность компенсировать недостатки своего характера. Для этого психологи и акмеологи создали набор специальных технологий форме различных тренингов и занятий, адаптированных для использования преподавателями русского языка в учебных заведениях.

Формирование опосредованной способности к рефлексии происходит при использовании следующей стратегии:

А) Создание необходимых условий.

Б) Использование способов обучения общению, развивающих профессионально-коммуникативные компетенции, рефлексивную деятельность.

Формирование рефлексивных способностей требует соблюдения следующих условий:

- формирование проблемы. Г.П. Щердовицкий объясняет это положение так: проблемы, предназначенные для решения, вопросы, требующие ответы, способствуют формированию рефлексивного мышления. Именно в процессе поиска верного решения, студенты учатся правильно давать оценку своим способностям, уровню знаний, успешности и готовности действовать в зависимости от ситуации;

- отказ от использования знаниецентристских моделей профессионально-коммуникативного общения (ПКО);

- отказ от «идеологии норм», своеобразного педагогического диктата, подчиняясь которому студент, выполняя определённую норму, становится «хорошим»;

- акцент ПКО на студенте, использование интериоризированных учебно-воспитательных задач, формирование чёткой образовательной цели, отсутствие которой рождает отсутствие воли, необходимой для решения проблемы (Л.В. Занков). В свою очередь, считаем нужным добавить, чужеродность цели формирует в сознании человека противодействие к поиску способов её достижения, участвовать в реализации поставленной цели.

Сегодня преподаватель РКИ (русского языка как иностранного) имеет в своём арсенале множество методик и технологий, позволяющих организовать эффективное обучение, развитие рефлексивных способностей студентов профессиональных медицинских колледжей Таджикистана. В их перечень входят, прежде всего, технологии работы в команде. Например, работа малых групп, выполнение проекта группой, коллективом, кейс-технологии и т.п. Работа, организованная таким образом, позволяет студентам адекватно оценивать свои действия и их результативность. В случае ошибки отдельного учащегося, его позицию скорректирует коллектив [20, с. 4-6].

Интересно сравнение, сделанное М.Н. Аплетаевым, указывающее на особенности разных типов социальных систем. Учёный взял за основу два типа таких систем: «цивилизация» и «муравейник». В первом случае система характеризуется, как способность людей рефлексировать над индивидуальным восприятием мира и картинами мира, сформировавшимися в сознании других. Характерно, что человек, находящийся в этой системе, является её составной частью. Кроме того, он выбирает стратегии действительности, рефлексирова над моделью мира и создаёт такие модели в отношении других участников системы. Таким образом, он берёт во внимание как свою, так и чужую рефлексия.

В практике работы с иностранными студентами медицинских факультетов в ПКО используются различные учебные, ролевые игры, развивающие рефлексия. Многие

исследователи отмечают, что в современном образовании наблюдается общая геймизация, то есть внедрение игровой составляющей в неигровой учебный контент.

Игра уже давно служит для организации процесса обучения, в том числе и иностранным языкам. Не исключение и учебные заведения, работающие в направлении профессионально-коммуникативной подготовки студентов таджикских учебных заведений. Но в настоящее время игровые формы обучения стали эффективным трендом, распространяющимся на систему образования в целом.

Сегодня в образовательных целях активно используются кейс-технологии, тренажёры, веб-квесты, игры дополненной реальности. Для использования в образовательных целях разрабатываются специальные игровые миры, среды. Как одну из форм контролирующей педагогической игры можно рассматривать симуляционные технологии, которые используются в медицинских колледжах РТ во время экзаменов. Л.В. Панова в своей диссертационной работе детально разобрала направления формирования рефлексии у студентов во время игровой учебной деятельности. Данная работа предполагает использование индивидуальной и групповой игровые рефлексии, создание диалоговых ситуаций, которые могут быть успешно задействованы на занятиях со студентами-медиками преподавателями РКИ.

Выбор технологии контроля и оценки относится к важным задачам, направленным на формирование способностей современных студентов к рефлексии. Как вариант, для формирования данных способностей можно использовать инновационную технологию кейс-контроля. Перед студентами ставятся различные проблемные задачи в форме кейс-измерителей, в которых уже обозначены объекты контроля. Кейс-контроль не даёт однозначного ответа. Поэтому из нескольких вариантов предлагаемых решений необходимо выбрать наиболее эффективное.

В литературе 21 века под креативностью понимается способность личности к созиданию и творчеству, производству новых проектов, технологий, идей, методик. Когда мы говорим о креативном человеке, то подразумеваем, что он способен видеть проблему, формулировать её суть, генерировать решения в форме типичных и не типичных вариантов, выстраивать логичные гипотезы ответов на возникающие вопросы, классифицировать их и отсеивать наиболее невероятные.

Составляющими креативности, по мнению Р. Стернберга, являются [1, с. 7-8]:

- интеллектуальные способности. Учёный выделил среди них способность к синтезу, аналитические способности, способности практической контекстуализации. Всё это необходимо, по мнению Р. Стернберга, чтобы убедить других людей в правильности своих выводов.

Как известно, новое часто встречает на своём пути сопротивление. Креативный человек умеет находить выход из тупиковых ситуаций, настоять на своём и двигаться вперёд, реализуя свои, может быть, непопулярные пока ещё, идеи. Креативность по Р. Стернбергу оценивается следующими критериями:

- знанием. Чтобы внести изменения в объект, необходимо знать его характеристики, сущность, функционал и потенциальные возможности;
- стилем мышления, то есть основным способом реализации личных идей;
- мотивацией, отсутствие которой не даст личности производить эффективные действия над объектом;
- средой. Для полного раскрытия креативных способностей необходима поддержка извне. Если человек обладает вышеперечисленными способностями, он не сможет раскрыть их, находясь в подавляющей инициативу среде.

Креативные действия можно разделить на типы, согласно предложенной Р. Стернбергом классификации [1, с. 8 – 9]:

1. Видоизменение парадигм:

- переосмысление характеристик объекта (дефиниция);
- приращение, то есть добавление к обычным характеристикам объекта новых, видимых творческому человеку;
- продвижение. Люди изучают объект в привычном для себя направлении, а творческая личность переходит традиционные границы и познаёт объект в других направлениях.

2. Уход от классических парадигм с целью их изменения:

- переход на новое направление при рассмотрении объекта;
- перенацеливание, то есть постановка объекта в исходную позицию и попытка измерить его в новой системе координат, изучить в другом измерении и т.п.

3. Синтез парадигм, посредством интеграции принятого мнения, точки зрения на конкретный объект с целью рассмотреть его под другим углом, в новом контексте.

Для формирования у студентов-медиков Таджикистана творческих способностей рекомендуется использовать ресурсы ПКО, имеющее всё необходимое для этого. На формирование креативной среды большое влияние оказывает профессионально-культурное образование. Данная образовательная среда характеризуется следующими положениями [1, с. 8-10]:

- «право на креативность» применительно к образовательной среде;
- поддержка атмосферы творчества, творческих проявлений;
- нацеленность на сотрудничество;
- право обучающихся выбирать средства, формы, методы организации учебной деятельности;
- интерактивность среды обучения, выражающаяся в многоэтапности совместной деятельности, процессе её обсуждения на уровне субъектов ПКО;
- обеспечение условий, необходимых для самоактуализации личности студентов.

Для развития личности студентов в творческом направлении, преподаватель русского языка как иностранного, может воспользоваться профессиональными кейс-технологиями, сетевыми проектами, методами проблемного обучения и т.п.

Дискурсивный подход дал возможность преподавателям медицинских колледжей, методистам качественно измерить уровень профессионально ориентированного общения в направлениях, имеющих большое значение для практических, теоретических занятия по обучению русскому языку иностранных студентов. Такими важными направлениями являются коммуникативно-речевое, социально-культурное, когнитивное и т.д.

В.И. Карасик справедливо указал, что медицинский дискурс институционален, а его специфика детерминирована и зависит от типа общественного института. Поэтому медицина является особым социальным институтом, объединяющим самые разнообразные социальные практики, в том числе общение студентов, будущих врачей, преподавателей медицинских образовательных учреждений, взаимодействие людей, находящихся в медучреждении, общение коллег в ходе медицинской конференции и др. Исходя из этого, для медицинского дискурса характерна неоднородность различного характера: жанровая, ролевая, целевая, содержательная и т.п.

В.И. Карасик предложил следующую классификацию главных признаков типов институционального дискурса, включая:

- объекты профессионального медицинского общения: студенты, преподаватели медицинских учебных заведений, врачи, учёные-медики;
- условия общения. Учебная аудитория, заведение, медицинская лаборатория, кабинет врача и т.д.;
- основные жанры общения: лекция, практика, консультация, опрос и др.

С момента зачисления на подготовительные курсы медицинских колледжей начинается развитие таджикских медиков в профессионально-коммуникативном направлении, которое не имеет верхних границ. Специалист продолжает совершенствовать своё мастерство всю профессиональную жизнь. Данный процесс не зависит от наличия методической образовательной поддержке. При её отсутствии медик должен заниматься самообразованием, в том числе и в его профессионально-коммуникативной части.

Поступательное движение профессионально-коммуникативного развития обозначается чёткими реперными точками шкалы измерения целей, формата, содержания, методов лингвообразовательной практики.

В непрерывном профессиональном ориентированном обучении русскому языку студентов медицинских колледжей Таджикистана можно выделить следующие компоненты:

- обучение до момента поступления в учебное заведение;
- профессионально-коммуникативное развитие, получаемое студентом-медиком во время обучения в медколледже;
- профессионально-коммуникативное развитие медицинских работников, окончивших национальный медицинский колледж (послевузовский этап).

Таким образом, НПОО русского языка медиков Таджикистана является сложноорганизованным процессом, организованным в рамках лингводидактической системы. Все этапы, уровни непрерывного профессионального образования преследуют достижение общей цели: формирование и совершенствование личностных качеств специалиста, его коммуникативных способностей общения на русском языке. В лингводидактическую систему этого образца, в её методологическую основу включены принципы инновационных парадигм, лингвометодических подходов к организации процесса образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атаджанова, А.Ш. Обучение студентов-медиков профессиональному русскому языку на основе текста научного стиля речи / А. Ш. Атаджанова // Наука и мир. – 2017. – № 4-3(44). – С. 12-14.
2. Базылев, В.Н. От актуализации описания русского языка к актуализации обучения русскому языку / В. Н. Базылев // Рациональное и эмоциональное в русском языке - 2019: Сборник трудов Международной научной конференции, посвящённой памяти профессора П.А. Леканта, Москва, 19 ноября 2019 года / Редколлегия: Н.Б. Самсонов [и др.]. – Москва: Московский государственный областной университет, 2019. – С. 27-31.
3. Товбаева, М.М. Межъязыковые параллели устойчивых словосочетаний русского и таджикского языков и способы их изучения в таджикской школе / М. М. Товбаева, Ш. Г. Одинаева // Вестник института языков. – 2019. – № 4(36). – С. 99-105.
4. Юлдошев, У.Р. Педагогические условия формирования гуманизации личности в процессе обучения студентов-медиков русскому языку / У. Р. Юлдошев, М. К. Шодиматова, О. А. Лысых // Вестник Таджикского национального университета. – 2017. – № 3-3. – С. 226-230.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАЪЛИМИ ДОИМИИ КАСБИЮ РУСӢ ДАР ОМУЗИШГОҲИ ТИББИИ ЧУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Омузиши пайвастаи касбӣ ба забони русӣ барои табибон дар Тоҷикистон як раванди мураккабест, ки дар доираи системаи лингводидактикӣ ташкил карда шудааст. Хамаи зинаҳо ва зинаҳои таълими муттасили касбӣ мақсади умумиро пеш мегиранд: ташаккул ва тақмили сифатҳои шахсии мутахассис, қобилияти коммуникатсионии у ба забони русӣ. Системаи лингводидактикии ин намуна ва заминаи методологии он принципҳои парадигмаҳои инноватсионӣ ва равишҳои забонӣ ва методологии ташкили раванди таълимиро дар бар мегирад.

Калидвожаҳо: омузиши доимӣ, таҳсилоти касбӣ, забони русӣ, донишҷӯ, равиши салоҳият, қобилият, низомии лингводидактикӣ, раванд.

ОСОБЕННОСТИ НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ (НПОО РЯ) В МЕДИЦИНСКИХ КОЛЛЕДЖАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Непрерывное профессионально ориентированное обучение (НПОО) русскому языку медиков Таджикистана является сложноорганизованным процессом, организованным в рамках лингводидактической системы. Все этапы, уровни непрерывного профессионального образования преследуют достижение общей цели: формирование и совершенствование личностных качеств специалиста, его коммуникативных способностей общения на русском языке. В лингводидактическую систему этого образца, в её методологическую основу включены принципы инновационных парадигм, лингвометодических подходов к организации процесса образования.

Ключевые слова: непрерывное обучение, профессионально ориентированное образование, русский язык, студент, компетентностный подход, способность, лингводидактическая система, процесс.

FEATURES OF CONTINUOUS PROFESSIONALLY ORIENTED TRAINING OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN MEDICAL COLLEGES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Continuous professionally oriented training (CTU) in the Russian language for doctors in Tajikistan is a complex process organized within the framework of the linguodidactic system. All stages and levels of continuous professional education pursue a common goal: the formation and improvement of the personal qualities of a specialist, his communicative abilities in Russian. The linguodidactic system of this sample and its methodological basis include the principles of innovative paradigms and linguistic and methodological approaches to organizing the educational process.

Key words: lifelong learning, professionally oriented education, Russian language, student, competency-based approach, ability, linguodidactic system, process.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мухторзода Истода Ҳотам - муаллимаи кафедраи забони русии Коллеҷи тиббии ба номи Ю.Б.Исҳокии шаҳри Хучанд, Суроға: ш. Хучанд, кӯчаи Ҷӯра Зокир 29, E-mail: Тел: 92 88190 30.

Сведения об авторе: Мухторзода Истода Хотам - преподаватель кафедры русского языка Медицинского колледжа имени Ю.Б.Исхаки в городе Худжанде. Адрес: г. Худжанд, улица Джура Закира, 29, E-mail: Тел: 92 88190 30.

Information about the author: Mukhtorzoda Istoda Khotam - teacher of the Russian language department of the Medical College named after Y.B. Ishaki in the city of Khujand. Address: Khujand city, Street Jura Zokir 29, E-mail: telephone: 92 88190 30.

ПСИХОЛОГИЯ

ТДУ:159.9+37

АСОСҲОИ ПСИХОЛОГИИ МУОШИРАТИ ПЕДАГОГӢ

Расулов С.Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муошират қисми таркибии ҳама гуна фаъолияти шахс ба шумор меравад. Аммо чунин намудҳои фаъолият вучуд доранд, ки дар онҳо муошират на танҳо ҳамчун воситаи мубодилаи ахбору ҳамкорӣ, балки ҳамчун омили водоркунандаи фаъолият баромад мекунад. Яке аз чунин фаъолиятҳо - омӯзгорӣ аст, ки самаранокии он аз муошират вобастагии калон дорад.

Дар дастовардҳои навини илми педагогика равияи нав пайдо шудааст, ки он бо гузариш аз системаи «субъект - объект» ба системаи «субъект - субъект» алоқаманд аст. Системаи якуми «субъект - объект» то имрӯз дар тадқиқотҳои назариявӣ амалӣ ҳукмрон буд ва дар қорҳои психологияи педагогӣ бештар вомехӯрад. Системаи дуюм, ки имрӯзҳо ниҳоят маъруф аст, бо қорҳои психологияи муоширати педагогӣ алоқаманд мебошад.

Ҳачанд мувофиқи мазмуни анъанавиашон мафҳумҳои «фаъолият» ва «муошират» мустақиланд ва дар ҳақиқат, аз якдигар ҷудо шарҳ дода мешаванд, аммо соҳаи педагогиро, ки мо дида мебароем, алоқамандии диалектикий ин ду мафҳумро ошкор менамояд. Мувофиқи ақидаи Ломов Б.Ф., фаъолияти педагогӣ дар асоси қонуниятҳои психологияи муошират ташкил карда мешавад. Маҳз дар ин замина истилоҳи «*муоширати педагогӣ*» ба доираи илмҳои психология ва педагогика ворид гардидааст.

Ба андешаи Леонтев А.А. “*Муоширати педагогӣ* – ин муоширати касбии омӯзгору шогирдон дар ҷараёни таълиму тарбия мебошад, ки вазифаи муайяни педагогиро доро буда, ба пайдо намудани муҳити солими педагогӣ равона карда шудааст ва фаъолияти таълимиро беҳтар намуда, муносибати омӯзгор ва хонандаро хубтар менамояд” [6]. Аз ин таъриф бармеояд, ки яке аз меъёрҳои самаранокии муоширати педагогӣ ин пайдо намудани муҳити солими педагогӣ мебошад. Ин муҳити солим, дар навбати худ, муносибатҳои хуби байнишахсро дар гурӯҳи таълимӣ ба вучуд меоварад. Дар баробари ин, дар натиҷаи ин гуна муносибатҳои байнишахсӣ ташаккули коллектив сурат мегирад. Омӯзгор дар ташаккули коллектив нақши асосиро мебозад.

Муоширати педагогӣ пеш аз ҳама ҳамкориҳои иҷтимоӣ-психологияи байни омӯзгор ва донишҷӯён буда, чунин *мақсад*ҳоро доро аст:

- ташкил кардани муносибати байниҳамдигарӣ;
- ташкил кардани таъсиррасонии тарбиявӣ;
- мубодилаи ахбор тавассути воситаҳои коммуникативӣ. [10]

Ба андешаи Столяренко Л.Д. моҳияти муоширати педагогиро таъсиррасонии бевосита ё бавоситаи байниҳамии омӯзгору шогирдон ташкил медиҳад, ки робитаи бевоситаи байниҳамии оноро таъмин мекунад. [14]

Барои муайян кардани моҳияти муоширати педагогӣ раҳёфтҳои гуногун вучуд дорад: зерсохти берӯнаи амалисозии ҳамкориҳои педагогӣ [11]; шакли ҳамкориҳои таълимӣ, ки шартҳои мусоидкунонии таълим рушди шахсияти хонандагон маҳсуб меёбад [4]; таъсири омӯзгор ба шахсияти хонанда бо мақсади тағйир додани рафтор, эътиқод, тарзи

муносибат ба худ ва атрофиён, ташаккулдодани рӯовариҳои арзишӣ ва сифати шахсият [12].

Муоширати педагогӣ як шакли таъсиррасонии таълимӣ буда, ҳамчун ҳамкориҳои байни омӯзгору шогирдон тавсиф дода мешавад. Он дорои функсияҳои коммуникативӣ, перцептивӣ ва интерактивӣ буда, туфайли воситаҳои шифохӣ ва ғайришифохӣ (мимика, пантомимика, имою ишораҳо, воситаҳои кинетикӣ, паралингвистика, проксемика, алоқаи визуалӣ) амалӣ мешавад. Махсусияти ин намуди муошират пеш аз ҳама дар самтнокиаш таҷассум меёбад, зеро он на танҳо ба ҳамкорӣ ва инкишоф додани шахсияти хонандагон, балки ба ташкил кардани донишазхудкунӣ ва дар ин асос ташаккул ёфтани маҳоратҳо низ равона шудааст [9, с. 147-157].

Муоширати педагогӣ ба *се самт* равона шудааст: ба ҳамкорӣ дар раванди таълим, ба донишҷӯён ва ба предмети донишазхудкунӣ. Ҳамзамон, ин муошират аз рӯйи тамоюли сегонаи субъектҳояш низ муайян карда мешавад: шахсӣ, иҷтимоӣ, предметӣ [3].

Ба ғайр аз сохтори муошират, инчунин тавсифи сифатии он низ омӯхта мешавад, ки арзиши психологӣ ин чараёни муҳимро ошкор менамояд. Агар ҷабҳаҳои гуногуни ин ҳамкориҳои «омӯзгор - донишҷӯ»-ро дар заминаи сифати он таҳлил намоем, мо метавонем оиди ду намуди муоширати педагогӣ сухан ронем. *Намуди якумро* ҳамчун муоширати ҳақиқии педагогӣ ҳисобидан мумкин аст, ки аз рӯйи нақша бо формулаи «субъект-омӯзгор – субъект-донишҷӯ» шарҳ дода мешавад. Ин чунин маъно дорад, ки ҳар дуи тарафҳои муошираткунанда муоширатро дар асоси ҳамкорие ба роҳ мемонанд, ки хусусиятҳои психологӣ (шавқу завқ, маром, мақсад, хоҳиш, мизоч, қобилият ва ғайра) яқдигарро ба эътибор бигиранд.

Омӯзгор ҳангоми амалигардонии ин намуди муошират ягон талаботро пешниҳод намуда истода, пеш аз он тасаввур менамояд, ки нисбати он шогирдон чӣ гуна муносибат хоҳанд кард.

Намуди дуюми муоширати педагогӣ дар фаъолияти омӯзгорон ниҳоят бисёр волеҳуранд ва онро мо ҳамчун сохтакорӣ педагогӣ меномем. Ба таври нақша онро бо формулаи «субъект-омӯзгор – объект-донишҷӯ» ишора намудан мумкин аст. Дар ин намуди муошират омӯзгор на ин ки субъекти муошират, балки субъекти таъсиррасонӣ аст. Донишҷӯ бошад, мувофиқан, - объект таъсиррасонӣ аст. Дар чунин муошират таъсиррасонии яктарафа сурат мегирад, ки дар он омӯзгор-таъсиррасон фаъол буда, донишҷӯ пасив аст. Дар ин ҳолат моҳиятан, сохтори педагогӣ ба пуррагӣ чараёни муошират набуда, балки ивазкунандаи қалбакии он мебошад. Рафтори гуфтугӯии омӯзгор ва донишҷӯ зоҳиран ба муошират монандӣ дорад: онҳо ба яқдигар сухан мегӯянд. Аз нигоҳи психологӣ бошад, омӯзгор ба донишҷӯ ибораеро гуфта истода, муносибати фардии донишҷӯ ва баҳои ӯро ба эътибор намегирад, ки онҳо на ҳама вақт бо муносибат ва баҳои омӯзгор рост меоянд [1].

Чун муоширати педагогӣ на танҳо категорияи педагогика, балки категорияи психологияи иҷтимоӣ низ махсус меёбанд, дар сохтори он донишҳои психологӣ мавқеи муҳим доранд. Дар ин доира нақши калонро дониш дар бораи механизмҳои коммуникатсия, доир ба роҳҳои шаклгирии шахсияти донишҷӯён ва имкониятҳои идоранамоеи он дар раванди таълиму тарбия мебозанд. Зери донишҳои коммуникативӣ дар шуури одамон инъикос ёфтани таҷрибаи ҷамъбастанкардашудаи инсоният дар соҳаи фаъолияти коммуникативӣ, вазъияти коммуникативӣ бо назардошти алоқаҳои сабабу натиҷагии онҳо фаҳмида мешавад.

Мақсади муоширати педагогиро ҳам додани таҷрибаи ҷамъиятӣ ва касбӣ (дониш, маҳорат ва малака) ба донишҷӯён ва ҳам мубодилаи шахсият ташкил медиҳад. Дар муошират фардияти ҳам омӯзгор ва ҳам донишҷӯён шакл гирифта, ташаккул меёбад.

Муоширати педагогӣ барои амалинамоии зарфияти ақлонии субъектҳои раванди педагогӣ шароит фароҳам меоварад. Аризиши баландтарини муоширати педагогӣ фардияти омӯзгор ва донишҷӯ мебошад. Дар ин радиф гуфтаҳои олими машҳур И.Кантро сармашки кори худ қарор додан мумкин аст: доимо ба худ ва хонандагон ҳамчун мақсади муошират муносибат намоед, ки дар натиҷаи он рӯоварӣ ба фардият сураат мегирад. Ба таври дигар ғуём, мақсади муоширати педагогӣ таъсиррасонии омӯзгор ба донишҷӯён ба он хотир мебошад, ки онҳоро ба худ наздик намояд, ба амалҳо ва рафтори муайян равона созад, андеша ва назари онҳоро тағйир диҳад ва бо шарофати ҷунин таъсиррасонӣ дар донишҷӯён фаҳмиши шавқу ҳавас ва андешаро бедор созад. Онҳо дар ин раванд ба таври объективӣ ба атрофияён баҳо додан ва ботаҳаммул будан, инҷунин баътиборгирии хусусиятиҳои фардӣ-психологӣ шахсро дар рафти муносибат меомӯзанд. Ҳангоми мустақар намудани ҷунин ҳамкорӣ муносибатҳои байнишахсӣ тобиши дӯстона гирифта, омодагӣ ба муошират ҳамчун нишондиҳандаи муҳими фазои солими психологӣ дар коллектив ташаккул меёбад. Мавриди қайд аст, ки кӯшиши таъсиррасонӣ ба донишҷӯён аз тарафи омӯзгор мақсади муҳим бошад ҳам, мақсади ягонаи муоширати педагогӣ нест.

Яке аз мақсадҳои дигари муоширати педагогӣ созанда баланд бардоштани дараҷаи муносибатҳои байнишахсӣ дар коллективи донишҷӯён мебошад. Ҳалли ин масъала бидуни донишҷӯи рӯовариҳои арзишии коллектив дар маҷмуъ ва ҳар як донишҷӯ дар алоҳидагӣ хеле душвор аст.

Чӣ хеле ки маълум аст, дар раванди таълим се масъалаи асосӣ ҳал карда мешавад: таълимӣ, тарбиявӣ, инкишофдиҳӣ. Дар ҳалли ин вазифаҳои муҳими раванди таълиму тарбия муоширати педагогӣ нақши муҳим ва ҳалкунанда мебозад. Нақши муоширати педагогиро дар ҳалли ин вазифаҳо таҳлил намуда, ҷанбаҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст:

1. Дар ҳалли масъалаҳои таълим:

- алоқаи воқеии психологиро байни омӯзгор ва донишҷӯён таъмин мекунад;
- мароми мусбатро ба таълим ташаккул медиҳад;
- фазои психологӣ ҷустуҷӯи маърифатӣ ва андешаи якҷояро ба вуҷуд меоварад.

2. Дар ҳалли масъалаҳои ба тарбия алоқаманд:

- бо ёрии муошират муносибати тарбиявӣ ва педагогӣ, алоқаи психологӣ байни омӯзгор ва донишҷӯ ба роҳ монда мешавад, ки самарнокии фаъолияти таълимиро таъмин мекунад;
- равияи маърифатҳои шахс ташаккул меёбад;
- монеаҳои психологӣ бартараф карда мешаванд;
- муносибатҳои байнишахсӣ дар коллективи донишҷӯён инкишоф меёбанд.

3. Дар ҳалли масъалаҳои инкишофдиҳӣ:

- тавассути муошират вазъияте ба вуҷуд оварда мешавад, ки шахсро ба худмаълумотгирӣ ва худтарбиянамоӣ водор мекунад;
- омилҳои иҷтимоӣ-психологӣ ба рушди шахсият дар раванди муошират ҳаларасонро (шармгинӣ, қарахтӣ, нобоварӣ ва ғайра) бартараф месозад;

- барои ошкор кардан ба баъътиборгирии хусусиятҳои фардии донишҷӯён имконият медиҳад;
- ислоҳномаи иҷтимоӣ-психологӣ дар инкишоф ва шаклгирии сифатҳои муҳими шахсият (нутқ, ҷаҳолияти фикрӣ ва ғайра) ба роҳ монда мешавад.

Самаранокии ҷаҳолияти педагогӣ аз услуби муошират ва усули роҳбарии омӯзгор вобастагии калон дорад. *Услуб* ин маҷмӯи усулҳо, шакли ба худ хоси рафтори одам аст. Ба андешаи психологи рус А.А. Бодалев, услуб - ин тарзи ба худ хоси инфиродии амалнамоӣ мебошад.

Яке аз омилҳо ва унсурҳои муҳими таъминкунандаи самаранокии ҷаҳолияти омӯзгор, қувватбахшандаи муошират ва ба он бахшандаи тобиши созандагӣ услуби муоширати омӯзгор махсуб меёбад. Дар услуби муошират хусусиятҳои қобилияти коммуникативии омӯзгор, вижагиҳои ҳамкории ӯ бо шогирдон ва фардияти эҷодии ӯ таҷассум меёбад [13]. Дар адабиёти психологӣ ва педагогӣ таърифи гуногуни услуби муоширати педагогиро вохӯрдун мумкин аст, ки бо назардошти меъёрҳои гуногун моҳияти ин унсурҳои ҷаҳолияти педагогиро шарҳ медиҳанд. Дар ин раиф таърифи пешниҳоднамудаи мутахассиси соҳа В.А. Кан-Карлик бавмарид аст, ки қайд мекунад: «Мо зеро ибораи *услуби муошират* хусусиятҳои фардӣ-типологии ҳамкории иҷтимоӣ-психологӣ омӯзгор ва хонадагонро мефаҳмем» [5, с.97].

Хусусиятҳои услуби муоширати педагогӣ аз ду омилҳои муҳим вобастагӣ доранд:

1. Аз хусусиятҳои фардии омӯзгор – босалоҳиятӣ, маданияти муошират, муносибати эмотисоналӣ бо донишҷӯён, муносибати эҷодӣ ба ҷаҳолияти касбӣ ва ғайра.
2. Аз хусусиятҳои фардию синнусолӣ, ҷинсӣ, таълиму тарбияи коллективи донишҷӯёне, ки омӯзгор ба онҳо дарс мегуяд.

Мавриди қайд аст, ки дар услуби муошират ҷанбаҳои зерин ифода меёбанд:

- а) хусусиятҳои имкониятҳои коммуникативии омӯзгор;
- б) характери муносибати байниҳамдигарии омӯзгор ва донишҷӯ;
- в) фардияти эҷодии омӯзгор;
- г) хусусиятҳои коллективи донишҷӯён.

Услуби муоширати педагогӣ омӯзгор на танҳо ба натиҷаҳои таълимии шогирдони ӯ, балки ба омилҳои психологӣ ҷаҳолияти муҳассилин низ таъсир мерасонад [2].

Дар адабиёти илмӣ таснифоти гуногуни услуби муоширати педагогӣ оварда шудааст, ки услубҳои нисбатан маъмулашро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Услуби нисбатан самарабахш он - *муошират дар асоси майл ба ҷаҳолияти якҷоя* мебошад. Ин услуб ҷаҳолияти якҷоя ва эҷодкорӣ якҷояро тақозо мекунад. Дар ин услуб аз ҳама муҳим дараҷаи баланди салоҳиятнокии омӯзгор ва мақсадгузориҳои маънавии ӯ мебошад.

Услуби *муошират дар асоси муносибати дӯстона* низ самарабахш аст. Моҳияти онро шавқу ҳаваси омӯзгор ба дарки шахсияти донишҷӯён, коллективи донишҷӯён, кӯшиши фаҳмидани мароми ҷаҳолият ва рафтори онҳо ва алоқаи қушодаю самимӣ ташкил мекунад. Ин услуб майлро ба ҷаҳолияти якҷояи эҷодӣ, муносибати натиҷабархши байниҳамдигарии омӯзгору донишҷӯён бедор сохта, қувват мебахшад. Аммо дар ин услуб андозаи «дӯстии мақсаднок»-ро бояд нигоҳ дошт, зеро дар сурати вайрон кардани меёр мавқеи нақшҳо (омӯзгор ва донишҷӯ) вайрон шуда, натиҷаи баръаксро ба бор хоҳад овард.

Дар ин ду услуби фавкулзикр ҳамкории «омӯзгор-донишҷӯ» ҳамчун раванди дутарафи субъект-субъект дида барои маҷмааи мешавад, ки ҷаҳолиҳои ҳар ду тарафро тақозо

меунад. Ин услубҳо дар асоси принципи гуманизм фаъолият намуда, дар раванди таълим фазои мусоидро барои инкишофи шахсияти донишҷӯ ва зоҳиршавии фардияти ӯ фароҳам меоваранд.

Дар системаи муносибати байнихамдигарии омӯзгор ва донишҷӯён *услуби муошират-масофа* нисбатан паҳнгардида аст. Омӯзгорони ҷавон ин услубро аксар вақт барои худифоданмояи истифода мебаранд. Албатта байни омӯзгор ва донишҷӯ масофа ё сарҳад бояд вучуд дошта бошад, зеро омӯзгор ва донишҷӯён мавқеъҳои гуногуни иҷтимоиро доро мебошанд. Аз тарафи донишҷӯ дуруст дарк кардани нақши пешбарандаи омӯзгор дар раванди таълиму тарбия имконият медиҳад, ки дар муносибат бо ӯ масофаро риоя кунад. Барои омӯзгор ҳам муҳим аст, ки санъати риоя кардани масофаро дар муносибат бо донишҷӯён дошта бошад.

Дар раванди омӯзиши ин масъала он услубҳои муоширати педагогӣ низ ошкор карда шудаанд, ки ба самаранокӣ ҳамкориҳои байни омӯзгору донишҷӯён таъсири манфӣ мерасонанд. Аз ҷумла:

- муошират-тарсидхӣ, ки дар заминаи қолабкунории ҷиддии фаъолият, итлоати бечунуҷаро ба омӯзгор, тарсидхӣ, манъкунӣ ба роҳ монда шуда, барои роҳандозӣ кардани фаъолияти якҷояи таълимӣ ва эҷодӣ монеа пеш меоварад;
- муошират-тамаллуққорӣ, ки дар хоҳиши ба донишҷӯён маъқул шудан, ба даст овардани обрӯ (обрӯи дурӯгин) асос ёфтааст. Ин услубро бештар омӯзгороне истифода мебаранд, ки таҷрибаи кофии фаъолияти касбӣ ва маданияти муоширатро надоранд;
- муошират-афзалият бо он тавсиф дода мешавад, ки омӯзгор барои нишон додани бартарияти худ ба донишҷӯён кӯшиш мекунад. Ин гуна омӯзгорон ба худ дода шуда, ба муносибати худ бо донишҷӯён кам аҳаммият медиҳанд ва аз онҳо канораҷӯӣ меkunанд.

Услубҳои манфии муоширати педагогӣ ба муносибати субъект-объект равона карда шудаанд, яъне дар онҳо мавқеи омӯзгор бартарӣ дошта, донишҷӯёнро ҳамчун объекти таъсиррасонӣ баҳо медиҳанд.

Дар масъалаи муайян кардани услуби муоширати педагогӣ раҳёфтҳои зиёди илмӣ мавҷуданд. Таснифоти дигари нисбатан мақбули услуби муоширати педагогӣ, ки аз тарафи олимони рус Л.М. Митина [8] ва А.К. Марков [7] пешниҳод карда шудааст, чунин ҷанбаҳои ба асос мегирад:

- тавсифи моҳияти услуб (бартарии тамоюл ба раванд ва натиҷаи кори худ);
- тавсияи динамикии услуб (қайшӣ, устуворӣ, гузариш ва ғайра);
- натиҷабахшӣ (дараҷаи дониш ва малақаҳои таълимӣ дар донишҷӯён, инчунин шавқу ҳаваси онҳо ба омӯзиши фан);

Дар ин замина ҷаҳор услуби муоширати педагогӣ ҷудо карда шудааст.

Услуби эмотсионалӣ-эҷодӣ. Омӯзгорони ин услубро касбнамуда дорои бартариятҳои зиёде мебошанд: дараҷаи баланди дониш, маҳорати ҳунарпешагӣ, ҳушмуомилагӣ, зиракӣ, маҳорати шавқовар фаҳмонидани маводи таълимӣ, ҷалб кардани донишҷӯён ба фанни тадрисшаванда, роҳбарӣ кардан ба кори гурӯҳӣ, тағйир додани шакл ва усулҳои таълим бо мақсади гуногунрангӣ. Дар дарси онҳо муҳити солими психологӣ ҳукмфармо аст.

Услуби эмотсионалӣ-методӣ. Дар фаъолияти омӯзгорони ин услубро интихобнамуда бартариятҳои зиёде дида мешаванд: дараҷаи баланди дониш, ҳушмуомилагӣ, бомулоҳизагӣ, бонизомӣ, серталабӣ, маҳорати шавқовар фаҳмонидани дарс, маҳорати фаълкунории донишҷӯён, моҳирона истифода бурдан ва иваз кардани шаклу усулҳои таълим.

Услуги мулоҳизакорӣ-эҷодӣ. Дар дорандагони ин услуги муоширати педагогӣ чунин бартарихо дида мешаванд: дараҷаи баланди дониш, бомуомилагӣ, бомулоҳизагӣ, серталабӣ, маҳорати аниқу дуруст фаҳмонидани дарс, зухуроти муносибати ҷиддӣ ба дараҷаи дониши ҳамаи донишҷӯён, худбаҳодиҳии мувофиқ, ботаҳаммулӣ.

Услуги мулоҳизакорӣ-методӣ. Дар фаъолияти чунин омӯзгорон бартарихи зиёде, аз қабилӣ бонизомӣ, муносибати ҷиддӣ зоҳир намудан ба дараҷаи дониши ҳамаи донишҷӯён ва серталабӣ дида мешаванд.

Психологҳои амрикоӣ дар алоқамандӣ бо услуги муоширати педагогӣ се типи омӯзгоронро ҷудо кардаанд [15].

1. Омӯзгори «фаъолпазир». Ин гурӯҳи омӯзгорон дар ташкил кардани муошират ҳам дар шакли гурӯҳӣ ва ҳам дар шакли байнишахсӣ ташаббускоранд. Онҳо алоқаи худро бо донишҷӯён бисёр хуб фардӣ мекунонанд. Мақсадгузориашон вобаста ба таҷриба тағйир меёбад, яъне муоширатро бо назардошти вазъият ба роҳ мемонанд ва хуб дарк мекунанд, ки рафтори онҳо ва рафтори донишҷӯён барои расидан ба мақсад мусоидат мекунад.

2. Омӯзгори «реактивӣ». Ин омӯзгорон ҳам дар мақсадгузорӣ қайшанд, аммо ботинан тобеи «муоширати номуташаққил» мебошанд. Ба таври дигар гӯем, на омӯзгор, балки донишҷӯён характери муоширатро муайян мекунанд. Мақсадҳояшон норавшан буда, тобеи мавқеи донишҷӯён мешаванд.

3. Омӯзгори «бешреактивӣ». Чунин омӯзгорон фарқияти инфиродиро дарк карда, шакли ғайривоқеии муоширатро ба роҳ мемонанд, ки ин фарқиятро афзун мегардонад ва гумон мекунанд, ки ин шакли муошират воқеӣ аст. Агар донишҷӯ нисбат ба ҳамсабақонаш фаъолтар бошад, дар ҷашми чунин омӯзгорон иғвогару авбош менамояду агар каме нофаъол бошад – танбал. Ин омӯзгор на бо донишҷӯёни воқеӣ, балки бо он донишҷӯёне сару кор дорад, ки дар таҳияи худ ба вучуд овардааст. Ӯ дар симои донишҷӯён душманро мебинад ва рафтораш дар заминаи механизми муҳофизатии психологӣ шакл мегирад.

Ҳамин тариқ, аз таҳлили масъалаи мазкур ба хулоса омадан мумкин аст, ки маҳз муоширати педагогӣ омили асосии ташаккул додани маҳорати педагогӣ маҳсуб меёбад, зеро маҳорати касбии омӯзгор бо назардошти сифат ва дараҷаи иҷрошавии ин вазифаҳо баҳо дода мешавад.

Омӯзгорон вобаста ба хусусиятҳои фардӣ-психологӣ худ ва таҷрибаи корию сатҳи омодагии касбӣ, услубҳои гуногуни муоширати педагогиро аз худ мекунанд ва истифода мебаранд. Услуги муоширати педагогӣ ба самаранокии фаъолияти касбии омӯзгор таъсири амиқ расонида, истифодаи услуги дуруст бо назардошти хусусиятҳои психологӣ донишҷӯён ва вазъиятҳои педагогӣ омили таъминкунондаи самаронкии раванди таълиму тарбия мебошад.

АДАБИЁТ

1. Амонов Н.Қ. Асосҳои психологӣ муоширати педагогӣ. – Душанбе, 2003
2. Бодалев А. А. Личность и общение. – М: Международная педагогическая академия, 2011. – 272 с
3. Давлатов М. Расулов С.Х. Психологияи мактаби оӣ. - Душанбе, 2019, – 288 с
4. Зимняя И. А. Педагогическая психология. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – 480 с
5. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. – М., 1987. – 190 с
6. Леонтьев А.А. Психология общения. – М., 1997. – 365с
7. Маркова А.К. Психология труда учителя. – М., 1993, –192 с.
8. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. – М., 1994. –215 с.
9. Психология. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни макотиби оӣ /Зери таҳрири М. Давлатов. – Душанбе, 2010. –//с.
10. Расулов С., Давлатов М. Педагогическое общение-ведущий фактор педагогического мастерство //Вестник Таджикского государственного национального университета. Серия общественных наук. №4(36). –Душанбе, 2007 \\\

11. Реан А. А., Коломенский Я. Л. Социальная педагогическая психология. — СПб., 1998. — 409 с.
12. Рыбакова М. М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе: Кн. Для учителя. — М.: Просвещение, 1991. — 127 с.
13. Стили педагогического общения: [сайт]. — URL: <http://www.plib.ru/pedagogika/slastenin/slastenin110.html> Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. -М., 1987. —С.97
14. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология для студентов вузов. — Ростов н/Д: Феникс, 2004. — 250с.
15. Толочек В.А. Стили профессиональной деятельности. -М.: Стиль, 2000. —199с.

АСОСҲОИ ПСИХОЛОГИИ МУОШИРАТИ ПЕДАГОҒӢ

Дар мақолаи мазкур муоширати педагоғӣ ҳамчун қисми таркибии ғаъолияти омӯзгорӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Дар мақола моҳияти муоширати педагоғӣ аз мавқеи раҳёфтҳои гуногуни илмӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, вазифаҳо ва вимаҷҳои он муайян карда шудааст. Муаллиф моҳияти ин падидаро ҳамчун ҳамкориҳои иҷтимоӣ-психологӣ байни омӯзгор ва донишҷӯён арзёбӣ намуда, нақши онро дар танзими ҳамкориҳои байни омӯзгору шогирдон мавриди таҳлил қарор додааст. Муайян гардидааст, ки яке аз меъёрҳои самаранокии муоширати педагоғӣ ин пайдо намудани муҳити солими педагоғӣ мебошад. Инчунин, дар мақола моҳияти услуби муоширати педагоғӣ ҳамчун унсурҳои муҳими таъминкунандаи самаранокии ғаъолияти омӯзгор, қувватбахшандаи муошират ошкор гардида, намудҳои он мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд.

Калидвожаҳо: муошират, муоширати педагоғӣ, ҳамкорӣ, ғаъолияти таълимӣ, ғаъолияти омӯзгорӣ, услуб, услуби муоширати педагоғӣ, муносибатҳои байнишахсӣ, коллативи донишҷӯён, муҳити солим.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

В статье анализируется педагогическое общение как неотъемлемая часть педагогической деятельности. Рассматривается сущность педагогического общения с позиций различных научных подходов, выявляются его задачи и особенности. Автор рассматривает сущность данного феномена как социально-психологического взаимодействия педагогов и учащихся, анализирует его роль в регулировании взаимодействия между ними. Установлено, что одним из критериев эффективности педагогического общения является создание благоприятной педагогической среды. Также в статье раскрывается сущность стиля педагогического общения как важного элемента, обеспечивающего эффективность деятельности педагога, укрепляющего коммуникацию и его виды.

Ключевые слова: общение, педагогическое общение, сотрудничество, образовательная деятельность, педагогическая деятельность, стиль, стиль педагогического общения, межличностные отношения, студенческий коллектив, благоприятная педагогическая среда.

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION

This article analyzes pedagogical communication as an integral part of teaching. The essence of pedagogical communication is examined from the perspective of various scientific approaches, identifying its objectives and characteristics. The author examines the essence of this phenomenon as the socio-psychological interaction between teachers and students and analyzes its role in regulating interactions between them. It has been established that one of the criteria for the effectiveness of pedagogical communication is the creation of a favorable pedagogical environment. The article also reveals the essence of pedagogical communication style as an important element ensuring the effectiveness of teachers, strengthening communication, and its types.

Key words: communication, pedagogical communication, collaboration, educational activity, pedagogical activity, style, pedagogical communication style, interpersonal relationships, student body, favorable pedagogical environment.

Маълумот дар бораи муаллиф: Расулов Сайфидин Худоевич — н.и.с., дотсенти кафедраи психологияи Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. 918 80 68 07, sayf76@mail.ru

Сведения об авторе: Расулов Сайфидин Худоевич — к.п.н., доцент кафедры психологии Таджикского Национального Университета. 918 80 68 07, sayf76@mail.ru

Information about the author: Rasulov Saifiddin KHudoevich - Candidate of political sciences, Associate Professor of Psychology chair in Tajik National University. 918 80 68 07, sayf76@mail.ru

Насурова Б.А.

Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи

А.Баҳоваддинови АМИТ

Институти оила натиҷаи таърихӣ бисёрасраи рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки он бар асоси иттиҳоди издивоҷӣ ва робитаҳои хешовандӣ ташкил ёфтааст. Оила ба давомнокии насл таъсир мерасонад, дар тарбияи фарзандон, ташаккули шахсият ва шаҳрванд нақши ҳалкунанда дорад ва бо ин роҳ суботи муҳимтарин ҷанбаҳои ҳаёти инсонро таъмин мекунад. Ҳамзамон, оила ва никоҳ яксон боқӣ намеремонанд, балки дар ҳамбастагӣ бо рушди муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва дигар равобит ташаккул меёбанд ва таҳаввул мекунанд. “Никоҳ” – калимаи арабӣ буда, маъноаш “аҳду паймон, бунёди оила” аст. Никоҳ – иттиҳоди зан ва мард аст, ки талаботи ҷисмонӣ психологӣ онҳоро қонеъ намуда, барои тозагии ахлоқ хидмат мекунад.

Ба ақидаи профессор М.А. Маҳмудзода никоҳ гуфта, иттифоқи ихтиёрӣ, озод, баробарҳуқуқ ва чун қоида умрбоди зану шавҳарро меноманд, ки ба меҳру муҳаббат ва эҳтироми байниҳамдигарӣ асос ёфтааст ва мақсади ташкили оила, тавлиди фарзанд, таълим ва тарбияи ӯро дошта, бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ ва бо риояи шартҳои пешбинигардида дар мақомоти салоҳиятдори давлатӣ ба қайди давлатӣ гирифта мешавад ва дар натиҷа дар байни аъзои оила умумияти маънавия ҳоҷагӣ, ҳуқуқи уҳдадорӣҳои тарафайнро ба миён оварда, тахти ҳимояи давлат қарор дорад [1, 86].

Мушкилии асосие, ки олимонро ба ташвиш овардааст, ин никоҳи хешутаборӣ мебошад. Сарфи назар аз тамоюлҳои хоҳиши никоҳи хешутаборӣ дар бисёр кишварҳо, ин мушкилот бо сабаби хатари эҳтимолии зарар ба саломатии кӯдакони дар чунин оилаҳо таваллудшуда, аҳаммияти ҳудро гум накардааст.

Издивоҷи байни хешу табор, никоҳи хешутаборӣ номида мешавад. Дар адабиёти илмӣ низ бештар издивоҷи байни хешу табор никоҳи хешутаборӣ ё имбридинг истифода мешаванд [8, 67]. Дар илми генетика хешовандон, ҳамчун шахсоне муайян карда мешаванд, ки баъзе генҳои ҳудро аз рӯи пайдоиши умумӣ мубодила мекунанд, яъне ду нафар хешовандони наздик ҳисобида мешаванд, ки агар онҳо ақаллан як аҷдоди умумӣ дошта бошанд (танҳо падару модар, бобою бибӣ ва бобокалону бибиқалон ба ҳисоб мераванд). Аз нуқтаи назари илми генетика бояд байни зану шавҳар муносибати хешутаборӣ вучуд надошта бошад, зеро ин ҳам яке аз сабабҳои ба дунё омадани кӯдаки носолим мегардад. Дар ин самт омӯзишҳои зиёде гузаронида шудааст, аммо то ҳол ин масъала ҳалли пурраи ҳудро наёфтааст. Табибон исбот кардаанд, ки агар бемории генетикӣ дар ҷисми зану шавҳар вучуд дошта бошад, пас он боиси таваллуди кӯдаки носолим мегардад. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки бемории генетикӣ бемории наслӣ буда, дар ҳолати издивоҷи хешу таборони наздик метавонад аз насл ба насл гузашта боиси таваллуди тифли носолим гардад.

Бо вучуди афзоиши раванди шаҳришавӣ (урбанизатсия), инчунин афзоиши саводнокии занон, дар як қатор мамлакатҳо то ҳол аз тарафи аъзоёни оила, хусусан волидайн ва хешутабор интиҳоби оила барпо мешавад. Издивоҷи хешутаборӣ дар байни на камтар аз 20% аҳолии ҷаҳон анъанавӣ аст [2, 249]. Дар як қатор мамлакатҳо интиҳоби

ҳамсар на танҳо интиҳоби ҷавонон аст, балки ба таври анъанавӣ таъсири аъзоёни оила низ буда метавонад.

Арзёбии тамоюлҳои муосири никоҳҳои ҳешутаборӣ нишон медиҳад, ки басомади (частота) ақди никоҳи ҳешутаборӣ вобаста ба мансубияти этникӣ, динӣ, фарҳангӣ ва минтақаи истиқомат хеле фарқ мекунад. Ҳамин тавр, дар кишварҳои ғарбӣ паҳншавии онҳо дар сатҳи хеле паст ба назар мерасад. Муҳаққиқон собит намудаанд, ки бахусус ин нишондиҳандаҳо дар Ғарб, аниқтараш дар Австралия 0,23%, дар ИМА 0,1-0,2% ва дар Британияи Кабир 0,2-0,4% – ро ташкил медиҳанд [2, 252].

Айни замон, дар аксари кишварҳои Африқои Шимолӣ, Ховари Миёна ва Осиёи Ғарбӣ, бахусус дар ҷомеаҳои, ки ислом дини бартариятдошта маҳсуб меёбад, анъанаи издивоҷи ҳешу табори вучуд дорад. Дар ин кишварҳо ба ҳисоби миёна аз 20% то 50% тамоми издивоҷҳо ҳешутаборӣ мебошанд [2, 252]. Дар баъзе кишварҳои арабӣ издивоҷҳои ҳешутаборӣ беш аз нисфи шумораи умумиро ташкил медиҳанд. Масалан, дар Судон 65% занон бо ҳешовандон издивоҷ мекунанд, дар Арабистони Саудӣ – 57,7%, дар Аморати Муттаҳидаи Араб – 50,5% [2, 252]. Дар Аврупо, Амриқои Шимолӣ ва Австралия, чунин издивоҷҳо асосан дар байни муҳоҷирон аз минтақаҳои Покистон, Туркия, Африқои Шимолӣ ва Лубнон сурат мегиранд [2, 252].

Тибқи омӯзиши никоҳҳои ҳешутаборӣ дар Афғонистон, ҳиссаи онҳо ба ҳисоби миёна 46,2% – ро ташкил дода, дар минтақаҳои гуногуни ин кишвар мутаносибан аз 38,2% то 51,2% бо коэффисиенти ҳешутаборӣ аз ҳам фарқ мекунанд [2, 252]. Ба ақидаи олимони турк, то соли 1994 басомади ақди никоҳи ҳешутаборӣ дар кишвар ба ҳисоби миёна 21,1% –ро ташкил дод. Дар соли 2013 бошад чунин издивоҷҳо дар Туркия то 18,5% коҳиш ёфтааст [2, 252].

Дар Эрон як пажӯҳиш нишон дод, ки издивоҷҳои ҳешутаборӣ аз 40,5% дар солҳои 1980 то 31,3% дар солҳои 2000-2005 коҳиш ёфтааст [2]. Дар Баҳрайн бошад тамоюли пастшавии чунин издивоҷ ба назар мерасад; Агар издивоҷи ҳешутаборӣ дар соли 1990, 39,4% –ро ташкил медод, пас соли 1998, 24% ва соли 2009 то 6,8% кам шудааст [2]. Дар Иордания аз соли 1990 инҷониб ин басомад аз 56,8% то ба 39,5% дар соли 2007 ва 34,6% дар соли 2012 коҳиш ёфтааст [2, 253].

Дар қаламрави Фаластин (Соҳили Ғарбӣ ва Навори Ғазза) шумораи ақди никоҳи ҳешутаборӣ аз 54,1% соли 1983 то 42,1% дар солҳои 1993–1996 ва 36,4% дар соли 2004 кам шудааст. Тамоюли ба ин монанд дар Уммон ба назар мерасад. Дар соли 1995 шумораи никоҳи ҳешутаборӣ 54,3% – ро ташкил мекард, соли 2000 бошад 51,6% ва соли 2008 49,3%. Дар баробари ин дар Қатар шумораи ақди никоҳи ҳешутаборӣ аз 41,8% то 54,0% дар соли 2004 афзоиш ёфтааст [4]. Имрӯз, дар аксари кишварҳо, никоҳи ҳешутабории наздик (байни духтарони хола, тағо, амма, амакӣ), шакли маъмултарини издивоҷи ҳешутаборӣ мебошад, ки дар ин ҳолат ҳамсарон 1/8 генҳои худро аз аҷдоди умумӣ мерос мегиранд [5].

Арзёбии ҷанбаҳои иҷтимоӣ-демографӣ ақди никоҳи ҳешутаборӣ нишон медиҳад, ки паҳншавии густурдаи онҳо дар бисёр мавридҳо бо вазъи бади иқтисодӣ, надоштани маълумот ва сатҳи пасти таъминоти иҷтимоӣ шарҳ дода мешавад [6]. Дар Эрон умуман издивоҷҳои ҳешутаборӣ низ бештар дар доираи сокинони деҳот нисбат ба сокинони шаҳр зиёдтар дида мешавад.

Дар кишварҳои ИДМ издивоҷи ҳешутаборӣ бештар дар Озарбойҷон ва кишварҳои Осиёи Марказӣ мушоҳида мешавад. Дар Ҷумҳурии Озарбойҷон аз рӯи арзёбии басомади ақди никоҳи ҳешутаборӣ шумораи бештари онҳо – 62,6% дар байни аҳолии деҳоти вилояти Лерик ва аз ҳама камтар – 14,1% дар ноҳияи Таузи минтақаи Ганча ва Қазоқистони кишвар муайян шудааст. 74,6% издивоҷҳо бо духтарони хола,

тағо, амма, амакӣ, яъне хешутаборони наздик баста мешаванд. Ба ақидаи Ф.О. Сейдбекова хавфи нуқсонҳои модарзодӣ дар ҳолати издивоҷи хешутаборӣ 32 маротиба афзудааст [11].

Дар Федератсияи Россия, аҳамияти ин мушкилот, махсусан, барои Догистон хос аст, чунки аксарияти аҳолии ин кишварро мусулмонҳо ташкил мекунанд.

Дар ҷомеаи Тоҷикистон никоҳи хешутаборӣ, ки дар онҳо якчанд нафар калонсолон ва фарзандони онҳо, падару модарони зану шавҳар, бародарону хоҳарон аз рӯи хешутаборӣ зиндагӣ мекунанд зиёданд. Ин навъи оила ба муносибатҳо ва принципҳои оилавӣ асос ёфтааст, ки татбиқи онҳо ҳатмист. Хоҳиши ҷавонони синни издивоҷ барои бунёди оила ба инобат гирифта намешавад ва сухани ниҳой дар интиҳоби арӯс ё домод дар ихтиёри волидон боқӣ мемонад. Дар оилаҳои нав таъсис муносибатҳои байни зану шавҳар дар асоси принципҳои хешутаборӣ, эҳтироми анъанавии ҳамдигар, вале бо муҳаббат ва эътиқоди издивоҷ кам сурат мегирад [12, 203].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми июли соли 2016 никоҳи байни хешовандони наздик байни фарзандону бародарон, хоҳарон, бародару хоҳар, байни тағову ҷиян, амак ва бародарзода, хола ва хоҳарзода манъ карда шуд. Дар ин бора палатаи поёнии Парлумони кишвар лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон» –ро қабул намуд.

Дар назди вакилони мардумӣ вазири тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон Салимзода Нусратулло ва вакили мардумӣ Гулбаҳор Ашурова баромад карда, иброз намуданд, ки лоиҳаи қонуни мазкур бо мақсади гузаронидани муоинаи тиббии ҳатмии никоҳшавандагон пеш аз бастанӣ ақди никоҳ барои амалӣ гардонидани дастуру супоришҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар Паёми навбатӣ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 январи соли 2015 баён гардидаанд, бо тартиби ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардидаанд.

Мақсади асосии ворид намудани тағйиру иловаҳо ба моддаи 15 Кодекси оилаи ҚТ-ро вазири тандурустӣ Нусратулло Салимзода – ин ворид намудани муоинаи тиббии ҳатмии шахсони никоҳшаванда ва онҳоро бо натиҷаи муоинаи тиббии ҳатмии ҳамдигар шинос кардан арзёбӣ намуд. Инчунин дар моддаи 14-и кодекси мазкур ворид шудааст, ки агар шахсоне ки аз муоинаи тиббии ҳатмӣ нагузаштаанд, ҳуқуқ ба бастанӣ никоҳ надоранд.

Н. Салимзода иттилоъ дод, ки тибқи омили расмӣ то 1-уми январи соли 2016 шумораи кӯдакони маъюб 25 ҳазору 328 нафар ё 0,8% – и умумии кӯдакони синни то 18 соларо ташкил медиҳад. Аз рӯи таҳлилҳои мутахассисони соҳа маълум гашт, ки дар 30-35% – и ҳолатҳо сабаби тавлиди кӯдакони маъюб никоҳи хешу табории наздик мебошад. Шумораи зиёди кӯдаконе, ки гирифтори бемории ҷашм, гӯшу бинӣ ва нутқ буда, аз никоҳи хешутабории наздик ба дунё омадаанд, ба теъдоди умумии кӯдакони маъюб шомил нагардидааст. Шумораи зиёди издивоҷҳои хешутаборӣ дар Тоҷикистон дар робита бо бемориҳои асабу мушакҳо, бемориҳои ирсии системаи асабу мушакҳо, камшавии шунавоӣ [6] ва нефролитиази мураккаб [7] гузориш шудааст. Ба гуфтаи вазири тандурустӣ падидаи ташвишовар он аст, ки 40-50% – и оилаҳои аз никоҳи хешу табории наздик аз ду то чор фарзанди маъюб доранд.

Бояд гуфт, ки Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 августи соли 2016 «Дар бораи қоидаҳои гузаронидани муоинаҳои тиббӣ – ҳатмии шахсони никоҳшаванда» аз тадбирҳои Ҳукумати мамлакат мебошад, ки дар самти пешгирӣ аз никоҳи хешутабории наздик ва паёмади он ба насли ояндаи миллат равона карда шудааст [10].

Таҳлилҳо ва маълумотҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки никоҳи хешутаборӣ дар Тоҷикистони муосир то ҳол устувор мондааст. Модарон ва падарон то ҳол кушиш менамоянд, ки фарзандони худро ба хешовандони наздик оиладор намоянд. Сабаби ингуна рафтор якчанд омил шуда метавонад. Пеш аз ҳама ин қолабҳои фикрии анъанавӣ мебошад. Дар анъанаи қадими халқи тоҷик никоҳи хешутабории хешовандони наздик хеле зиёд ба назар мерасид ва ин дар адабиёти бадеӣ низ ошкор баён мегардид. Дар давраи то шуравӣ никоҳи хешутаборӣ як рафторӣ муқаррарӣ буд. Арзишҳои оилавӣ мустаҳкам буд ва дар байни ингуна оилаҳо ҷудошавӣ кам ба назар мерасид. Яке аз қолабҳои фикрии модарон низ ҳамин аст, ки агар фарзандони онҳоро ба хешовандони наздик оиладор намоянд эҳтимолияти ҷудошавии онҳо кам мегардад. Аммо дар замони муосир ин падида тамоюли баръаксро гирифтааст.

Дигар сабаб ин нигоҳубини падару модар мебошад. Мардон ба духтарони хола, тағо, амма, амакӣ ва ғайраҳо оиладор мешаванд то ин ки занони онҳо модар ва ё падари бемори онҳоро нисбат ба шахси бегона хубтар нигоҳубин намояд. Онҳо фикр мекунанд, ки масалан ҷиян аз хешовандони модар нисбат ба модари онҳо бештар ғамхорӣ менамояд.

Инчунин, омилҳои никоҳи хешутаборӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1. Андешаҳои иҷтимоӣ.

- Мустаҳкам кардани робитаҳои оилавӣ: дар ҷомеаҳои анъанавӣ, никоҳ бо хешовандон як роҳи нигоҳ доштани робитаҳои оилавӣ ва ҳамроҳии иҷтимоӣ маҳсуб меёбад.

- Эътимод ба хешовандон: хешовандон ҳамчун шахси бозътимод ва шинос барои интихоби шарикӣ ҳаёт афзалият дорад.

- Пешгирии низоъҳо: никоҳи хешутаборӣ метавонад ҳамчун воситаи пешгирии низоъҳои байниоилавӣ амал кунад.

2. Омилҳои иқтисодӣ.

- Нигоҳ доштани молу мулкҳои оилавӣ: як сабаби асосии никоҳи хешутаборӣ нигоҳ доштани сарвати оилавӣ дар доираи хешовандон мебошад.

- Паст кардани хароҷоти никоҳ: дар бисёр ҳолатҳо, хешовандон дар расму оинҳо ва талаботи молиявӣ сабуктар муносибат мекунад.

- Пуштибонии иқтисодӣ: хешовандон дар ҳолатҳои иқтисодии душвор пуштибонии бозътимод мебошад.

3. Омилҳои фарҳангӣ ва анъанавӣ.

- Анъанаҳои қадима: интихоби шарикӣ ҳаёт аз байни хешовандон дар бисёр минтақаҳои Тоҷикистон як анъанаи қавӣ буда, бо замонҳо ҳифз шудааст.

- Тарс аз тағйирот: дар ҷомеаҳои суннатӣ, мардум аз он метарсанд, ки дар натиҷаи никоҳ бо ғайрихешовандон, фарҳанги анъанаҳои оилавӣ тағйир ёбад.

- Фишори ҷомеа: фишори ҷомеа ё афкори ҷамъиятӣ аксар вақт ҷавонро водор месозад, ки хостани волидонро дар ин масъала иҷро кунанд.

4. Омилҳои динӣ.

- Фаҳмиши носоҳеҳ аз дини Ислам: гарчанде ки дини Ислам никоҳи хешутабориро иҷозат медиҳад, он ҳамчунин тавсия медиҳад, ки ба саломатии оянда диққат дода шавад. Аммо, дар баъзе ҳолатҳо, дин ҳамчун далел барои идомаи ин амал истифода мешавад.

- Риояи аҳкоми шаръӣ: хонаводаҳо бар он ақидаанд, ки никоҳ дар доираи хешовандон шароити Исломиро бештар риоя мекунад. Масалан, никоҳи хешутабории эшонзодаҳо.

5. Омилҳои таърихӣ.

- Мавқеи таърихии ҷомеа: дар гузашта, дар шароити набудани робитаҳои васеи иҷтимоӣ, интиҳоби шарик аз доираи ҳешовандон амри маъмулӣ буд.

- Набудани имкониятҳои васеъ барои шиносӣ: то замони муосир, робитаҳои иҷтимоӣ дар байни оилаҳо маҳдуд буданд, ки ин ба афзалият додани ҳешовандон мусоидат мекард.

6. Омилҳои генетикӣ.

- Надониستاني хатарҳо: Дар ҷомеаҳои суннатӣ, аксарияти мардум ба хатарҳои саломатӣ, ки бо никоҳи ҳешутаборӣ алоқаманданд (масалан, афзоиши бемориҳои ирсӣ), маълумоти кофӣ надоштанд. Одамон фикр намекарданд, ки маъюбии фарзандонашон ин натиҷаи интиҳоби худӣ онҳо мебошад. Пас аз рушди техника ва технология, пайдоиши дастрасӣ ба маълумотҳо ва омӯзишҳои тиббӣ аҳоли дарк намуд, ки никоҳи ҳешутаборӣ солимии фарзанди онҳоро дар хатар мегузорад.

- Набудани маърифати тиббӣ: камбудӣ маърифати тиббӣ ва иттилоот дар бораи оқибатҳои никоҳи ҳешутаборӣ боиси идомаи ин амал мегардад. Мутаасифона, то ҳол дар байни аҳоли эътиқоди пурра ба тиб вучуд надорад. Одамон нисбат ба духтурон бештар ба муллоҳо ва фолбинон бовар доранд. Аз ҳамин сабаб нисбат ба духтурон бештар ба суҳанони руҳониён бовар мекунад.

Умуман, дар асоси таҳлилҳои маводҳои мавҷуда чунин сабабҳои ҷой доштани никоҳи ҳешутабориро дар Тоҷикистон нишон додан мумкин аст:

- ҳифзи моликият дар доираи ҳешу табор ва авлод;
- аз сабаби муносибатҳои наздики ҳешутаборӣ ба ҳам унс гирифтани писар ва духтари ҷавон;
- “Бегона накардан”-и духтари зебо ё писари “кордон”;
- мустаҳкам кардани муносибатҳои ҳешутаборӣ (дар бештари ҳолат баръакс мешавад);
- анъанаи авлод ва ё маҳал;
- нигоҳ доштани мақоми иҷтимоӣ ва ё вайрон накардани “хун” ё генҳо, махсусан дар байни онҳое, ки худро эшонзода ё “авлоди махсус” медонанд ва ғайраҳо.

Оид ба масъалаи никоҳи ҳешутаборӣ соли 2024 дар ҷомеаи Тоҷикистон таҳқиқоти сотсиологӣ гузаронида шуд, ки омилҳои асосии никоҳи ҳешутаборӣ муайян карда шудаанд.

Омилҳои асосии никоҳи ҳешутаборӣ:

- мустаҳкам намудани муносибатҳои ҳешутаборӣ – 43,6%.
- бегона накардани ҷавони қобил – 24,0%;
- бегона накардани сарват – 17,8%;
- бо хоҳиши худӣ ҷавонон – 14,7%;

Аз натиҷаи таҳқиқот маълум мешавад, ки аксарияти ҷавонон дар бунёди оила мустақил нестанд, интиҳоби ҳамсар аз ҷониби волидон ва аъзоёни наздики оила барпо мешавад, ки ин барои бунёди никоҳи ҳешутаборӣ таъсиргузор аст.

Дар ҳулоса бояд гуфт, ки мушкилоти издивоҷҳои ҳешутаборӣ дар кишвар на танҳо ҷанбаҳои манфии тиббӣ, балки иҷтимоию иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Бинобар ин, мушкилоти никоҳи ҳешутаборӣ дар ҷомеаи муосир натанҳо барои Тоҷикистон, балки барои бисёр кишварҳо ҷаҳон муҳим аст.

Пешниҳодҳо

Дар асоси омӯзиши масъалаи мазкур татбиқ намудани чорабиниҳои зеринро барои пешгирӣ ва кам кардани никоҳи хешутаборӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон пешниҳод карда мешавад:

- тавассути ВАО, сомонаҳои интернетӣ, марказҳои фарҳангӣ, сохторҳои масъули давлатӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҷалби бештари зиёиён ва шахсони маъруфи маҳаллаҳо дар байни аҳоли зиёд намудани корҳои фаҳмондадиҳӣ оид ба масъалаи никоҳи хешутаборӣ ва пешгирии оқибатҳои нохуши он;
- баланд бардоштани маърифати оилавии ҷавонон тавассути ҷорӣ намудани дарсҳои иловагии соҳавӣ дар мавзӯи “Маърифати оиладорӣ” ва тақвият додани марказҳои машваратӣ, тарғиботӣ ва кумакрасонӣ;
- дар ин самт, пеш аз ҳама, ҳуди ҷавонон бояд ғаъл бошанд, масъулиятро дарк кунанд, дар интиҳоби ҳамсари ояндаи худ бетараф набошанд;
- муоинаи тиббии ҳатмии никоҳшавандагон пеш аз бастанӣ акди никоҳ;
- баланд бардоштани ҷаҳонбинӣ, маърифати динӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқии ҷавонон дар макони таҳсил, иқомат ва қору ғаъолият;
- ташкил намудани курсҳои омӯзишии шабона (беғохирӯзӣ) барои занон бо мақсади соҳибмаълумот ва соҳибкасб кардани онҳо;
- маҳдуд намудани ғаъолияти васоити ахбори оммае, ки ба тарбияи оилавӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии шаҳрвандон таъсири манфӣ мерасонанд;
- фароҳам овардани ҷойҳои нави қорӣ ва маоши муносиб барои шаҳрвандон ба мақсади кам кардани мушкилоти молику моддии оилаҳо;
- раванқ додани ғаъолияти марказҳои машваратӣ раванқиносӣ барои кумак ва ғ [9, 338-339].

АДАБИЁТ

1. Азиззода, У. А. Баъзе ҷанбаҳои назариявии никоҳ дар ҳуқуқи шуравӣ / У. А. Азиззода, М. Р. Файзова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2023. – № 2 (30). – С. 86-100.
2. Бобджонова, О.Б. Родственный брак как медико-социальная проблема / О.Б.Бобджонова, Ф.М. Абдурахманова // Российский медико-биологический вестник имени академика И.П.Павлова – 2020. – Т. 28, №2. – С. 249-258.
3. Бобджонова, О.Б. Родственный брак: современное состояние проблемы / О.Б.Бобджонова, Ф.М.Абдурахманова, М.Б.Шарипова М.Б. Проблемы репродукции. – 2020;26(3):6–10.
4. Валиева, С.Т. Характеристика медико-социальных факторов образа жизни семьи и организации питания детей в возрасте до 5 лет в сельском районе / С.Т. Валиева // Вопросы детской диетологии. – 2013. – Т. 11, №6. – С. 60-63.
5. Гараева, С. З. Структура и частота кровнородственных браков родителей детей с задержкой внутриутробного развития / С. З. Гараева. – Текст: непосредственный // Медицина и здравоохранение: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). – Казань: Бук, 2015. – С. 33-35.
6. Иноятов, А.Ш. Анализ факторов, способствующих развитию врожденных пороков челюстно-лицевой области / А.Ш. Иноятов, М.А. Саидова, К.Э. Шодмонов // Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области. – 2016. – Т. 3, №4(15). – С. 51– 55.
7. Махмаджонов, Д.М. Диагностика осложненного нефролитиаза у детей / Д.М. Махмаджонова, Ш.Р. Султонов, А.М. Сатторов // Российский вестник детской хирургии, анестезиологии и реаниматологии. – 2016. – Т. 6, – №1. – С. 47– 50.
8. Мурзаханов, Ю.И. Семейно-брачный институт у нальчикских горских евреев: традиции и современность. Общество: философия, история, культура. 2016;4:66-68.

9. Насурова Б.А. Масъалаи никоҳи хешубаторӣ / Б.А. Насурова // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ. – 2025. – № 2 (87) – С. 335 – 341.
10. Сатторов Т. Коҳиш ёфтани никоҳи хешу табори наздик дар кишвар [манбаи электронӣ] URL: <https://sadoidushanbe.tj/archives/14925> (санаи истифодабарӣ: 14.02.2025)
11. Сеидбекова, Ф.О. Оценка факторов риска развития врождённых пороков развития по городу Баку / Ф.С. Сеидбекова // Мир медицины и биологии. – 2015. – №2. – С. 65-69.
12. Шоисматуллоев, Ш. Актуальные проблемы семьи в современном таджикском обществе / Ш. Шоисматуллоев, Б.А. Насурова // Таджикистан и современный мир. – 2024. – № 3 (87) – С. 201 – 212.

ОМИЛҲОИ АСОСИИ НИКОҲИ ХЕШУТАБОРӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур масъалаи никоҳи хешутаборӣ ва омилҳои асосии он мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтааст. Муайян карда шудааст, ки новобаста аз коҳишёбии масъалаи никоҳи хешутаборӣ дар ҷомеаи муосир, мутаассифона ин масъала то имрӯз дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон устувор боқӣ мондааст. Дар ҷомеаи Тоҷикистон ба омилҳои асосии никоҳи хешутаборӣ омилҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, фарҳангӣ анъанавӣ, динӣ, таърихӣ ва генетикӣ дохил мешаванд. Инчунин никоҳи хешутаборӣ вобаста ба мансубияти этникӣ, динӣ, фарҳангӣ ва минтақаи истиқомат фарқ мекунад. Ҳамин тавр, дар кишварҳои ғарбӣ паҳншавии онҳо хеле паст буда, дар ҷомеаҳои, ки тарзи зиндагонии анъанавӣ доранд ин зухурот бештар дида мешавад. Дигар омили муайянкунанда, ин аҳолии шаҳр дехот буда, дар дехот никоҳи хешутаборӣ назар ба шаҳрҳо зиёд мушоҳида мешавад. Аз рӯи таҳлилҳои мутахассисони соҳаи тиб низ дар 30-35% – и ҳолатҳо сабаби тавлиди кӯдакони маъҷуб никоҳи хешутабории наздик мебошад. Вобаста ба ин, кӯшиш намудем, то вазъи кунунии масъаларо нишон дода, ҳулоса ва пешниҳоди ҳудро пешкаш намояд.

Калидвожаҳо: никоҳ, никоҳи хешутаборӣ, омилҳои генетикӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, динӣ, фарҳангӣ, таърихӣ, ҷомеаи Тоҷикистон.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ РОДСТВЕННЫХ БРАКОВ В ТАДЖИКИСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

В данной статье научно анализируется проблема кровнородственных браков и основные факторы, влияющие на их возникновение. Установлено, что, несмотря на снижение числа случаев кровнородственных браков в современном обществе, к сожалению, эта проблема сохраняется, и по сей день в современном таджикском обществе. В таджикском обществе основными факторами кровнородственных браков являются: социально-экономические, культурно-традиционные, религиозные, исторические, генетические и др. Кроме того, кровнородственные браки значительно различаются в зависимости от этнической принадлежности, вероисповедания, культуры и региона проживания. Так, в западных странах их распространенность крайне низкая, и это явление более распространено в обществах с традиционным укладом жизни. Другим определяющим фактором является соотношение городского и сельского населения, причем кровнородственные браки чаще встречаются в сельской местности, чем в городах. В таджикском обществе, где сельское население составляет большинство, кровнородственные браки являются одним из наиболее распространенных явлений. Согласно анализу медицинских специалистов, в 30–35% случаев причиной рождения детей-инвалидов являются близкородственные браки. В связи с этим мы постарались отразить современное состояние проблемы и представить наши выводы и рекомендации.

Ключевые слова: брак, кровнородственный брак, генетические, социальные, экономические, религиозные, культурные, исторические факторы, таджикское общество.

MAIN FACTORS OF CONSISTENT MARRIAGES IN TAJIKISTAN SOCIETY

This article scientifically analyzes the problem of consanguineous marriages and the main factors influencing their occurrence. It has been established that, despite the decrease in the number of cases of consanguineous marriages in modern society, unfortunately, this problem persists to this day in modern Tajik society. In Tajik society, the main factors of consanguineous marriages are: socio-economic, cultural-traditional, religious, historical, genetic, etc. In addition, consanguineous marriages vary significantly depending on ethnicity, religion, culture and region of residence. Thus, in Western countries, their prevalence is extremely low, and this phenomenon is more common in societies with a traditional way of life. Another determining factor is the ratio of urban and rural population, with consanguineous marriages more common in rural areas than in cities. In Tajik society, where the rural population makes up the majority, consanguineous marriages are one of the most common

phenomena. According to the analysis of medical specialists, in 30-35% of cases the cause of the birth of disabled children is consanguineous marriages. In this regard, we tried to reflect the current state of the problem and present our conclusions and recommendations.

Key words: marriage, consanguineous marriage, genetic, social, economic, religious, cultural, historical factors, Tajik society.

Маълумот дар бораи муаллиф: Насурова Бехру Асадуллоевна – номзади илмҳои фалсафа, ходими пешбари илмии шӯбаи сотсиологияи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ; Суроға: 734025; ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33; E-mail: behru@mail.ru ; Тел.: (+992) 931-80-63-69

Информация об авторе: Насурова Бехру Асадуллоевна кандидат философских наук, ведущий научный сотрудник отдела социологии Института философии, политологии и права им. А. Баховаддинова НАНТ, г. Душанбе 734025, Республика Таджикистан; E-mail: behru@mail.ru ; Тел.: (+992) (+992) 931-80-63-69;

Information about the authors: Nasurova Bekhru Asadulloevna – Candidate of Philosophy, Leading Researcher at the Department of Sociology of the Institute of Philosophy, Political Science and Law named after . A. Bakhovaddinova NAST, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan.;

E-mail: behru@mail.ru Phone: (+992) 931-80-63-69

СИЁСАТШИНОСИ

ТДУ: 321.34 (575.3)

ЧОРАЧЌҲИҲОИ ҲУКУМАТИ ТОҶИКИСТОН ВА ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР САМТИ РУШДИ ТАҲСИЛОТИ ИБТИДОӢ ВА МИЁНАИ КАСБӢ

**Шарифзода Абдуфаттоҳ Абдуваҳҳоб,
доктори илмҳои таърих, профессор, узви вобастаи
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон**

Тайёр намудани мутахассисони касбу ҳунарҳои гуногуни ба талаботи бозори меҳнат ҷавобгӯ имрӯз дар сиёсати давлатии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои афзалиятнок маҳсуб ёфта, давлату Ҳукумати мамлакат барои ноил шудан ба ин ҳадафи олӣ бо афзоиш додани маблағгузорию зинаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ навгониҳоро пайваста ҷорӣ менамояд.

Дар солҳои аввали соҳибистиклолии мамлакат соҳаи тайёрнамоии мутахассисон дар заминаи муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ то ҳадди назаррас коҳиш ёфта, ҷавонон дар асоси барномаҳои пеш аз истиклолият таълим мегирифтанд, ки тағйирёбии бозори меҳнат эҳтиёҷи корфармоёнро ба онҳо мунтазам коста мегардонид.

Маҳз ҳамин масъала боис гардид, ки Ҳукумати мамлакат барои ба талаботи замон мувофиқ намудани раванди таҳсил дар ин зинаи таҳсилот низ бо қабулу татбиқи барномаҳои гуногун тадбирҳои муҳиму саривақтиро амалӣ намуд.

Новобаста аз мушкилиҳои иқтисодӣ ва сиёсии солҳои аввали соҳибистиклолӣ дар ҷумҳурӣ шумораи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ва донишҷӯён тадриҷан рӯ ба афзоиш овард.

Солҳои 1990-1991 дар кишвари тозаистиклоли мо 43 муассисаи таҳсилоти миёнаи касбӣ фаъолият намуда, аз ин шумора 9-тоаш омӯзишгоҳи омӯзгорӣ буд, ки дар онҳо танҳо аз рӯйи ихтисоси муаллими синфҳои ибтидоӣ мутахассис омода карда мешуд.

Дар он солҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ 40700 нафар донишҷӯ таҳсил мекард ва ҳоло бошад, ин нишондод 100 ҳазору 663 нафарро фаро мегирад, ки 77 ҳазору 510 нафарашонро духтарон ташкил медиҳанд. Теъдоди донишҷӯён дар соли 2025 нисбат ба соли гузашта 2112 нафар (2,1 фоиз) зиёд буда, 24 ҳазору 547 нафар муассисаҳои таълимии таҳсилоти миёнаи касбро имсол хатм карданд, ки аз онҳо 610 нафар сазовори дипломи аъло шуданд [4].

Вобаста ба зиёд шудани шумораи аҳоли ва ниёзи бештар пайдо намудани ҷомеа ба таҳсил дар ин зинаҳо аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмин намудани муассисаҳои таҳсилоти умумии ҷумҳурӣ бо омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ дар ноҳияи Рӯдакӣ, ноҳияи Мастҷох, ноҳияи Ҷиргатол (ҳозира Лахш), ноҳияи Нуробод, ноҳияи Қубодиён, шаҳрҳои Роғун ва Турсунзода омӯзишгоҳҳои омӯзгорӣ таъсис дода шуда, шумораи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбии соҳаи омӯзгорӣ зиёд гардид.

Дар давоми даҳаи аввали соҳибистиклолӣ, яъне аз соли 1991 то 2001 новобаста аз мушкилоти мавҷуда дар кишвар коллечхову омӯзишгоҳҳои нав ташкил карда шуда, шумораи онҳо ба 49 адад расонида шуд. Ин раванд дар солҳои баъдӣ низ идома дода шуда, бо зиёд гардидани хонандагону донишҷӯён муассисаҳои нав таъсис ёфтанд.

Ҳамин тариқ, айни замон, дар 65 муассисаи таҳсилоти ибтидоии касбӣ аз рӯйи 14 самт (иқтисодиёт, техника ва технология, нақлиёт, техникаи радиоэлектронӣ, энергетика, саноати кимиёӣ, саноати сабук, саноати кӯҳӣ, меъморӣ ва сохтмон, кишоварзӣ, металлургия, телекоммуникатсия, сайёҳӣ ва меҳмондорӣ, хизмати маишӣ ва хӯроки

умумӣ) ва 300 касбу ихтисос кадрҳои коргарӣ омода карда мешавад, ки дар қиёс ба ҳамин давраи соли 2024 165 касбу ихтисос зиёд мебошад [12].

Хонандагон аз ҷумла дар 4 маркази таълимии касбомӯзии назди муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, 5 маркази таълимии калонсолон бо 41 филиал ва 21 намояндагӣ аз рӯи 93 касби ба талаботи бозори меҳнат ва ҷомеаи навин ҷавобгӯ ба таълим фаро гирифта шудаанд [6].

Яке аз иқдомҳои наҷиб барои хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ дар солҳои соҳибистиклолӣ қабули онҳо ба курси 2-юми шуъбаи рӯзона ё ғоибонаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ аз тариқи суҳбат мебошад.

Ин афзалият барои хатмкунандагон дар соҳаҳои техникӣ, технологӣ ва иқтисодӣ бо назардошти на зиёда аз 4 фарқияти нақшаи таълимӣ пешбинӣ гардида, дар самти омода намудани мутахассисони кордону ботачриба мусоидати муассир мекунад.

Дар кишвари мо 86 муассисаи таҳсилоти миёнаи касбӣ (аз ин теъдод 59 муассисаи давлатӣ, 27 муассисаи хусусӣ) ва 6 филиал фаъолият менамоянд, ки дар онҳо аз рӯи самтҳои омӯзгорӣ, тиббӣ, фарҳанг, кишоварзӣ, иқтисодӣ, технологӣ, техникӣ, муҳандисӣ-омӯзгорӣ, ҳуқуқ, таъмини бехатарӣ ва аз рӯи зиёда аз 344 номгӯи ихтисос мутахассисон омода карда мешавад, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 135 адад номгӯи ихтисос зиёд мебошад [4].

Яке аз дастовардҳои назаррас ва ислоҳоти муассири дурандешонаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар соҳаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ ин таъсиси сохтори алоҳидаи ваколатдори пешбурди умури давлатӣ дар ин самтҳо буд. Ҳамин тавр, ба хоҳири пешрафти зинаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ ва беҳтар намудани сатҳу сифати донишандӯзии хонандагону донишҷӯён ва тайёр намудани мутахассисони касбии дар бозори меҳнат рақобатпазир ва ба ин васила такмил додани неруи зехнӣ ва касбии коргарии кишвар тибқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 сентябри соли 2023, №429 Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд.

Дар марҳилаи муосири фаъолияти кумитаи мазкур, ҷиҳати пешрафти соҳа 4 санади меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла бо қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Стандарти давлатии таҳсилоти ибтидоии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Стандарти давлатии таҳсилоти миёнаи касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Низомномаи намунавии муассисаи таълимии таҳсилоти ибтидоии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Низомномаи намунавии муассисаи таълимии таҳсилоти миёнаи касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардида, лоиҳаи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти миёнаи касбӣ» пас аз баррасии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардид.

Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2024, кумита вазифадор гардид, ки ҷиҳати ба касбу ҳунаромӯзӣ ҷалб шудани 210 ҳазор нафар шаҳрвандон ба соҳаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ тадбирҳои амалгароёна андешад. Ба ин муносибат, барои афзоиш додани теъдоди қабули хонандагон ба муассисаҳои таълимии таҳсилоти ибтидоии касбӣ корбарӣ бо вазорату идораҳои дахлдор идома дошта, дар нақша гирифта шудааст, ки дар 5 соли оянда беш аз 1 миллион нафар шаҳрвандон ба омӯختани касбу ҳунар ва забонҳои хориҷӣ фаро гирифта шаванд. Кумита нақшаи ба курсҳои кӯтоҳмуддати касбомӯзӣ ҷалб намудани шаҳрвандонро, ки касбу ҳунар надоранд, барои нимсолаи якуми соли 2025 бо шумораи 20 ҳазор нафар

тасдиқ намуда, барои иҷро ба муассисаҳои таълимии таҳсилоти ибтидоии касбӣ ирсол намуд [12].

Бояд гуфт, ки бо ташаббуси кумита соли дуюм аст, Озмуни ҷумҳуриявии «Малакаи касбӣ» аз рӯи 15 ихтисос байни хонандагони муассисаҳои таълимии таҳсилоти ибтидоии касбии баргузор мегардад. Озмун дар ду низом сурат гирифт. Дар низоми аввал хонандагон вобаста ба ихтисос малакаи худро тавассути саволномаи тестӣ санҷида, низоми дуюм барои иҷрои кори амалӣ аз тарафи комиссия баҳогузори гардид. Лоиқи зикр аст, ки ба манзури дарёфти истеъдодҳо санаҳои 17-18 апрели соли 2025 дар Коллеҷи политехникии ноҳияи Данғара олимпиадаи ҷумҳуриявии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ аз рӯи 4 фанни таълимӣ: забон ва адабиёти тоҷик (иншо), забони русӣ (накли хаттӣ), забони англисӣ (диктант, тарҷумаи матн) ва таърихи халқи тоҷик (тест) гузаронида шуд [12]. Ҳамаи ин тадбири чорабиниҳо бо мақсади баланд бардоштани сатҳи касбияту ихтисоси кадрҳои зинаҳои гуногун ташкил карда мешаванд.

Дар партави таваҷҷуҳи пайвастаи Роҳбарияти олии ҷумҳурӣ ба пешрафти соҳаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ солҳост, ки бо иштироки Президенти кишвар иншооти соҳа баҳрабардорӣ мешавад.

Ҳамин тариқ, 8 октябри соли 2011 ташрифи Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муассисаи давлатии «Литсей-интернати касбии махсуси маъҷубон»-и Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шугли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади шиносӣ аз шароити намунавии ин муассисаи таълимӣ низ исботи таваҷҷуҳи хоссаи Ҳукумат ба тақвияти заминаи донишомӯзии насли наврасу умедбахши миллат дар ин зинаи таҳсилот мебошад [10].

18 сентябри соли 2012 Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар доираи сафари корӣ ба ноҳияи Рӯшон филиали «Литсей-интернати касбии махсуси маъҷубон» ва як мактаб-интернати муҳташами ҷумҳуриявӣ барои 640 нафар хонандаро мавриди баҳрабардорӣ қарор доданд [2, С. 171].

Зимни боздид аз филиали муассисаи давлатии «Литсей-интернати касбии махсуси маъҷубон», аз ҷумла зикр гардид, ки дар он хонандагони синфҳои болоӣ, ки имконоти маҳдуди ҷисмонӣ доранд, хунаҳои ҳисобдорӣ, дӯзандагӣ ва технологияҳои компютерӣ меомӯзанд.

Маҳз дар натиҷаи ғамхориҳои рӯзафзуни Роҳбарияти олии мамлакат 27 сентябри соли 2016 бинои нави таълимӣ ва хобгоҳи «Коллеҷи тиббии ноҳияи Рашт», 4 октябри соли 2016 филиали «Литсей-интернати касбии махсуси маъҷубон» дар деҳоти Даҳанаи шаҳри Кӯлоб, 30 августи соли 2019 бошад, бинои «Коллеҷи тиббӣ-иҷтимоии шаҳри Душанбе» мавриди баҳрабардорӣ қарор дода шуданд [10].

Ҳамчунин 12 сентябри соли 2019 муассисаи давлатии таълимии «Литсейи касбии техникии ноҳияи Данғара», 8 октябри соли 2020 муассисаи таълимии ғайридавлатии «Литсейи касбии сайёҳӣ ва хидмат» дар деҳоти Симиғанчи шаҳри Ваҳдат бо иштироки бевоситаи Роҳбари давлат мавриди истифода қарор гирифтанд [10].

Бинои Коллеҷи тиббӣ-инноватсионии шаҳри Бохтар, ки 24 март соли 2021 бо иштироки Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба истифода дода шуд, дорои маҷлисгоҳ, 65 синфхона, 10 хучраи маъмурӣ, хучраҳои алоҳида барои кафедраҳои стоматологӣ, момодоягӣ, технологияи информатсионӣ, китобхонаи электронӣ барои 1700 нафар донишҷӯ дар як баст мебошад [9].

Дар коллеҷ барои омода кардани мутахассисони ҷавобгӯ ба меъёрҳои муосиртарин фазои илмомӯзӣ, озмоишгоҳҳои амалӣ, синфхонаи анатомия, маркази омӯзиши малакаҳои амалӣ, фароҳам ва ҷиҳозонида шудааст.

16 июни соли 2021 дар деҳоти Корези ноҳияи Данғара Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон муассисаи таълимии «Коллеҷи тиббӣ-иҷтимоӣ»-ро ифтитоҳ намуда, бо шароити корию хизматрасонии иншооти мазкур шинос шуданд.

Муассисаи таълимии “Коллеҷи тиббӣ-иҷтимоӣ”-и ноҳияи Данғара дар партави дастуру супоришҳои бевоситаи Президенти мамлакат дар доираи тантанаҳо ба истикболи ҷашни 30-солагии Истиқлоли давлатӣ бунёд гардида, дорои шароити мусоиди таълимӣ мебошад.

Ҳамзамон 16 июни соли 2021 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар деҳаи Ғичоваки деҳоти Пушинги ноҳияи Данғара муассисаи касбию иҷтимоии хусусии тиббӣ ва маркази барқарорсозии «Нури тиб»-ро ба истифода супориданд.

Муассисаи касбию иҷтимоии хусусии тиббӣ ва маркази барқарорсозии «Нури тиб» дар доираи тадбирҳои ободонию бунёдкорӣ ба истикболи ҷашни 30-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бе ҷалби маблағҳои буҷетӣ аз ҳисоби даромади софи соҳибкорони маҳаллӣ бунёд карда шудааст. Иншоот ҷавобгӯ ба талаботи замони муосир бунёд гардида, бо тамоми шароити таълимӣ таъмин мебошад.

Гузашта аз ин, соли 2012 Коллеҷи технологияи шаҳри Душанбе, соли 2014 Коллеҷи тиббии ноҳияи Вахш (ғайридавлатӣ), соли 2016 Коллеҷи политехникии Донишгоҳи давлатии Данғара, соли 2018 Коллеҷи технологӣ-фарматсевтии Тоҷикистон (ғайридавлатӣ, ноҳияи Ёвон), соли 2020 Коллеҷи хусусии агросаноатӣ, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумии шаҳри Кӯлоб (ғайридавлатӣ), соли 2023 Коллеҷи сайёҳӣ ва хизматрасониҳои иҷтимоии шаҳри Хучанд, Коллеҷи омӯзгории «Асосгузор» дар шаҳри Турсунзода, Коллеҷи омӯзгорӣ ва сайёҳӣ дар шаҳри Ваҳдат (ғайридавлатӣ) ва Коллеҷи саноат ва хизматрасониҳои иҷтимоии шаҳри Леваконт аз миёни шумораи зиёди муассисаҳои дигари ин зинаи таҳсилот мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифтанд [8].

Дар солҳои соҳибистиқлолӣ бо ба истифода додани биноҳои нави таълимии мучахҳаз бо таҷҳизот ва шароити муосир на танҳо мазмунӣ таҳсилот дар ин гуна боргоҳҳои маърифатро тағйир дод, балки барои шакл ва мазмунӣ навро касб намудани муассисаҳои таълимӣ мусоидати ҷиддӣ намуд.

Барои ба сатҳи байналмилалӣ ва таҳсилоти ҷаҳонӣ мутобиқ намудани омӯзиш дар ин зинаҳои таҳсилот дар давраи соҳибистиқлолӣ як қатор омӯзишгоҳҳо ва техникумҳо тадриҷан ба коллеҷҳои мустақил ва сохтори муассисаҳои таҳсилоти олий, аз ҷумла омӯзишгоҳҳои омӯзгории шаҳрҳои Душанбе, Кӯлоб, Бохтар ва Хучанд ба коллеҷҳои сохтори муассисаҳои таҳсилоти олий табдил дода шуданд.

Ҳамчунин нақша ва барномаҳои намунавии онҳо таҷдиди назар ва мавриди истифода қарор гирифтанд.

Мақсад аз муттаҳид намудани коллеҷҳо қабл аз ҳама бартараф намудани такроршавии ихтисосҳо, мустаҳкам гардидани пояи моддию техникии таълим, ихтисори воҳидҳои идоравию хоҷагӣ, беҳтар намудани шароити кори сохторҳои дигар мебошад.

Дар марҳилаи пешрафти ҷомеаи башарӣ ва талабот ба кадрҳои баландихтисос диққати роҳбарияти олии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан Сарвари маорифпарвару хирадманди он ба соҳаи таҳсилоти касбӣ бештар равона карда шуда, барои рушди соҳаи мазкур шароити мусоидро фароҳам меоранд.

Ба тасвиб расидани Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 ноябри соли 2012, №630 «Дар бораи иваз намудани номи техникум ва омӯзишгоҳҳо ба коллеҷҳо» аз дастовардҳои муҳим дар самти таҳсилоти миёнаи касбӣ мебошад.

Қорӣ намудани дигаргуниҳо дар сохтори муассисаҳои касбомӯзии ибтидоӣ низ таваҷҷуҳи бонувонро ба ихтисосманд гардидан торафт афзун намуд. Бояд таъкид дошт, ки тарбияи фарзанди солим, донишманду бомаърифат, ватандӯсту ватанпарвар ва бонангу номус вазифаи муҳим ва муқаддаси оила ва пеш аз ҳама модарон доништа мешавад. Ҷавондухтарон бояд шахсони донишманд, соҳибмаърифат, фарҳангӣ, эҷодкор ва номбардори миллату давлати сиҳибистиклоли Тоҷикистон бошанд.

Вобаста ба ин, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Барномаи давлатии самтҳои асосии сиёсати давлатӣ оид ба таъмини ҳукуку имкониятҳои баробари мардон ва занон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2001-2010»-ро қабул намуд. Самтҳои асосии ин сиёсат мустаҳкам намудани ҷойгоҳу мавқеи зан дар иқтисодиёт, густариши соҳибкории занон, баланд бардоштани сатҳи иҷтимоии онҳо доништа мешавад.

Занон дар пешбурди ҷомеа нақши созандаю бунёдкорона доранд. Қабул ва мавриди татбиқ қарор гирифтани Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8 августи соли 2001, № 391 дар бораи «Барномаи давлатии самтҳои асосии сиёсати давлатӣ оид ба таъмини ҳукуку имкониятҳои баробари мардон ва занон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2001-2010» аз он шаҳодат медиҳад, ки фаъолияти пешгирифтаи давлат барои таъмини пешрафти босуботи ҷомеа нигаронида шудааст.

Бо таваҷҷуҳ ва андешидани тadbирҳои судманди давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи занон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ сол то сол афзуда, ба раванди соҳибмаърифат ва донишманд гардидани бонувони даврони истиқлол мусоидати ҷиддӣ намуд.

Агар солҳои 1991-1992 ҳамагӣ 44 фоизи донишҷӯёнро занону бонувон ташкил мекарда бошад, дар солҳои 2005-2006 ин нишондиҳанда ба 56 дарсад ва дар солҳои 2007-2016 ба 60 фоиз баробар гардид [1, С. 44]. Дар соли 2021 ин рақам ба 66,1 фисад баробар шудааст.

Дар робита ба тақмили вазъи ҳукукӣ ва рафъи мушкilotи соҳа, 28 августи соли 2025 аз натиҷаи маҷлиси Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тахти раёсати Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Барномаи рушди соҳаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030» қабул гардид. Ин санад бо мақсади ҳалли мушкilotи соҳаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ, аз ҷумла навсозии низоми таълим, таҳкими заминаҳои моддию техникӣ, таъмир ва сохтмони биноҳо, озмоишгоҳҳо ва устохонаҳои таълимӣ таҳия гардидааст. Ҳамчунин дар барнома бозомӯзӣ ва тақмили ихтисоси омӯзгорону устоҳои таълимӣ, баланд бардоштани сифати тайёр кардани кадрҳои коргарӣ, рақамикунонии соҳаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ ва фарогирии бештари ҷавонон ба касбомӯзӣ пешбинӣ карда мешавад [3].

Бо пешниҳоди раиси Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Фарҳод Раҳимӣ бо мақсади баланд бардоштани нишондиҳандаҳои сифати таҳсил дар муассисаҳо соли 2025 Соли таъмини сифати таҳсилот эълон гардид [11]. Ба ғайр аз ин, охири моҳи июли соли 2025 вакилони Парлумони Тоҷикистон лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти миёнаи касбӣ»-ро баррасӣ ва қабул карданд. Тибқи муқаррароти қонуни нав муҳлати таҳсил дар коллеҷҳо то 1 сол кам карда мешавад. Минбаъд мувофиқи ин санади нав барои шахсоне, ки таҳсилоти асосӣ (синфи 9) доранд, муҳлати таҳсил дар коллеҷҳо аз то 4 сол ба то 3 сол расонида шуда, барои шахсоне, ки таҳсилоти миёнаи умумӣ (синфи 11) доранд, муҳлати таҳсил аз 3 сол то 2 сол кам карда шуд. Дар тарҳи нав таҳсили “дуалӣ” ҳамчун шакли расмӣ таҳсил дар коллеҷҳо муайян шудааст. Таҳсили дуалиро низоми

таълимие арзёбӣ менамоянд, ки дар он донишҷӯён қисми назариявӣ таълимро дар муассиса ва қисми амалиро дар истеҳсолот мегузаронанд. Мушаххасан, дар ҷаҳорҷӯи таҳсилоти дуалӣ таҳсил бо таҷрибаи амалӣ дар корхонаю ташкилотҳо пайваст мегардад. Ҳадаф аз гузаштан ба таҳсилоти дуалӣ тағйир додани шакли усулҳои таълим ва ба талаботи давр мутобиқ намудани фаъолияти зинаи таҳсилоти миёнаи касбӣ ба шумор меравад [7].

Бояд гуфт, ки сифати таълим дар муассисаҳои таҳсилоти касбӣ на танҳо аз сатҳи омӯзиши назариявӣ вобаста аст, балки ба омодагии хонанда барои омӯзиши касбу ҳунар ва иҷрои вазифаҳои амалӣ низ равона шудааст. Дар ин радиф, бино ба назари коршиносон, зеҳни сунъӣ метавонад ҳамчун воситаи муассир барои беҳтар намудани сифати таълим, мутобиқгардонии барномаҳои омӯзишӣ ба талаботи бозор ва инкишофи малакаҳои касбӣ мусоидат намояд. Дар ҷаҳони муосир, кишварҳои мисли ИМА, Олмон ва Ҷопон аз системҳои зеҳни сунъӣ барои таҳсилоти касбӣ васеъ истифода мекунанд. Масалан, дар лабораторияҳои техникии Олмон барномаҳои «adaptive learning» барои омӯзиши муҳандисӣ ва технология татбиқ мешаванд, ки бо ёрии онҳо хонандагон метавонанд малакаҳои амалӣ ва назариявиро ҳамзамон омӯзанд. Мисол дигар, дар Ҷопон системаҳои зеҳни сунъӣ барои омӯзиши касбӣ дар соҳаи хизматрасонӣ ва сайёҳӣ истифода мешаванд, ки таҷрибаи хонандагонро бо моделҳои симулятсионӣ беҳтар мекунад [5].

Дар робита ба ин, 25-уми июли соли 2025 Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид қатъномаи махсусро таҳти унвони «Нақши зеҳни сунъӣ дар фароҳам овардани имконоти нав барои рушди устувор дар Осиёи Марказӣ», ки бо ташаббуси Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардида буд, бо иттифоқи оро қабул кард. Чунин иқдоми Тоҷикистон гувоҳи он аст, ки кишвари мо дар самти осон, самаранок ва пешрафта гардонидани шароити зиндагии инсон, аз ҷумла қорбасти дастовардҳои зеҳни сунъӣ ва усулҳои инноватсионӣ барои рушди таҳсилоти касбӣ, автоматикунории равандҳо ва таълим додани малакаҳои нав ва омодаسازی кадрҳои қордону баландихтисос, фаъол ва ҳадафманд аст.

АДАБИЁТ ВА ДИГАР САРЧАШМАҲО

1. Нуриддин Саид. Рушди маориф ва илм дар даврони истиқлолияти давлатӣ. – Душанбе: “Ирфон”, 2016. – 192 с.
2. Шарифзода А., Қосимӣ З. Эмомалӣ Раҳмон ва Қасри Арбоб (Сиёсати дохилӣ ва хориҷии Президенти Тоҷикистон дар соли 2012). – Китоби 12. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2013. – 390 с.
3. «Барномаи рушди соҳаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030» қабул гардид [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмӣи Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://www.tahsilot.tj/news/view/845> (Санаи нашр: 29.08.2025)
4. Дар Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон нишастӣ матбуотӣ баргузор гардид [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмӣи Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://www.tahsilot.tj/news/view/794> (Санаи нашр: 30.07.2025)
5. Зеҳни сунъӣ ва нақши он дар соҳаи таҳсилоти ибтидоии касбӣ [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмӣи Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://www.tahsilot.tj/news/view/819>
6. Маълумот оид ба фаъолияти Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2020 (Варақаи иттилоотӣ аз 5 феввали соли 2021) // Сайти Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ]. URL: <https://maorif.tj/ahborot/maorif.tj/storage/004e2446103979a570eca90107d6b56d.pdf>

7. Мухлати таҳсил дар коллечҳо аз 3 сол ба 2 сол кам карда шуд [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмӣи Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://www.tahsilot.tj/news/view/797> (Санаи нашр: 30.07.2025)

8. Рӯйхати муассисаҳои таълимии таҳсилоти миёнаи касбӣ [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмӣи Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://www.tahsilot.tj/page/17>

9. Сафари кории Пешвои миллат ба вилояти Хатлон // Садои мардум, 30 март соли 2021. - № 38, 39-40

10. Сафарҳои дохилӣ // Сайти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/taxonomy/term/5/62>

11. Соли 2025 барои муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ «Соли таъмини сифати таҳсилот» эълон гардид [Манбаи электронӣ] // Агентии миллии иттилоотии Ховар (Санаи нашр: 13.01.2025)

12. Фаъолияти кумита дар нимсолаи аввали соли 2025 натиҷагирӣ карда шуд [Манбаи электронӣ] // Сомонаи расмӣи Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://www.tahsilot.tj/news/view/753> (Санаи нашр: 08.07.2025)

ЧОРАЧҶҲҲОИ ҲУКУМАТИ ТОҶИКИСТОН ВА ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР САМТИ РУШДИ ТАҲСИЛОТИ ИБТИДОӢ ВА МИЁНАИ КАСБӢ

Мақола ба пажӯиши таърихи ташаккул ва рушди таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол бо тамарқуз ба тадбирҳои Ҳукумати кишвар зери роҳбарии Президенти ҷумҳурӣ Эмомалӣ Раҳмон дар ин самт баҳсида шудааст. Муаллиф баҳусус марҳилаҳои аввал ва муосири вазъи муассисаҳои таҳсилоти касбиро дар Тоҷикистон бо овардани далелу омили соҳавӣ муқоиса намуда, ҷанбаҳои гуногуни рушди ин шохҳои маорифро дар партави сиёсати созандаи Ҳукумати Тоҷикистон баррасӣ кардааст. Натиҷаҳои чораҷӯӣҳои ҳастагинопазири Роҳбарияти олии кишвар ва ташаббусҳои дар ҷодаи ҳалли масли мушкилот ва ислоҳоти соҳа, аз қабилӣ таъсиси шумораи торафт афзоишёбандаи муассисаҳои таҳсилоти касбӣ ва Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, бунёди иншооти зарурӣ, тақмили сатҳу сифати таълим, таҳия ва татбиқи барномаву дигар санадҳои меъёрии соҳавӣ, ҷалби баҳши хусусӣ ба раванди таъмини инфрасохтору таҷҳизоти лозима, тайёркунии кадрҳои коргарии ба талаботи бозор ҷавобгӯ ва рақамикунории соҳа бозтоб ёфтаанд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, маориф, Президент, таҳсилоти ибтидоии касбӣ, таҳсилоти миёнаи касбӣ, омӯзишгоҳҳо, коллечу литсейҳо, самт ва касбу ихтисосҳои кадрҳои коргарӣ, марказҳои касбомӯзӣ, бозори меҳнат, беҳтарсозии сатҳу сифати таълим, омили таҳсилотӣ, қонунгузории соҳавӣ.

МЕРЫ ПРАВИТЕЛЬСТВА ТАДЖИКИСТАНА И ЛИДЕРА НАЦИИ ПО РАЗВИТИЮ НАЧАЛЬНОГО И СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена изучению истории становления и развития начального и среднего профессионального образования в независимом Таджикистане с акцентом на меры Правительства страны под руководством Президента республики Эмомали Рахмона в этом направлении. Автор, в частности, сравнил ранний и современный этапы развития учреждений профессионального образования в Таджикистане, приведя отраслевые и статистические данные, и рассмотрел различные аспекты развития этой отрасли образования в свете конструктивной политики Правительства Таджикистана. Отражены результаты неустанных усилий высшего руководства страны и инициатив по решению проблем и реформированию сектора, такие как создание все большего количества учреждений профессионального образования и Комитета по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан, строительство необходимых объектов, повышение уровня и качества образования, разработка и реализация программ и других отраслевых нормативных документов, вовлечение частного сектора в процесс обеспечения необходимой инфраструктурой и оборудованием, подготовка кадров, соответствующих требованиям рынка, цифровизация сектора.

Ключевые слова: Таджикистан, образование, Президент, начальное профессиональное образование, среднее профессиональное образование, учебные заведения, колледжи и лицеи, направления и специальности рабочей силы, центры профессионального обучения, рынок труда, повышение уровня и качества образования, образовательная статистика, отраслевое законодательство.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифзода Абдуфаттоҳ Абдуваҳҳоб, доктори илмҳои таърих, профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Сведения об авторе: Шарифзода Абдуфаттох Абдуваххоб, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной Академии наук Таджикистана

Information about the author: Sharifzoda Abdufattoh Abduvakhob, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

ТДУ:32.001 (575.3)

НАҚШИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ҲАЛЛИ МУШКИЛОТҲОИ ГЛОБАЛИИ ҶАҲОНИ МУОСИР

Холов Х. Қ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ба мақсади пешбурди робитаҳои созанда бо созмонҳои бонуфузи ҷаҳониву минтақавӣ ва кишварҳои олам бо дарназардошти ҳифзи манфиатҳои милли дар арсаи байналмилалӣ фаъолона ширкат дорад ва аз ҳамкориҳои бисёрҷониба пуштибонӣ мекунад. Ҷумҳурии Тоҷикистон чун давлати пешбарандаи сиёсати «дарҳои кушода», сулҳхоҳона ва бегараз буда, зимни татбиқи он бо ҳамаи кишварҳои дуру наздик робитаҳои дӯстона ва эътирофи манфиатҳои тарафайнро дар асоси эҳтироми ҳамдигар, баробарӣ ва ҳамкориҳои мутақобилан судманд густариш медиҳад.

Ҳадафи асли ва асосии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дурнамои дарозмуддат ҳифзи манфиатҳои стратегии кишвар дар арсаи байналмилалӣ буда, он аз тариқи фароҳам овардани шароити мусоиди берунӣ барои рушди устувори ҳамаҷонибаи мамлакат, мусоидат ба таҳкими беш аз пеши пояҳои истиқлолияти соҳибхитӣ давлатии Тоҷикистон ва кӯшишҳои пайгирона чихати дарёфти ризоят ва манфиатҳои мутақобила бо кишварҳои хориҷӣ ва созмонҳои байналмилалӣ дар чараёни иҷрои вазифаҳои авлавиятноки сиёсати хориҷии кишвар амалӣ мегардад.[1, 6]

Айни ҳол Тоҷикистон бо 179 давлати дунё муносибатҳои дипломатӣ дорад ва бо талошҳои муассири худ дар арсаи байналмилалӣ ҳамчун кишвари фаъолу ташаббускор шинохта шудааст. Нақш ва мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосири сиёсати ҷаҳонӣ рӯз то рӯз меафзояд. Зеро Тоҷикистон саъй дорад, ки минтақаи Осиёи Марказӣ ва дар маҷмӯъ ҷаҳон тавассути сулҳ, ҳамоҳангӣ ва ҳамдигарфаҳмии давлатҳо рушд кунад. Тоҷикистон дар баргузори нишастҳои байналмилалии сарони давлатҳо, конфронсҳо оид ба масъалаҳои муҳими ҷаҳонӣ ва минтақавӣ нақши бузург дорад. Яъне, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи байналмилалӣ на танҳо мақому нуфузи худро боло бурда, арзишҳои воло ва мероси ғании мардуми шарифи тоҷикро ба аҳли олам муаррифӣ намуд, балки дар ҳаллу фасли масоили минтақавию байналмилалӣ ва пешбурди рӯзномаи ҷаҳонӣ фаъолона иштирок кард ва нақш офарид. Ҷумҳурии Тоҷикистон муаллифи ҷаҳор ташаббуси бузург, аз ҷумла Соли байналмилалии оби тоза 2003, Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои ҳаёт» 2005 – 2015, Соли байналмилалии ҳамкорӣ дар соҳаи об 2013 ва Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои рушди устувор» 2018 – 2028 мебошад, ки аҳаммияти глобалӣ доранд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дахҳо созмони минтақавию байналмилалӣ ва ниҳодҳои байналмилалии молиявӣ узвият дошта, ҳамроҳ бо дигар кишварҳо дар ҳаллу фасли мушкилоти сайёра саҳми босазо мегузорад. Тоҷикистон бо така ба таҷрибаи сулҳофаринии худ аз роҳи музокирот ва машваратҳо дар ҳалли низоъҳои байналмилалӣ фаъолона саҳм мегузорад.

Нақш ва мақоми Тоҷикистон дар ҷаҳони муосир бисёрҷанба ва муҳим аст. Аз ҷумла, дар низоми муносибатҳои байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон кишварҳои ҳамсоя ва минтақа мақоми авлавиятнокро ишғол менамоянд. Тоҷикистон ҷонибдори минбаъд вусъат бахшидани таҷрибаи мусбат, бисёрасра ва созандаи ҳамзистии дӯстонаи мардумони Осиёи Марказӣ мебошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкорӣ ва ҳамгирии густурдаи минтақавиро василаи муҳимтарини ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳифзи муҳити зист ва таъмини амнияти субот дар Осиёи Марказӣ медонад. Мавқеи геополитикӣ, рушди иқтисодӣ, равобити минтақавӣ ва хусусиятҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ Тоҷикистонро ба як бозигари калидӣ дар Осиёи Марказӣ ва дар арсаи ҷаҳонӣ табдил медиҳад. Рушди равобити устувор бо шарикони байналмилалӣ, идоракунии самараноки иқтисод ва дастгирии суботи минтақай дар оянда низ аз вазифаҳои муҳими Тоҷикистон боқӣ мемонад. Тоҷикистон барои рушди ҳамкорӣ бо дигар давлатҳо фаъолона кушиш карда, дар ҳалли проблемаҳои муосири ҷаҳонӣ иштирок мекунад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муносибатҳои байнидавлатӣ бо кишварҳои ҳаммарз ва минтақа ҷонибдори сиёсати дӯстӣ, некӯҳамсоягӣ ва мудохила накардан ба қорҳои дохилии якдигар буда, ҳадафи эҷоди навори эътиمودу амниятро дар тури марзи кишвар пайгирӣ мекунад. Ин сиёсат дар ҳалли масъалаҳои баҳснок, аз ҷумла масоили сарҳадӣ ва обу энергетика ба ҳалли ошоштаи онҳо ба воситаи музокироту гуфтушунидҳо, ҳусни тафохуми ҷонибҳои дахлдор ва эътирофи усули баробарӣ ва тақсимопазирии амният дар минтақа таъя мекунад. Дар ин рост, Ҷумҳурии Тоҷикистон ба густариши робитаҳои ҳамҷониба бо ҳамсояҳои наздик, яъне кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ва шарикони стратегии худ аҳамияти аввалиндараҷа медиҳад. Пеш аз ҳама, мавқеи геополитикии Тоҷикистон ба он дар минтақа аҳамияти стратегӣ медиҳад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Узбекистон, Афғонистон, Қирғизистон ва Чин ҳамсоя буда, нақши калидиро дар суботу амнияти Осиёи Марказӣ бозида истодааст. Тоҷикистон дар талошҳои бисёрҷониба ҷиҳати мусоидат ба амният ва рушд дар минтақа фаъолона иштирок мекунад. Аз ҷумла, Тоҷикистон ҷонибдори рушди устувор ва масъулияти экологӣ мебошад. Тоҷикистон лоиҳаҳои энергияи барқароршаванда, аз қабилги гидроэнергетикаро, ки ба қоҳиш додани вобастагӣ аз сӯзишвории истихроҷшаванда ва ба устувориҳои экологӣ мусоидат мекунанд фаъолона дастгирӣ менамояд. Тоҷикистон захираҳои фаровони об, аз ҷумла дарёю қулҳо дорад. Гидроэнергетика ба як соҳаи асосии рушди Тоҷикистон табдил ёфта, кишвар дар лоиҳаҳои гидроэнергетикӣ фаъолона қор бурда истодааст. Ин имкони ҳамкорӣ бо кишварҳои ҳамсоя ва ҷалби сармоя аз манотиқи мухталифи ҷаҳонро фароҳам меорад.

Бино бар афзоиши аҳоли, тавсеаи масоҳати заминҳои кишоварзӣ, истифодаи ғайриоқилонаи захираҳои обӣ, тағйирёбии иқлим ва мушкилоти муҳитзистӣ, масъалаи норасоии оби тоза, баҳрабардорӣ аз рӯдҳои хурду бузурги фаромарзӣ ва дигар масъалаҳои вобаста ба об ба омилҳои таъсиргузор ба низоми муносибатҳои байналмилалӣ табдил ёфтаанд. Дар ин самт, Осиёи Марказӣ аз минтақаҳои ҳассос ба шумор меравад. Тоҷикистон, ҷун кишвари дорои захираҳои фаровони об, ҷонибдори истифодаи одилона ва оқилонаи он захираҳо тавассути ҳамкориҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ мебошад ва татбиқи пайгиронаи дипломатияи ҳамкорӣ дар соҳаи обро ягона василаи ҳалли мушкилот дар ин самт медонад. Ба ҳусус, дар сатҳи минтақавӣ идомаи ҳамкориҳои созанда дар доираи Бунёди байналмилалии наҷоти Арал муҳим арзёбӣ мегардад. Алҳол Тоҷикистон ба ҳайси кишвари раисикунанда дар Бунёди байналмилалии наҷоти Арал барои густариши бештари ҳамкориҳои минтақавӣ дар ҷаҳорҷӯби созмонҳои зикршуда кӯшиш ба харҷ медиҳад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид ва муқаррароти ҳуқуқи байналмилалӣ барои истифодаи сарватҳои табиӣ худ, аз ҷумла захираҳои оби қаламраваш ҷиҳати рушди устувори кишвар ва таъмини зиндагии шоистаи мардум ҳуқуқи комил дорад. Ин ҳуқуқи худро дар мавриди истифодаи захираҳои обӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо дарназардошти манфиатҳои муштаракӣ минтақавӣ ва бар пояи принципҳои нақӯҳамсоӣ, эҳтиром ва дарки воқеии манфиатҳои мутақобила, муколама ва ҳамкорӣ дар ҳалли мушкилоти мавҷуда амалӣ менамояд ва ҷунбишҳои болооб ва манбаи асосии ташаккули захираҳои оби Осиёи Марказӣ, ҳеҷ гоҳ барои таъмини минтақа бо об монеа эҷод намекунад. Бо дарназардошти ин мавқеи усулӣ, яке аз вазифаҳои авлавиятноки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат ба таъмини истиқлолияти энергетикӣ кишвар ва саъю талош ҷиҳати ҳалли мушкилот дар ин самт дар рӯҳияи ҳамкориву мушорикати баробарнафӣ минтақавӣ маҳсуб мешавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо роҳандозии густурдаи дипломатияи ҳамкорӣ дар соҳаи об, ҳадафи бозидани нақши фаъол дар ҳалли мушкилоти вобаста ба об дар сатҳи ҷаҳониро пайгирӣ мекунад. Дар доираи ин дипломатия ва дар пайравӣ аз ташаббусҳои созандаи марбут ба об («Соли байналмилалӣ оби тоза», соли 2003, «Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт», солҳои 2005-2015, «Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об», соли 2013, Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор» 2018 – 2028), ки мавриди истиқболи ҷомеаи ҷаҳонӣ қарор гирифтаанд, амалӣ намудани ибтикороти тоза дар доираи созмонҳои минтақавӣ байналмилалӣ, қабл аз ҳама Созмони Милали Муттаҳид пешбинӣ мешавад. Ҳадаф аз ин ибтикорот таъкиди зарурати ҳамкориҳои созанда дар ҳалли масъалаҳои марбут ба об ҷиҳати бақои ҳаёт ва рушди устувори инсоният аст. Вобаста ба ин, яке аз афзалиятҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини нақши созандаи кишвар дар масъалаҳои марбут ба об дар минтақа ва дар арсаи байналмилалӣ мебошад, ки ҳам ба манфиатҳои миллӣ ва ҳам ба нафъи ҷомеаи ҷаҳонӣ созгор аст. Ташаббусҳои глобалии Тоҷикистон, бахусус дар доираи “Раванди оби Душанбе”, дар давоми ду даҳсола кишварҳои узви Созмони Милали Муттаҳид ва ниҳодҳои он, сохторҳои минтақавӣ байналмилалӣ ва молиявӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва дигар ҷонибҳои манфиатдорро ҷиҳати муҳокимаи мушкилоти глобалии об ва дарёфти роҳҳои ҳалли онҳо ба ҳам меоранд.

Тоҷикистон тайи бист соли охир рӯзномаи об ва иқлимро дар арсаи байналмилалӣ фаъолона пешбарӣ намуда, ҳамзамон бо ин, зарурати воқуниши ҷаври муштаракро ҷиҳати ҳифзи пирияхҳо таъкид мекунад. Бо дарназардошти аҳамияти масъалаи мазкур, бо ибтикори Тоҷикистон дар асоси қатъномаи Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид соли 2025 ҳамчун “Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо” ва 21 март “Рӯзи ҷаҳонии пирияхҳо” эълон гардида, дар назди Созмони Милали Муттаҳид Бунёди эътимоди байналмилалӣ оид ба ҳифзи пирияхҳо таъсис дода шудааст. Тоҷикистон рӯзҳои 29-31 майи соли 2025 мизбони ҷамъиши аввалини байналмилалӣ оид ба ҳифзи пирияхҳо шуд. Илова бар ин, бо ташаббуси Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Фаронса моҳи августи соли гузашта аз ҷониби Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид қатънома оид ба эълон кардани солҳои 2025-2034 ҳамчун “Даҳсолаи амал барои илмҳои яхшиносӣ” яқдилона қабул гардид. [2,2]

Мусаллам аст, ки дар шароити имрӯзаи ҷаҳон раванди глобализатсияи проблемаҳо ва бархӯрди манфиатҳои давлатҳои абарқудрат шиддат ёфта, ҳавфи терроризми байналмилалӣ, экстремизми динӣ сиёсӣ, ҷинояткорӣҳои муташаккилонаи фаромиллӣ, қочоқи ғайриқонунии маводи муҳаддир, дар доираи манфиатҳои худ даҳолат намудани кишварҳои бузург ба қорҳои дохилии давлатҳои дигар, ба вуҷуд

омадани бухронҳои сиёсӣ ва мушкилоти иқтисодӣ иҷтимоӣ дар тамоми минтақаҳои олам, муҳоҷирати идоранашаванда, таҳдид ва хатарҳои доимии ҷи дохилӣ ва ҷи беруна, тамоюлҳои хавфноки сепаратистӣ, ҷудоандозӣ, маҳалгароӣ ва минтақагароӣ, авҷи муносибатҳои коррупсионӣ ва даҳҳо мушкилоти дигар ҳамчун проблемаҳои доғи рӯз густариш меёбанд, бояд нисбат ба амнияти миллӣ ва таъмини беҳатарии он бештар таваҷҷуҳ зоҳир намуд. Вазеҳ аст, ки дар низоми навини олам, бахусус дар кишварҳои Шарқи Наздику Миёна ҷараёнҳои динию мазҳабии характери ифротгароёнаю иртиҷоидошта нуфуз пайдо намуда, аз доираи кишварҳои алоҳида берун шуда, ҳосияти глобалӣ пайдо менамоянд. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ин истисно буда наметавонад.

Дар ин маврид қайд намудан зарур аст, ки бисёр таҳдиду хатар ва даъватҳои, ки ҳамчун пайомади равандҳои глобализатсионю вестернизатсионӣ ба ҳисоб мераванд, ба ҳам алоқамандии ногузастанӣ доранд. Зеро ҳамаи ин падидаҳои манфӣ, аз қабилӣ терроризму экстремизм, ҷангҳои иттилоотию мазҳабӣ, бархурди тамаддунҳову “ҷанги сард” натиҷаи фаъолияти бошуурона ва эҷодкоронаи гурӯҳҳои муайяни одамон ва махсусан, қудратҳои пешрафтаи олами мутамаддинанд. Аз ин лиҳоз, яке аз самтҳои асосии таъмини амнияти миллӣ дар шароити Тоҷикистони муосир ин таъмини амнияти иттилоотӣ мебошад.

Яке аз таҳдид ва хатарҳои дигари асосие, ки дар олами муосир ҳеҷ яке аз давлатҳои оламу бетаариф гузошта наметавонад, ин шаклан, моҳиятан ва сифатан дар ҳолати мутафовит аз гузашта ривочу раванқ пайдо намудани мочароҳои сиёсӣ ва омезиш ёфтани онҳо бо терроризми байналхалқӣ ва экстремизми динӣ мебошад. Таъини солҳои охир, ҷи хеле ки таҷрибаҳо собит менамоянд, ҳар як мочарои сиёсӣ, ки дар дохили як давлат ва ё байни давлатҳо сар мезананд, бештар бо таъсири қудратҳои беруна сурат мегиранд. Зеро як қатор давлатҳои абарқудрат бо таъсир доштан ба давлатҳои дигар, пеш аз ҳама, манфиатҳои худро ҳимоя намуда, мақоми худро дар фазои геополитикӣ пурзӯр мегардонанд ва бо ин васила доираи манфиатҳои худро васеъ мегардонанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сафи пешӣ муборизаи ҷомеаи байналмилалӣ бо терроризму ифротгароӣ, тундгароӣ, ҷинояткорӣ муташаққили фаромиллӣ ва муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар қарор дошта, ҷиҳати таъмини сулҳу суботи сартосарӣ бо шарикони худ ва созмонҳои байналмилаливу минтақавӣ пайвасти иқдомоти зарурии муштарақро роҳандозӣ менамояд. Аз ҷумла, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷонибдори ҳарчи зудтар барқарор гардидани сулҳи пойдор дар Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон буда, оромӣ, амният ва суботи сиёсии ин кишвари ҳамҷаворро ҷавобгӯи манфиатҳои миллии худ медонад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷонибдори он аст, ки низоми нави ташаққулёбандаи ҷаҳонӣ аз ҷангу низоъҳо, ҳушунату зӯроварӣ ва таассубу бадбинии милливу диниву тамаддунӣ қомилан озод бошад ва ба ҳамкориву шароқати баробар ва мутақобилан судманди ҳамаи кишварҳои ҷаҳон асос ёбад, ҳама гуна таҳдидҳо бар сулҳу субот ва амнияти ҷаҳониву минтақавӣ бо роҳи созишу муқоламаи созанда ва дар асоси аҳқоми ҳуқуқи байналмилалӣ, пеш аз ҳама Оинномаи СММ ҳамчун созмони асосии танзимкунандаи муносибатҳои байналмилалӣ бартараф қарда шаванд. Аз ин ҷост, ки Тоҷикистонро дар арсаи байналмилалӣ ба сифати кишвари сулҳдӯсту сулҳофар, пайрави арзишҳои демократӣ ва ҳамгироӣ эътироф намудаанд.

АДАБИЁТ

1. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон [манбаи электронӣ] URL: <https://w.mfa.tj/tg/main/view/988/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston> (санаи мурочиат: 26.06.2025).

2. Қодирова М. Ҳифзи пирахҳо. конфронси байналмилалӣ сатҳи баланд ҷомеаи ҷаҳониро ба ҳам меорад // Ҷумҳурият. 27.05.2025. № 105. – С.2
3. Қувватзода С.З. Сиёсати об ва истифодаи самараноки захираҳои обӣ дар шароити кишварҳои Осиёи Марказӣ. Дисс. д.и.с. – Душанбе, 2023. 394 с.
4. Назаров Б.Б. // Эмомалӣ Раҳмон - асосгузори дипломатияи об дар минтақа ва ҷаҳон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2024. №11 С. 34-42;
5. Раҳмон Э. Уфукҳои истиқлол / Э. Раҳмон. – Душанбе: Ганҷ-нашриёт, 2018. – 436 с.
6. Раҳмонов, Э. Наша цель – единство, согласие, созидание! / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2000. – 160 с.
7. Раҳмонов, Э. Таджикистан на пороге будущего / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Шарқи озод, 1997. – 24 с.
8. Холов Х.Қ. Тамоюлҳои асосии ташаккул ва инкишофи системаи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Х.Қ. Холов // Паёми Донишгоҳи миллии тоҷикистон. – 2021. – №1. – С. 183-191.
9. Шарипов А., Фаттоев С. Эмомалӣ Раҳмонов – поягузори сулҳ ва ваҳдати миллӣ (Сиёсати дохилӣ ва хориҷии Президенти Тоҷикистон дар солҳои 1996 – 1999). Китоби 2. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 310 с.
10. Шарипов С. И. Стратегия развития Республики Таджикистан в новых геополитических реалиях // Проблемы модернизации и безопасности государств Центральной Азии и России в новых геополитических реалиях: материалы Международной научной конференции. – Душанбе, 2011. – С. 15.

НАҚШИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ҲАЛЛИ МУШКИЛОТҲОИ ГЛОБАЛИИ ҶАҲОНИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур нақши Тоҷикистон дар ҳалли проблемаҳои глобалии ҷаҳони муосир мавриди таҳлили баррасӣ қарор мегирад. Таъкид карда мешавад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сафи пеши муборизаи ҷомеаи байналмилалӣ бо терроризму ифротгарӣ, тундгарӣ, ҷинояткорӣ муташаккили фаромиллӣ ва муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар қарор дошта, ҷиҳати таъмини сулҳу суботи сартосарӣ бо шарикони худ ва созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ пайваста иқдоми зарурии муштарак роҳандозӣ менамояд. Ҳамчунин таъкид мегардад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо роҳандозии густурдаи дипломатияи ҳамкорӣ дар соҳаи об, ҳадафи бозидани нақши фаъол дар ҳалли мушкилоти вобаста ба об дар сатҳи ҷаҳониро пайгирӣ мекунад. Инчунин, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дахл созмони минтақавӣ байналмилалӣ ва ниҳодҳои байналмилалӣ молиявӣ узвийт дошта, ҳамроҳ бо дигар кишварҳо дар ҳалли масли мушкилоти сайёра саҳми босазо мегузорад. Тоҷикистон бо таърибаи сулҳфаринӣ худ аз роҳи музокирот ва машваратҳо дар ҳалли низоъҳои байналмилалӣ фаъолона саҳм мегузорад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Созимони Милали Муттаҳид, Осиёи Марказӣ, ҷаҳони муосир, сиёсати хориҷӣ, проблемаҳои глобалӣ, низоъҳои байналмилалӣ.

РОЛЬ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В РЕШЕНИИ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО МИРА

В данной статье анализируется и рассматривается роль Таджикистана в решении глобальных проблем современного мира. Подчеркивается, что Республика Таджикистан находится на переднем крае борьбы международного сообщества с терроризмом и экстремизмом, радикализацией, транснациональной организованной преступностью и незаконным оборотом наркотиков, и постоянно принимает необходимые совместные меры со своими партнерами, международными и региональными организациями для обеспечения мира и стабильности во всем мире.

Также подчёркивается, что Республика Таджикистан, проводя масштабную дипломатию сотрудничества в водной сфере, преследует цель играть активную роль в решении водных проблем на глобальном уровне. Республика Таджикистан также является членом десятков региональных и международных организаций и международных финансовых институтов и совместно с другими странами вносит значительный вклад в решение проблем планеты. Опираясь на свой опыт миротворчества посредством переговоров и консультаций, Таджикистан активно способствует разрешению международных конфликтов.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, Организация Объединённых Наций, Центральная Азия, современный мир, внешняя политика, глобальные проблемы, международные конфликты.

THE ROLE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN SOLVING GLOBAL PROBLEMS OF THE MODERN WORLD

This article analyzes and discusses the role of Tajikistan in solving global problems of the modern world. It is emphasized that the Republic of Tajikistan is at the forefront of the international community's fight against terrorism and extremism, radicalization, transnational organized crime and illegal drug trafficking, and is constantly taking the necessary joint measures with its partners and international and regional organizations to ensure global peace and stability. It is also emphasized that the Republic of Tajikistan, by conducting extensive cooperation diplomacy in the field of water, pursues the goal of playing an active role in solving water-related problems at the global level. The Republic of Tajikistan is also a member of dozens of regional and international organizations and international financial institutions, and together with other countries, it makes a significant contribution to solving the problems of the planet. Relying on its peacebuilding experience through negotiations and consultations, Tajikistan actively contributes to the resolution of international conflicts.

Key words: Republic of Tajikistan, United Nations, Central Asia, modern world, foreign policy, global problems, international conflicts.

Маълумот дар бораи муаллиф: Холов Хушбахт Қодирович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 900-02-67-16

Сведения об авторе: Холов Хушбахт Кодирович – Таджикский национальный университет, кандидат политических наук, доцент общеуниверситетской кафедры философии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакі, 17. Телефон: (+992) 900-02-67-16

Information about the author: Kholov Khushbakht Kodirovich - Tajik National University, Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the University Department of Philosophy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: (+992) 900-02-67-16

ХУКУКШИНОСӢ

ТДУ:343.98 .068

ТАВСИФИ КРИМИНАЛИСТИКИИ ЧИНОЯТҲОИ ДОРОИ ХУСУСИЯТИ ЭКСТРЕМИСТӢ

Назаров А. Қ.

Муслихиддинзода М. М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Чиноятҳое, ки ба гурӯҳи кирдорҳои дорои характери экстремистӣ мансубанд, яке аз чиноятҳои хавфноктарин ба амнияти милли, давлатӣ ба шумор мераванд. Ин гуна кирдорҳои ба ҷамъият хавфнок ба амнияти милли ва давлатӣ таъсири манфӣ мерасонанд, сохторҳои ҷамъиятиро заиф мегардонанд ва ба ҳаёти osoишта ва некӯахлоқии шаҳрвандон таъовуз меоранд. Новобаста аз ғаъолияти пурсамари мақомоти ҳифзи ҳукук дар самти пешгирӣ ва мубориза бо ҷунин чиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ то ҳол ҷунин мушкилоти муҳими сатҳи милли ва байналмилалӣ боқӣ мемонад.

Масъалаҳои чиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ дар замони муосир мавриди таваҷҷуҳи ҷиддии олимони қарор дорад. Мувофиқи ақидаи олимони рус М. П. Леготина ва Н. В. Голубых, экстремизм ҳамҷун кирдори зиддиҳукуқии хавфноки ҷамъиятӣ арзёбӣ мегардад, ки ба тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ паҳн шуда, хусусияти зиддиҷамъиятӣ дорад [4с.60-63]. Ин навъи кирдорҳо одатан бо истифодаи усулҳои зӯроварӣ анҷом дода шуда, ҳадафи онҳо барҳам задани пояҳои давлатдорӣ ва иҷтимоӣ тавассути таҳмили меъёрҳо ва қоидаҳои ҳоси худ ба ҷомеа ва радди мутлақи назару мавқеъҳои дигарон мебошад.

Тавсифи криминалистикии чиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ маҷмӯи нишонаҳоеро дар бар мегирад, ки барои таҳқиқи самаранокӣ чиноятҳои мазкур аҳамияти назаррас доранд. Тавсифи криминалистикии чиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ маълумотро дар бораи нишонаҳои моддӣ ва ғайримоддии чиноят, инҷунин усул ва воситаҳои содир кардани чиноят, фарогирии рафтори муқаррарии субъектони чиноятро дар бар мегиранд. Тавсифи криминалистикии чиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ низоми донишҳои илмӣ ва тавсияҳои амалиро дар бар мегиранд, ки дар раванди тафтиши чиноят таҳия шуда, ба баланд бардоштани самаранокӣ ғаъолияти ҳукукмуҳофизатӣ дар самти муқовимат бо чиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ равона шудаанд [4с.60-63].

Мазмуни тавсифи криминалистикии чиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ дар тули муддати тулонӣ ҳамҷун заминаи назариявии ташаккули методикаҳои хусусии криминалистии таҳқиқи чиноятҳо истифода мешуд. Яке аз олимони машҳури соҳаи криминалистика Белкин Р.С. қайд мекунад, ки тавсифи криминалистикии чиноятҳои дорои маълумотҳои зеринро мебошад: тарзи содиркардани чиноят; роҳҳои пинҳон намудани чиноят, маълумотҳои ибтидоӣ оид ба ҳолатҳои чиноят, маълумот дар бораи шахсияти чинояткор ва ҷабрдида, ангеаҳои содир кардани чиноят, инҷунин вақт, макон ва муҳити содиршавии чиноят[2,с.181]. Ба ақидаи муаллиф, тавсифи криминалистикии чиноятҳои ҳосияти абстрактӣ дошта, бинобар ин, аз нуқтаи назари амалӣ арзиши зиёд надорад. Олими дигари илми криминалистика Субботина М. В. ақидаи Белкин Р.С.– ро рад намуда изҳор менамояд, ки тавсифи криминалистикии чиноятҳо ҳамҷун маҷмӯи донишҳои умумӣ дар бораи нишонҳои ҳоси чиноятҳо баромад мекунад. Аз ин рӯ, ин

мафҳум бояд аз ҷониби муфаттиш дар шакли умум ва ташаккули самти минбаъдаи пешбурди парвандаи ҷиноятӣ истифода бурда шавад[11].

Зарурати пешниҳод намудани мафҳуми тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ аз нуқтаи назари илм вучуд надорад. Илова кардани унсурҳои нав ба тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ бе маҳдудият метавонад боиси халалдор гардидани мазмуни ин мафҳум гардад, зеро ҷойгузинсозии унсурҳои асосии он бо унсурҳои марбут ба методикаҳои хусусии тафтиши ҷиноятҳо имконпазир мегардад. Ба тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ танҳо он унсурҳо бояд ҷой гиранд, ки имкони ба даст овардани маълумоти ибтидоии аҳамияти криминалистидоштаро бо дараҷаи баланди исботкунӣ фароҳам оварда, самти пешбурди тафтишро дар парвандаҳои ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ муайян намоянд.

Унсурҳои тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ дар алоқамандӣ ва вобастагии мутақобила қарор доранд. Ба ибораи дигар, маълумот дар бораи тарзи содиркунии ҷиноят ва муҳити он имкон медиҳанд, ки хусусиятҳои шахсии ҷинояткори ифротгаро муайян гарданд, ва дар навбати худ, доираи эҳтимолии шахсони содиркунандаи ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ муайян карда шавад. Азбаски маълумот дар бораи шахсияти ҷинояткор хусусияти оперативӣ доранд ва маълум кардани онҳо салоҳияти кормандони мақомотҳои амаликунандаи фаъолияти оперативӣ–ҷустуҷӯӣ мебошанд, диққати муфаттиш ба механизми ташаккули пайрҳои ҷиноят ва тарзи содиркардани он равона месозанд.

Яъне, ҳам механизми содир намудани ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ ва ҳам тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ аз нуқтаи назари ошкор кардани қонуниятҳои содир кардани он, инчунин кирдорҳое, ки қасди ҷиноятро таъмин мекунад, меомӯзанд. Таълимоти криминалистикӣ дар бораи механизми содир намудани ҷиноят гуруҳҳои қонуниятҳоеро муайян мекунад, ки аз нуқтаи назари предмети криминалистика баррасӣ карда мешаванд, ки ҳангоми баррасии раванди тафтиш кардани ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ маҷмӯи махсусро дар бар мегирад[7,с.16].

Ақидаи Головин А.Ю. дар самти тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ боиси дастгири мебошад. Муаллиф иброз мекунад, ки механизми содир намудани ҷиноят бояд объекти тадқиқоти илмӣ бошад, ки натиҷаи он ташаккули тавсифи криминалистикӣ мебошад. Тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ маълумотеро дар бар мегирад, ки дар натиҷаи истифодаи дониши криминалистикӣ механизми содир намудани ҷиноятҳо қонуниятҳо ба вучуд омадани пайҳои ҷиноят, ба вучуд меояд[3,с.120].

Ба ақидаи Радаев В.В. тавсифи криминалистикии экстремизмро дар робитаи байниҳамдигарии унсурҳои зерини криминалистикӣ муайян мекунад: ақидаҳои экстремистӣ, сохтори ташкили гуруҳи экстремистӣ, субъектҳои фаъолияти экстремистӣ[9,с.17]. Ақидаҳои экстремистӣ, дар ҷанбаи алоқамандии он ва хусусиятҳои мушаххаси фаъолияти криминалистикии субъектҳои ҷиноят бешубҳа муҳим ва ҷолиб аст. Муаллиф тавонистааст, ки он унсурҳоеро (ба монанди ақидаҳои экстремистӣ) дохил намояд, ки ба муқобили илми криминалистика мебошад. Ба назари мо ақидаҳои экстремистӣ метавонад дар доираи анғезаи ҷиноятҳои мазкур мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор гирад.

Еремин Д.Н. дар рисолаи номзодии худ, ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистиро, дар заминаи илми криминалистика ҳамчун падидаҳои мураккаби

ичтимоию ҳукуқӣ баҳогузорӣ намуда барои тавсифи муфассали онҳо номгӯи унсурҳои сохтори тавсифи криминалистикаро пешниҳод кардаанд. Ба ақидаи муаллиф, ин унсурҳо барои фаҳмиши ҳамаҷониба ва таҳлили ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ муҳим буда, чунин омилҳоро фаро мегиранд:

1. Низоми ташкилии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ – ин унсур ба таҳлили таркиб, дараҷаҳои ташаккул, роҳбарият, тақсимои вазифавӣ ва алоқаҳои дохилию хориҷии ташкилотҳои ҷиноятии дорои хусусияти экстремистӣ дахл дошта, имкони муайян намудани нақши ҳар як аъзо дар содирсозии ҷиноятро фароҳам меорад.

2. Усулҳо ва хусусиятҳои содиршавӣ ва пайгирии ҷиноят дар доираи механизми амали ҷинояткорона.

3. Хусусиятҳои шахсии субъектҳои ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ.

4. Ангезаҳо, ҳадафҳо ва эътиқодоти идеологии субъекти ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ.

5. Объекти таъовуз, ин унсур ба арзишҳо, ниҳодҳо, шахсони воқеӣ ё ҳуқуқие дахл дорад, ки ба онҳо таъсири мустақим ё ғайримустақим расонида мешавад.

6. Қурбонӣҳои ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ – хусусиятҳои иҷтимоиву равонии қурбонӣён барои арзёбии оқибатҳои ҷиноят.

7. Воситаҳо ва усулҳои содир намудани ҷиноят –маводи таблиғотӣ, силоҳ, технологияи рақамӣ, алоқаҳои иртиботӣ[5,с.33-37].

Хусусиятҳои муҳими криминалистикии шахсияти содиркунандаи ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ, ифодаи васеи тарзи содир кардани ҷиноят аз нуқтаи назари мавқеи вазъият, ки ҳолатҳои пеш ва пас аз ҷиноятиро дар бар мегирад. Муаллиф, тарзи содир намудани ҷиноятро дар сохтори механизми содир намудани ҷиноят, ки ба назари мо мафҳумҳои механизми содир намудани ҷиноят ва тавсифи криминалистикии ҷиноятро омехта мекунад, дохил мекунад.

Муаллиф натиҷаҳои тадқиқоти тавсифи криминалистикии ҷиноятҳоро таҳия намуда ва дар асл, ҳамаи унсурҳои тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистиро, ки объекти омӯзиши илмӣ мебошанд, эҳтимол ба механизми содир намудани ҷиноят ворид кардаанд.

Ба ақидаи Скориков Д.Г. тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ – низоми маълумоти мушаххас ва тавсияҳои аз онҳо ба вучудодада мебошанд, ки дар бораи хусусиятҳои шахсияти ҷабрдида ва шахсе, ки ҷинояти экстремистӣ содир кардааст инчунин дар бораи тарзҳои тайёрий, содир намудан ва пинҳон кардани ҷиноят, фароҳам овардани шароити ва олотҳо, воситаҳо содир кардани ҷиноят бо мақсади ошкор кардани ҷиноятҳои мазкурро дар бар мегирад[10,с.10].

Намунаи тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ бояд унсурҳои зеринро фарогир бошад:

1) маълумотҳои ибтидоии дар бораи ҷинояти экстремистӣ;

2) маълумотҳо дар бораи тарзҳои содиркардан ва пинҳон кардани ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ;

3) маълумотҳо оид ба шахсияти ҷинояткори эҳтимолӣ, мақсад ва ангезаи ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ;

4) маълумотҳо дар бораи шахсияти ҷабрдидаи эҳтимолии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ;

5) маълумотҳо дар бораи вазъияти ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ.

Дар низоми пешниҳодгардидаи тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ тамоми ҳолатҳои муҳимтарини мавзӯи исботкунӣ ҷамъоварӣ

шудаанд, ки онҳо аз рӯйи категорияи мушаххаси парвандаи ҷиноятӣ бояд муқаррар карда шаванд. Вазифаи муфаттиш дар мушаххасгардонӣ ва муфассалгардонии онҳо вобаста ба хусусияти ҳоси ҳар як ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ муайян мегардад.

Тавсифи криминалистики ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ аз унсурҳо иборат аст, ки маҷмӯи маълумоти аҳамияти криминалистиро барои омӯзиши ҷиноятҳо ташкил медиҳанд.

Бо ибораи дигар унсурҳои тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ маълумоти муқаррарӣ дар бораи воқеияти объективии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ мебошанд, ки бо ҳамдигар ба таври мустақим пайваست буда, дорои хусусиятҳои иттилоотии муҳим мебошанд.

Ба назари мо, дар заминаи тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ бояд танҳо он унсурҳо ҷой гиранд, ки имкон медиҳанд, ки равиши тафтиши ҷиноят ба дақиқтарин шакл муайян гардад.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки унсури асосии тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ муайян намудани шахсияти ҷинояткор мебошад, зеро омӯзиши мукаммали шахс имкон медиҳад, ки ангезаи ғайриқонунии ҷиноятӣ ва объектҳои ҷиноятӣ ба онҳо рағбат шудаанд, муайян карда шаванд.

Маълумотҳо дар бораи роҳҳои содиркардан ва пинҳон кардани ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ, ки ғайриқонунии ҷиноятиро инъикос мекунанд, бояд бодарназардошти унсурҳои болозикршуда муайян карда шаванд.

Шахсияти ҷинояткор ҳамчун унсури асосии тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ баромад мекунад. Дар тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ, шахсе, ки ҷиноятро содир намудааст, ҳамчун яке аз унсурҳои меҳвари тавсифи криминалистикии ҷиноят баррасӣ мегардад. Маҳз омӯзиши ҳамаҷониба ва муфассали шахсияти ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ содиркарда, имкон медиҳад, ки ангезаи рафтори ҷиноятиро муайян намоянд.

Муайян намудани хусусиятҳои шахсии субъектони ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ, махсусан дар ҳолатҳои ширкат доштани якчанд нафар бо маслиҳати пешакӣ аҳамияти муҳими амалӣ касб менамояд. Дар чунин ҳолатҳо таҳқиқот бояд на танҳо ба як шахс рағбат карда шавад, балки робитаҳои дохилии гурӯҳи ҷинояткор, нақш ва вазифаҳои ҳар як иштирокчи низ ба таври мушаххас таҳлил гарданд.

Мувофиқи маълумоти омӯрӣ ва амалияи тафтишӣ бештар субъектони ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ – шахсони ҷинси мард мебошанд. Сину соли субъектони ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистиро бо дарназардошти назарияи илмӣ криминалистика ва амалияи тафтишӣ чунин гуруҳбанди кардан мумкин аст:

1) сини ноболиғи то 18- сола – чунин сину сол бештар дар давлатҳои ҷангзада вомехуранд;

2) аз 18 то 25- сола – дар ин синну сол бештар шомилшавии ба гурӯҳҳои экстремисти ба назар мерасад;

3) аз 25 то 35- сола – дар ин гурӯҳи синусоли ғайриқонунии ҷинояткори бештар ба назар мерасад;

4) аз 35 то 45- сола – сатҳи камшавии ғайриқонунии ҷинояткорӣ;

5) аз 45 - сола боло – шумораи пасти субъектони ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ дар ин синну сол ба ҷашм мерасад.

Ин нишондиҳандаҳо исбот мекунанд, ки қисми бузурги ҷинояткорон шахсони ҷавону қобили таъсирпазирӣ мебошанд, ки дар муҳити муайян ба осонӣ ба гурӯҳҳои экстремистӣ ҷалб мешаванд.

Мувофиқи ақидаи Сергеева А. В., ки ба омӯзиши субъектони ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ машғул аст, ду шакли асосии шахсияти ҷинояткорро ҷудо намудааст:

1. Шакли авала– мардони аз 25 то 37-сола, ки дорои маълумоти олии касбӣ ё миёнаи махсус мебошанд, дар муассисаҳои гуногун фаъолият мекунанд ва қобилияти баланди ташкиливу роҳбарӣ доранд. Ин гурӯҳи афрод ҳамчун ташаббускорон ва ташкилдиҳандагони асосии ҷиноятҳо баромад мекунанд.

2. Шакли дуюм — мардони то 20-сола, ки маълумоти миёна ё миёнаи махсуси нотаом доранд, дар ҷараёни таҳсил қарор доранд ё умуман фаъолият намекунанд. Ин гурӯҳ бо дараҷаи баланди таъсирпазирӣ ва набудани ҷаҳонбинии устувор тавсиф мешавад ва осон ба ақидаҳои ифротгароёна ҷалб мегарданд [6,с103].

Петрянин А.В. субъектони ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистиро. бо дарназардошти содиршавии онҳо дар қаламрави Федератсияи Россия чунин таснифот мекунад:

1). 29% ҷиноятҳо аз ҷониби ҷавонони синни 15 то 18-сола содир мешаванд.

2). 71% ҷиноятҳо аз ҷониби шахсон бо синни то 29-30-сола анҷом дода мешаванд[8].

Дар адабиётҳои криминалистикӣ ду гурӯҳи тарзҳои муосири содир кардани ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистиро тақсим мекунанд.

Ба гуруҳи якум тарзҳои зерини содир намудани ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистиро дохил мекунанд: паҳн намудани маълумотҳои ифротгароёна дар сомонаҳо ва нашр намудани онҳо бо мақсади паҳн намудани ақидаҳои ифротгарой. [12, с.220-224].

Ба гуруҳи дуюм усулҳои содир кардани ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ, ки бо истифода аз технологияҳои телекоммуникатсионӣ содир мешаванд: ҷалб кардани тарафдорони нав ба фаъолиятҳои ифротгароёна ва таъсири доимӣ бар онҳо тавассути ҷомеаҳои интернетӣ аз ҷониби роҳбарон ва идеологҳои ҳаракатҳои ифротгарой[1,с.23-27].

Бояд қайд кард, ки усули пинҳон кардани ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ фаъолияти махсуси ҷинояткор буда, моҳияти он аз он иборат аст, ки шахси гунаҳкор кӯшиш мекунад, ки бо амали ғайриқонунӣ худ аз мақомоти ҳифзи ҳуқуқ фаъолияти ҷиноятии худро пинҳон менамояд. Усулҳои асосии пинҳон кардан бо роҳи нест кардани маълумот дар бораи ҷиноят, сафар ба қаламрави дигар давлат барои амалӣ намудани нақшаи ҷиноятӣ, сахнагузорӣ, алиби бардурӯғ, пинҳон кардани маълумот ва ғайра дохил мешаванд[10, с.224].

Дар замони муосир, ки таҳдидҳои экстремистӣ рӯз ба рӯз зиёд мегарданд, зарурати таҳияи тавсифи ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ ва истифода кардани он дар амалияи тафтишотӣ зиёд мегардад. Тавсифи криминалистикӣ ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ яке аз самтҳои муҳимми таҳқиқоти илмӣ соҳаи криминалистика ба ҳисоб меравад, ки аҳамияти назаррас барои ошкор ва тафтиши ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ ба шумор меравад.

Таҳлил ва фикру ақидаҳои олимони ин соҳа аз он шаҳодат медиҳанд, ки тавсифи криминалистикӣ ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ на танҳо маҷмӯи дарбаргирандаи маълумот оид ба унсурҳои ҷиноятҳои экстремистӣ, балки заминаи методологии тафтишӣ ҷиноятро низ фароҳам меорад. Унсурҳои муҳимми он, аз ҷумла

шахсияти ҷинояткор, ангеа ва мақсадҳои ӯ, тарзҳои содир ва пинҳон кардани ҷиноят, объекти таъовуз ва муҳити ҷиноят нақши муҳимро кашф мекунанд.

Маълумоти ҷамъоварикардашуда аз он дарак медиҳанд, ки дар тафтиши ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ бояд пеш аз ҳама ба омӯзиши шахсияти ҷинояткор таваҷҷуҳи хос зоҳир кард, зеро аксарияти ин гуна ҷиноятҳо аз ҷониби ҷавонон амалӣ мегарданд. Инчунин, истифодаи васеи технологияи рақамӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ дар содир намудани ҷиноятҳои мазкур зарурати таҳияи усулҳои босамари муқовиматро тақозо медиҳад.

Аз гуфтаҳои болозикр метавон чунин хулосабарорӣ кард, ки тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ дар асоси низоми амиқ ва илмӣ бояд таҳия гардад.

АДАБИЁТ

1. Альмяшев К.Р. Модельное законодательство в сфере противодействие экстремизму// Наука.Общество. Государство. 2016. С.23-27
2. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М., 1988. с. 181
3. Головин А.Ю. Криминалистическая систематика. М.: ЛексЭст, 2002. С. 120.
4. Голубых Н. В., Леготина М. П. О сущности понятия «экстремизм» // Адвокат. 2013. № 6. С. 60–63.
5. Еремин Д.Н. Методика расследования преступлений, связанных с политическим экстремизмом: на материалах Северо-Кавказского региона: дис. ... канд. юрид. наук. Калининград, 2015. С. 33 - 57
6. Зиядова Д.З., Магомедов Н.К. Проблемы профилактики преступлений против личности, совершаемых несовершеннолетними по мотивам политической, идеологической, расовой, национальной или религиозной ненависти или вражды либо по мотивам ненависти или вражды в отношении какой-либо социальной группы // Юридический вестник Дагестанского государственного университета. 2017. № 3. С. 103.
7. Лубин А.Ф. Механизм преступной деятельности. Н. Новгород, 1997. С. 16.
8. Петрянин А.В. Противодействие преступлениям экстремистской направленности: уголовно-правовой и криминологический аспекты. Автореф. дисс. ...докт. юрид. наук. – М., 2014.
9. Радаев В.В. Криминалистическая характеристика преступлений и ее использование в следственной практике. Волгоград, 2006. - С.17
10. Скориков Д. Г. Расследование преступлений экстремистской направленности: дисс. . . канд. юрид. наук. Волгоград, 2014. 224 с.
11. Субботина М. В. Криминалистические проблемы расследования хищений чужого имущества // Черные дыры в Российском законодательстве. – 2003. – № 1.
12. Сырачева И.Ф. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступлений экстремистской направленности // Раскрытие и расследование преступлений. 2016. С.220-224.

ТАВСИФИ КРИМИНАЛИСТИКИИ ҶИНОЯТҲОИ ДОРОИ ХУСУСИЯТИ ЭКСТРЕМИСТӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҳамаҷонибаи тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти ифротгарой ва унсурҳои таркибии он бахшида шудааст. Муаллиф, бо таъкиқи назариявӣ ва амалии донишмандони соҳаи криминалистика, моҳият, сохтор ва аҳамияти амалии тавсифи криминалистикаро барои бозёбии самаранок ва таҳқиқи ҷиноятҳои ифротгароёна таҳлил менамояд. Дар мақола унсурҳои калидии ин тавсиф, аз қабилӣ усули содиршавии ҷиноят, роҳҳои пинҳон намудани он, ангеаҳо ва ҳадафҳои идеологӣ, инчунин хусусиятҳои шахсии ҷинояткор ва шахси зарардида мавриди таҳлил қарор мегиранд. Таъкид мешавад, ки омӯзиши муфасссали шахсияти субъектҳои ҷиноятҳои дорои хусусияти ифротгарой, механизми содиршавии ҷиноят ва робитаи байни унсурҳои криминалистикӣ дар таҳияи усулҳои махсуси тафтишот ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ нақши муҳим мебозад.

Калидвожаҳо: Криминалистика, ҷиноятҳои дорои хусусияти ифротгарой, тавсифи криминалистӣ, шахсияти ҷинояткор, механизми содиршавии ҷиноят, ангеҷаҳои ифротгарой, усулҳои содир кардани ҷиноят, пинҳон кардани ҷиноят, гурӯҳҳои ифротгаро, тафтиш ва таҳқиқи ҷиноятҳо.

Маълумот дар бораи муаллифон: Назаров Аваз Қувватович – мудири кафедраи криминалистика ва фаъолияти экспертизаи судии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор. Нишони: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: avazjonn@mail.ru Тел: +992907967476, Муслихиддинзода Муснуриддин Муслихиддин. Унвонҷӯи институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ЭКСТРЕМИСТСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Настоящая статья посвящена комплексному анализу криминалистической характеристики преступлений экстремистской направленности и её составных элементов. Автор, опираясь на теоретические и практические исследования учёных-криминалистов, раскрывает содержание, структуру и практическое значение криминалистической характеристики для эффективного раскрытия и расследования преступлений экстремистской направленности. В статье анализируются ключевые элементы этой характеристики, такие как способ совершения преступления, способы сокрытия, идеологические мотивы и цели, личностные характеристики преступника и потерпевшего. Подчеркивается, что детальное изучение личности субъектов преступления экстремистской направленности, механизма совершения преступления и взаимосвязи между криминалистическими элементами играет важную роль в разработке специальных методов расследования и повышении эффективности деятельности правоохранительных органов.

Ключевые слова: Криминалистика, преступления экстремистской направленности, криминалистическая характеристика, личность преступника, механизм преступления, экстремистские мотивы, способы совершения преступления, сокрытие преступления, экстремистские группы, расследование преступлений.

Сведения об авторах: Назаров Аваз Қувватович – заведующий кафедрой криминалистики и судебной экспертной деятельности юридического факультета Таджикского национального университета, доктор юридических наук, профессор. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: avazjonn@mail.ru Тел: +992907967476 Муслихиддинзода Муснуриддин Муслихиддин – соискатель Института философии, политологии и права имени А. Баҳоваддинова НАНТ.

CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF EXTREMIST-RELATED CRIMES

This article is devoted to a comprehensive analysis of the forensic characteristics of extremist crimes and their constituent elements. The author, relying on theoretical and practical research by forensic scientists, reveals the content, structure and practical significance of the forensic characteristics for the effective detection and investigation of extremist crimes. The article analyzes the key elements of this characteristic, such as the method of committing a crime, methods of concealment, ideological motives and goals, personal characteristics of the offender and the victim. It is emphasized that a detailed study of the personality of the subjects of an extremist crime, the mechanism of committing a crime and the relationship between forensic elements plays an important role in the development of special investigation methods and increasing the effectiveness of law enforcement agencies.

Keywords: Forensic science, extremist crimes, forensic characteristics, personality of the offender, mechanism of the crime, extremist motives, methods of committing a crime, concealment of a crime, extremist groups, investigation of crimes.

About the Authors: Nazarov Avaz Kuvvatovich – Head of the Department of Criminalistics and Forensic Expert Activity at the Faculty of Law, Tajik National University; Doctor of Law, Professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: avazjonn@mail.ru Phone: +992907967476, Muslikhiddinzoda Musnuridin Muslikhiddin – PhD candidate at the Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A. Bahovaddinov, National Academy of Sciences of Tajikistan.

Назаров А.К.,

Каримзода А. А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муносибатҳои моликият яке аз соҳаҳои асосии ҳаёти инсон ба шумор мераванд, зеро онҳо асоси иқтисодии ҷамъиятро ташкил дода ҳамчун нишондиҳандаи некуахлоқии шаҳрвандон хизмат мекунанд. Аз ин рӯ, танзими дақиқи ҳуқуқи ин муносибатҳо ва ҳифзи ҳуқуқи моликони аз ҳар гуна даҳлати ғайриқонунӣ яке аз вазифаҳои муҳимтарини давлат мебошад. Вайронкунии ҳуқуқи моликият бо воситаҳои ҳуқуқи граҷданӣ амалӣ карда мешавад, дар ҳоле ки поймолкунии ҳуқуқи моликият ҳатари вазнини ҷамъиятӣ дошта бошад, он гоҳ ҷораҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бо мақсади ҳифзи муносибатҳои молумулкӣ татбиқ карда мешаванд. Мафҳуми ҳуқуқ–ҷиноятии дуздӣ дар қонунгузориҳои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аниқтараш дар моддаи 244 КҶ ҚТ пешбини карда шудааст, аммо он нуқтаи назари илмӣ камтар баҳснок менамояд. Қонунгузор ин ҷиноятро ҳамчун «тасарруфи ғайриқонунии молу мулкҳои шахси дигар» муайян намудааст (қисми 1, моддаи 244 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон). Дар баробари ин, таҳлили амиқи ин таъриф ва унсурҳои таркибии он, ки характери хавфнок барои ҷамъият доранд, масъалаҳои ҳуқуқи муҳимеоро ба миён мегузорад, ки баҳси илмиро тақозо менамоянд.

Яке аз олимони намоени рус А.Н. Азриелян дуздиро ҳамчун тасарруфи ғайриқонунии молу мулк бидуни таҳдид ва зурварӣ мешуморад, ки онро аз горагари ва роҳзанӣ кардан мумкин аст [3, с. 876]. Фикри мвофиқро низ Л.В. Тихомирова ва М.Ю. Тихомиров ҷонибдори менамоянд ва иловадан зикр мекунанд, ки дар навбати худ, дуздиро ҳамчун ҷинояти ғаразноки ғайриқонунии молу мулк, ки аз мусодираи молу мулкҳои каси дигар ва ба манфиати худ ё ба манфиати шахси сеюм табдил додани молумулк иборат аст, пешбини кардаанд [16, с. 480].

Бояд зикр кард, ки як қатор олимони хусусияти асосиро, ки дуздиро аз дигар ҷиноятҳои ғаразнок фарқ мекунанд, яъне махфӣ будани онро таъкид мекунанд.

Яке аз унсурҳои калидии ин ҷиноят, яъне махфияти ва ғайриқонунӣ будани кирдори ба ҷамъият хавфнок мебошад, ки аксаран бо камтарин ихтилоф рӯбарӯ мегардад. Мафҳуми мазкур ҳангоме татбиқ мегардад, ки тасарруфи молумулк дар набудани соҳибмулк ё шахси дигар анҷом ёбад, то ки кирдори ҷиноятӣ аз назари онҳо ғайриқонунӣ монад. Аз кирдори шахси ҷинояткор ки ин кирдорро бе огоҳии молик ва бар ҳилофи иродаи ӯ амалӣ месозад, ки дар натиҷа ҳам соҳиби амвол ва ҳам шахси дигар аз раванди тасарруф беҳабар мемонанд. Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ ишора мешавад, ки дуздӣ метавонад ҳатто дар ҳузури соҳиби амвол сурат гирад, ба шарте ки амали тасарруф ғайриқонунӣ ва номаълум аз соҳибмулк анҷом дода шавад. Чунин кирдорро ба мисоли қасбдорӣ тасдиқ кардан мумкин аст [11, с.336]. Бояд таъкид кард, ки тасарруфи молу мулк аз шахсоне, ки аз рӯи ҳолатҳои физикӣ ё равонӣ наметавонанд ҳолати ҷисмонии худро дарк кунанд, масалан ҳолати хобидох, мастӣ, ё шахсоне, ки бинабар хурдсолӣ, бемории рӯҳӣ ё дигар шароити нобасомони марбут ба саломатӣ, қобилияти дарк кардани ҳодисаро надоранд, низ ҳамчун дуздӣ ба эътироф мешавад [5, с.16].

Мафҳуми дузди дар асарҳои олимони замони шуравӣ низ мавриди таҳқиқоти зиёди илмӣ қарор гирифта буд [2]. Махсусан Г.Н. Борзенков дар асарҳои худ, ки ба

тахқиқи масъалаҳои ҷиноятҳои муқобили моликият бахшида шуда буд масъалаҳои мафҳуми дуздиро зеро таҳқиқи илмӣ қарор дода буд. Дар яке аз мақолаҳои худ, муаллиф зикр мекунад, ки норасоии таърифи дақиқи тасарруф дар қонунгузориҳои қаблӣ яке аз омилҳои асосии иштибоҳоти судӣ ба ҳисоб меравад [4, с.7].

Мафҳуми умумии дуздиро Г.Н. Борзенков, ҳамчун амали тасарруфи молу мулк, аз ихтиёрдорӣ ҷабрдида гирифтани он ва табдили он ба моликияти шахсӣ ё дар муҳити ҳуқуқӣ ба ихтиёрдорӣ кардани молу мулк бо мақсади соҳиб шудан ба он ҳамчун моликияти шахсии худ муайян намудааст [4, с.20].

В.Н. Кудрявтсев фикру ақидаи олимони болозикрро дастгири намуда илова мекунад, ки истилоҳи «ғайриқонунӣ гирифтани молумулк» як мафҳуми илмӣ ва абстрактӣ мебошад, ки нишонаҳои асосии ҳамаи кирдорҳои ғайриқонунӣ тасаруф намудани молу мулкро дар худ муттаҳид мекунад. Он бо риоя накардани талабот ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ва, ҳамчун натиҷа, ҳалалдор кардани муносибатҳои ҳуқуқии моликият вобаста мебошад [12, с.69]. Дар робита бо масъалаи мавриди назар, мафҳуми «ғайриқонунӣ» маънои вайрон кардани меъёрҳои ҳуқуқиро дорад, ки муносибатҳои моликиятро танзим мекунад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ назарияҳои мавҷуданд, ки мутобиқи он, ҳуқуқи моликият маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқие мебошад, ки мансубияти неъматҳои моддиро ба шахсони мушаххас мустаҳкам, танзим ва ҳифз менамоянд. Дар маҷмӯъ, ин меъёрҳо ҳуқуқи моликиятро дар маънои объективӣ, ки як институти ягона ва мураккаби байнисоҳагии ҳуқуқӣ аст, ташкил медиҳанд [8, с.201]. Ба ақидаи мо ин мавқеъ дуруст аст, зеро воқеан ҳуқуқи ҷиноятӣ тавассути усулҳои хоси танзими худ бевосита дар механизми умумии танзими ҳуқуқии муносибатҳои моликият иштирок мекунад.

Яке аз олимони намоёни замони шуравӣ ва пас аз он Жижиленко А.А. дар асарҳои худ ба монанди В.Н. Кудрявтсев моҳияти ҳуқуқии категорияи «молу мулк»-ро равшан кардааст. Муаллиф иброз даштааст, ки «Ашё ҳамчун предмети ҷинояти молумулкӣ, бояд дорои арзиши муайяне бошад яъне бояд, ки дорои аломатҳои иқтисодӣ бошад. Арзиши молумулк метавонад бодарназардошти ҳолати бозорӣ ва ё арзиши махсус дошта бошад, ки аз таъиноти махсуси ашёи мазкур бармеояд (масалан, ҳуччат, новобаста аз он ки он ҳуқуқҳои молумулкӣ тасдиқ мекунад ё ягон воқеа ё ҳолатро), ё ҳатто арзише дошта бошад, ки танҳо барои соҳиби он арзишманд аст (масалан, номаи шахсӣ ё тӯхфаи хотиравӣ)» [9, с.66].

Жижиленко А.А зикр мекунад, ки барои таркиби ҷиноят, муҳимияти арзиш доштани ашё мебошад, ки бозориро ё мубодилашаванда будани он, ҳамчун шартӣ ҳатмӣ молу мулкро эътироф мекунад. Ҳамин гуна муносибат, дар навбати худ, барои фаҳмиши амиқтари объекти ҷиноят ва танзими дурусти он имконият фароҳам меорад. Муаллиф диққати асосиро ба он ҷалб мекунад, ки ашё на танҳо метавонад аз ҷиҳати иқтисодӣ ё бозорӣ арзиш дошта бошад, балки метавонад арзиши дигаре, чун арзиши фарҳангӣ, таърихӣ барои соҳибмулк дошта бошад. Дар ин контекст, новобаста аз он ки ин арзиш барои доираи васеи ҷомеа возеҳ аст ё барои гурӯҳи муайян ва маҳдудтар аҳамияти махсус дорад метавон дар бораи ашёҳои сухан гуфт, ки барои як шахс ё гурӯҳи муайяни одамон аҳамияти хос доранд.

Дар маҷмӯъ, назарияи шӯравии ҳуқуқи ҷиноятӣ ва таҷрибаи судӣ танҳо арзишҳои моддӣ ва молиро ҳамчун предмети тасарруф эътироф мекарданд, ки хусусияти иқтисодӣ ва ифодаи пулӣ доранд. Пул дар асҳори ватанӣ ё хориҷӣ ҳамчун эквиваленти умумии ҳамаи навъҳои моликият амал мекард [6, с.165].

Дар мафҳуми дуздӣ якчанд аломатҳои асосӣ ҷудо кардан мумкин аст, аз ҷумла, тасарруфи молу мулк дар ҳолате ҳамчун ниҳонӣ ҳисобида мешавад, ки агар он дар

набудани ҷабрдида ва шахсони бегона анҷом ёбад. Шахсе, ки дуздиро содир мекунад, амалашро ниҳонӣ, яъне бе огоҳӣ ва хилофи иродаи молик ё соҳиби молу мулк анҷом медиҳад, ки ин тасарруф барои шахсони молу мулк дар ихтиёр ё ҳимояи онҳо пинҳон боқӣ мемонад, ва инчунин барои шахсони сеюм номаълум мемонад.

Меъёри асосии ибораи "ниҳонӣ" дар ин маврид, баҳодиҳии шахсии гунаҳгор ба вазъияти содиршавии ҷиноят мебошад. Бинобар ин, ҳатто дар ҳолатҳое, ки воқеияти тасарруф аз ҷониби шахсони дигар дарк шудааст, агар гунаҳгор ақида дошта бошад, ки амалаш пинҳонӣ ва махфӣ аст, кирдори ӯ ҳамчун дуздӣ арзёби карда мешавад.

Ҳамин тариқ, Е.С. Караваев, Ю.В. Корсаков ва М. Соболева аҳамияти фарқ кардани шаклҳои гуногуни дуздӣ, аз ҷумла дуздӣ аз бино, дуздии сарватҳои моддӣ аз корхонаю ташкилотҳо, дуздии мол дар нақлиёт, дуздии ашёи шахсии шахрвандон дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, дуздӣ ва дуздии воситаҳои нақлиётро фарқгузори мекунад [11, с. 138–141]. Ҳангоми таҳлили таснифоти пешниҳодшуда бояд қайд кард, ки намудҳои номбаршудаи ҷиноятҳо усулҳои гуногуни содир кардани онҳоро инъикос мекунанд, ки ин дар навбати худ муносибати инфиродӣ барои тафтиши ҳар як шакли дуздиро ҳамчун як намуди мустақили фаъолияти ҷиноятӣ инъикос мекунад.

Барои тақмили мафҳуми «дуздӣ» дар назарияи ҳуқуқӣ, муҳим аст, ки на танҳо таърифи анъанавӣ, ки ба тасарруфи ниҳонии молу мулки ғайр асос ёфтааст, балки унсурҳое, ки бо воқеиятҳои технологияи муосир алоқаманданд, низ ба назар гирифта шаванд. Масалан, ҷиноятҳои киберӣ ва моликияти зехнӣ бояд дар ин доираи таҳқиқот шомил карда шаванд. Ин омилҳо, махсусан дар шароити иқтисоди рақамӣ, дақиқсозии хусусияти «ниҳонӣ» ва «тасарруфи бевосита»-ро тақозо менамоянд.

Ғайр аз ин, зарур аст, ки мафҳуми дуздӣ ба таври амиқ бо назардошти ҷанбаҳои равоӣ ва иҷтимоӣ таҳлил шавад. Мафҳумҳо, ба монанди ангезаҳо ва мақсадҳои ҷинояткор, инчунин таъсири муҳити иҷтимоӣ, бояд ба назар гирифта шаванд, то ки дараҷаи айбдорӣ ва ҷавобгарии гунаҳгор бо дақиқӣ бештар фарқ карда шавад. Инчунин муҳим аст, ки нақши амали дуздӣ дар шароите равшан гардад, ки шахс аз нақшаҳои мураккаби фиреб ё истифодаи ғайриқонунӣ аз иродаи дигарон, масалан, бо сохтакорӣ ҳуччатҳо ё қорӣ кардани асосҳои қонунӣ барои иқсадҳои худ, истифода мекунад, ки муайян кардани воқеияти тасарруфро душвор месозад.

Чунин вазъият тақозо мекунад, ки маънидодкунии таркиби ҷиноят васеътар шавад ва меъёрҳои иловагӣ, аз ҷумла зарари ба ҷабрдида расонидашударо, инчунин дараҷаи барқароршавии он муайян карда шаванд.

Дуздӣ як кирдори ба ҷамъият хавфнокест, ки ҳамчун тасарруфи ниҳонии молу мулки ғайр эътироф мешавад. Таркиби ин ҷиноят дар он аст, ки амалҳои тасарруф пинҳонӣ анҷом дода мешаванд, ва ин амали тасарруф дар ҳузури ҷабрдида ё шахсони бегона метавонад пинҳони бошад. Кисобурӣ ва ҳолатҳое, ки шахс хабардор намешавад, инчунин ба сифати дуздӣ ҳисобида мешавад.

Дуздиро ҳамчун шакли махфии тасаруфи молу мулки ғайр ҳисоб кардан лозим аст, ки хусусияти асосии фарқкунандаи он усули пинҳонии содир намудани кирдори ғайриқонунӣ мебошад. Ин ҷиноят яке аз кирдорҳои ба ҷамъият хавфноки маъмултарин ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ хавфнок ба моликият буда, ҳам ба шаклҳои моликияти давлатӣ, ҳам ҷамъиятӣ ва ҳам ба шаклҳои моликияти хусусӣ таҷовуз меорад.

Дуздӣ ҳамчун ҷинояти ғаразнок эътироф карда мешавад, ки дар тасаруфи ғайриқонунии молу мулк аз соҳиби қонунии он бо табилии минбаъдаи он ба ғайриқонунӣ гунаҳкор ё шахсони сеюм ифода меёбад. Ин намуди ҷиноят метавонад дар шаклҳои гуногун зоҳир шавад. Бо дарназардошти васеъ будани мафҳуми дуздӣ ва

гуногунии роҳҳои содир намудани он, зарурати тасниф намудани чунин ҷиноятҳо аз рӯи асосҳои гуногун ба миён меояд. Ба ақидаи мо, ба мақсад мувофиқ аст, ки таснифоти мавҷударо бо роҳи дохил намудани чунин намуди замонавии дӯздӣ, монанди гайрикунунӣ гирифтани маблағ аз ҳисоби банкҳо ва қортҳои пластикии ҳисоббаробарӣ васеъ кард. Таҳлил ва омӯзиши ин намуди дӯздӣ имкон медиҳад, ки на танҳо дар як муддати кӯтоҳ тафтишоти ҳамаҷониба ва асосноки пешакӣ таъмин карда шавад, балки инчунин ба дақиқтар тавсифи шахсияти гумонбаршуда, инчунин ба таҳияи нақшаи самараноки амалҳои тафтишӣ барои ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашидани ҷинояткор мутобиқи қонунгузориҳои амалкунада, мусоидат мекунад.

Адабиёт

1. <https://mmk.tj> > content
2. Андреева Л.А., Волженкин Б.В., Овчинников Г.В. Понятие хищения социалистического имущества. Л., 1985;
3. Азриелян А.Н. Краткий юридический словарь. – М.: Институт новой экономики, 2007. – С. 876.
4. Борзенков Г.Н. Новое в уголовном законодательстве о преступлениях против собственности // Законность. 1995. № 2. С. 7,
5. Бюллетень Верховного Суда СССР. 1974. № 6. С. 16.
6. Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. М., 1986. С.165;
7. Гельфер М.А. Преступления против личной собственности граждан. М., 1987. С. 11.
8. Гражданское право: В 2 т. / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1994. Т. 1. С. 201.
9. Жижиленко А.А. Имущественные преступления. Л., 1925. С. 66.
10. Загородников Н.И., Наумов А.В. Совершенствование уголовного законодательства об охране социалистической и личной собственности // Советское государство и право. 1989. № 1. С. 19.
11. Караваев Е.С., Корсаков Ю.В., Соболева М.М. Проблема классификации правонарушения «чужого имущества» // Закон и право. - 2022. - №4. - С. 138-141.
12. Кудрявцев В.Н. О противоправности преступления // Правоведение. 1959. № 1. С. 69.
13. Литовиченко В.Н. Уголовная ответственность за кражу личного имущества. М., 1975, С. 9.
14. Мальцев А. Понятие хищения // Российская юстиция. 1995. № 4. С. 36.
15. Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 11 июля 1972 г. с изм. 1977, 1981, 1984 гг. //Бюллетень Верховного Суда СССР. 1972. № 4; 1977. № 6; 1982. № 1; 1984. № 4.
16. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Краткий юридический словарь. –М.: Издание Тихомирова М. Ю., 2012. – С. 480

ТАҲҚИҚОТИ ҲУҚУҚӢ-ҶИНОЯТИИ МАҲҲУМИ ДУЗДӢ

Мақола ба таҳлили маҳҳуми дӯздӣ ҳамчун яке аз муҳимтарин ҷиноятҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бахшида шудааст. Моҳияти ҳуқуқи дӯздӣ, хусусиятҳо ва таснифоти он вобаста ба ҳолатҳои гуногун баррасӣ карда мешаванд. Тамоюлҳои амалияи судӣ ва танзими ҳуқуқи ин ҷиноят низ баррасӣ мешаванд. Дар мақола на танҳо ҷанбаҳои назариявии маҳҳуми дӯздӣ, балки аҳамияти амалии дурусти он барои амалияи татбиқи ҳуқуқ низ баррасӣ карда мешавад.

Калидвожаҳо: дӯздӣ, ҳуқуқи ҷиноятӣ, ҷиноят, моҳияти ҳуқуқӣ, аломатҳои дӯздӣ, ҷавобгариҳои ҷиноятӣ, амалияи судӣ, низоми ҳуқуқӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назаров Аваз Қувватович – мудири кафедраи криминалистика ва фаъолияти экспертизаи судии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: avazionn@mail.ru Тел: +992907967476, Каримзода Азиз Абдуҳалим: унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ, криминалистика ва муқовимат бо коррупсияи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон.

ПРАВОВОЕ И УГОЛОВНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОНЯТИЯ КРАЖИ

Статья посвящена анализу понятия кражи как одного из важнейших преступлений в уголовном праве. Рассматривается юридическая природа кражи, ее основные признаки и классификации в зависимости от различных обстоятельств. Обсуждаются также тенденции в судебной практике и правовом

регулировании, касающиеся данного преступления. В статье рассматриваются не только теоретические аспекты понятия кражи, но и практическое значение ее правильной квалификации для правоприменительной практики.

Ключевые слова: кража, уголовное право, преступление, юридическая природа, признаки кражи, уголовная ответственность, судебная практика, правовая система.

Сведения об авторах: Назаров Аваз Кувватович – заведующий кафедрой криминалистики и судебной экспертной деятельности юридического факультета Таджикского национального университета, доктор юридических наук, профессор. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: avazjonn@mail.ru Тел: +992907967476 Каримзода Азиз Абдухалим - соискатель кафедры уголовного права, криминалистики и противодействия коррупции юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики.

LEGAL AND CRIMINAL INVESTIGATION OF THE CONCEPT OF THEFT

The analysis of the concept of theft as one of the most important crimes in criminal law. The legal nature of theft, its main features and classifications depending on various circumstances are considered. Trends in judicial practice and legal regulation concerning this crime are also discussed. The article considers not only the theoretical aspects of the concept of theft, but also the practical significance of its correct qualification for law enforcement practice.

Keywords: theft, criminal law, crime, legal nature, features of theft, criminal liability, judicial practice, legal system.

About the Authors: Nazarov Avaz Kuvvatovich – Head of the Department of Criminalistics and Forensic Expert Activity at the Faculty of Law, Tajik National University; Doctor of Law, Professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: avazjonn@mail.ru Phone: +992907967476, Karimzoda Aziz Abdukhalim is a PhD candidate at the Department of Criminal Law, Criminalistics, and Anti-Corruption Studies, Faculty of Law, Tajik State University of Law, Business, and Politics.

ИҚТИСОДИЁТ

ТДУ:338.22

РАВИШҲОИ МЕТОДОЛОГӢ ВА ВОСИТАҲОИ ИДОРАКУНИИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДИӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИСОЗИИ ИҚТИСОДИЁТ

Гадоев И.

МДТ “Литсейи касбии техникии нақлиёти роҳи оҳани шаҳри Душанбе”

Амнияти иқтисодӣ ҳолати ҳифзи иқтисоди миллиро аз таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷӣ ифода мекунад, ки рушди устувор, истиклолияти иқтисодӣ, самаранокии фаъолият ва қобилияти худтаъсисро дар дарозмуддат таъмин менамояд.

Дар адабиёти илмӣ ва амалӣ, равишҳо барои муайян кардани амнияти иқтисодӣ вобаста ба мавқеи тадқиқотӣ, сатҳи таҳлил (давлатӣ, минтақавӣ, корпоративӣ) ва инчунин ҳадафҳои таҳқиқот фарқ мекунаанд[9]. Дар маҷмӯъ, аксари таърифҳои идеяи асосиро дар бар мегиранд: мавҷудияти шароити устувор барои фаъолияти устувор ва рушди системаи иқтисодӣ ҳангоми кам кардани таъсири омилҳои харобкунанда. Амнияти иқтисодӣ қисми таркибии амнияти милли буда, доираи васеи соҳаҳоро фаро мегирад - саноат, энергетика, молия, фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, озӯқаворӣ, муҳити рақамӣ ва ғайра. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамисозӣ аҳамияти ҷузъи рақамӣ ба таври назаррас афзоиш ёфта, ҳам шаклҳои таҳдид ва ҳам усулҳои муҳофизатиро тағир медиҳад.

Равишҳои асосӣ барои муайян кардани амнияти иқтисодӣ

ҷадвали № 1

Равиш	Аксенти асосӣ	Намунаҳои таърифҳо
Институционалӣ	Устувории иқтисодиёт ҳамчун система	Ҳолате, ки дар он фаъолияти самаранок ва мустақилияти иқтисоди милли таъмин карда мешавад
Таҳдидкунанда (камёб)	Муҳофизат аз таҳдидҳои дохилӣ ва беруна	Қобилияти пешгирӣ, кам ё безарар кардани таҳдидҳои иқтисодӣ
Функционалӣ	Қобилияти худтанзимкунӣ ва афзоиш	Қобилияти таъмини раванди такрористеҳсолкунӣ дар ҳолати дарозмуддат
Рақамӣ (муосир)	Устувории рақамӣ, ҳифзи муҳити иттилоотӣ	Муҳофизат аз таҳдидҳои рақамӣ, устувории инфрасохтори рақамӣ ва маълумот

**аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст*

Фаҳмиши муосири амнияти иқтисодӣ тавсеаи равишҳои анъанавиро тавассути ҳамгирии хатарҳои рақамӣ талаб мекунад, ба монанди:

- таҳдидҳои киберӣ ва ҳамлаҳои ҳакерӣ,
- вобастагӣ аз ширкатҳои фаромиллии it,
- назорати нокифоя аз болои инфрасохтори муҳими рақамӣ,
- ҷамъоварӣ ва истифодаи беиҷозати маълумот.

Аз ин рӯ, дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт моҳияти амнияти иқтисодӣ дигаргун мешавад: он на танҳо масъалаи ҳимоя аз шокҳои иқтисодӣ, балки масъалаи соҳибхитории технологӣ ва назорати маълумот низ мегардад, ки ин барои кишварҳои вобастагии баланди хориҷӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан муҳим аст [8].

Амнияти иқтисодӣ системаи бисёрқабатаест, ки соҳаҳо ва субъектҳои гуногуни иқтисодиро фаро мегирад. Тақсимои сатҳҳо имкон медиҳад, ки хатарҳо дақиқтар таҳлил карда шаванд, самаранокии идоракунӣ арзёбӣ карда шавад ва механизмҳои кофӣ муҳофизатӣ ташкил карда шаванд.

Сатҳҳои асосии амнияти иқтисодӣ:

1.Макроиктисод дар маҷмӯи иқтисоди миллӣ мебошад.

Назорати соҳаҳои стратегӣ, вобастагии иқтисодии хориҷӣ, ҳолати бучети давлатӣ, системаи пулию қарзӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

2.Сатҳи мезоиктисод яъне соҳавӣ ва минтақавӣ.

Устувории бахшҳои алоҳидаи иқтисодиёт ва ташкилотҳои ҳудудиро тавсиф мекунад.

3.Сатҳи микроиктисодиёт-сатҳи корхонаҳо ва ташкилотҳо.

Таҳлили устувории молиявӣ, рақобатпазирӣ, иқтидори инноватсиониро дар бар мегирад.

4.Сатҳи нано (дар адабиёти илмӣ нисбатан нав) амнияти хонаводаҳо ва субъектҳои алоҳидаи иқтисодӣ.

Сатҳҳо ва нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодӣ

ҷадвали № 2

Сатҳ	Нишондиҳандаҳои асосӣ
Макро	ММД, таваррум, сатҳи қарзи хориҷӣ, содирот/воридот, захираҳои тилло ва асьор, сатҳи бекорӣ
Мезо	Иқтидорҳои истеҳсолӣ, ҳиссаи соҳа дар ММД, фаъолияти сармоягузорӣ, сатҳи субсидияи минтақа
Микро	Даромаднокии, пардохтпазирӣ, гардиши дороиҳо, иқтидори кадрӣ, дастрасӣ ба захираҳои рақамӣ
Нано	Даромади аҳоли, сатҳи саводнокии рақамӣ, дастрасӣ ба хидматҳои молиявӣ ва рақамӣ

**аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст*

Амнияти иқтисодӣ ба таҳдидҳои зиёде дучор мешавад, ки онҳоро шартан аз рӯи меъерҳои гуногун тасниф кардан мумкин аст: аз рӯи манбаи пайдоиш, табиат, сатҳи зуҳур ва давомнокии таъсир.

Таснифи таҳдидҳо:

1. Аз рӯи манбаи пайдоиш:

➤ **Доҳилӣ:** идоракунӣ бесамар, коррупсия, иқтисоди сояфкан, ҳосилнокии пасти меҳнат.

➤ **Таҳримҳои беруна:** бӯҳронҳои иқтисодии ҷаҳонӣ, ноустуворӣ дар бозорҳои хориҷӣ, вобастагии технологӣ беруна.

2. Аз рӯи табиати таҳдидҳо:

➤ **Иқтисодиёт** (таваррум, бекорӣ, касри бучет)

➤ **Сиёсӣ-иқтисодӣ** (таҳримҳо, ноустуворӣ муҳити ҳуқуқӣ)

➤ **Иҷтимоӣ-иқтисодӣ** (камбизоатӣ, нобаробарӣ)

➤ **Рақамӣ** (таҳдидҳои киберӣ, вайронкунии маълумот, вобастагии IT)

3. Аз рӯи сатҳи зуҳур:

- Миллатҳо
- Саноат
- Минтақавӣ
- Корпоративӣ
- Шахсӣ (барои хонаводаҳо ва шахрвандон)

4. Аз рӯи давомнокии таъсир:

- Кӯтоҳмуддат (болоравии муваққатии нархҳо, қатъи таъминот)
- Миёнамӯҳлат (хуруҷи сармоягузорӣ, номутавозунии сохторӣ)
- Дарозмуддат (таназзули соҳаҳо, ақибмонии технологӣ)

Намунаҳои таҳдидҳо аз рӯи намунаҳо

ҷадвали №3

Намуди таҳдидҳо	Намунаҳо барои Тоҷикистон
Иқтисодӣ дохилӣ	Вобастагӣ аз интиқоли пул, заминаи сусти андоз
Иқтисодӣ беруна	Ҳамла ба низомҳои бонкии миллӣ ва ширкатҳои молиявӣ, дуздӣ моликияти зехнӣ
Рақамӣ	Набудани марказҳои иттилоотии маҳаллӣ, сатҳи пасти киберамният
Иҷтимоӣ	Муҳоҷирати қувваи кории баландихтисос, нобаробарии рақамӣ

**аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст*

Бо дарназардошти афзоиши нуфузи рақамисозӣ, системаи муосири амнияти иқтисодӣ баҳисобгирии ҳамаҷонибаи хатарҳои анъанавӣ аз нав роҳҳои ҳали ин муамлоҳо ҷиҳати технологӣ талаб мекунад. Қобилияти давлат ва тижорат барои муайян кардани саривақтии таҳдидҳо ва таҳияи механизмҳои чандири вокуниш аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Рақамисозӣ як раванди глобалӣ ва устувори ҳамгироии технологияҳои рақамӣ ба системаҳои иқтисодӣ, идоракунии ва иҷтимоӣ мебошад [8]. Он моделҳои анъанавии тижоратро тағир медиҳад, шаклҳои ҳамкориҳои байни давлат, тижорат ва шахрвандонро тағир медиҳад ва инчунин шаклҳои нави фаъолияти иқтисодиро аз иқтисодиёти платформавӣ то экосистемаҳои рақамии молиявӣ ба вучуд меорад.

Тамоюлҳои асосии рақамисозии ҷаҳонӣ:

- Афзоиши истифодаи маълумоти калон (Big Data) ва таҳлили пешгӯишаванда;
- Қабули васеи технологияҳои абрӣ;
- Рушди платформаҳои рақамӣ дар савдо, хизматрасонӣ, нақлиёт;
- Гузариш ба гардиши ғайринақдӣ ва криптовалюта;
- Автоматикунӣ ва роботикунӣ равандҳои истехсолӣ;
- Интеграцияи зехни сунӣ ба қабули қарорҳо;
- Рушди фаъоли бахши финтех.

Дар заминаи Ҷумҳурии Тоҷикистон рақамисозӣ тадриҷан хусусияти системавӣ мегирад. Дар кишвар барномаҳои давлатии рушди рақамӣ амалӣ карда мешаванд, ба монанди:

- "Консепсияи иқтисоди рақамӣ то соли 2040",
- Рушди тижорати электронӣ ва хадамоти давлатии фосилавӣ (e-government),

- Рақамисозии бахши бонкӣ ва афзоиши пардохтҳои мобилӣ.

Бо вучуди ин, сарфи назар аз тағйироти мусбат, сатҳи камолоти рақамӣ дар Тоҷикистон бо сабаби:

- норасоии кадрҳои рақамӣ,
- инфрасохтори сусти рақамӣ дар деҳот,
- вобастагӣ аз ҳалли it хориҷӣ.

Рақамисозӣ, дар баробари манфиатҳои иқтисодӣ, як қатор таҳдидҳои навро ба вучуд меорад, ки метавонанд амнияти иқтисодиро ба таври ҷиддӣ ҳалалдор кунанд, алахусус дар кишварҳои дорои захираҳои маҳдуд барои таъмини устувории рақамӣ.

Категорияҳои асосии таҳдидҳои рақамӣ:

1. Таҳдидҳои киберӣ ва ҳамлаҳои киберӣ

- Даҳолати зараровар ба системаҳои IT-и мақомоти давлатӣ ва корхонаҳо;
- Дуздӣ ё бастани захираҳои молиявӣ (масалан, ҳамлаҳои ransomware);
- Таҳдиди инфрасохтори муҳим (энергетика, нақлиёт, телекоммуникатсия).

2. Ихроҷ ва истифодаи ғайриқонунии маълумот

- Набудани механизмҳои боэътимоди муҳофизати шахсӣ ва
- маълумоти молиявӣ;
- Ҷамъоварии ғайриқонунии иттилоот аз ҷониби платформаҳои бузурги технологӣ.

3. Масъалаи соҳибхитиёрии рақамӣ

- Вобастагӣ аз хидматҳои рақамии хориҷӣ ва платформаҳои абрӣ;
- Истифодаи ҳалли нармафзори хориҷӣ бидуни кафолати амният;
- Набудани назорати миллӣ бар фазои интернет.

4. Нобаробарии рақамӣ

- Дастрасии маҳдуд ба хидматҳои рақамӣ дар деҳот;
- Тафовут дар сатҳи саводнокии рақамӣ байни минтақаҳо ва табақаҳои аҳоли;
- Хатари маргинализатсияи иҷтимоӣ дар шароити рушди иқтисоди рақамӣ.

Таҳдидҳои рақамӣ ва таъсири онҳо ба амнияти иқтисодӣ

ҷадвали №4

Намуди таҳдид	Оқибатҳои он ба иқтисодиёт	Осебпазирии Тоҷикистон
Ҳамлаҳои киберӣ ба мақомоти давлатӣ ва бонкҳо	Вайрон кардани идоракунии, гум кардани эътимод, талафоти иқтисодӣ	Набудани системаҳои эҳтиётӣ ва протоколҳои заифи IV
Ихроҷи маълумоти шахсӣ	Хатарҳои ҳуқуқӣ ва обрӯ, қаллобӣ	Сатҳи пасти ҳифзи рақамӣ дар сохторҳои давлатӣ
Вобастагии воридот ба IT	Аз даст додани назорат аз болои қарорҳои стратегӣ	Набудани платформаҳои IT-и худ
Нобаробарии рақамӣ	Кам шудани шумораи аҳоли ба иқтисодиёт	Дастрасии маҳдуд дар минтақаҳои дурдаст

**аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст*

Тағйироти рақамӣ бидуни сатҳи дурусти амният метавонад на воситаи рушди устувор, балки омили осебпазирӣ бошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки ҳамзамон бо пешрафти иқтисоди рақамӣ механизмҳои соҳибхитиёрии рақамӣ ташаккул дода, сатҳи устувории киберӣ баланд бардошта, нобаробарии рақамӣ, аз ҷумла аҳоли ба низоми нави иқтисодӣ дар асоси беҳатар ва одилона кам карда шавад.

Мушкилоти муосири марбут ба ҷаҳонишавӣ, рақамисозӣ ва афзоиши хатарҳои фаромарзӣ аз нав дида баромадани стратегияҳои амнияти иқтисодиро талаб мекунанд. Зарурати ташаккули системаҳои идоракунии методологӣ, устувор ва мутобиқшавӣ ба мадди аввал меояд. Дар робита ба ин, дар амалияи байналмилалӣ якҷанд равишҳои асосӣ, ки аллакай самаранок будани худро исбот кардаанд, фарқ мекунанд.

Равиши системавӣ амнияти иқтисодиро ҳамчун сохтори мураккаби иерархии ташкилшуда меҳисобад, ки дар он сатҳҳои давлатӣ, корпоративӣ, минтақавӣ ва инфиродӣ ҳамкорӣ мекунанд. Он махсусан Дар Чин, ки амнияти иқтисодӣ тавассути банақшагирии стратегияи давлатӣ сохта шудааст, муҳим аст. Чин ҳамгирии инфрасохтори рақамиро бо сиёсати саноатӣ фаъолона рушд медиҳад, ки дар он ҳар як унсур то сиёсати аграрӣ ҳамчун як қисми экосистемаи ягонаи иқтисодӣ — рақамӣ баррасӣ карда мешавад. Ин равиш ҳамоҳангии байни унсурҳои рақамӣ ва институтсионалиро таъмин мекунад ва имкон медиҳад, ки дар сатҳи давлатӣ ба таҳдидҳои беруна, аз ҷумла таҳримҳо ё хатарҳои киберӣ зуд вокуниш нишон дода шавад.

Равиши ба хатар нигаронидашуда асоси стратегияҳо дар кишварҳои чун Ҳиндустон ва Қазоқистон буд. Дар Ҳиндустон ба таҳлили хатарҳои киберӣ ва таҳдидҳои молиявӣ дар шароити рушди босуръати баҳши финтех диққати махсус дода мешавад. Дар ин ҷо моделҳои пешгӯии таҳдидҳо бо истифода аз технологияҳои Big Data ҷорӣ карда мешаванд ва танзимгар — Бонки захиравии Ҳиндустон — аз сохторҳои тичоратӣ арзёбии мунтазами осебпазирии рақамиро талаб мекунад. Қазоқистон, дар навбати худ, системаи миллии арзёбии хавфҳои амалӣ мекунад, ки ба таснифи таҳдидҳо аз рӯи бахшҳо, ҷуғрофия ва намуди таъсир имкон медиҳад[7]. Ин имкон медиҳад, ки сиёсат ба мушкилоти нави иқтисодӣ, аз ҷумла ноустувории бозорҳои хориҷӣ ва вобастагии IT зуд мутобиқ карда шавад.

Равишҳои комплексӣ ва байнисоҳавӣ дар амалияи Русия зоҳир мешаванд, ки дар он амнияти иқтисодӣ на танҳо дар натиҷаи ҳамкориҳои омилҳои иқтисодӣ, балки сиёсӣ-ҳуқуқӣ, рақамӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ низ шарҳ дода мешавад. Масалан, стратегияи таъмини соҳибхотии рақамӣ таҳияи нармафзори ватанӣ, рушди марказҳои маълумоти маҳаллӣ ва ташаккули захираи киберро дар бар мегирад. Инчунин дар Русия ҳамоҳангсозии зич байни Вазорати рушди рақамӣ, ФСБ ва Бонки Марказӣ дар масъалаҳои устувории киберӣ ва ҳифзи инфрасохтори муҳим амалӣ карда мешавад. Ин равиш бидуни ҳамкориҳои байниидоравӣ ва байнисоҳавӣ ғайриимкон аст, ки асоси он мебошад[1].

Истифодаи усулҳои микдорӣ ва сифатии таҳлил унсуре муҳим мегардад. Аз ҷумла, дар кишварҳои дорои иқтисоди таҳлили пешрафта индексҳои комплекси амнияти иқтисодӣ, моделҳои регрессиони бисерфакторӣ ва усулҳои таҳлили осебпазирӣ истифода мешаванд. Ҳиндустон ва Чин омӯзиши мошинро барои пешгӯии зарбаҳои макроиқтисодӣ фаъолона истифода мебаранд. Русия дубликатҳои рақамии соҳаҳои иқтисодиётро таҳия мекунад моделҳои виртуалӣ, ки ба санҷиши рафтори система дар шароити бӯҳрон имкон медиҳанд. Қазоқистон системаҳои геоинформатсиониро барои назорати хатарҳои иқтисодӣ аз рӯи минтақаҳо ҷорӣ мекунад.

Ҳамин тариқ, идоракунии муосири амнияти иқтисодӣ истифодаи равишҳои омехтаро дар бар мегирад, ки дар он ҷуқурии таҳлили системавӣ, ҷандирии модели ба хатар нигаронидашуда, микёси фарогирии комплексӣ ва дақиқии усулҳои таҳлили якҷоя карда мешаванд. Барои Тоҷикистон истифодаи версияи мутобиқшудаи ин равишҳо, бо назардошти хусусиятҳои маҳаллӣ, метавонад асоси рушди устувори иқтисодӣ дар шароити тағирёбии рақамӣ гардад.

Гузариш ба иқтисоди рақамӣ на танҳо аз нав дида баромадани равишҳои идоракунии хавфхоро талаб мекунад, балки қорӣ намудани воситаҳои нав, ки метавонанд мониторинги ғаврӣ, таҳлил, пешгӯӣ ва безараргардонии таҳдидҳои иқтисодиро таъмин кунанд. Ин воситаҳо дигар бо механизмҳои анъанавии танзим маҳдуд намешаванд-имрӯз технологияҳои рақамӣ, платформаҳои таҳлилӣ, системаҳои киберамният ва стратегияҳои нармафзор дар сатҳи давлат ва тичорат дар мадди аввал меистанд.

Платформаҳои рақамии мониторинг ва таҳлили хавфҳо онҳо ба маркази инфрасохтори амнияти иқтисодӣ табдил меебанд. Чунин платформаҳо одатан маълумотро аз сарчашмаҳои гуногун — молиявӣ, иҷтимоӣ, логистикӣ муттаҳид мекунанд ва ба шумо имкон медиҳанд, ки дар вақти воқеӣ фарқиятхоро аз меъёрҳо пайгирӣ кунед, амалиёти шубҳанокро муайян кунед, ноқомҳои молиявӣ ё логистикиро пешгӯӣ кунед. Масалан, дар Чин платформаҳои давлатии мониторинги қобилияти қарзии корхонаҳо (дар асоси зеҳни сунъӣ) ва Дар Қазоқистон модули рақамии Е — риск, ки дар системаи хариди давлатӣ сохта шудааст, истифода мешаванд, ки ба пешгирии схемаҳои коррупсионӣ кумак мекунад.

Big Data ва таҳлили пешрафта ҳамчун асос барои арзёбии системавии таҳдидҳо амал мекунанд. Коркарди массивҳои калони маълумот имкон медиҳад, ки вобастагҳои пинҳонӣ ошкор карда шаванд, рафтори агентҳои иқтисодӣ баҳо дода шаванд ва ҳатто ҳолатҳои ноустуворо дар бозорҳо пешгӯӣ кунанд. Русия, Ҳиндустон ва Чин омӯзиши мошинро дар соҳаи мониторинги андоз, мубориза бо иқтисоди пинҳонӣ ва таҳлили устувории макроиқтисодӣ ғаёлона истифода мебаранд. Ҳамин тавр, дар Ҳиндустон ҳадамоти андоз Big Data-ро барои муайян кардани ширкатҳое, ки аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда саркашӣ мекунанд, истифода мебаранд, ки ҳамзамон амнияти иқтисодӣ ва молиявиро тақвият медиҳад.

Воситаҳои амнияти киберӣ дар рақамисозии соҳаи бонкӣ, логистика, энергетика ва ҳатто агросектор муҳим мешаванд. Дар шароити Тоҷикистон, ки бонкдорӣ онлайн ғаёлона рушд мекунад ва таҳсилоти ғосилавӣ рушд мекунад, ҳифзи хизматрасониҳои рақамӣ на танҳо вазифаи ИТ, балки масъалаи устувории иқтисодӣ мебошад. Дар ин замина, ташкили марказҳои миллии воқуниш ба ҳодисаҳои компютерӣ (CERT), таҳияи стандартҳои амнияти киберии худ ва қорӣ кардани системаҳои ошқорсозии автоматии ҳамлаҳо (SIEM, IDS/IPS) мақсаднок аст. Амалияи Русия аҳамияти санҷиши инфрасохторро дар осебпазирӣ бо истифода аз "дастаҳои сурх" ва омӯзиши киберӣ нишон медиҳад.

Стратегияҳои давлатӣ ва корпоративии амнияти рақамӣ ҷаҳорҷубаёро ташкил медиҳанд, ки технология ба он ҷаспонида шудааст. Дар Чин консепсияи "интернети беҳатар" амалӣ карда мешавад, ки маҳдуд кардани технологияҳои ҳориҷӣ, назорати трафик ва рушди маҳсулоти маҳалии ИТ-ро дар бар мегирад. Дар Қазоқистон барномаи давлатии "Кибершити Қазоқистон" амал мекунад, ки ба ҳифзи инфрасохтори муҳим, қорӣ кардани нармафзори ватанӣ ва баланд бардоштани саводнокии рақамии шаҳрвандон равона шудааст. Русия дар доираи лоиҳаи миллии "иқтисоди Рақамӣ" технологияҳои убурро бо сатҳи ҳатмии устувории рақамӣ қорӣ мекунад. Дар сатҳи корпоративӣ "паспортҳои амнияти киберӣ" ташкил карда мешаванд, технологияҳои блокчейн барои ҳифзи шартномаҳо истифода мешаванд ва системаҳои муайянкунии рақамӣ сохта мешаванд.

Барои Тоҷикистон мутобиқ кардани ин воситаҳо ба шароити худ ҳеле муҳим аст: таҳияи платформаҳои мутамаркази таҳлили ҳатарҳои макроиқтисодӣ ва иҷтимоӣ, қорӣ

намудани ҳифзи киберӣ дар баҳши бонкӣ ва телевизионӣ, ҳавасмандгардони эҷоди қарорҳои маҳаллии финтех ва govtech. Ин алаҳқус дар заминаи афзоиши вобастагии рақамии фаромарзӣ ва имкониятҳои маҳдуди воқуниш ба таҳдидҳои технологи беруна дуруст аст.

Дар натиҷа, воситаҳои рақамӣ на танҳо иловаи техникӣ ба идоракунии иқтисодиёт, балки тақягоҳи мукаммали стратегияи рушди устувор дар асри рақамӣ мешаванд.

Тағироти муосири рақамии иқтисоди ҷаҳонӣ аз давлатҳо, баҳусус бо иқтисодҳои рӯ ба тараққӣ, чандирӣ ва дурандеширо дар идоракунии амнияти иқтисодӣ талаб мекунад. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар марҳилаи аввали навсозии рақамӣ қарор дорад, бо мушкилоти дукарата рӯ ба рӯ мешавад: аз як тараф зарурати ҷаҳиши технологӣ, аз тарафи дигар осебпазирӣ ба намудҳои нави таҳдидҳо. Дар чунин шароит, банақшагирии стратегӣ, навсозии технологӣ ва шарикии самараноки давлатӣ ва хусусӣ ба сангҳои асосии ояндаи устувор табдил меебанд.

Бо назардошти афзоиши таҳдидҳои рақамӣ (дар Соли 2023 дар Осиёи Марказӣ афзоиши ҳамлаҳои киберӣ 38% ба қайд гирифта шудааст, тибқи маълумоти Group-IB), методологияҳои мавҷудаи арзёбии амнияти иқтисодӣ бояд навсозӣ ва мутобиқ карда шаванд. Дар Тоҷикистон ҳанӯз системаи ягонаи арзёбии хатар вучуд надорад, ки ҷанбаҳои рақамиро дар бар мегирад-ин ҳолигии муҳим аст. Татбиқи тавсия дода мешавад:

➤ **Методологияи ҳамгирошудаи миллии арзёбии таҳдидҳо дар асоси равишҳои системавӣ ва ба хатар нигаронидашуда;**

➤ **Индекси рақамии амнияти иқтисодӣ, ки нишондиҳандаҳоро ба монанди сатҳи рақамисозии ММД, ҳиссаи иқтисоди пинҳонӣ дар соҳаи онлайн, шумораи вайронкунии маълумот ва устувории инфрасохтори муҳимро ба назар мегирад;**

➤ **Мониторинги мунтазами осебпазирӣ бо истифода аз платформаҳои таҳлилӣ ва манбаъҳои кушода (OSINT).**

Давлат бояд дар ташкили заминаи меъерӣ, технологӣ ва таълимӣ нақши пешбарро бозад. Ин махсусан барои Тоҷикистон бо назардошти ҳиссаи баланди иқтисоди давлатӣ (зиёда аз 30% корхонаҳо бо иштироки давлат) ва ҳиссаи ками малакаҳои рақамӣ дар байни аҳоли (камтар аз 25% малакаҳои асосии рақамӣ доранд, Тибқи маълумоти Хадамоти алоқаи Тоҷикистон дар Соли 2024) [4].

Тадбирҳои давлатӣ бояд инҳоро дар бар гиранд:

- Рушди стратегияи миллии амнияти рақамӣ ва иқтисодӣ;
- Таъсиси маркази миллии таҳаммулпазирии киберӣ ва таҳлили таҳдид (аналоги CERT);
- Дастгирии рушди маҳаллии IT ва барномаҳои ивазкунии рақамии воридот;
- Татбиқи стандартҳои ҳатмии амният барои хидматҳои муҳими рақамӣ (яъне дар тамоми бахшҳои иқтисодиёт).

Баҳиши тиҷорат низ бояд фаъол шавад:

- Бонкҳои бузург ва ширкатҳои телекоммуникатсионии Тоҷикистон аллакай бо ҳамлаҳои киберӣ рӯбарӯ ҳастанд, аммо системаҳои дифоъ аксар вақт реактивӣ ва суғуст ҳамгиро мебошанд;
- Гузариш ба модели фаъоли идоракунии хавфҳо, аз ҷумла аудити системаҳои иттилоотӣ, омӯзиши кормандон ва банақшагирии таҳдидҳои сценариявӣ зарур аст;

- Таҳияи стратегияҳои рақамии корпоративӣ, аз ҷумла истифодаи blockchain, аутентификацияи бисёрфакторӣ, протоколҳои криптографӣ ва нигоҳдории маълумот дар марказҳои соҳибхӯшӣ муҳим аст.

- Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки истифодаи зеҳни сунъӣ (AI) ва омӯзиши мошинсозӣ (ML) дар пешгӯии таҳдидҳо ва идоракунии ҳодисаҳои натиҷаҳои назаррас медиҳад. Дар соли 2024, ҳиссаи ширкатҳое, ки AI-ро дар системаҳои амнияти истифода мебаранд, дар кишварҳои G20 аз 30% зиёд аст [2]. Чин ва Ҳиндустон AI-ро барои арзёбии автоматикунонидашудаи хавфҳои истифода мебаранд ва дар Русия дубликатҳои рақамии соҳаҳои стратегияи иқтисодиёт ба кор андохта шудаанд.

Барои Тоҷикистон таъсиси системаҳои интеллектуалии мониторинг ва арзёбии таҳдидҳо дар асоси:

- Ҷамъоварии маълумот аз манбаъҳои гуногун (банкҳо, энергетика, логистика, вао иҷтимоӣ);

- Таҳлили мошинсозии аномалияҳо ва пешгӯии ҳодисаҳои эҳтимолӣ;

- Алгоритмҳои автоматикунонидашудаи огоҳкунии барвақтӣ дар бораи вайронкунии амният.

Ин омӯзиш мутахассисони соҳаи илми киберамният ва таҳлили амалиро талаб мекунад. Пешниҳод карда мешавад, ки барномаи давлатии омодакунии кадрҳои рақамӣ, ки ба ҳамкорӣ бо донишгоҳҳои Русия, Ҳиндустон ва Чин равона шудааст, оғоз карда шавад.

Таҳкими амнияти иқтисодӣ дар асри рақамӣ масъалаи ҷудокунӣ нест, балки ҳамгироии босалоҳият ба равандҳои глобалӣ ва ҳамзамон таъмини назорати миллӣ мебошад. Барои Тоҷикистон қадамҳои калидӣ метавонанд:

1. Таҳия ва татбиқи стратегияи миллии амнияти иқтисодии рақамӣ;

2. Эҷоди инфрасохтори арзёбӣ, мониторинг ва таҳлили таҳдидҳо, аз ҷумла системаҳои AI;

3. Баланд бардоштани саводнокии рақамии аҳоли ва кадрҳо дар мақомоти идоракунӣ;

4. Рушди шарикҳои давлатӣ ва хусусӣ дар киберсфера;

5. Ҳавасмандгардонии рушди ватанӣ ва соҳибхӯшии рақамӣ.

Танҳо дар сурати муносибати комплексӣ ва мақсаднок, сохтани модели устувор ва мутобиқкунандаи ҳифзи иқтисодиёт имконпазир аст, ки ба мушкilotи асри XXI ҷавоб диҳад.

Адабиёт:

1. Баранов П.А. амнияти иқтисодӣ: назария ва амалия. М.: Инфра-М, 2021. 312 саҳифа

2. Бонки ҷаҳонӣ. Иқтисоди рақамӣ Барои Тоҷикистон: Стратегияи рушди фарогир. - Вашингтон, 2024. 98 саҳифа

3. Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Стратегияи рушди миллӣ то соли 2030. Душанбе, 2016. 112 саҳифа

4. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Иқтисоди рақамӣ дар Тоҷикистон: бюллетени оморӣ. Душанбе, 2024. 76 саҳифа

5. Group-IB. Гузориши таҳдидҳои киберӣ дар Осиёи Марказӣ. Москва, соли 2023. 58 саҳифа

6. Курбонова М. Ш. Рақамикунони иқтисодиёти Тоҷикистон: мушкilot ва дурнамо // Маҷаллаи Иқтисод ва идоракунӣ дар Тоҷикистон. — 2022. — №2. Саҳ. 45-53.

7. OECD. Идоракунии хавфҳои амнияти рақамӣ ба манфиати шукуфоии иқтисодӣ ва иҷтимоӣ. Нашриёти OECD, 2015. 128 саҳифа

8. Бонки миллии Тоҷикистон. Самтҳои асосии рушди бахши бонкӣ дар шароити тағирёбии рақамӣ. Душанбе, 2023. 64 саҳифа

9. Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҳисобот дар бораи тағирёбии рақамии иқтисодиёт. Душанбе, 2023. 83 с.

РАВИШҲОИ МЕТОДОЛОҒӢ ВА ВОСИТАҲОИ ИДОРАКУНИИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДИ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИСОЗИИ ИҚТИСОДИЁТ

Дар шароити рақамикунонии босуръати иқтисоди ҷаҳонӣ масъалаҳои таъмини амнияти иқтисодӣ аҳамияти нави стратегӣ пайдо мекунад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати рӯ ба тараққӣ технологияҳои рақамиро дар соҳаҳои гуногун аз идоракунии давлатӣ то бахши молиявӣ ва маориф ҷаҳонаро ҷорӣ менамояд. Ин равандҳо барои баланд бардоштани самаранокии идоракунии, шаффофият ва дастрасӣ ба хидматҳои имкониятҳои назаррас фароҳам меоранд. Аммо, дар баробари ин, хатарҳои марбут ба таҳдидҳои киберӣ, осебпазирии технологӣ, ғум шудани маълумот, нобаробарии рақамӣ ва вобастагӣ аз ҳалли берунии ИТ низ ба таври назаррас афзоиш меёбанд. Дар шароите, ки рақамисозӣ қисми ҷудонашавандаи сиёсати давлатӣ ва равандҳои иқтисодӣ мегардад, омӯзиш ва мутобиқсозии равишҳои методологӣ ва воситаҳои идоракунии амнияти иқтисодӣ муҳим мегардад. Ин имкон медиҳад, ки таҳдидҳои эҳтимоли саривақт ошкор ва безарар гардонида шаванд, инфрасохтори устувори рақамӣ ташаккул дода шавад ва суботи рушди иҷтимоӣ иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин карда шавад.

Калидвожаҳо: амнияти иқтисодӣ, рақамисозӣ, таҳдидҳои киберӣ, иқтисоди рақамӣ, усулҳои идоракунии, тағирёбии рақамӣ, зехни сунъӣ, Big Data (Маълумоти калон).

Маълумот дар бораи муаллиф: Икромҷон Гадов - Докторанти фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси 6D050600-иқтисодиёти Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муовини аввал, муовини директор оид ба таълими Литсейи касбии техникии нақлиёти роҳи охани шаҳри Душанбе. Нишони: шаҳри Душанбе хиёбони Рӯдакӣ-16, E-mail- gadoev.ikromjon@mail.ru Тел. 992 93 566 28 77

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТЬЮ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

В условиях стремительной цифровизации мировой экономики вопросы обеспечения экономической безопасности приобретают новое стратегическое значение. Как развивающаяся страна, Республика Таджикистан активно внедряет цифровые технологии в различных областях, от государственного управления до финансового сектора и образования. Эти процессы предоставляют значительные возможности для повышения эффективности управления, прозрачности и доступности услуг. Однако в то же время риски, связанные с киберугрозами, технологическими уязвимостями, потерей данных, цифровым неравенством и зависимостью от внешних ИТ-решений, также значительно возрастают. В условиях, когда цифровизация становится неотъемлемой частью государственной политики и экономических процессов, изучение и адаптация методологических подходов и инструментов управления экономической безопасностью становится важным. Это позволит своевременно обнаруживать и нейтрализовывать потенциальные угрозы, формировать устойчивую цифровую инфраструктуру и обеспечит стабильность социально-экономического развития Республики Таджикистан.

Ключевые слова: экономическая безопасность, цифровизация, киберугрозы, Цифровая экономика, методы управления, цифровая трансформация, искусственный интеллект, большие данные.

Сведения об авторе: Икромджон Гадов - докторант философии (PhD), доктор по специальности 6D050600 - экономика Академии государственной службы при Президенте Республики Таджикистан, первый заместитель, заместитель директора по учебной части Профессионального технического лицея железнодорожного транспорта города Душанбе. Адрес: г. Душанбе, проспект Рудаки, 16 E-mail: gadoev.ikromjon@mail.ru Телефон: +992 93 566 28 77

METHODOLOGICAL APPROACHES AND TOOLS FOR MANAGING ECONOMIC SECURITY IN THE CONTEXT OF THE DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

In the context of the rapid digitalization of the global economy, issues of ensuring economic security are gaining new strategic importance. As a developing country, the Republic of Tajikistan is actively implementing digital technologies in various fields, from public administration to the financial sector and education. These processes provide significant opportunities to improve management efficiency, transparency, and accessibility of services. However, at the same time, the risks associated with cyber threats, technological vulnerabilities, data loss, digital inequality, and dependence on external IT solutions are also increasing significantly. In an environment where digitalization is becoming an integral part of government policy and economic processes, the study and

adaptation of methodological approaches and tools for managing economic security is becoming important. This will make it possible to detect and neutralize potential threats in a timely manner, form a stable digital infrastructure and ensure the stability of the socio-economic development of the Republic of Tajikistan.

Keywords: economic security, digitalization, cyber threats, Digital economy, management methods, digital transformation, artificial intelligence, big data.

About the Author: Ikromjon Gadoev - Doctor of Philosophy (PhD), Doctor in the specialty 6D050600 - Economics, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan; First Deputy, Deputy Director for Academic Affairs at the Vocational Technical Lyceum of Railway Transport in Dushanbe. Address: Dushanbe city, Rudaki Avenue 16 E-mail: gadoev.ikromjon@mail.ru Phone: +992 93 566 28 77

ЧАНБАҲОИ ФАРҲАНҒӢ ВА ПРАГМАТИКИИ МАТНИ ВАО

Чӯраева М.Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳангоми баррасии мафҳуми забон забоншиносии муосир маъмулан ду падидаро фарқ мекунад: забон ва нутқ. Забон системаест, ки дар тафаккури мо вучуд дошта, тамоми маълумоти забонӣ: парадигмаҳои тасрифию сивавӣ, маъноӣ калимаҳо, сохтори синтаксисии ҷумлаҳо – тамоми назарияи он забонро дарбар мегирад. Нутқ бошад, назарияи дар амал татбиқшудаи забон, истифодаи воқеии ҳамон система аст. На мафҳумҳои абстраксии луғавии калимаҳо ё хусусиятҳои грамматикӣ, балки истифодаи мушаххаси унсурҳои сохтори забон дар мавридҳои мушаххас дар назар дошта мешавад.

Матн васоити ахбори омма (медиамазн)-ро, ки дорои як қатор хусусиятҳои фарқкунанда мебошад, пеш аз ҳама, ҷанбаҳои прагматикии он муайян менамоянд. Истилоҳи «*прагматика*» (аз калимаи юнонии *pragma*) ҳамчун «кор, фаъолият» маънидод карда мешавад. Худи унвони ин равияи илм ба он далолат мекунад, ки предмети омӯзиши он «забон дар амал», фаъолияти зиндаи он мебошад. Прагматика як бахши забоншиносӣ буда, фаъолияти аломатҳои забонро дар нутқ меомӯзад. Ин чӣ маъно дорад?

Ҷанбаи прагматикии медиамазн ҳадафҳои муаллифро таъмин намуда, дар интиҳоби вохидҳои забон, сохтор ва эҳсосот, инчунин дар усулҳои мутобиқшавӣ ба аудитория ва муҳити зист барои ноил шудан ба ҳадафҳои амалӣ, аз қабili эътимод бахшидан, маълумот додан ё фароғат бахшидан зоҳир мешавад.

Ба ақидаи В.В. Богуславская, «хусусияти прагматикии журналистика ҳамчун як намуди махсуси фаъолияти адабӣ (эҷодӣ) аз он иборат аст, ки маводи он бояд ҳатман ба адресати аниқ равона шуда бошад» (4: 63).

Моҳияти прагматикии медиамазн аз инҳо иборат аст:

Мақсади ба даст овардани натиҷаи самарабахш:

Медиамазн на танҳо бо мақсади интиқоли иттилоот, балки барои расидан ба натиҷаҳои самарабахш: тағир додани афкор, ба фаъолият водор кардан, ташаккули муносибат ва монанди ин дар назди аудитория эҷод карда мешавад:

Накши субъекти муошират:

Ҳангоми таҳлил шахсият, ният ва ҳадафҳои муаллиф, инчунин хусусиятҳо, сатҳи маърифат, арзишҳо ва умедҳои шунавандагон ба назар гирифта мешаванд.

Муҳимияти ҳадафи матн:

Прагматика бо вазъияте, ки медиамазн дар он эҷод ва истеъмол мешавад, аз ҷумла меёрҳои иҷтимоӣ, хусусиятҳои фарҳангӣ ва имкониятҳои техникӣ зич алоқаманд аст. Ин ҳадафҳо дар медиамазн тавассути омилҳои зерин амалӣ мегардад:

Воситаҳои забонӣ:

Муаллиф унсурҳои луғавӣ, сохторҳои грамматикӣ ва усулҳои услубиери интиҳоб мекунад, ки ба аудиторияи мавриди назар дар вазъияти додашуда аз ҳама бехтару бештар таъсир расонида метавонанд.

Сохтор ва таркиб: Тартиби пешниҳоди иттилоот, таъкиди қисматҳои алоҳидаи матн ва истифодаи унсурҳои аёнӣ – ин ҳама барои баланд бардоштани таъсири прагматикии мундариҷаи матн хизмат мекунад.

Таъсири эмотсионалӣ: Истифодаи тасвирҳои равшан, саволҳои риторикӣ ва интонатсия (дар васоити ахбори оммаи шифохӣ) барои ҷалби аудитория ва эҷоди заминаи эҳсосию эмотсионалии зарурӣ.

Мутобикшавӣ ба аудитория: Медиаматн метавонад ба сатҳи дониш, манфиатҳо ва эътиқоди гурӯҳи мушаххаси одамон мутобик карда шавад, то ҳадди имкон фаҳмо ва муассир бошад.

Омилҳои прагматикӣ дар намунаҳои зерини медиаматнҳо зоҳир мегарданд:

Матни реклама: Ҳадафи асосии он фуруши маҳсулот аст, аз ин рӯ, он далелҳои боварибахш, даъвати муроҷиатҳои эҳсосотӣ ва тасвирҳои равшанро истифода мебарад.

Мақолаи хабарӣ: Дар мақолаи хабарӣ кӯшиш карда мешавад, ки маълумот бо таъкиди далелҳои асосӣ ва бо истифода аз забони возеҳу равшан ба хонанда то ҳадди имкон муассиртар расонида шавад.

Матни публицистӣ:

Он ба ташаккули афкори ҷамъиятӣ нигаронида шудааст, аз ин рӯ, барои исботи мавқеи худ аз усулҳои риторикӣ истифода бурда мешавад.

Матнҳои ВАО дар асри XXI мақоми коммуникативӣ ва прагматикӣ худро мустақам мекунад ва иқтидори худро барои таъсири пурқувват ба нутқ ва тафаккури мардум бомуваффақият амалӣ мекунад ва ҳамзамон завқу афзалиятҳои забонии насли наврасро ташаккул медиҳанд.

Журналистика, ки замоне ҳамчун кори якрӯза тавсиф мешуд, хусусияти бисёрвояӣ ва дарки бисёрҷанбаро аз ҷониби аудиторияи оммавӣ пайдо карда истодааст. Гузашта аз ин, маҳз медиаматн ҳоло дар маркази системаи услубӣ қарор дорад. Далели ин гуфтаҳо он аст, ки дар айни замон таваҷҷӯҳи ҷиддии муҳаққиқони соҳаи прагматингвистика ва фанҳои ба ҳам наздик на ба осори адабии муосир, балки ба забони рӯзномаву маҷаллаҳо, телевизион, радио, реклама ва Интернет нигаронида шудааст (2; 4; 5; 6; 7).

Вале дар ин ҷо як нобаробарӣ ба назар мерасад: масалан, дискурси медиавии рузнома – пешоҳанги тамоми воситаҳои ахбори омма муфассалтар омӯхта шудааст. Омӯзиши назариявӣ услубии он бори аввал дар солҳои 70-уми асри гузашта аз ҷониби академик В.Г. Костомаров анҷом дода шудааст. Ў яке аз аввалинҳо шуда, эътироф кардааст, ки асоси услубро мафҳуми одоби нутқ, ё ба истилоҳи худ олим, принципи конструктивӣ ташкил медиҳад (7: 78).

Мафҳуми медиаматн дар асосноккунии назариявии пайдоиши як фанни нави филологӣ – медиалингвистика мавқеи марказӣ дорад. Пайдоиши онро дар пажӯҳишҳои сершумори ба мавзӯи фаъолияти забон дар коммуникатсияи оммавӣ бахшидашуда мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар тури тақрибан ним аср дар илми забоншиносии олам анҷом дода шудаанд. Муаллифони ин пажӯҳишҳо дар доираи ҷомеашиносӣ, услубшиносии функционалӣ, назарияи дискурс, таҳлили мундариҷавӣ, забоншиносии когнитивӣ ва интиқоди риторикӣ матнҳои васоити ахбори оммаро аз дидгоҳи мақоми функционалӣ ва услубии ВАО, усулҳои тавсифи навҳои гуногуни медиаматнҳо, таъсири омилҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, технологияҳои забонӣ ва медиавӣ ба нутқи медиавӣ баррасӣ кардаанд. Аз ин рӯ, матн дар фаҳмиши анъанавии худ ҳамчун пайдарҳамии воқидҳои рамзӣ, ки бо пайванди семантикӣ муттаҳид шудаанд, ҳамоҳангӣ ва якпорчагӣ хосиятҳои асосии онҳо мебошанд, ҳангоми ворид шудан ба системаи муосири ВАО имкониятҳои нав пайдо мекунад. Назар ба ақидаи Т.Г. Добросклонская, «мафҳуми медиаматн аз доираи системаи аломатҳои сатҳи шифохӣ берун рафта, мафҳуми «матн»-

ро ба тафсири семиотикӣ наздик мекунад, ки пайдарҳамии ҳар як аломатро ва на танҳо аломатҳои шифоҳиро дар назар дорад» (8, 28).

Яке аз муҳимтарин ҷузъҳои ин равияи нав мувофиқати прагматикии медиаматн ҳамчун як низоми мутобиқати байни моҳияти дискурсивӣ ва ҷанбаи прагматикии сегонаи семиотикӣ мебошад, ки ба омӯзиши ҷанбаи аксиологии мундариҷа бо назардошти ҷанбаҳои ахлоқӣ нигаронида шудааст.

Солҳои охир яке аз мавзӯҳои асосӣ қарор гирифтани прагматикаи медиаматнҳо бори дигар нақши бузурги ВАО-ро дар ташаккули ҳусни баён ва муоширати истеъмолкунандагони иттилоот – хонандагон, шунавандагон ва тамошобинон тасдиқ мекунад. Аз ин рӯ, ҳамаи рӯзноманигорон бояд масъулияти худро дар назди ҳамватанони худ барои объективият ва эътимоднокии хабарҳо ва дурустии нутқи тоҷикӣ дар муошират бо аудитория дар хотир дошта бошанд.

Дар баробари ин, рӯзноманигорони ҳам расонаҳои ҷопӣ ва ҳам дар расонаҳои телевизионӣ бояд моҳияти объективии равандро, ки дар ибтидои асри XXI дар забони тоҷикӣ ба амал меоянд, эътироф намуда, вайроншавии меъёрҳои имлоӣ ва орфоэпӣ, омехташавии услубҳо, тағйироти лексика ва грамматикаро дар аксари мавридҳо нишонаи иқтисоди эҷодӣ ва ҳастии пурқуввати забон донанд. Вобаста ба ин, бояд гуфт, ки дар дар замони муосир талабот ба салоҳияти нутқи рӯзноманигорон якбора меафзояд. Аз як тараф, онҳо бояд забони модарии адабии меъёрии тоҷикиро қомилан донанд, аз тарафи дигар, дар интиҳоби калимаву ифодаҳои нав (неологизмҳо) ва наовариҳои забон бояд таносуб ва меъёрро риоя кунанд, ки ба муоширати онҳо бо аудиторияи мавриди ҳадаф мусоидат намоянд.

Маҳз мувофиқати прагматикии медиаматн дар робита бо ҳамбастагии мӯҳтаво ва аксиология⁷ аст, ки ба пайдо кардани «созиш» байни ҷои ҷои ва ноҷои дар муоширати оммавӣ, ҳозирҷавобӣ зиракӣ ва қабелгуфторӣ, майли зоҳир кардани фардиат ва худнамоишдихӣ, дифоъ аз нуқтаи назари худ ва низоъангезӣ равана карда шудааст.

Медиаматне, ки ба тамоми талаботи ҷаҳонии касбии суҳанронии журналист дар соҳаи коммуникатсияи оммавӣ ҷавобгӯ мебошад, дар беҳтарин намунаҳои худ қодир аст, аз нигоҳи фарҳанги нутқ тасвири дақику пайгиронаи ҷаҳонро дастраси хонандаи васеъ гардонад; ба ибораи дигар, он бояд дорои мувофиқати прагматикӣ бошад.

Ҳадафи медиалингвистика, ки назар ба омӯзиши сохтори медиаматнҳо ба омӯзиши когнитивӣ (маърифатӣ) ва функционалӣ-прагматикӣ афзалият медиҳад, эҳи иртиботи забон бо ҷаҳон ва башарият аст. Бидуни баррасии ҷанбаҳои мундариҷавӣ-аксиологии мувофиқати прагматикии медиаматнҳо омӯзиши меъёрҳои услубӣ дар ВАО, ки воситаҳои ҳам забонӣ, ҳам ғайризабониро дарбар мегирад, тасаввур қардан душвор аст. Нобарории услубӣ дар медиаматнҳо бо норавшании ҳудуди услуби функционалӣ алоқаманд аст, ки ба мувофиқати прагматикӣ ва хусусиятҳои функционали-дискурсивии он таъсири манфӣ расонида метавонад.

Ҳамин тариқ, ҷанбаҳои прагматикии медиаматн аз нигоҳи самаранокии он ҳамчун воситаи муошират бо аудитория муайян гардида, талаботи умумиро барои муоширати муассир байни рӯзноманигор ва аудиторияи хонандагону бинандагону шунавандагон таъмин менамояд.

⁷ аксиология - таълимоти фалсафӣ дар бораи табиати арзишҳои иҷтимоӣ ва эстетикӣ ҳаёт ва фарҳанг, инчунин назарияи умумии арзишҳо

АДАБИЁТ

1. Абрамова Г.А. Новые возможности масс-медийных текстов Текст. / Г.А. Абрамова // Медийные стратегии современного мира: материалы третьей Международной научно-практической конференции. – Краснодар, 2007. – С. 7-9.
2. Александрова О.В. Язык средств массовой информации как часть коллективного пространства общества Текст. / О.В. Александрова // Язык средств массовой информации. М., 2008. – С. 210-220.
3. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста Текст. / А.Г. Баранов. Ростов н/Д, 1993. – 182 с.
4. Богуславская В.В. Моделирование текста: лингвосоцикультурная концепция: Анализ журналистских текстов Текст. / В.В. Богуславская. М., 2008. - 280 с.
5. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц Текст. / Т.Г. Винокур. М., 1980. – 238 с.
6. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к описанию языка СМИ Текст. / Т.Г. Добросклонская // Журналистика 2004. СМИ в многомерном мире. М., 2005. - С. 27-28.
7. Добросклонская Т.Г. Теория и методы медиалингвистики Текст.: автореф. дисс. д-ра филол. наук / Т.Г. Добросклонская. – М., 2000. – 49 с.
8. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к описанию языка СМИ [Текст] / Т.Г. Добросклонская // Журналистика 2004. СМИ в многомерном мире. – М., 2005. – С. 28.
9. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа Текст. / В.Г. Костомаров. СПб., 1999. – 319 с.
10. Лисицкая Л.Г. Прагматическая адекватность медиатекста, взаимодействие контента и аксиологии. Автореферат дисс. докт. наук. – Краснодар, 2010. – 47 с.
11. Прагмалингвистика. Проблемы и методы. Справочник, 2025. URL: https://spravochnik.ru/yazykoznanie_i_filologiya/pragmalingvistika_problemy_i_metody/

ҶАНБАҶОИ ФАРҶАНҒИ ВА ПРАГМАТИКИИ МАТНИ ВАО

Дар мақолаи мазкур яке аз мавзӯҳои муҳими муосир –прагматикаи медиаматн мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Дар замони муосир яке аз мавзӯҳои асосӣ қарор гирифтани ҷанбаҳои прагматикии медиаматнҳо бори дигар нақши бузурги ВАО-ро дар ташаккули ҳусни баён ва муоширати истеъмолкунандагони иттилоот – хонандагон, шунавандагон ва тамошобинон тасдиқ мекунад. Рӯзноманигорони ҳам расонаҳои ҷопӣ ва ҳам расонаҳои телевизионӣ бояд моҳияти объективи равандро, ки дар ибтидои асри XXI дар забони тоҷикӣ ба амал меоянд, эътироф намуда, ба вайроншавии меъёрҳои имлоӣ ва орфоэпӣ, омехташавии услубҳо, тағйироти лексика ва грамматика роҳ надиҳанд.

Калидвожаҳо: медиаматн, иттилоот, прагматика, забон, нутқ, медиалингвистика, рӯзноманигорӣ, радио, телевизион, Интернет.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷӯраева Мушаррафа Рустамовна, профессори кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири адабии факултети журналистикаи ДМТ, Телефон: 938809301. Почтаи электронӣ: light_angel-65@mail.ru

КУЛЬТУРНЫЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕКСТА СМИ

В данной статье рассматривается одна из важных современных тем – прагматика медиатекстов. Тот факт, что прагматические аспекты медиатекстов стала одной из главных тем в современную эпоху, ещё раз подтверждает огромную роль СМИ в формировании выразительности и коммуникации потребителей информации – читателей, слушателей и зрителей. Журналисты как печатных, так и телевизионных СМИ должны осознавать объективную сущность процессов, происходящих в таджикском языке в начале XXI века, и не допускать нарушения орфографических и орфоэпических норм, смешения стилей, изменения лексики и грамматики.

Ключевые слова: медиатекст, информация, прагматика, язык, речь, медиалингвистика, журналистика, радио, телевидение, Интернет.

Сведения об авторе: Джураева Мушаррафа Рустамовна, д.ф.н., профессор кафедры стилистики и литературного редактирования факультета журналистики ТНУ. Телефон: 938809301; email: light_angel-65@mail.ru.

CULTURAL AND PRAGMATIC ASPECTS OF MEDIA TEXTS

This article examines a key contemporary topic: the pragmatics of media texts. The fact that the pragmatics of media texts has become a key topic in the modern era once again confirms the enormous role of the media in shaping the expressiveness and communication of information consumers—readers, listeners, and viewers. Journalists in both print and television media must recognize the objective nature of the processes occurring in the Tajik language at the beginning of the 21st century and avoid violating spelling and orthoepic norms, mixing styles, and altering vocabulary and grammar.

Key words: media text, information, pragmatics, language, speech, media linguistics, journalism, radio, television, Internet.

About the author: Musharrafa Rustamovna Dzhuraeva, Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Stylistics and Literary Editing, Faculty of Journalism, TNU. Phone: 938809301; email: light_angel-65@mail.ru

АДАБИЁТШИНОСӢ

ТДУ:891.550 -1

САБКШИНОСИИ ЯК НУСХАИ ЧОПИ САНГИИ «САҲИФАИ ШОҲӢ»

Назар Муҳаммадхоча

Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муншаотнависӣ ё номанигорӣ, ки дар гузашта онро тарассул низ мегуфтанд, ба унвони яке аз фунуни нависандагӣ дар густараи фарҳанг ва адаби тоҷик ҷойгоҳи вижае дорад. Осори барҷомонда аз гузашта бо унвонҳои монанди **муросилот, мактубот, макотиб ва ӯқӯт**, илова бар ҷанбаҳои адабӣ ва забоншиносӣ фарозҳои аз авзои таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии он давронро барои мо бозгӯ месозанд.

Муншаот дар истилоҳи адабӣ маҷмӯае аз номаҳои девонӣ ё дӯстона аст, ки муншии девонӣ ё котиби ғайридеванӣ навишта бошад. Муншаот ба унвони гунае аз анвои адабӣ аз собиқаи тулони бархурдор аст. Ҳарчанд аз макотибот ва муншаоти порсӣ дар Эронӣ қабл аз ислом осори мукамал ва қобили таваҷҷуҳе барҷой намондааст, то битавонем бо истинод ба он осор дар бораи анвои муншаот ва вижаҳои мухталифи адабӣ ва муҳтавои таърихи онҳо сухан бигӯем, аммо бо ин ҳама, таъриҳчи ин навъи насри порсиро дар Эронӣ пеш аз ислом ҳам метавон ҷустуҷӯ кард.

Аммо бо пажӯиш дар осори муаррихони адабиёти араб ва нависандагони эронӣ дар қарнҳои нахустини исломӣ ба ин нукта мерасем, ки дар миёни анвои мухталифи наср, тарассул ё номанигорӣ низ бо вижаҳои фаннии худ дар он даврон ривҷ доштааст ва аз ҷойгоҳи вижае бархурдор будааст. Ба гунае ки муҳаққиқон ва муаррихони қадим ва ҷадид бар ин назаранд, ки қавоид ва вижаҳои он аз тариқи тарҷумаи матнҳои паҳлавӣ вориди дарбори халифаҳои аввали исломӣ гардида, муншиёни араб аз он тақлид мекардаанд ва дар тақомули фанни тарассул дар забони арабӣ таъсири босазое доштааст.

Ба унвони намуна аз миёни муншаот ва мактуботи пеш аз ислом метавон ба матни комили тарҷумашудаи аҳди Ардашер, мактуби Анӯшервон ба Бузургмехр ва посухи Бузургмехр ба Анӯшервон, ки ибни Қутайба дар «Уюн-ул-ахбор» овардааст ва бахше аз номаи Шопури аввал дар сиёсат ва тадбири мулк хитоб ба яке аз коргарони худ, ки дар китоби «Муруҷ-уз-заҳаб» тавассути Масъудӣ нақл шудааст, ишора кард.

Пас аз ташкили нахустин силсилаҳои эронӣ дар аввалҳои қарни XV, мактуботи расмӣ дарборӣ ба забони арабӣ навишта мешуд. Баъд аз ҳамлаи арабҳо то замони ташкили ҳукуматҳои мустақил ва нимаустақили Эронӣ Мовароуннаҳр тақрибан ба муддати ду қарн дар мавриди кайфияти иншо ва мактуботи форсӣ иттилооти равшане дар даст нест. Аз оғози ташкили давлатҳои эронӣ то аввалҳои қарни XI девон (*ниҳоде, ки дар дарборҳои асри гузашта мақоми котиботро иҷро мекард*) дар дарбори салотин ба забони арабӣ буд ва мактуботи расмӣ ва девонӣ ба ин забон навишта мешуд. Ҷунонӣ намунаҳои аз онро дар «Таърихи Яминӣ» метавон дид.

Мактуботи Фахруддаулаи Дайламі ба Амир Носириддини Сабуктегин ва бахше аз номаи Фахруддаула ба Ҳисомуддаула ба иншои Соҳиб ибни Ибод аз ҷумлаи онҳост. Дар китоби «Чаҳор мақола»-и Арӯзии Самарқандӣ низ ба ду нома ба забони арабӣ дар давраи Сомонӣ ба иншои Искофӣ – дабири дарбори Сомонён ишора шудааст.

Куҳантарин намунаҳои мактуботи форсӣ, ки аз аҳди исломӣ дар дастраси мо аст, марбут ба садаи аввали қарни XI, яъне, замони салтанати Масъуди Ғазнавӣ аст. Аз ин давра чанд мактуб ба иншои Абунасири Мушкон соҳиби девони рисолати Масъуди

Ғазнавӣ дар китоби «Таърихи Байҳақӣ» боқӣ мондааст. Пас аз он шикастномаи Масъуди Ғазнавӣ аз Салҷуқӣён дар наздикии Марв ба иншои Абулфазли Байҳақӣ меояд, ки дар китоби таърихи худ ҷой додааст.

Анвои муншаоти форсӣ. Сабкшиносон муншаоти форсиро ба навъҳои зерин тақсимбандӣ кардаанд:

Султониёт. «Унвон ё сарнома, ё оғоз, ки дар истилоҳ иборат буд аз таъйини мартабаи ҳар фард аз афроди мулк ва салотин ва умаро ва вузаро ва ақобир ва асоғир ва аъён ва маъруф ва ғайра ва таҳриру тақрири алқоб ва дуо ва хитобе, ки муносиб ва мувофиқи ҳол ва фарохӯри қадру вазъи эшон бошад» [10, с. 357].

Маншур ё фармон. Мактуби расмӣ, ки аз девони расоил ҷиҳати воғузурии мансабҳои девонӣ, динӣ, илмӣ ва ғайра, монанди вазорат ё иморат, сипаҳсолорӣ, қазоват ва ё воғузурии ҳукмҳои содир ва ба номи султон навишта мешудааст [7, с. 165].

Ихвониёт. Ба номаҳои гуфта мешавад, ки гурӯҳҳои мухталифи мардум ба якдигар менавиштанд [7, с. 165].

Савганднома ва аҳднома. Аҳднома миёни подшоҳон ва мулуки атроф радду бадал мегардид ва савганднома аз сӯи подшоҳон ба мулк ва умаро ва дигар аркони давлат, ки саркашӣ ва туғён карда, сипас дар итоати султон дармеомаданд ва мавриди афв қарор мегирифтанд, фиристода мешуд [7, с. 165].

Фатҳнома ва шикастнома. Фатҳнома мактубе буда, ки пас аз футӯҳоти бузург дар девони расоил навишта мешуд ва аз сӯи салотин ба вилоятҳо ва мамолики атроф ирсол мегашт [7, с. 165].

Шикастнома низ мактуби расмӣ буд, ки дар ҳангоми зарурат, ва, маъмулан, барои дарҳости кумак ё оғоҳӣ хитоб ба ҳумкронон ва салотини дигар кишварҳо ва ба нудрат ба атрофи мамлакат ва ҳукуми дохили кишвар ирсол мешуд [7, с. 165].

Асри темурӣ яке аз дурахшонтарин ва пурравнактарин даврони муншаотнависӣ аст. Дар ин давра иншои муншаот ва тарассулотӣ гуногун микӯс ва меёре барои санҷиши мояҳои суҳаншиносӣ ва завқ ба шумор меравад. «Шеваи нигориши тарассулот ва маншуроти аҳди темурӣ дунболои ҳамон сабки номанигории давраи муғул будааст» [3, с. 256].

Муншаоти давраи темуриро, ҳамчунин, аз манзари ҳадафи тадвин ва нигориши онҳо метавон дар чанд даста мавриди арзёбӣ қарор дод:

Муншаоте, ки бо ҳадафи таълими омӯзиши номанигорӣ ва одоби китобат таълиф шудааст, ки дар ин навъ аз муншаот ба таълими равиши саҳеҳи китобат, омӯхтани илми иншо, қоидаҳо ва равишҳои номанигорӣ, қисматҳои мактубот ба монанди фатҳнома, фармонҳо, амсол, маншур, таҳният, таъзият ва монанди инҳо ва баёни аркон ва шартҳои он мактубот пардохта мешавад.

Дар ин гуна муншаот ба осор ва ашъори бузургони адаби форсӣ ва арабӣ истинод шуда, муншиён шохидҳои кофӣ аз назму насри форсӣ ва арабӣ ба мантиқи навиштаи мавриди назари худ овардаанд. Ин гуна муншаот, афзун бар ин ки аз манфиатҳои адабӣ ҳолӣ нестанд, дар заминаи баррасии сайри таҳаввул ва сабкшиносии наср, сабк ва равиши нависандагии мактубот бо таваҷҷуҳ ба фарогирӣ бар иттилоати судманди иҷтимоӣ ва таърихӣ низ метавонанд дар паҷуҳиши ҷомеашиносӣ ва таърихӣ мавриди истифода қарор гирифта, бавижа, дар шинохти хусусиятҳои руҳӣ ва андешаи табақоти ҳоким ва дигар табақоти ҷомеа манбаи муфид ва қобили таваҷҷуҳ бошанд. Дар ин навъи муншаот номаҳо, маншурҳо ва фармонҳо ба хоҳири омӯзиш ва таълим омада бошанд ҳам, аммо аз муҳтавои онҳо метавон вазифаҳои мансабҳои мухталифро фаҳмид.

Барои мисол, вазифаи қозии мухтасибон, шахнагон ва ҳамчунин, чигунагии ба кор гузоштани мақомдорон аз ҷониби салотин ва вазифаҳо бар уҳдаи волиёнро аз мазмуни ин гуна номаҳо дарёфтани мумкин аст. Аз ин даста муншаот метавон ба «Латоиф-ул-иншо», «Манозир-ул-иншо», «Махзан-ул-иншо», «Номаи номӣ» ва «Саҳифаи шоҳӣ» ишора кард.

Дар дастаи дувум муншаоте ҷой доранд, ки агарчи яке аз аҳдофи муаллифи он фароҳам овардани намунае барои мутарассилон ва номанигорон ва муншиён буд, аммо онҳо фарогири номаҳои гуногун аз муаллиф ба шахсиятҳои алоҳидаи асри ҳудаш ҳастанд. Ин гуна номаҳо шомили ихвониёт ва номанигориҳои дӯстони соҳиби асар, ки мухотаби бештари онҳо донишмандон, олимон ва сиёсатмадорони асри худ буданд ва ҳамчунин, султониёт, ҷане, номаҳои девонӣ, ки муаллиф ба унвони муншии ҳукумате хитоб ба салотин ва умарои навоҳии мухталиф навиштааст, ҳастанд. Дар ин навъи муншаот, чун муаллиф ва дӯстони онҳо аксаран аз муншиён ва соҳиби мансаби дарборҳои ҳукумати замони худ будаанд, маҷмӯае аз номаҳои девонӣ, дӯстона ва орифона аз донишмандон, фармонравоён ва шоирони давраҳои мухталиф, ки бештар ҷанбаи омӯзишӣ барои мутарассилон ва муншиёнро дошт, оварда мешуд. Дар бештари ин номаҳо ва муншаот ба ғӯшаҳо ва зовияҳое аз таърих ишораҳо ҷо доранд, ки шояд дар дигар матнҳои сиёсӣ ва ривоятӣ камтар ба онҳо ишора шуда бошад. Аз ин даста муншаот метавон ба «Фароиди Ғиёсӣ»-и асари Юсуфи Аҳл, «Шарафнома»-и Хоҷа Абдуллоҳи Марворид, «Ҳумоюннома»-и Шарафиддини Яздӣ, «Манша-ул-иншо»-и Низомиддини Абдулвосеъ, «Риёз-ул-иншо»-и Замҷии Исфазорӣ ишора кард.

Дасти савум муншаотеро шомил мешавад, ки тавассути шоирон, муҳаққиқон, орифон, ҳакимон ва донишмандони номдоре фароҳам омадаанд, ки дар бештари мавридҳо онҳо ҳеҷ мансабе дар дарборҳои ҳукуматӣ надошта ва ҳадафи онҳо низ таълифи иншо ва номанигорӣ набудааст. Аммо фозилон ва бузургони давра ва замонаи худ будаанд, ки мавриди таваҷҷуҳи хосу ом ва ҳамчунин, фармонравоён ва ҳукмронон низ қарор гирифтаанд. Аз манзари ҳамин ҷойгоҳи онҳо дар ҷомеаи муосири худ, макотибот ва номанигории онҳо чи бо дӯстон ва атрофиён ва чи бо ҳукмронони асри худ, ки муштамил бар мавзуоти мухталифи ахлоқӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, ирфонӣ ва ғайра аст, дорои аҳамият мебошанд ва аз рӯбарӯӣ онҳо метавон иттилооти таърихӣ барҷастаеро истихроҷ кард. Аз ин даста муншаот метавон номаҳо ва муншаоти Нуриддин Абдурахмони Ҷомиро бо номи «Руқъот» ва «Муншаот»-и Амир Ҳусайни Қозии Майбудино ном бурд.

Чунон ки таъкид гардид, дар асри Темуриён, номанигорӣ ба як баҳши муҳимми кори адабӣ табдил ёфта, дар ин самт осори гуногун ба ҷой мондаанд, ки албатта, то имрӯз на ҳамаи онҳо муаррифӣ ва ҷоп шудаанд. «Фароиди Ғиёсӣ», «Муншаот»-и Шарафиддин Али Яздӣ, «Риёз-ул-иншо»-и Имоуддини Маҳмуд ибни Маҳмуди Гелонӣ «Манозир-ул-иншо» аз Хоҷа Имоуддин Начмиддини Маҳмуди Говон мулаққаб ба Садри Ҷаҳон, «Ҳумоюннома», «Руқъот»-и Ҷомӣ, «Муншаот»-и Амир Ҳусайн Муинуддин Ҳусайнии Майбудӣ «Манша-ул-иншо»-и Низомуддини Абдулвосеъ «Макотиб»-и Абдуллоҳ Қутбиддини Муҳӣ, «Шарафнома», «Латоиф-ул-иншо», «Махзан-ул-иншо»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз ҷумлаи машҳуртарин ва пурмоятарин муншаоти асри темурӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар тарассулоати аҳди темурӣ гоҳ дар муқаддимоти китобҳо ва хутбаҳо ва огози фаслҳо муаллифон ташбеҳоте ба сабки гузашта менавиштанд, ки аз лиҳози сачъ микдоре монандӣ ба сабки насри қадим дорад, аммо аз ҷиҳати устуворӣ ва ҳамоҳангӣ дар марбатаи пойинтаре қарор мегиранд. Истидлол ва тамсил ба нудрат дар осори ин давра

дида мешавад ва матни китоб гоҳе дорои сустӣ ва гусехтагӣ аст. Нуктаи бадеъ ва тозае, ки дар муншаот ва мактуботи ин давра дида мешавад, истифода аз алқоб ва унвонҳои гуногунранг ва хастакунанда ва шеваи итноб дар мадҳ ва чоплусӣ аст, ки нависандагон дар сароғози китоб ё хутба дар ташбиби фаслҳо дар бораи мамдуҳ риоят мекунанд.

Шеваи нигориши мукотиботи девонӣ ва маншуроти аҳди темурӣ дунболаи ҳамон сабки номанигории давраи муғул буд, яъне, риояти соданависӣ ва эҷоз ва ихтисор ва пур аз иборапардозӣ ва лафзбозӣ бемаврид ва истифода аз алқоб, унвонҳо, наът ва сифоти мураккаб, ки дар қарнҳои қабл роиҷ ва маъмул буданд. Бо ин тавсиф бархе аз муншиёни ин давра бо рӯй овардан ба шеваи муншиёни пешин дар осори худ то ҳудуде аз сачъ, мувозина, қаринасозӣ, луғати душвор ва ибораҳои таркибии арабӣ, оёт ва ривоёту аҳодиси динӣ, иборот ва зарбулмасалҳои арабӣ истифода кардаанд.

Бархе аз номаҳои аҳди Темурӣ ҳадди мутавассити байни насри фаннӣ ва насри содаро риоят кардаанд, аммо боз ҳам ба сифати шоҳид истифода бурдани оёт ва аҳодис ва ибораҳои таркибиву зарбулмасалҳои арабиро сарфи назар карда натавонистаанд. Кошифӣ ҳам дар «Саҳифаи шоҳӣ» аз ҳамин шева истифода кардааст. Гоҳе сабки навиштории номаҳо сода ва раван аст ва гоҳе саршор аз оёт ва аҳодис ва ашъори форсӣ ва арабӣ, ташбеҳ ва анвои сачъ.

Дар тарассулот ва муншаоти аҳди темурӣ гоҳ дар муқаддима ва хотима ва оғози фаслҳо ташбеҳоте ба сабки гузашта менавиштанд, ки аз лиҳози сачъи миқдорӣ шабоҳате ба услуби пешиниён дошт, аммо аз ҳайси устувории калом ва равонии баён дар мартабаи пойинтаре қарор мегирад. «Истидлол ва тамсил ба нудрат дар осори ин давра дида мешавад ва матни кутуб гоҳе дорои сустӣ аст. Нуктае бадеъ ва тозае, ки дар муншаот ва макотиби ин давра дида мешавад, истифода аз алқоб ва номҳои гуногун ва пурҷонагиҳо ва шеваи итноб дар мадҳ ва чоплусӣ аст, ки нависандагон дар авоили китоб ё хутба дар ташбиби фусул дар бораи мамдуҳ риоят мекунанд» [17, с. 437].

Бо баён кардани вазъи номанигорӣ дар даврони темурӣ, дар идомаи кор ба муншаоти «Саҳифаи шоҳӣ»-и Хусайн Воизи Кошифӣ ва муаррифии як нусхаи чопи сангии дарёфтшудаи он ва ҳамчунон, нигоҳе ба сабки нигориши муаллиф дар ин асар мепардозем.

Равшан аст, ки нусхаҳои хаттӣ ганҷинаҳои гаронбаҳои ҳар миллат ҳастанд. Кишвари мо ба далели доштани пуштвонаи фарҳангии қавӣ дар ин замина бисёр ғанӣ аст. Нусхаҳои хаттии бисёре ба забони форсии тоҷикӣ дар китобхонаҳои Тоҷикистон ва ҷаҳон ниғадорӣ мешаванд. Ин нусхаҳо дар заминаи илмҳои гуногуне нигошта шудаанд.

«Саҳифаи шоҳӣ» ё «Тақвим-ул-макотиб» унвони рисолае аст, ки Хусайн Воизи Кошифии Сабзаворӣ дар таърихи 1502 дар ойин ва равиши номанигорӣ ё муншаот таълиф карда ва ба Абдулҳасани Мирзо ва Султон Хусайни Бойқаро эҳдо намудааст. Кошифӣ ин рисолаи пурбаҳоро дар воқеъ аз китоби «Махзан-ул-иншо»-и худ гузиниш карда ва дар ҳашт «унвон» ва се «саҳифа» ва «хотима» нигошта аст. Нусхаҳои хаттии ин китоб дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломии Эрон, Китобхонаи марказии донишгоҳи Техрон, Китобхонаи Малик дар Техрон ва дар Китобхонаи миллии Ҳиндустон ва чандин китобхонаи дигари ҷаҳон ниғадорӣ мешаванд.

С. Абдуқодирзода менависад, ки «аз ин ду асари ба фанни нависандагӣ алоқаманди Кошифӣ («Махзан-ул-иншо» ва «Саҳифаи шоҳӣ» - Н.М.) ханӯз аз замони дар қайди ҳаёт будани муаллифашон, китоби «Махзан-ул-иншо» бештар маъруфият дорад. Дар китобҳои тазкира аз «Саҳифаи шоҳӣ» зикре нарасидааст, аксари тазкиранависон дар тазкираҳои худ «Махзан-ул-иншо»-ро муаррифӣ кардаанд. Дар бораи «Саҳифаи шоҳӣ» маълумоти бештарро аз таълифоти муҳаққиқони муосир пайдо кардан мумкин аст. Аз

чумла, аз сухани Чалоли Ноинӣ маълум мешавад, ки “ӯ чанд нусха аз ин китобро ба даст овардаву истифода кардааст, ки ҳамаи онҳо аз китобхонаҳои шахсии донишмандони гуногун дастрас шудаанд» [2, с. 35].

Зимни чустучӯ ва пажӯҳиш дар манбаъҳо ва сарчашмаҳо дар мавриди осору рӯзгори Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз тарафи мо як нусхаи чопи сангии «Саҳифаи шоҳӣ» аз бойгонии электронии Китобхонаи миллии Ҳиндустон дарёфт гардид, ки барои ҳуди муаллиф ҳам ғайриинтизор ва дар аини ҳол мояи хушҳолӣ буд.

Албатта, мояи зикр аст, ки дар китобхонаҳои Эрон ҳам чанд нусхаи хаттии «Саҳифаи шоҳӣ» нигоҳдорӣ мешавад, ки то ҳанӯз ба таври комил тасхех ва омодаи чоп нагардидааст. Танҳо таҳқиқе, ки дар мавриди нусхаҳои хаттии китобхонаҳои Эрон сурат гирифтааст, мақолаи Чалоли Деҳқонӣ ва Аҳмади Зокирӣ аст, ки як нусха аз ин дастнависхоро муаррифӣ кардаанд [6]. Дар ин мақола нависандагон се нусхаи хаттии «Саҳифаи шоҳӣ» ва ҳамин нусхаи чопи сангии дар дасти мо бударо, ки дар Эрон нигоҳдорӣ мешавад, муаррифӣ намуда, дар мавриди сохтор ва дарунмояи он ба таври кӯтоҳ ишороте кардаанд.

Бо таваҷҷуҳ ба аҳаммияти адабӣ ва таърихӣ китоби «Саҳифаи шоҳӣ» дар ин бахши кор, ки ба равиши тавсифӣ ва таҳлилӣ анҷом пазируфтааст, ба баррасии сабкӣ ва мушаххасоти умдаи матни нусхаи чопи сангии «Саҳифаи шоҳӣ» аз Китобхонаи миллии Ҳиндустон мепардозем.

«Саҳифаи шоҳӣ» яке аз матнҳои таърихӣ даврони темурӣ аст ва илова бар доштани ҷанбаи таърихӣ аз назари адабӣ низ аҳаммияти калон дорад. Насри ин китоб якдаст нест, дар баёни рӯйдодҳои таърихӣ насри сода ва бетакаллуф аст, аммо дар мабоҳисе, ки калом иқтизо кардааст, монанди муқаддимаи китоб, мадҳали номаҳо, мадҳи бузургон ва шохзодагон, Кошифӣ то он ҷо, ки тавонистааст, тамоми зарфиятҳои адабӣ ва шеърӣ ба кор гирифта, намунаи зебои насри муншиёна ва мусаччаи форсии тоҷикиро падида овардааст.

Истифода аз ташбеҳ истиора, оёт ва аҳодис ва ашъори форсӣ арабӣ зарбулмасал ва дигар абзорҳои калом аз вижагиҳои ин асар мебошанд.

Мавзуи «Саҳифаи шоҳӣ» ҷиғунагии номанигорӣ ва шеваи навиштан ва намунаи мукотиботе аст, ки дар асри муаллиф ривҷ доштааст. Кошифӣ зоҳиран, ин асарро ба он хотир навиштааст, ки дабирон ва нависандагони девони давлатӣ ва ғайридавлатӣ ва оммаи мардуми ҷомеа дар ҳар табақае, ки ҳастанд, намунаҳое дар ҳар замина дошта бошанд ва битавонанд бо таваҷҷуҳ ба ин намунаҳо номаҳои хешро дар ҳар мавзӯ ба нигориш дароваранд. Илова бар ин, мавзуи ин асар аз лиҳози доштани ҷанбаҳои зерин низ дорои аҳаммият аст:

1. Аз лиҳози адабӣ. Ин китоб намунаи иншои форсӣ дар қарни XV ва намунае аз насри муншиёна ва мусаччаи он давра ба шумор меояд ва метавонад барои муқоисаи байни шеваҳои мухталифи иншои форсӣ дар давраҳои мухталиф мавриди истифодаи адабдӯстон ва алоқамандон дар ин замина қарор бигирад. Истифода аз санъатҳои бадеии лафзӣ ва маънавӣ аз қабилҳои ҷинос, сачъ, тазмин, ташбеҳ, истиора, киноя ва оёту аҳодис ва масалҳои форсӣ арабӣ аз дигар вижагиҳои «Саҳифаи шоҳӣ» ба шумор меравад. Дар ин асар қорбурди оёт ва аҳодис ба гунаест, ки агар аз матн ҳазф шаванд, ҷумлаҳо ва маънои он дучори нақсу қоси мегарданд.

2. Аз лиҳози таърихӣ. «Саҳифаи шоҳӣ», пеш аз ҳама, аҳволи дарбори темурӣ, хусусан, дарбори Султон Ҳусайни Бойқароро пеши рӯи мо мунъақис мекунад. Шеваҳои муайяни муносибат бо табақоти гуногун, ки дар ин китоб ба таври намуна ва барои ҳар як табақоти ҷомеа алоҳида нишон дода шудаанд, аҳволи иҷтимоӣ, муносибати ҷамъият

ва пеш аз ҳама, муносибати дарбор бо табақоти гуногуни ҷомеаи онрӯзаро ифшо мекунад.

3. Аз лиҳози сохторӣ. Бо таваҷҷуҳ ба тақсимоти сохторӣ ва бофти берунии номаҳо «Саҳифаи шоҳӣ» дарбаргирандаи номаҳое бо мавзуоти ихвониёт, маншурҳо ва монанди инҳо аст.

4. Ашъори «Саҳифаи шоҳӣ». Сохтори «Саҳифаи шоҳӣ» аз ҷиҳати истифодаи ашъори арабиву форсӣ сохтори ғайримаъмулӣ дорад. Дар нусхаи ҷопи сангие, ки мо аз он истифода мекунем дар маркази ҳар саҳифа ҳуди матни номаҳо бо нишон додани мавзӯ ва моҳияти онҳо омадаанд ва барои ҳар як матни алоҳида дар ду тарафи саҳифа ашъори форсӣ ва арабӣ ҷой дода шудаанд. Дар «Саҳифаи шоҳӣ» аз ашъори арабиву форсӣ аз шоирони пешиниён ва ҳамасрони Кошифӣ ва аз абёти ҳуди Кошифӣ истифода шудааст, ки шумораи онҳо беш аз 2000 байт аст. Албатта, бо таваҷҷуҳ ба ҷунин шумораи бузург ва истифодаи густардаи абёти арабиву форсӣ зарурати пажӯҳиши ашъори «Саҳифаи шоҳӣ» дар заминаи алоҳида аён аст.

Ҷалол Дехқонӣ ва Аҳмад Зокирӣ зимни муаррифии се нусхаи хаттии «Саҳифаи шоҳӣ»-и мавҷуд дар Эрон менависанд: «Чун ҳар се нусхаи мавҷуд аз ин китоб дорои навоқис ва хонишҳои мухталиф дар порчаҳои алоҳида ҳастанд, ногузир аз тасҳеҳ аст то матни ҳақиқӣ ва аслии он ба даст ояд» [6, с. 118].

Нусхаҳое, ки муҳаққиқони мазкур муаррифӣ кардаанд, инҳоянд:

Нусхаи «Саҳифаи шоҳӣ» дар Маҷлиси Шурои исломӣ. «Ба шумораи 5911 нусхае хушхат ба хатти настаълиқ дар 113 барг, яъне, 216 саҳифа ва ҳар саҳифа дар ҳудуди 25-20 сатр ва бо андозаи 23х17 китобат шудааст. Тамоми саҳифаҳои нусхаи мазкур аз ҳар гуна сарлавҳа, тасвир ва ороиш ҳолӣ буда ва нависанда аз ду ранг – сиёҳ ва сурх барои навиштани матолиб баҳра бурдааст. Тамоми қоғазҳои ин нусха аз қоғази самарқандӣ аст» [6, с. 119].

Нусхаи Донишгоҳи Техрон. «Ба шумораи 5225; нусхае хушхат ба хатти настаълиқ, ки дар қарни 10 ва 11 китобат шудааст. Ин нусха дар 118 барг, яъне, 229 саҳифа ба сурати мухталиф-ус-сатр ва ба андозаи 28х18/5 навишта шудааст. Доштани сарлавҳаи заррин аз вижагиҳои ин нусха аст... Ин нусха дар бахши хотима андаке афкандагӣ дорад» [6, с. 119].

Нусхаи Оятуллоҳ Миръашӣ. «Ба шумораи нусхаи 6787 ба хатти настаълиқ ба сурати мучадвал дар 75 барга, яъне, 150 саҳифа ва ҳар саҳифа ба абъоди 36х23 ба хатти котибии наздик ба асри муаллиф навишта шудааст. Ҷилди ин нусха аз ҷарми сурх аст. Бахшҳои зиёде аз саҳифаи дувум ва савуми ин нусха ба далели олуда шудан ба обу гил афтодааст» [6, с. 119].

Ҷопи сангӣ. «Дар қатъи вазирӣ, 250 саҳифа; Гонпур. Матбааи Муншӣ Нувал Кашур, 1256. Ин ҷопи сангӣ ба шумораи 12767 дар Китобхона ва маркази асноди Шурои исломӣ ниғаҳдорӣ мешавад» [6, с. 119].

Нусхае, ки дар дастраси мост, маҳз ҳамин ҷопи сангии «Саҳифаи шоҳӣ» буда, маълум нест, ки қай ва аз тарафи кӣ нусхабардорӣ ва ба шакли электронӣ дароварда шудааст. Ҳоло бо таваҷҷуҳ ба маълумоти додашуда, ба баррасии сохтор ва вижагиҳои сабкӣ ин асари Хусайн Воизи Кошифӣ мепардозем.

Нусхаи ҷопи сангие, ки мо дорем, нусхаи асл набуда, балки аз рӯйи китоби ҷопшуда тариқи дастгоҳи ҷопӣ нусхабардорӣ шудааст. Ҷо-ҷойи китоб ё ба далели сиёҳӣ рехтан, ё ба далели нодуруст нусхабардорӣ кардан ноҳона ба назар мерасад. Дар сар то сари ин китоб муаллиф дар номаҳои нигошташуда ба ҷойи истифода аз номи муҳотаб ё мамдуҳ ҳарфи «ф»-ро ба кор бурдааст, ки киноят аз вожаи «фалонӣ» бояд бошад.

Ин китоб муштамил бар дебоча, унвон, се саҳифа ва хотима аст, ки дар идома ба ҳар як аз ин мавридҳо ба сурати ҷудогона пардохта мешавад.

Дебоча дар ҳамду санои Худованд ва наъти паёмбар ва мадҳу ситоиши Султон Бойқаро аст:

**«Эй ба номат саҳифаи шоҳӣ,
Шуда маншури моҳ то моҳӣ.
Нақши номи ту зеби хомаи ман,
Номвар аз ту гашт номаи ман.**

Унвони номаи фасоҳатноми ҳучастафарҷоми Маликулмаликест, ки ба мантиқи «туъти-л-мулка ман ташоу» саҳифаи шоҳӣ ва дороии ба қалами каромат рақами муншии девони қадраш марқум ва мазбур аст ва ба фаҳвои «в-аллоҳу юъти-л-мулка ман яшоу» салтанат ва фармонфармой ба хомаи латофати шамомаи дабири дафтари хонаи ҳикматаш муҳаррар ва мастур.

Назм:

**Ҳар нома ки афзали калом аст,
Аз зевари номи ту тамом аст.
Унвони саҳифаҳост номаш,
Сарномаи номаҳо каломаш.**

Ва дебочаи дафтари балоғати баёни сифоти маолӣ симоти рафеъ-ул-қадрест, ки ... мисоли рисолати хатмияттирозаш ба тавқеи рафеи «ва-л-қалами ва мо ястурун» музайян ва мурашшаҳ» [1, с. 2-3].

Муаллиф дар ин дебоча дар боби таълифи китоб чунин мегӯяд:

«Ишорати мулҳами ғайб аз бишор то хонаи лорайб ба фақири ҳақир Ҳусайн ибни Алӣ ал-Воиз ал-Кошифӣ асъадаҳуллоҳу таъоло би-л-лутфил хафо расид, ки чавҳаре чанд покиза ва дилписанд аз маҳзани арҷманд ба риштаи таълиф дар силки тартиб ва тарсиф кашида ба маърази худдоми лозим-ул-эҳтиром ҳазрати шоҳзодаи оламиён зевари басити замин ва зиннати саҳифаи замон дарорад, ки зехни ваққодаш саррофони бозори суханвариро маҳакест қобил ва табъи наққодаш чавҳариёни арсаи хунарпарвариро мизонест комил. Бинобар ин маънӣ, ҳулосаи нуқуди маҳзан ва нафоиси онро дар дурчи ин рисола дарҷ кард ва аз абёти арабӣ ва форсӣ ва фикроти хитобӣ ва ҷавобӣ он чи аҳсан ва ашҳар буд эрод намуд ва аҳволеро, ки сабти он дар макотиб аз ҷумлаи зарурат аст, ба ҳайъи таҳрир даровард, шояд ки ба назари қабули ҳазрати салтанатпаноҳӣ муаззаз гашта, сабаби сарафрозии ин шикаста шавад...» [1, с. 3].

Дар ин бахш муаллиф заруриёти китобат ва мавридхоеро, ки боистаи котиб аст, баён мекунад:

«Дар баёни он чи котибро зарурат аст. Мутасаддии китобати расоил бояд ки аз вуқуф бар улуми арабия ва адабия оӣ набошад, то таркиби каломаш мунтазам ва тартиби суханаш ба ҷуз иллат муттасиф ва муттасим бувад ва ашъори форсӣ ва арабӣ мутолиа намояд ва абёти лоиқ чихати эрод дар мавориди муайяне ҳифз фармояд ва аз аҳвол ва аҳбори ҳар фирқа воқиф ва ба маротиби табақоти ҳар фирқа ориф бошад, то ба ҳукми «анзил-ин-носа манозилаҳум» (*Мардумро ба ҷойгоҳи худ бинишонед, яъне қадри ҳамаро ба андозааш бидонед* – Н.М.) аз уҳдаи таърифи ҳар кас муносиби ҳоли вай берун тавонад омад. Ва маҳалли эъҷоз ва мавқеи итнобро бишиносад, то сухан бар муқтазои ҳоли муддаӣ гардад ва бо ғайри булағо ва фусаҳо шеваи балоғат ва фасоҳат наварзад ва бо фузало ва удабо ба иборот ва алфози ғайри фасеҳа муҳотаба ва мукотаба нанамояд, то тариқаи «каллиму-н-носа ғало қадари ғуқулиҳим» (*Бо мардум ба миқдори ақлашон сухан бигӯ* – Н.М.) риоят намуда бошад» [1, с. 4-5].

Матни аслии китоб шомили се бахш аст, ки худи Кошифӣ онҳоро саҳифа номидааст.

Саҳифаи аввал дар хитобиёт ном дошта, муштамил бар дувоздаҳ қисмат аст, ки Кошифӣ ҳар як қисматро сатр унвон додааст. Ин қисматҳо ба тартиби зер аст: дар ифтитоҳ; дар баёни сифоти мансура ва манзума; дар алқоб; дар зикри иддаия, дар зикри котиб, дар адои таҳийёт, дар баёни арзи ихлос; дар шавқӣёт; дар баёни таърихи китобат; дар зикри макони китобат; дар ихтимом; дар унвони макотиб.

Саҳифаи сония дар ҷавобиёт ва он муштамил бар ҳафт сатр аст: дар ифтитоҳ; дар баёни муқаддима; дар таъзими мактуб; дар таъзими мактуб; дар баёни натиҷа; дар муқобала; дар шукр.

Саҳифаи солиса дар он чи дар нома нависанд ва он муштамил бар се сатр аст: дар мултамисоти куллия; дар эътизорот; дар шукргузорӣ бар асноф риоят ва анвои мавоҷиб.

Хотима дар зикри шукргузорӣ ва ситоиш ва ниёиш. Намунае аз поёни китоб: «Алтофи бекарон ва эътофи бепоён, ки ҷаноби кароматинтисоб ба ҳар вақт ва замон дар бораи ин бечора фармуда ва мефармоянд муқтазии он аст, ки ин миқдор ки аз айёми ҳаёт боқӣ монда, сарфи шукргузорӣ намояд ва бақият-ул-умр бар адои сано ва сипосдорӣ мувозибат кунад ва агар тавфиқ бар ин маънӣ рафиқ гардад, ҳаққо ки аз уҳдаи яке аз ҳазор берун омадани тааззуре тамом ва таассуре локалом хоҳад дошт» [1, с. 257].

«Адои сипоси ҷалоили нуамо ва ҷазоили олои маҳдуме агар муттасиф ба сифати тааззур ва муттасим ба симати таассур аст, аммо бар алсинаи арбоби таҳқиқ ва асҳоби тасдиқ ин нукта мазкур ва дар саҳифи соликони масолики тасаввуф ва ноҳиҷони маноҳиҷи таарруф ин сухан мастур аст, ки шуур бар қусур аз иқомати маросими шукр ғояти шукр метавонад буд, «альҷазу ғани-ш-шукри тамому-ш-шукри» (*Нотавонӣ дар шукргузорӣ камоли шукргузорист – Н.М.*). Таммат биъавниллоҳ.

Забон ба шукргузорӣ гушодаам, аммо

Наметавонам аз он уҳда омадан берун» [1, с. 257].

Чунонки дида мешавад, агар истифода аз луғат ва оёту тамсилҳои арабиро ба назар нагирем, матни «Саҳифаи шохӣ» бисёр равону дилчасп ва ҷаззоб аст. Хусусан, истифода аз сачъ ва итноб, ки Кошифӣ дар онҳо дасти тамом дорад, тамоми матни ин асари ўро навъе якдаст нишон додааст.

Аз лиҳози дастурӣ ҳам «Саҳифаи шохӣ» дорои мушаххасоте аст, ки муҳимтарини онҳо ба сурати зеранд:

Мутобиқати сифат ва мавсуф мувофиқи қоидаҳои нахви забони арабӣ. Яъне, агар Кошифӣ ҷое мавсуфро ба шакли ҷамъ ё дутоӣ оварда бошад, сифати онро ҳам ба шакли ҷамъ ё дутоӣ меоварад, ки ин қоида дар забони тоҷикӣ вучуд надорад.

«**Риёзи зоҳираи** сиёдат ва **ҳадонқи боҳираи** вилоят ба рашаҳоти назорат...» [1, с. 22].

«**Нафоиси афкор** ва **ароиси абкор** зеби нигорхонаи ашъори «ф»...» [1, с. 30].

«**Ғавоиди анфоси** муборака ва **авоиди оноти** мутабаррика сабаби истирвоҳи кулуби толибони маноҳиҷи тариқати «ф»» [1, с. 18].

Дар мисоли аввал ба далели дар шакли ҷамъ омадани мавсуф сифатро Кошифӣ дар сурати ҷинси занона овардааст, ки дар қоидаи арабӣ роиҷ аст. Дар мисолҳои дувум ва савум бошад, исму сифатро якҷоя ҷамъбандӣ кардааст.

Аз мушаххасоти дигари сабки дастурии «Саҳифаи шохӣ» **бо сифати феълӣ тамом шудани ҷумларо** зикр кардан лозим аст, монанди:

«...Ва ин табақа ба ҳафт адад мунқасим шуда; савум авсат ва ин табақа бар ҷаҳор қисм қарор ёфта... Табақотро се навъ ифтитоҳ ба назар расида» [1, с. 6].

Гузашта аз ин, вижагиҳои сабкии «Саҳифаи шоҳӣ» агар аз як тараф, сабки насри фаннии даврони теуриро ба хотир оварад, аз тарафи дигар, баъзе мухтассоти сабки фардии Кошифиро, ба монанди истифода аз сачъ дар ҳар ҷумла, фарогир аст.

Аз ҷумлаи вижагиҳои сабкии ин асар ба таври мухтасар ба мавориди зер метавон ишора кард:

Вуфури луғот ва ибораҳои арабӣ. Фаровонии бакоргирии луғат ва таъбироти арабӣ аз вижагиҳои шохиси ин китоб ба шумор меояд:

«Наввараллоҳу қулуб-ал-мустафидина би-ишроқи анвориҳи ва қаддара такмила нуфус-ил-мустаъиддина би-натоиҷи абкори афкориҳи» (*Худованд дилҳои баҳрагиронро бо нури маърифати худ равшан гардонад ва камолоти нафсҳои оmodаро бо самараҳои андешаҳои у такмил диҳад* – Н.М.) [1, с. 50].

Истифода аз мисраъҳо, абёт ва ҷумлаҳои арабӣ. Гузашта аз луғот ва ибороти арабӣ дар матни муншаоти «Саҳифаи шоҳӣ» аз абёти арабии фаровон баҳра бурда шудааст, ба тавре ки ҳатто бархе аз сафаҳои китобро қуллан абёт ё матни арабӣ ташкил медиҳанд. Чунонки дар саҳифаҳои 19-25-и «Саҳифаи шоҳӣ» дида мешавад, як сутуни абёти ин саҳифаҳо ба унвони «абёти арабия» ҷудо шудаанд, ки дар ҳар яке аз ин сутунҳо 10 байти арабӣ ҷой гирифтааст. Илова бар ин абёт, дар матни аслии номаҳо низ ибораҳо, таркибот ва ҷумлаҳои арабӣ бисёр истифода шудаанд, ки инҳо муште аз хирвор аст:

**«Замири поки мунират гувои ҳоли ман аст,
Фа-қарау саҳифата қалбӣ ва анзур-ал-асро»** [1, с. 71]
**«Ас-соҳибу-с-садри-л-лазӣ ҳува фӣ-л-варо
Авло би хирози-л-маноқиби-л-ъуло.**

**Ас-соҳибу-с-садри-л-хумоми-л-акмом,
Ва-л-мунъиму-л-ъутуфи-л-ъодил»** [1, с. 107].

Иқтибос ва тазмини оёт ва аҳодис ва зарбулмасалҳои арабӣ. Муаллиф дар ин китоб аз оёт ва аҳодис ба унвони шавоҳиди суҳан ва ё барои тавзеҳ ва шарҳ дар калом истифода кардааст:

«Шачароти самароти нақобат ва ағзони бўстони сиёдат ва начобат ба рашаҳоти саҳоби авотиф ва изофоти амтори авориф ба сифоти алийя **«аслуҳо собитун ва фаръуҳо фӣ-с-самои»**⁸ ва симоти баҳийяи **«туътӣ уқулаҳо қулла ҳинин»**⁹ абадан мавсуф ва мавсуми «ф»...» [1, с. 18].

[Нависандаи китобати расоил бояд] «бо ғайри булағо ва фусаҳо шеваи фасоҳат ва балогат наварзад ва бо фузало ва удабо ба иборот ва алфози ғайри фасеҳа муҳотаба ва мукотаба нанамояд то тариқаи «каллими-н-носа ғало қадари уқулиҳим»¹⁰ риоят намуда бошад» [1, с. 5].

«Ва оно-ал-лайли ва атроф-ан-наҳор»¹¹ ба мутобиқати зумраи аброр ва мувофиқати фирқаи «ва-л-мустағфирина би-л-асҳор»¹² бар иддаи ҷаваби давоми айёми саодат анҷоми мувозибот намуда ва менамояд» [1, с. 144].

⁸ Танаи он (дар замин) устувор ва шоҳаҳояш дар фазо (пароканда) бошад. (Қуръон, сураи “Иброҳим”, баҳши охири ояти 24).

⁹ Ҳар замоне меваи худро бидиҳад... (Қуръон, сураи “Иброҳим”, баҳши аввали ояти 25).

¹⁰ Бо мардум ба андозаи ақлашон гуфтугӯ кун. (Ҳадис).

¹¹ Дар аснои шаб ва баҳшҳое аз рӯз (Иборат аз Қуръон).

¹² Онҳое, ки дар субҳгоҳон (аз Худояшон) омӯзиш мепоханд. (Қуръон, сураи “Оли Имрон”, баҳши охири ояти 17).

Истифода аз шеър ва абёти форсӣ. Нависанда илова бар ашъори арабӣ аз порчаҳои шеърӣ ва абёти форсӣ ҳам баҳраи фаровон бурдааст.

«Эй таъби гуҳарсанчи ту мизони суҳан,
Пайваста дили ту тоза аз чони суҳан.
Ҳаққо, ки нисори боргоҳи ту сазад,
Ҳар чо гуҳаре барояд аз кони суҳан» [1, с. 4].
«Қасам ба чони ту хӯрдан тариқи иззат нест,
Ба хоки пойи ту в-ин ҳам азим савганд аст.
Ки ҳамчу ташнаи гармозада ба оби зулол,
Дилам ба дидани рӯи ту орзуманд аст» [1, с. 153].

Чунонки пештар тазаккур додем, абёти форсӣ ҳам дар ҳар як саҳифа дар сутуни алоҳидае бо унвони «Абёти форсия» чудо карда шудаанд.

Истифодаи фаровон аз санъатҳои бадеӣ ва баёнии назари сачъ ва ихом, таносуб, ташбеҳот ва монанди инҳо. «Давҳаи равзаи кишваргушой ва ағсони бӯстони фармонравой ба рашаҳоти саҳоби маъдилати оламорой тоза ва номии «ф» ва ҳазрати маликулмулкаш ба ҳимояти иноят аз тарифи ҳаводиси замон ва ҳудуси тавориқи даврон ҳорис ва ҳомӣ» [1, с. 7].

«Риёзати салтанати зоҳира ва ҳадоики ибҳати боҳира ба насамоти гулзори саодат **ҷовидонӣ** ва нафаҳоти шохсори нили омол ва **амонӣ** нозир ва **номии** «ф» ва ҳазрати зулҷалоли зоти беҳимолашро дар ҳусни исмат шомила аз ҳамаи офот ва маҳофот ҳорис ва **ҳомӣ**» [1, с. 11].

Итноб. Ба таври кулӣ, мушаххасаи боризи ҳамаи муншаот дар ин аср итноб маҳсуб мешавад. Воизи Кошифӣ низ дар аксари номаҳои худ саъй кардааст мактубро ба таносуби мавзӯ ба шеваи итноб ва бо истифода аз алфоз ва ибороти мухталиф ва мутародифот ва тамсилот ва ташбеҳот ва тасеоти мувозинаӣ ва муқоринавӣ ба дарозо бикашад.

Овардани алқоб ва унвонҳоро наътҳо ки рукни асосӣ дар муншаот ва тарассулотӣ ин давра маҳсуб мешавад ва ба шеваи муболиғаомезе барои тақрими муҳотаби нома ва мамдуҳ қабл аз номи асли меояд, гоҳо ба ҳадди тафрит мерасад: «Шаҳаншоҳи молики рикоби сипехқадри хуршедриқоб, кутби фалаки бахтиёрӣ, маркази доираи ҷаҳондорӣ, тирози қисвати салтанат ва фармонравой, нигини хотами азамат ва кишваргушой» [8, с. 88].

Дуо. Аз мушаххасоти боризи муншаот ва тарассул аст, ки ағлаб ба тарзи муболиғаомез бо мазмуни дуои тандурустӣ ва комронӣ ба ҷониби мамдуҳ зикр мешавад. Дуохонӣ бахши васеъ аз матни муншаоти «Саҳифаи шохӣ» аст, ки Кошифии Сабзаворӣ бо таваҷҷуҳ ба ҷойгоҳи мақоми муҳотаб нигошта ва ба ҷониби вай арза медорад, ки аксари дуоҳо гирифтори печидагӣ ва то ҳаде сардаргумӣ шудааст. «Тавотири асбоби шодмонӣ ва тақибӣ осори комронӣ ба ҷониб аладдавоми «ф» ва сояи шарафаш маддалайём мамдуд ва мустадом» [1, с. 29].

Истифода аз вожаҳои туркиву муғулий. Вожаҳои қабилаҳои мухталифи турку муғул дар қарни **хафтум ва ҳаштум** ба забони форсӣ роҳ ёфта буд. Дар давраи темурӣ суръати рушди луғати туркӣ бештар шуд, ба гунае ки туркигӯй ва туркинависӣ бо ташвиқи шохон ва бузургони ин аҳд ҳамроҳ мегардид. Кошифӣ дар китоби «Саҳифаи шохӣ» мисли нависандагони ин аср аз вожаҳои туркӣ ва муғулий дар бахше аз макотиби худ баҳра ҷустааст, ки «навочӣ» (муҳосиб), «элчӣ» (фиристода ва сафир), «ясовул» (мулозим), «қўшун» (артиш), «чаповул» (ғорат) намунае аз чунин вожагон ба ҳисоб мераванд.

Ҳамин тавр, сабки «Саҳифаи шоҳӣ» бисёре аз мушаххасоти сабки Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар дигар осораҳ ба монанди сачъ, пай дар пай чидани сифот, вуфури вожагони арабӣ, тазмини оёту аҳодисро дар худ ҷой додааст. Аз он ҷо, ки сохтану бофтани алқоб ва унвонҳо ва итноб дар сифати мамдуҳ ва ё мухотаб дар номаҳои аҳди темурӣ аз ҷумлаи дастуроти ҳатмии он аст, Кошифӣ ҳам дар намунаҳои овардааш ин амалҳоро то ба ҳадди ифрот расонидааст. Аз ҷиҳати истифодаи абёти ҳам арабӣ ва ҳам тоҷикӣ «Саҳифаи шоҳӣ» миёни дигар осори шинохташудаи ӯ бемонанд буда, абёти овардашуда бештар аз 2000 байтро ташкил медиҳанд. Аммо масъалаи сарчашмаҳои ин абёт ва кӣ будани муаллифони онҳо таҳқиқоти густарда ва алоҳидаеро талаб мекунад.

Муншаоти «Саҳифаи шоҳӣ» дар ошно сохтани пажуҳишгарони имрӯзу фардо бо усули тарассул ва нозуқиҳову зарофатҳои он дар асри темурӣ аҳаммияти фаровоне дорад. Зеро номаҳои нигошташуда дар мавзуоти мухталиф, бино ба мавқеияти иҷтимоӣ ва мухотибон метавонад дар шинохти аҳвол ва авзои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ва ҳатто сиёсии нависанда муассир бошад. Ҳамчунин, ин асар аз лиҳози адабӣ ва доро будани иттилооти васеъ дар бораи истилоҳоти номанигорӣ барои муҳаққиқони матнҳои қуҳани форсӣ бисёр арзишманд аст.

Чунонки дида мешавад, «Саҳифаи шоҳӣ» низ ҳам аз ҷиҳати сохторӣ, ҳам аз ҷиҳати арзиши адабӣ ва таърихӣ яке аз муҳимтарин осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ аст, ки ба пажуҳиш ва таҳқиқи густарда ниёз дорад. Албатта, ҳаҷми қор ва мавзӯи мақолаи мо имкони аз ин бештар таваққуф кардан дар мавриди «Саҳифаи шоҳӣ»-ро намедихад, аммо бо назардошти ҳанӯз ноошно мондани ин асари пурқимат ва аҳаммияти бузурги адабӣ доштани он, муаллиф дар қорҳои минбаъда ҳатман ба ин асар рӯй хоҳад овард.

АДАБИЁТ

1. Кошифӣ, Ҳусайн Воиз. Саҳифаи шоҳӣ [Манбаи электронӣ] / Ҳусайн Воизи Кошифӣ. – Лахнав: атбааи муншӣ Навал Кишур, 1256 –Низомии дастрасӣ: https://ia601600.us.archive.org/5/items/in.ernet.dli.2015.438046/2015.438046_Sahifah-Shahi_text.pdf
2. Абдуқодирзода, Саидмуқаррам. Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва суннати тафсиригории Қуръон ба забони форсии тоҷикӣ (асрҳои X-XV). / Автореферати диссертатсияи доктори илмҳои филологӣ (10.01.01) – Душанбе, 2020. – 56 с.
3. Баҳодур, Самиро. Баррасии татбиқии «Қалила ва Димна»-и Ибни Муқоффаъ ва «Анвори Суҳайлӣ» (Қалилаи Кошифӣ)-и Воизи Кошифӣ / Самиро Баҳодур. – Техрон: Донишгоҳи «Тарбияти муаллим», 1393 ҳ. – 255 с.
4. Баҳор, Маликушшуаро. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ / Маликушшуаро Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
5. Баҳор, Муҳаммадтақӣ (Маликушшуаро). Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ / Муҳаммадтақӣ Баҳор: бо тасҳеҳ ва изофоте, ки муаллиф дар замони ҳаёт намудааст; ҷилди аввал. – Чопи ҳафтум. – Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир, 1337. – 467 с.
6. Деҳқонӣ Ҷалол, Зокирӣ Аҳмад. Муаррифӣ ва баррасии нусхаи хатии «Саҳифаи шоҳӣ (Тақвим-ул-мақотиб) / Ҷ. Деҳқонӣ, А. Зокирӣ // Фаслномаи илмӣ “Тафсир ва таҳлили матнҳои забон ва адабиёти форсӣ (Деҳхудо)”. – Техрон, 1398 ҳ. - № 40. – С. 117-138.
7. Қавом, А., Футӯҳӣ, М., Ҳошимӣ М. Услуби навиштори номаҳои форсӣ. Тавсиф ва табақабандии гунаҳои номаҳо / А. Қавом, М. Футӯҳӣ, М. Ҳошимӣ // Маҷаллаи “Сабкшиносии намзӯ насри форсӣ”. – Техрон, 1391 ҳ. - № 1. – с. 152-176.
8. Мунфарад, Маҳдӣ Фарҳонӣ. Пайванди сиёсат ва фарҳанг дар асри заволи Темурӣ ва зуҳури Сафавӣ / Маҳдӣ Фарҳонӣ Мунарад. – Техрон: анҷумани осор ва мафохирӣ фарҳангӣ, 1382 ҳ. – 685 с.
9. Мусулмонӣ, Р. Назарияи адабиёт / Р. Мусулмонӣ. – Душанбе: Маориф, 1990. – 336 с.
10. Салимов, Н. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсӣ тоҷикӣ (асрҳои IX-XIII) / Салимов Н. - Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 400 с.
11. Сафо, Забехуллох. Таҳаввули назм ва насри форсӣ / Забехуллох Сафо. – Техрон: Қақнус. – 46 с.
12. Сачҷодӣ, Зиёуддин. Сабкҳо ва мактабҳои адабӣ / Зиёуддин Сачҷодӣ. – Техрон, 1368 ҳ. – 534 с.

13. Фасой, Растагор. Анвои насри форсӣ / Растагор Фасой. – Ҷ. 2. – Техрон: Донишгоҳи ал-Захро, 1367. – 700 с.
14. Футӯҳӣ, Маҳмуд. Сабкшиносӣ. Назарияҳо, рӯйкардҳо ва равишҳо / Маҳмуд Футӯҳӣ. – Техрон, 1392. – 460 с.
15. Хочаева, М. Масъалаҳои сабкшиносӣ / М. Хочаева. – Хучанд: Ношир, 1994. – 452 с.
16. Шамисо, Сирус. Анвои адабӣ / Сирус Шамисо. – Техрон, 1338 х. – 399 с.
17. Шамисо, Сирус. Сабкшиносии наср / Сирус Шамисо. – чопи шашум. – Техрон: Митро, 1388 шамсӣ. – 328 с.
18. Шарифзода, Худой. Сездаҳ мақола / Худой Шарифзода. – Душанбе: Офсет Империя, 2013. – 272 с.
19. Шарифзода, Худой. Сездаҳ мақола / Худой Шарифзода. – Душанбе: Офсет Империя, 2013. – 272 с.
20. Шарифов, Х. Назарияи наср / Х. Шарифов. – Душанбе: Хумо, 2004. – 230 с.
21. Шарифов, Х. Суннатҳои адабӣ (Маҷмӯаи мақолаҳо) / Х. Шарифов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 260 с.

САБКШИНОСИИ ЯК НУСХАИ ЧОПИ САНГИИ «САҲИФАИ ШОҲӢ»

Мақолаи илмӣ Назар Муҳаммадхоча таҳти унвони «Сабкшиносии як нусхаи чопи сангии «Саҳифаи шоҳӣ»» ба баррасии амиқи таърих ва таҳаввули сабки номанигорӣ (муншаот) дар адабиёти форсии тоҷикӣ, бахусус дар асри Темуриён мепардозад. Муаллиф дар оғоз таърихи мухтасари тарассулоти мактуботро дар даврони пеш аз ислом ва баъди он шарҳ медиҳад. Баъдан, таваҷҷуҳ ба ҷойгоҳи иншо дар асри Темурӣ равона мешавад ва дар ин замина, **осари арзишманди Ҳусайн Воизи Кошифӣ - «Саҳифаи шоҳӣ»** ба таври мушаххас мавриди таҳлил қарор мегирад. Муаллиф сабки нигориш, хусусиятҳои забонӣ ва адабӣ, шеваҳои баён, истифодаи алқоб, унвонҳо ва манобеи истифодаи он асарро меомӯзад. Ҳамчунин, як нусхаи чопи сангии дарёфтшуда муаррифӣ гардида, аҳаммияти он дар таҳқиқоти адабӣ ва таърихӣ таъкид мешавад. Мақола барои муҳаққиқони соҳаҳои адабиётшиносӣ, забоншиносӣ ва таърих манбаи муҳими илмӣ маҳсуб мешавад.

Калидвожаҳо: Муросилот, мактубот, руқаъот, макотиб, муншаоти форсӣ, ихвониёт, итноб, султониёт, шикастнома.

СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОДНОГО ЛИТОГРАФИЧЕСКОГО ЭКЗЕМПЛЯРА «САХИФАИ ШОҲӢ»

Научная статья Назар Мухаммадходжи под названием «**Стилистический анализ одной литографической копии «Сахифаи Шахи»**» посвящена изучению эволюции жанра эпистолярной прозы (муншаот) в таджикско-персидской литературе, особенно в период Тимуридов. В начале автор кратко освещает историю развития деловой переписки и официальных писем доисламского и постисламского периодов. Центральным объектом анализа становится выдающееся произведение Хусейна Ваиза Кашифи - «**Сахифаи Шахи**», созданное в 1502 году как руководство по искусству письма и этике эпистолярного стиля. Рассматриваются язык, стиль, риторические приемы, использование эпитетов, заголовков и цитат, а также назначение письма в административной практике того времени. Также представлено описание найденной литографической копии произведения. Статья представляет научную ценность для исследователей в области литературоведения, языкознания и истории культуры.

Ключевое слово: Переписка, письменные послания, записки, персидская эпистолярная проза, риторическое растяжение, риторическое растяжение, братские письма, султанские письма.

STYLISTIC STUDY OF A LITHOGRAPHIC EDITION OF “SAHIFAI SHOHI”

The scholarly article by Nazar Muhammadkhoja titled “**Stylistic Analysis of a Lithographic Copy of *Sahifa-yi Shahi*”** offers an in-depth exploration of the historical development of Persian-Tajik epistolary prose, especially during the Timurid era. The author begins with a brief overview of the tradition of letter writing (munsha’at) before and after the Islamic period. The focus then shifts to the analysis of “**Sahifa-yi Shahi**”, a significant work authored by Husayn Va’iz Kashifi in 1502 as a manual on epistolary style and etiquette. The article examines the writing style, linguistic and literary features, use of rhetorical elements, titles, and quotations. It also introduces a discovered lithographic edition of the text, emphasizing its scholarly value for literary and historical studies. The article is a valuable resource for researchers in the fields of literature, linguistics, and cultural history.

Keyword: Correspondence, epistles, notes, persian epistolary prose, fraternal letters, verbosity, letter of defeat.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муҳаммадхоча Назар - номзади илми филология, муовини сармуҳаррири маҷаллаи “Навиди илм”- Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нишони: ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 16, E-mail: Nazar-635@mail.ru Тел: (+992) 907979234

Сведения об авторе: Мухаммадходжа Назар - кандидат филологических наук, заместитель главного редактора журнала «Новости науки» - Комитет по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан Адрес: г. Душанбе, проспект Рудаки 16, E-mail: Nazar-635@mail.ru Телефон: (+992) 907979234

Information about the author: Muhammadkhoja Nazar - Candidate of Philological Sciences, Deputy Editor-in-Chief of the journal “Science news” - Committee for Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan Address: Dushanbe, Rudaki Avenue 16 E-mail: Nazar-635@mail.ru Phone: (+992) 907979234

ТДУ:891.550+82- 1

ҚОФИЯ ВА ВИЖАГИҲОИ ШАКЛИИ РУБОИЁТИ ВОҚИФИ ЛОҲУРӢ: ЯК ТАҲЛИЛИ АДАБӢ

Асомиддинзода Ш.

Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ

Қофия дар шеър ончунон мавқеъро соҳиб аст, ки онро назарияпардозони шеър аз дараҷаи лавозиму саноати шеърӣ ба пояи илми алоҳида расондаанд ва роҷеъ ба ин унсурӣ шеърӣ асарҳо эҷод намуданд. Ҳанӯз Муҳаммад ибни Родуёӣ, муаллифи нахустин асари илми шеършиносӣ – «Тарҷумон-ул-балоға» гувоҳӣ додааст, ки новобаста аз ҳамаи асарҳои илми шеър ба забони арабӣ, «магар арӯз, ки Абӯюсуф ва Абӯаълои Шустарӣ ба порсӣ кардаанд» [4, 3].

Агарчи мо наметавонем, ин устодон аз хусуси қофия ба чӣ миқдор ва ба чӣ сифат андешаҳо баён намуда бошанд, зеро ба ҷуз ишора ба заҳмати онҳо, сафҳае андар дасти аҳли таҳқиқ нест, вале собит ин аст, ки ҳанӯз аз давраҳои аввали пайдоиши шеъри форсии тоҷикӣ назарияи он ҳам пайдо шуда буд. Ҳарчанде, ки назарияпардозони гузаштаи адабиёти мо Шамси Қайси Розӣ, Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ, Шамси Фаҳрӣ, Ваҳиди Табрезӣ, Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнӣ ва ҷанд симои дигар дар асарҳои ба назарияи шеър бахшидаашон аз қофия ҳамчун санъат, лузум ва илм гуфта бошанд, дар ин самт осоре махсус ба қонуни қавоиди қофия ихтисос дода шуда ва он чун илми алоҳида дар миёни илмҳои шеършиносӣ муаррифӣ гардид. Аз ҷумла, “Канз-ул-қофия”-и Баҳромии Сарахсӣ, “Рисолаи қофия”-и Ҷомӣ, “Илми қофия”-и Ҳабиби Яғмоӣ, “Рисола дар илми қовофӣ”-и Атоуллоҳ Ҳусайнӣ ва мисли инҳо намунае аз осори алоҳида дар ин самт ба шумор меоянд. Ба қофия инчунин олимони адабиёти муосирӣ тоҷик низ тавачҷуҳ зоҳир намуданд ва асарҳои алоҳидае мисли “Назарияи нави қофия дар назми тоҷик” [6], “Қофия дар назми тоҷик” [5], “Фарҳанги истилоҳоти қофия” [8] рӯи қор омаданд.

Бо тақия ба андешаҳои назарӣ ва таҳлили намунаи осори шоирон аз ҷониби назариячиёни гузашта ва муҳаққиқони муосир, мо муҳимтарин хосиятҳои қофияро дар рубоиёти Воқифи Лоҳурӣ ба риштаи таҳлил мекашем, то дараҷаи огоҳии ин шоир аз талабот ба жанри рубоӣ ба таври кулл ва ба риояти мустафод аз қофия ҳамчун лузум ва ҳамчун санъат дар он ба таври ҷузъ ва ҳунари ўро андар сароидани рубоӣ нишон дода тавонем. Дар баробари ин, масъалаҳои дигари роҷеъ ба сохтори рубоиҳои шоир, аз ҷумла роҷеъ ба заъфи ў дар мустафод аз қофия дар жанри рубоӣ низ таҳлил анҷом хоҳад шуд.

Ҳисоби рубоиёти дар Девони шоир омада маълум намуд, ки аз миқдори умумии рубоиҳо (209-то рубоӣ) 200-тоашон дар шакли қофиябандии **ААБА** сароида шудаанд ва

9-тоашон қофияи якхела дошта, ба шакли **АААА** эҷод шудаанд. Аз 209 рубой 150 (72 %) рубой дорой радиф мебошанд. Аз теъдоди умумии рубоиҳои радифдор 143 рубоии шоир бо шакли қофиябандии **ААБА** ва 7 рубой бо шакли қофиябандиан **АААА** эҷод гардидаанд. Шаклҳои дигари қофиябандӣ ба назар нарасиданд ва аз ин ҷо маълум мегардад, ки дар истифода аз унсурҳои шеърӣ қофия ва радиф Вокифи Лоҳурӣ анъанаи рубоисароии гуфторӣ ва навиштории адабиёти классикиро пурра риоя намудааст. Рубоиҳои ин ду навъи қофиябандиро дар илми шеър рубоии хасӣ (*ааба*) ва рубоии тарона (*аааа*) меноманд [2, 59].

Муҳаққиқи назарияи адабиёти тоҷик Раҳими Мусулмониён бар мабной андешаҳои пешгузаштагон қофияро «ҳам лавозими шеър» ва ҳам «санъати шеърӣ» гуфта онҳоро ба ин тавр ташреҳ намудааст: «Агар қофия ё дар охири мисраву байт, ё пеш аз радиф омада, боиси ягонагию яклухтии асар шуда бошад ва шеър бидуни он манзум нашавад он лавозими шеър аст. Вале агар қофия дар ҷойҳои дигари пеш аз қофияи лавозим, барои хушоҳангию ороиши сухан оварда шавад, он санъати шеърӣ аст» [3, 254]. Ибтидо мо рубоиҳои Вокифи Лоҳуриро дар тарозуи ҳамин шарҳи қофия дида мебароем.

Метавон гуфт, ки қофияи аксари рубоиҳои Вокиф дар нақши лавозим баромад мекунад. Махсусан, он рубоиихое, ки радиф надоранд, дар онҳо қофия аксаран барои изҳори ҳадафи асосии шоир хизмат мекунад. Барои мисол, дар ин рубой калимаҳои ҳамқофияи «тараб» ва «шаб» натиҷаи мисраҳои аввалу дуюмро фароҳам оварда, калимаи «Раб» ҷамъбасти мазмуни ду мисраи охир ва ифодагари ҳадафи ғӯянда мебошад:

Дил рафту бадал гашт ба ғам айшу **тараб**.
 Субҳам гардид шому рӯзам шуда **шаб**.
 Ҳарчанд, ки хайрбод нокарда бирафт,
 Ҳар ҷо бошад, ба хайр бошад, ё **Раб**.
 [1, 810].

Гуфтаҳои болои мо дар хусуси рубоиҳои радифдор он маъноро надоранд, ки қофияҳои ин қабил рубоиҳо ҳамчун лавозим баромад намекунад. Мақсади сухани мо ин аст, ки дар қисмати зиёди рубоиҳои мараддафи шоир радиф ба ҳайси воситаи ифодакунандаи мақсади ниҳони шоир баромад мекунад ва дар ин маврид қофия ҳамчун санъати шеърӣ нақш пайдо мекунад. Вале рубоиҳои мураддаф низ ҳастанд, ки бовучуди радифи хушоянд доштанишон, қофияи онҳо ягонагии композитсионии рубоиро таъмин менамоянд, чунончи дар ин рубой:

Он наргиси **пурхумор**, субҳоналлаҳ.
 В-он сунбули **мушқбор**, субҳоналлаҳ.
 Он ноз, он ишва, он хиром, он қомат,
 Субҳоналлаҳ, **ҳазор**, субҳоналлаҳ.
 [1, 841].

Ё дар ин рубой:

Ҷоно, зи дурӯза дурият дил **реш** аст.
 Боз ой, ки чон супурданам дар **пеш** аст.
 Ту сахл гирифтаиву, лекин бар мо
 Заҳр аст ҷудой, ки ками он **беш** аст.
 [1, 817].

Чунон ки гуфта гузаштем, қофия дар шеър ба вазифаи санъат низ меояд, ба шарте ки барои таъмини хушоҳангӣ ва ороиши сухан пеш аз қофияи лозима омада бошад.

Мухаккиқон навъҳои гуногуни санъати қофияро нишон додаанд, ки машҳуртаринашон *зуқофиятайн* ва *зулқавофеъ* мебошанд.

Чуноное, ки маълум аст: “Санъати зуқофиятайн яке аз санъатҳои зебои бадеи форсии тоҷикӣ буда, арзиши ҳунарии он дар ду қофия омадани шеър аст” [12, 462]. Аммо дар миёни рубоӣҳои Воқифи Лоҳурӣ санъатҳои *зуқофиятайн* ва *зулқавофеъ* ба назар нарасиданд. Баръакси ҳол, дар чанд рубоии ангуштшумори шоир шакли қофиябандии монанд ба зуқофиятайн расид ба ин тартиб, ки дар ду мисраи рубоӣ калимаҳои ҷуфт ҳамқофия шудаанд, вале дар мисраи дигари ҳамқофия шакли қофияи танҳо ба назар расид. Ин тарзи эҷоди рубоӣ бештар барои адабиёти шифохӣ хос аст ва як мисолро дар поён аз ин қабил рубоӣҳои Воқиф меорем:

Хубӣ ва дилрабоӣ арзандаи ту,
Дил сайди нигоҳи фархундаи ту.
Як дам беҳ ҳеч шармандаи ту,
Ман чокари ту, ғуломи ту, бандаи ту.
[1, 840].

Қои тазақкур аст, ки дар миёни рубоӣҳои шоир намунаҳои ин жанри лирикӣ ба назар расиданд, ки ҳар ҷаҳор мисраъ дорои қофия ва ҳам радиф ҳастанд. Дар ин қабил намунаҳо такрор омадани қофия ва радиф дар ҳар ҷаҳор мисраъ натавонад боиси боз ҳам раванӣ ва хушоҳанги рубоӣҳо мегарданд, балки мундариҷаи рубоӣҳоро қавӣ мегардонанд. Масалан, дар рубоии поён, ки мақсади ғӯянда нишон додани ноқомии ҳеш аз ишқ тавассути муроҷиати ҷаҳорбора ба дил баён гардидааст:

Дар ишқ басте шубоб кардӣ, эй дил!
Ошиқ шуда изтироб кардӣ, эй дил!
Ин қор на бар савоб кардӣ, эй дил,
Худрову маро хароб кардӣ, эй дил!
[1, 828-829].

Бовучуди ин, қайд кардан зарур аст, ки қофия дар аксари қуллӣ рубоӣҳои Воқиф, ҷи пеш аз радиф ва ҷи бидуни радиф ҳамчун унсури лозими шеър истифода шудааст ва ин ишора дорад ба он, ки шоир унсури қофияро барои ҳунарсанҷӣ ва зебу зиннати рубоӣ мустафод нанамудааст, балки он ҷузъи ҷудонашавандаи мисраъҳои муқоффо буда, ба ҳайси воситаи ҷамъбасти андеша ва ифшои матлаби шоир баромад кардааст. Аз ин рӯ, ҷанде аз хусусиятҳои зоҳирии қофияи рубоӣҳои шоирро ҳам аз нигоҳи ҳунар ва ҳам аз назари қамбӯдӣ дида мебароем.

Дар назми классикии тоҷик ду навъи қофияро муайян кардаанд, ки якеро қофияи мутлақ ва дигарро қофияи муқайяд мегӯянд. Қофияи мутлақро қофияи қомил ё пурра низ гӯянд ва «дар илми бадеи классикӣ қофияеро гӯянд, ки дар он ҳарфи рави бо васл ҷаспида бошад» [8, 86]. Дар қофияи муқайяд бошад, «ҳарфи рави ба васл наҷаспида» аст [8, 87].

Қофия ҳуруф ва ҳаракатеро доро аст [9, 108-128], ки дар асоси онҳо навъҳои гуногуни он муайян гардидаанд. «Адабиётшиносони гузаштаи форс-тоҷик вобаста ба иштироки ҳарфҳо, ҳаракатҳои қофия ва мавҷудияти ҳарфи рави зиёда аз 35 навъи қофияро муайян намудаанд» ва «дар шеъри классикии форс-тоҷик асосан 25 навъи қофия мавриди истифода қарор гирифтааст...» [8, 79-80; 11, 340-353].

Таҳлили сохтори рубоӣҳои Воқифи Лоҳурӣ нишон дод, ки дар онҳо асосан ҷунин навъҳои қофияи пурбаҳо истифода гардидаанд:

1. *Қофияи муқайяди муҷаррад*. Дар ин тарзи қофия ҳарфи рави бидуни ҳарфи дигар меояд, чуноне ки дар рубоии поён ҳарфи равии «р» дар калимаҳои қофиядори «хор», «зор» ва «бор» омадааст:

Хор он, ки ту аз назар фикандӣ ўро,
Зор он, ки ту аз назар фикандӣ ўро.

Бардоштанаши кучост мақдури касе,
Бор, он, ки ту аз назар фикандӣ ўро.

[1, 707-708].

2. *Қофияи муқайяд бо ҳарфи қайд*. Шакли қофияе, ки ҳарфи қайд дорад, яъне ҳарфи ҳамсадое, ки пеш аз ҳарфи рави меояд. Масалан, дар рубоии зер ҳамсадои «ш» пеш аз ҳарфи равии «т» омада, қофияи муқайяди ҳарфи қайддорро фароҳам овардааст:

Не хуб маро қабул дорад, не зишт,
Дар ҳарамам роҳ на руйам ба куништ.
Ё Раб, ба кучо равам, бифармой, ки ман,
Не дархӯри дӯзахам на шоёни биҳишт.

[1, 816].

Ин ҳолро дар қофиябандии рубоии дигар низ мебинем, ки тавассути ҳамсадои «р» пеш аз ҳарфи равии «д» фароҳам омадааст:

То чанд дар ин ғамкада хун мебояд хурд,
В-аз ҳасрати ҳоми айш мебояд мурд.
Эй кош, фалак бишканад, эй кош, ки то
Не соф дар ин шиша бимонад, не дурд.

[1, 819].

3. *Қофияи муқайяд бо ридфи муфрад*. Ридфи муфрад он аст, ки садонок пеш аз ҳарфи рави ояд, чунончи дар ин рубоӣҳо:

Ишқ омаду синаи маро пурхун кард,
Ҳуш аз сару сабр аз дилам берун кард.
Маъзурам, агар туро бигӯям Лайлӣ,
Ҷоно, чи кунам, ғараз маро Маҷнун кард.

[1, 822].

Воқиф, ғамгин мабош, агар чун паргор,
Саргашта шудӣ зи дасти ҷархи даввор.
К-ин доира мешавад тамом охири кор,
Оғоз ба анҷом расад, дил ҳуш дор.

[1, 825-826].

4. *Қофияи муқайяд бо ридфи мураккаб*. Дар ин намуди қофия дар миёни садонок ва ҳарфи рави як ҳамсадо меояд ва ин намуди қофияро асли ва зоида меноманд. Барои мисол, дар рубоии поён миёни ҳарфи равии «т» ва садоноки «о» ҳамсадои «с» омадааст ва шакли қофияро ридфи мураккаб сохтааст:

Ҷонам, ки гирифтори тани зулматзост.
Аз паҳлӯи дил ҳамеша дар вовайлост.
Ҷон нест, асирест ба зиндони бадан,
Дил чист, балое зи балоҳои Худост.

[1, 815].

6. *Қофияи муқайяд бо таъсис ва дахил*: Таъсис гуфта, вазъеро мегӯянд, ки дар қофия садоноки «о» пеш аз ҳарфи равӣ меояд, вале дар байнашон як ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ мавҷуд аст. Ҳамсадои байни таъсис ва ҳарфи равиро дахил меҳонанд. Мо ин шакли қофиябандиро дар рубоии зер ба дурустӣ мешоҳида карда метавонем:

Дунё, ки балои ҷон бувад иқболаш,
Оқил наравад зи ҷо ба истиқболаш.
Золи дунёву толибонаш гӯем,
Як модасаге ҳазор саг дунболаш.

[1, 828].

6. *Қофияи мутлақи муҷаррад*: Дар қофияи мутлақи муҷаррад ҳарфи равӣ ба васл паваста аст. Васл гуфта, ҳамсадоҳо, садонокҳо ва ётбарсарҳои пас аз ҳарфи равиро меноманд. Дар рубоии ба ҳайси мисол овардашуда калимаҳои «сарам», «чигарам», «бидарам» ҳамқофия буда, «р» ҳарфи равӣ аст ва садоноки кӯтоҳи «а» ва ҳамсадои «м» васл шуда омадаанд:

Афтода ҳавои ишқи дигар ба сарам,
Эй вой, ки хун гашт зи дил то чигарам.
Бар ақл фишондам остин, эй ҳамдам,
Дастам бигузор, то гиребон бидарам.

[1, 824].

7. *Қофияи мутлақ бо қайд*: Ин навъи қофия бо ҳазв, қайд, равӣ ва васл меояд. Дар ин навъи қофия ҳарфи равӣ ва ҳарфи қайд нақши асосӣ бозӣ мекунад. Барои мисол:

Хусни ту, ки банда интихобаш кардам,
Кард аз ҳама хубони ҷаҳон диласардам.
Бо нози ту нози дигарон кай монад,
Эй соҳиби тарзи хос, гирдат гардам.

[1, 830].

8. *Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ё аслӣ*: Яке аз хосиятҳои ин навъи қофияи мутлақ он аст, ки дар он ҳарфи равӣ дар миёни ду садонок меояд, чунончи дар рубоии зер:

Воқиф, ки ту дур зи остони ёрӣ,
Бояд, ки ба сӯи Каъба худ рӯ орӣ.
Ман худ аҳроми тавфи кӯяш бастам,
Бисмиллаҳ, агар ту ҳам сари Ҳаҷ дорӣ.

[1, 842].

Вале метавонад пас аз ҳарфи равӣ ҳарфҳои дигари қофияи мутлақ оянд ва дар ин шакл ҳам қофия ридфи муфрад ё аслӣ мемонад, чунончи:

Ёрон, аз вазъи ошноӣ дурам,
Умрест, ки аз ваҳшати маҳшурам.
Набвад омехтан ба кас мақдурам,
Маҷбури табиати худам, маҷбурам.

[1, 832].

9. *Қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб (аслӣ ва зоҳид)*. Ин намуди қофия аз ридфи муфрад, ридфи зоид, ҳарфи равӣ, маҷро ва васл иборат аст.

Дар даври камондорӣ чашми мастат.
Пайкон хӯрдаст оламе аз дастат.

Қурбон шавамаст, бигӯ, ки ман аз чи гуноҳ,
Шармандаи як тир найам ас шастат!?

[1, 813].

10. *Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ва хурӯҷ*. Дар ин навъи қофия қисмати он аз ридфи муфрад, ҳарфи равӣ, маҷро, васл ва хурӯҷ иборат мешавад. Чунончи, дар рубоии поён қисмати қофияи он аз «и»-ридфи муфрад, «н»-ҳарфи равӣ, «а»-маҷро, «н»-васл ва «д»-хурӯҷ иборат гардидаст.

Ширинписарон шӯри дили мискинад,
Аз ҳусни гулӯсӯз балои динанд.

Аз хурду бузургашон ҳаловат резад,
Чун резакии қанд ҳама ширинанд.

[1, 820].

Чуноне ки мебинем, дар бештари рубоӣҳои шоир, қофия ҳамчун мизони муайянкунандаи шакли шеърӣ дар навъҳои қофияи мутлақ эҷод шудааст.

Чун қофия илме аз улуми шеър аст, уламои назариячӣ дар ҳар давраи замон ба он таваҷҷуҳ намуданд ва тамоми тарафҳои онро мавриди таҳлилу паҷуҳиш қарор доданд. Дар миёни ин таҳлилҳо уюб, яъне айбҳо ё худ заъифҳои қофияро махсус ҷудо кардан мумкин аст, ки муҳаққиқон шарҳи онҳоро «ё роҷеъ аст бо ҳоли ҳуруф ва ҳаракоти қофия, ё роҷеъ нест» гуфтаанд [9, 116]. Бар мабноси андешаҳои қудам пасояндагон уюби қофияро бар ҳашт ном мувофиқ донистанд ва онҳоро ақво, иқфо (акфо), синод, ито, муноқиза, тазмин, тахлеъ, удул ном ниҳоданд [8, 69].

Мо дар ин қисмати таҳлил заъфи қофиябандии рубоӣҳои Воқифи Лоҳуриро дар доираи ҳамаи ҳашт навъи уюб дида мебароем ва муайян намоем, ки кадоме аз онҳо бештар ва кадоме камтар ба мушоҳида мерасанд.

Иқво, ки яке аз анвои уюби қофия аст ва ба қавли муҳаққиқ Сируси Шамисо ҳар гоҳ дар ҳиҷои қофия бар ҳилофи қоидаи ҳамсонии мусаввита риоят нашоада, қофияи дорои айби иқво хоҳад буд [10, 107]. Мисол:

Фардо, ки ба аҳли зуҳд ҷаннат бахшанд,
Дар моидаи нов нӯши неъмат бахшанд.
Мо беамалон низ умеде дорем,
Шояд моро ба оҳу ҳасрат бахшанд.

[1, 824].

Аллоҳ қарим аст, ато мебахшад,
Ҳам пӯшад айбу ҳам хато мебахшад.
Зохид, ҳарчанд пурғуноҳем, вале
Моро ба рағми ту Худо мебахшад.

[1, 821].

Иқфо айбери дар қофияи гуянд, ки дар он ҳарфи равӣ ба ҳам аз лиҳози шакл мувофиқат надорад, вале аз ҷиҳати талаффуз то дараҷе монанд ҳаст. Боз ҳам Шамисо рӯйи онҳоро дар талаффуз яксон ё наздик ба ҳам, вале дар навиштан мутафовит мегуяд [10, 107].

Афсӯс, ки оташи ҷавонӣ шуд **сард**.
Фарёд, ки дармон напазирад ин **дард**.

Ҳокистари афсурдаи пирӣ ночор
Дар мотами зиндагӣ ба сар бояд **бурд**.
[1, 822].

Аз аҳли ҷаҳон **вазъи** ҷудой дорам,
Айши дигар аз **файзи** ҷудой дорам.
Шармандаи як қатра наям 3-ин дарё,
Монанди садаф ризқи ҳавой дорам.
[1, 823].

Шаб то сахар аз дард дилам **менолид**,
Фарёд, ки ҳеч кас ба додам **нарасид**.
Дар гиря касе нашуд шарики чашмам,
жуз абри сиёҳ, ки рӯи ӯ бод **сафед**.
[1, 823].

Ито. Тибқи шарҳи Сирус Шамисо ито айбест, ки дар қофия шудани калимоти мураккаб пеш меояд ва он вақтест, ки қофия танҳо бар асоси такрори ҷузъи дуҷуми калимаи мураккаб бошад [10, 108].

Ито ду навъ мешавад, ки якеро итои ҷалӣ ва дигареро итои ҳафӣ меноманд. Агар итои ҷалӣ ошкоро ба назар расад, итои ҳафӣ то андозае барои ҳамқофия шудани мисраъҳо бештар мувофиқат мекунад. Шарҳи ин ду навъи иторо муаллифони китоби дарсии «Қаломӣ манзум» ба таври хеле сода шарҳ додаанд ва мо ҳам аз он истифода намуда, бар мабнои ҳамин шарҳ ба ҷанде аз намунаҳои рубоӣҳои Воқифӣ Лоҳурӣ назар меафканем.

«*Итои ҷалӣ* он аст, ки суффиксҳои ба вазифаи қофия омада дар як шеър такрор мешаванд» [7, 319]. Мисол аз рубоӣҳои Воқифӣ:

Қардам ҳама вазъу табъи **даврон** маълум,
Қайфият на, гунбади **гардон** маълум.
Афлок ба коми ғайру мо саргардон,
Шуд қадршиносии **бузургон** маълум.
[1, 821].

«*Итои ҳафӣ* он аст, ки такрори калимаҳо (суффиксҳо) дар қофия ҷандон намоён нест» [7, 319]. Масалан, дар рубоӣи зерин калимаҳои «гӯристон» ва «нопурсон» бо калимаи «Мултон» қофия баста шудаанд, ки ноқисанд, вале ноқисиашон ҷандон маълум ва ошкор нест:

Гӯям ба ту он ҷӣ тӯҳфаи **Мултон** аст,
Гармову гадову гарду **гӯристон** аст.

Бемор, агар шавӣ намепурсандат,
Мултон гӯӣ ту, шаҳри **нопурсон** аст.

[1, 817].

Муҳаққиқон истеъмоли итои ҳафиро бар итои ҷалӣ зиёд гуфта, онро дар ашъори шоирони номӣ низ мушоҳида намудаанд [7, 320]. Мо низ онро дар рубоӣҳои Воқифӣ зиёдтар мушоҳида кардем.

«*Синод* ихтилофи ҳарфи ридф буда, аксарияти шоирони бузурги нуқтасанҷ аз истифодаи он худдорӣ кардаанд Агар дар шеър калимаҳои «тахт»-у «ёфт», «афрӯхт»-у «кӯфт»-ро қофия созем, ридфи зоида ва агар калимаҳои «дар»-«дер», «зӯр»-у «зер»-ро қофия созем, ихтилофи ридфи муфрад ва агар калимаҳои «сохт»-у «кӯфт»-ро қофия созем, ҳам ихтилофи ридфи муфрад ҳам ихтилофи ридфи зоида ба амал меояд» [7, 319].

Барои ин айб метавон рубоии зеринро мисол овард, ки дар он калимаи бо овози «е» дар калимаи «умед» ба таври «и»-и устувор талаффуз шуда, бо калимаҳои «шунид» ва «шаҳид» қофия баста шудааст:

Хӯбон ба ман, он чи **мешунидам**, карданд,
Бо теги ситам қатъи **умедам** карданд.
Бозӣ-бозӣ маро шинонданд ба хун,
Охир ин кофирон **шаҳидам** карданд.
[1, 819].

Чуноне, ки дида мешавад, аз айбҳои асосие, ки муҳаққиқони пешин барои қофия қоиладаранд, дар рубоии Воқифи Лоҳурӣ аксарашон ба назар мерасанд, вале ин маъноӣ айби ҳунари шоирро надорад, балки он бештар марбут аст ба истисноҳои забон ва қоидаи арабӣ дар ин бахш. Рубоӣ бошад ҳамчун жанр падидаи назми форсии тоҷикӣ аст ва он бо тамоми латофаташ дар ашъори қулӣ шуароӣ тоҷик мақоми махсусро доро мебошад.

Адабиёт:

1. Воқифи Лоҳурӣ, Нурулхайн. Девони Воқиф. Бо кӯшиши Ғулом Раббонӣ Азиз. – Лоҳур, 1963. – 845 с.
2. Мусулмонқулов, Р. Анъана ва навоарӣ [Матн] [Матн] / Раҳим Мусулмонқулов. – Душанбе: УДТ, 1985. – 114 с.
3. Мусулмонӣ, Раҳим. Назарияи адабиёт [Матн] / Раҳими Мусулмонӣ. – Душанбе: Маориф, 1990. – 336 с.
4. Родуёӣ, Муҳаммад ибни Умар. Тарҷумону-л-балоға [Матн] / Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ. Чопи дувум. Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Аҳмад Оташ. – Техрон: Асотир, 1362. – 263 с.
5. Сирӯс, Б. Қофия дар назми тоҷик [Матн] / Баҳром Сирӯс. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1955. – 186 с.
6. Сирӯс, Б. Назарияи нави қофия дар назми тоҷик [Матн] / Баҳром Сирӯс. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 47 с.
7. Тоиров, У., Ибодов, Б., Тоиров, Ш. Қаломӣ манзум [Матн] / У. Тоиров, Б. Ибодов, Ш. Тоиров. – Душанбе: Шарқи Озод, 2005. – 455 с.
8. Тоиров, У. Фарҳанги истилоҳоти қофия [Матн] / У. Тоиров. – Душанбе: Маориф, 1997. – 152 с.
9. Тӯсӣ, Насируддин. Меъёр-ул-ашъор [Матн] / Насируддини Тӯсӣ. Таҳияи Урватуллои Тоир, Мирзо Абдуллоев, Раҳмуддини Қалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 152 с.
10. Шамисо, Сирӯс. Ошноӣ бо арӯз ва қофия [Матн] / Сирӯси Шамисо. – Техрон: Фирдавсӣ, 1379. – 343 с.
11. Шарифов Х., Тоиров У. Назмшиносӣ [Матн] / Х. Шарифов, У. Тоиров. – Душанбе: Хумо, 2005. – 384 с.
12. Юсуфӣ, Умриддин. Таъсири мутақобилаи илмӣ бадеъӣ Арабу Аҷам дар асрҳои IX-XV [Матн] / Умриддин Юсуфӣ. – Душанбе: Дониш, 2021. – 588 с.

ҚОФИЯ ВА ВИЖАҒИҲОИ ШАКЛИИ РУБОИЁТИ ВОҚИФИ ЛОҲУРӢ: ЯК ТАҲЛИЛИ АДАБӢ

Бо тақия ба назарияҳои пешина ва таҳлилҳои намунаҳои осори шоирон аз ҷониби назарияшиносони гузашта ва муҳаққиқони муосир, мо муҳимтарин хусусиятҳои қофияро дар рубоии Воқифи Лоҳурӣ таҳлил менамоем. Ҳадафи асосӣ муайян кардани дараҷаи огоҳии шоир аз талаботи жанри рубоӣ ва арҷгузорӣ ба қофия ҳамчун унсурӣ зарурӣ ва санъатманд дар ин жанр аст. Ҳамзамон, мо маҳорати шоирро дар иҷрои мустафод аз қофия дар сатҳи ҷузъӣ ва ҳунари меомӯзем. Ғайр аз ин, масъалаҳои марбут ба сохтори рубоии Воқифи Лоҳурӣ, аз ҷумла нуксонҳо ва заъфҳои ӯ дар истифодаи қофия низ мавриди таҳлил қарор мегиранд.

Калидвожаҳо: Воқифи Лоҳурӣ, рубоии Воқиф, хусусиятҳои қофия дар рубоии Воқиф, жанри рубоӣ, сохтори рубоии шоир, таърихи адабиёт, жанрҳои адабӣ.

РИФМА И СТРУКТУРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РУБАЙЯТ ВАКИФА ЛОХУРИ: ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Опираясь на предыдущие теории и анализ образцов произведений поэтов, выполненный учёными прошлого и современными исследователями, мы анализируем ключевые особенности рифмы в рубаи Вакифи Лахори. Основная цель - определить степень осведомлённости поэта о требованиях жанра рубаи и его уважение к рифме как необходимому и художественному элементу этого жанра. В то же время мы изучаем мастерство поэта в использовании рифмы на частном и художественном уровне. Кроме того, рассматриваются вопросы, связанные со структурой рубаи Вакифи Лахори, включая его недостатки и слабости в использовании рифмы.

Ключевые слова: Вакифи Лахори, рубаи Вакифа, особенности рифмы в рубаи Вакифа, жанр рубаи, структура рубаи поэта, история литературы, литературные жанры.

RHYME AND STRUCTURAL FEATURES OF WAKIF LOKHURI'S RUBAIYAT: A LITERARY-CRITICAL ANALYSIS

Building on previous theories and analyses of poetic works by past and contemporary scholars, this study examines the key features of rhyme in the rubaiyat of Wakifi Lahori. The main objective is to assess the poet's awareness of the genre's requirements and his regard for rhyme as both a necessary and artistic element. At the same time, the research explores the poet's mastery in using rhyme on both technical and artistic levels. Additionally, the structure of Wakifi Lahori's rubaiyat is considered, including shortcomings and weaknesses in his use of rhyme.

Keywords: Wakifi Lahori, Wakifi's rubaiyat, rhyme features in Wakifi's rubaiyat, rubai genre, structure of the poet's rubaiyat, literary history, literary genres.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарофиддин Асомиддинзода – номзоди илмҳои филологӣ, унвонҷӯи Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ. Нишони: ш.Хороғ, кӯч. У.Холдоров 4. e-mail: mudir7373@mail.ru. Тел.: (992)939376666;

Сведения об авторе: Шарофиддин Асомиддинзода – кандидат филологических наук, соискатель Института гуманитарных наук имени академика Б.Искандарова НАНТ. Адрес: г.Хорог, ул. У.Холдорова 4.; E-mail: mudir7373@mail.ru. Тел.: (992)939376666

Information about the author: Sharofiddin Asomiddinzoda – Candidate of Philological Sciences, Researcher at the Institute of Humanities named after Academician B. Iskandarov of National Academy of Sciences of Tajikistan (NAST). Address: Khorog city, 4 U. Kholdorov Street; E-mail: mudir7373@mail.ru. . Phone: (992) 939376666

ТДУ:891.550-1+ 82

НАВОВАРИҲОИ ШАМСИДДИН ШОҲИН ДАР ЭҶОДИ ДОСТОНИ “ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН”

Ризоева З. Б.

Коллеҷи омӯзгории ДДК ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Достони “Лайлӣ ва Мачнун” аз шумори дostonҳои лирикиест, ки назоми он дар таърихи адаби форсу тоҷик марҳилаи нави дostonсароиро ба вуҷуд овард. Таълифи дostonи “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ ва истиқболи он аз ҷониби намоёндагони марҳилаҳои гуногуни адабиёти асримиёнагӣ дар таҳаввули дostonсароӣ падидаи нав ба шумор меравад. Дар қатори ин назирагӯён адибе, ки дар сурудани дostonи “Лайлӣ ва Мачнун” адабиёти қурунвустоии моро шукӯҳу ҷилваӣ хоҳе мебахшад, Шамсиддин Шохин мебошад.

Ҳар як адибе, ки дар таърихи адабиёти форсу тоҷик дар идомаи суннати дostonсароӣ дар таълифи дostonи “Лайлӣ ва Мачнун” иқдом намудааст, бо саъю кӯшиши ҷавоб гуфтан ба дostonи “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ дostonи худро сурудааст. Аз ин рӯ, новобаста аз тарзи тафаккур, моҳияти баён ва тарзи тасвир муҳарриқи ҳамаи адибон дар иншои ин дostonи пурсӯзу ғудоз таълифи ҳамон қиссаи пурмоҷароест, ки Ҳаким Низомии Ганҷавӣ бо дарку эҳсоси баланди фитрӣ онро ба

ҳолати равониаш мувофиқ дарёфта сурудааст. Ин қазоват иҷоза медиҳад, то дар мавриди идомадиҳандагони ин достон ҳам, чунин андеша дошта бошем. Чунки омӯзиши зиндагиномаи адибоне, ки достони “Лайлӣ ва Мачнун” дар эҷодиёташон мавқеи назаррас дорад, ба чунин ҳулоса меорад, ки онҳо дар таълифи ин достон як гурезгоҳро барои худ चुстаанд. Барои ҳамин ҳам, муҳим нест, ки дар таълифи онҳо ҳар як чузъиёт такрор ёбад. Муҳим он аст, ки ин асари лирикиро дар баёни розу ниёзҳои худ мувофиқи табъ дарёфтаанд. Албатта адибоне, ки дар пайравӣ аз Низомии Ганҷавӣ достони “Лайлӣ ва Мачнун” навиштаанд, бо ин ки дарду алами ҳаҷри худри даво бахшанд, ҳамчунин дар таълифи достон кӯшидаанд ҳунару саликаи достонсароии худро низ ба намоиш гузоранд ва асаре ҷавобгӯ ба достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ офаранд. Аз ин рӯ, “на танҳо ба достонҳои ҷудогонаи Ҳаким Низомӣ, балки ба “Ҳамса”-и ӯ назираҳои бисёре эҷод шудаанд, (вале бояд илова кард, ки камтар муаллифон ба назираи ҳақиқӣ муваффақ шудаанд)”[9, с. 222]. Яъне ҳамин ақидаи Р.Мусулмонӣён далели он аст, ки ҳар як марҳилаи таърихӣ хусусиятҳои ҷудогонаи афқору андешаи худро дорад, ки бо сабаби авзои замони, сиёсӣ иҷтимоӣ ва таҳаввулотӣ адабию фарҳангӣ ба вуқӯ мепаивандад. Талоши адибон низ дар ҷавоб гуфтан ба асари қабл, пеш аз ҳама, побанди андешаву афкори замони ва ё беҳтараш тарзи тафаккури гӯяндаи асар қарор мегирад, ки тозагиву навоариҳои онро бештар бо ҳамин вижагӣ метавон характернок кард.

Шамсиддин Шохин дар идома додани суннатҳои достонсароии форсу тоҷик дар радифи шоироне қарор мегирад, ки бо тарзи ҷаҳонбинӣ, тафаккур ва сабки ба худ хос дар ҳифзи анъанаҳои адабиёти асримиёнагии мо нақши бузург гузоштааст. Сабаби иншои достони “Лайлӣ ва Мачнун” дар эҷодиёти Шохин низ дархури авзои рӯҳии шоир буда, бо ғавти нобаҳангоми завҷаи меҳрубонаш алоқаманд мебошад. Маълум мешавад, ки адиб бо таълифи достон мисли аксар адибони “Лайлӣ ва Мачнун”-саро дарди ҷонгӯдози худро таскин дода, ҳолати равониашро малҳам бахшидааст. Чуноне худи шоир мегӯяд:

Он ғусса, ки кардамаш ба дил хун,
Додам ба ҳамин баҳона берун [12, с. 30].

Шамсиддин Шохин, ки аз суҳаншиносони мумтози замони хеш ба шумор мерафт, бо вучуди ин сабаби рӯй овардани худро ба ин достон, на ангеҷаи нишон додани ҳунари худ, балки ҳамоно ранҷу андӯҳи аз даст додани завҷааш маънидод мекунад ва мегӯяд:

Бо ин ҳама хоҳири гуҳарбор,
Бо шеър надоштам сару қор.
Ақнун, ки ғамам ба дил нишастаст,
Бар рух дари ишратам бибастанаст.
Инак, ману шуғли ин ғасона,
То ғам кунад аз дилам қарона! [12, с. 31]

Аз ин рӯ, вобаста ба вазъияти сурудани ин достон, дар асари таълифнамудаи Шохин низ мисли дигар достонҳои ҳамноми “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ як қатор навоариҳо ба ҷашм мерасад, ки дар ин мақола ба баррасии он мепардозем.

Агарчи дар банду бастии асар Шохин кӯшиш намудааст, асаре ҷавобгӯ ба асари Низомиву Амир Хусрав офарад, аммо бо риояи кучактарин чузъиёти асарҳои ҳамноми “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ ва Амир Хусрав қамоли ҳунару истеъдоди шоир иҷоза додааст, то ҷо-ҷое сахнароеро ворид кунад, ки хосси достони ӯ мебошад. Дар баробари

ин, метавон аз сабки хосси Шоҳин низ дар таълифи дoston ёдовар шуд, ки дар навовариҳои он таъсиргузор шудааст.

Аз муқоисаи достони “Лайлӣ ва Маҷнун”-и Низомӣ бо достони ҳамноми Шамсиддин Шоҳин бармеояд, ки Шоҳин дар асари худ бисёр лаҳзаҳоеро ҷой додааст, ки дар асари Низомӣ вонамехӯранд ва ба қавли Холиқ Мирзозода: “Вай дар ин ҷо масъалаи ишқу муҳаббатро аз нақшаи романтикӣ ба нақшаи реалӣ, яъне ҳаёти оварда бошад ҳам, вале ҷиҳатҳои бадеии онро дар тасвир ўҳда карда натавонистааст” ва андешаи худро бо он ҷамъбаст мекунад, ки “мумкин аст, ҳиссиёт ва таҷрибаи эҷодии шоири ҷавон барои ба пояи баланд бардоштани ин масъала камӣ карда бошад” [8, с. 95]. Аз ҷониби дигар, эҷодкорона муносибат кардани Шамсиддин Шоҳинро дар офаридани як қатор суҷаҳои нав дар дoston низ аз камсалиқагии ў ба қалам додааст ва барои навпардозӣ дигар кардани хатти сюжаро зарур намехисобад: “Аммо ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки чунин тағйирдиҳӣ ё ки иваз кардани воқеа дostonро ба тарафи хубӣ набурдааст” [8, с. 97]. Чи тавре гуфта шуд, Шоҳин барои ифодаи эҳсоси ду дилдодаи достони худаш - Лайлӣ ва Маҷнун бисёр саҳнаҳои дигарро аз достони пешин ҳазф карда, бисёр саҳнаҳои дигарро офаридааст.

Достони “Лайлӣ ва Маҷнун”-и Шоҳин тибқи сюжаи дostonҳои пешин бо он оғоз меёбад, ки яке аз бузургони қабилai араб бо номи Омир азоби бефарзандӣ мекашид:

К-аз Омириён бузургсоле,
Фархундарухе, хучастафоле.
Солори қабилai араб буд,
Донои саҳифаи адаб буд!
Аз хайли буруна фавҷ бар фавҷ,
В-аз раҳти даруна авҷ дар авҷ!
Асбоби фароғат аз замона,
Будахт ҳама, ҷуз ҷароғи хона!
Бо ин ҳама зар, ки дошт дар кеш,
Муҳтоҷи ҷароғи хонаи хеш!
Зан дошт, вале надошт фарзанд,
Дил дошт, вале надошт дилбанд! [12, с. 31-32]

Ў бо занаш аз Худо талаби фарзанд мекунад ва талаби онҳо назди Худованд қабул мегардад ва онҳо соҳиби писари дӯстрӯяке мешаванд:

Аз ҳусн дароздастие ёфт,
К-ў панҷаи меҳр бар қафо тофт!
Ҳар ҳафта зи ҳафта хубтар шуд,
Буд парданишину пардадар шуд!

Охир, ҷу ҷазира буд мақомаш,
Шуд Қайси Ҷазирагард номаш! [12, с. 33]

“Гуфтор дар ошиқ шудани Маҷнун ба Лайлӣ”, аз қабилai саҳнаҳоест, ки равиши достони Низомиро ба хотир меорад ва то ҷудо шудани ду дилдода ва ба саҳро рӯй овардани Маҷнун идома меёбад. Аз сӯзу шевани Маҷнун ҳолати равонии шоир мушоҳида мешавад ва як навъ ҳамбастагии қаринеро ба вазъи рӯҳии Низомӣ, ки дар асараш дар сабаби таълифи дoston баён кардааст, ба хотир меорад. Чунки “ҳар як таъсирпазирӣ дар доираи қонунмандии таърих ва шартан иҷтимоӣ низ даст медиҳад:

барои имконпазир шудани он, зарур аст, ки кӯшишу мақсади гӯянда дар ороستاني асар (дар ғоя ва рӯҳия, мавзуъ ва образҳо) шабоҳатҳое барқарор карда тавонад. Яъне ҳамон рӯҳияи асар дар мафкураи ҷомеае, ки ӯ зиндагӣ мекунад, мавҷуд бошад [7, с. 23]. Аз ин рӯ, бо дарназардошти фосилаи замонӣ (аз замони зиндагии Низомӣ то Шамсиддин Шохин) бешакку шубҳа намешавад ҳамаи саҳнаҳоро айнан офарид ва, албатта, вобаста ба марҳилаи таълифи асарҳо тафовутҳое низ ба назар мерасанд, ки таъсири замонӣ доранд.

Навпардозӣ дар асари офаридаи Шохин бештар бо характери қаҳрамонҳои асар асоснок карда шудааст ва ҳамин хусусиятҳо сабаби ғолиб шудани рӯҳи заъфи Мачнун ба рӯҳи мубориз бештар ба мушоҳида мерасад. Барои мисол метавонем, аҳаммиятнокии образи Навфалро дар тасвири Шохин баррасӣ намоем. Навфал шахси хайрхоҳи Мачнун аст ва ҳамеша аз рӯйи ихлосу дилсӯзӣ ба ӯ кумак мекунад. Ӯ шефтагии Мачнунро дар ишқи поки Лайлӣ аз оҳангу навҳаҳои зори Мачнун:

Он металабам, ки меҳри он моҳ,
Тобад ба дилам пагоҳу бегоҳ!
Шавқаш ба сарам замон-замон деҳ,
Доғаш ба дилам нафас-нафас неҳ!
Бар Каъбаву Рабби Каъба савганд,
К-аз Лайлии худ намебурам банд.
Дар зиндагиям ғамаш ба ҷон бод
В-аз баъди сарам дар устухон бод! [12, с. 58].

пай бурда, ба ёриаш мешитобад ва аз қабилаи Лайлӣ хостгории Лайлиро барои Мачнун мекунад. Ҷавоби раъди онҳо сабаби барошфтан ва ҷангидани Навфал бо қабилаи Начд мегардад. Як саҳнаи нави дигари достони Шохин дар ҳамин майдони корзор ба мушоҳида мерасад. Мачнун дар ин ҷангу хунрезӣҳо худро муқассир ҳисобида, ба ҷасадҳои дар хок хобида, як-як назар дӯхта мегӯяд:

Медиду ба фарқ хок мебехт,
Хуноби чигар зи дида мерехт.
Меғуфт ба худ, ки ай болокаш
В-ай наъли боло зи ту дар оташ!
Бахти бади туст, к-ин азизон
Гаштанд ба хоки тира яксон! [12, с. 65].

Ноумедиву афтадагии Мачнунро Шохин дар ҳамин саҳна барҷаста тасвир менамояд. Мачнун дар миёни анбӯҳи кушташудагон аз бевафогии дунё дар нисбати ду дилдода, ки сабаби дарду фироқ ва подоши ин қадар номехрубониҳову хунрезӣҳо гаштааст, худро ҳам дар қатори он хуфтагон дидан меҳост, то аз ин азобу укубат халосӣ ёбад. Дар ҳамин вақт, зоғе ба сари ӯ менишинад ва Мачнун аз ин зоғ талаб мекунад, ки ҷашмони ӯро қанда барои дилдодаи ӯ бубарад:

Минқори чу газлике, ки дорӣ,
Бояд, ки ба ҷашми ман гузорӣ!
Ҷашмам чу бурун кашӣ зи хона,
Бар Лайлии ман барӣ нишона!
Гӯйӣ, ки зи куштагони ин кӯ
Аз баҳри ту мурдае суҳангӯ

Худро ба қатори куштагон кард,
Ин тухфа ба сӯят армуғон кард.
Дарёб, ки рафт кораи аз даст,
Биншаст ба хок тираи аз шаст!
Чашмаш, ки руи ту дид, хун шуд,
Минқори маро нигар, ки чун шуд! [12, с. 67].

Дар ин ҷо эҳсоси рикқатовар ва хузнангези шоир ончунон боло гирифтааст, ки рӯи муборизи ошиқро пурра пӯшидааст ва аз нигоҳи равоншиносӣ дар характери Маҷнун Шохин бештар унсурҳои пессимистӣ – маъюсиву ноумедӣ ба ҷашм мерасад. Дар ин ҷо Шохин барои раҳӣ ёфтани Маҷнун аз ин ҳама ғаму ҳаҷри ишқ, ба воситаи зоғ, ки рамзи бадиву палидири дорад, меҳодад ӯро кумак кунад. Аммо баланд шудани ҷавоне дар ин миёна ва аз байн бурдани зоғ дигарбора хатти сюжаи асарро қуват мебахшад. Дар хатти сюжаи асари Низомӣ ҳам ин рӯҳия мавҷуд аст, “фақат бузургии Низомӣ дар он аст, ки ғаму андӯх, зулму ҷавр ва истибдодро нишон дода истода, яъне ноумедиро тарғиб намекунад, балки дар ивази қурбониҳо ва фоҷиаҳо афзудани умедро нишон медиҳад” [2, с. 129].

Дар достони сурудаи Шохин яке аз саҳнаҳои дигаре, ки аз навоариҳои шоир ба шумор меравад, бо образи Навфал алоқаманд аст, ки бо маслиҳат ва савобдиди Навфал хонадор намудани Маҷнун ба духтари ӯ мебошад. Аммо, аз ҷониби дигар ин навоари Шохин дар нисбати образи Маҷнун манфӣ сурат гирифтааст ва рӯи Маҷнун ошиқро коҳондааст. Илова бар ин, тафовути замони эҷоди достонро метавон аз ҷузъиёти муҳими ин навоариҳо унвон кард, ки дар достон инъикос ёфта, ба марҳилаи зиндагии Шохин алоқаманд мебошад. Шохин образи Навфалро дар ин мӯҳроҳои ишқӣ шахси дилсӯзу бомурсо, ки қадри ошиқро медонад, тасвир намудааст.

Навфалро ҳоли зори Қайси дилбохта ҷигархун мекунад ва дигар ором буда наметавонад ва аз мегирад тақдир ӯро бо духтараш бепайвандаду заррае ҳам бошад дар дили реши ӯ марҳам шавад:

К-он рӯз, ки Навфали сипахдор,
Печид инон зи азми пайкор.
Мерафт, вале ба ҳоли Маҷнун,
Меронд зи дида ҷӯи хун! [12, с. 75]

Навфал Сайиди Омириро талабид ва бо маслиҳати ӯ духтарашро ба Қайс ҷуфт кард. Натиҷаи ин издивоҷ ба он меанҷомад, ки Қайс боз рӯ ба саҳро мениҳад ва аз ишқи худ дил канда наметавонад. Яке аз саҳнаҳои ҷолиби диққат дар ин мӯҳро номанигории Лайлӣ ва Маҷнун мебошад, ки баъд аз хабардор шудани Лайлӣ аз издивоҷи Маҷнун ба вуқӯ мепаивандад. Дар ин номаҳо ғазалгунаҳои пур аз дарду сӯз ва иштиёқи расидан ба висоли ду дилдода бо алам суруда шудааст:

Ин нома, ки нусхаи малол аст,
Сатраш хавасу хаташ ҳаёл аст.
Бар номи Худои шебу боло,
“Мо аъзаму шаънуҳу таъоло!”
Дандонаи қуфли ганҷи ҳастӣ,
Сатри варақи баланду пастӣ:

Ганчури кунузи аклу биниш,
Донойи румузи офариниш.
Шабрӯзнамои рӯзшабкун,
Авзои замона мунқалабкун.
Ошуфтакуни саре ба мӯе,
Ойинакуни диле ба рӯе.
Чун он ки сарам ба мӯйи Мачнун,
З-он сон, ки дилам ба рӯйи Мачнун! [12, с. 91]

Чи тавре ишора намудем, чунин муносибати Шоҳин бо қаҳрамони марказии асараш – Мачнун, то андозае рӯҳи фурузони ишқи ўро коста мегардонад ва аз он Мачнуни шефтаю дилсӯз, ки қодир аст барои Лайлии худ ҷон бидиҳад, ба ҷуз ном, асари шавкату муҳаббат ҳосил намешавад. С.Нарзуллоева дар таҳқиқоти худ ба ин масъала таваҷҷуҳ карда мегӯяд: Шоҳин дар офаридани қаҳрамони марказии асари худ (Мачнун-Р.З.), сифатҳои манфиро бештар ба назар мегирад ва пурра кӯшиши нишон додани симои ўро намекунад” [10, с. 91]. Махсусан, вақте Лайлӣ дар номааш шиква аз номехрубонии Мачнун мекунаду бо сӯз мегӯяд, ки агар қиссаи ишқат бо сӯзу дарди ишқи ман фасона шуда буди ба забонҳо афтода буд:

Гар дида ба меҳру моҳ кардӣ,
“Лайлӣ”, гуфтиву “оҳ!” кардӣ! [12, с. 92]

Пас ишқи ман бар ту чун буд, чӣ гуна ба содагӣ онро раҳо кардӣ?

Акнун чӣ шудат, ки кор чун шуд,
Аз ман дигаре зи ман фузун шуд?!
Ў аз зари сода шуд хучаста,
Ман оҳани мӯриёнабаста?! [12, с. 92]

Ишқи ту ҳама хаёлу бозист,
Ин ҷома, ғалат мағӯ, намозист!..
Хайф аз ту, ки аҳди ишқ бастӣ,
Бас қимати ошиқон шикастӣ!.. [12, с. 93]

Ҳамин кудрати бузурги рӯҳи ошиқро, ки бо азхудгузаштанҳо дар дар симои Мачнун тасвир ёфта буд, дар Мачнуни ӯ зоҳир намешавад. Дар сурате, ки Низомӣ Мачнунро ҳамчун ошиқи содиқ васф карда, нақӯтарин ҳисоли инсониро дар тасвири ӯ меорад:

Кайхусрави бекулоҳу бетахт,
Дилхушкуни сад ҳазор берахт.
Иқтоъдиҳи сипоҳи мӯрон,
Авранғнишини пушти гӯрон.
Дурроҷаи қалъаҳои васвос,
Дорандаи поси дайри бепос.
Мачнуни ғариби дилшикаста,
Дарёи зи ҷӯш нонишаста [5, с. 52].

Тазаккур ба зикр аст, ки Мачнуни достони Шоҳин низ аз ганчи муҳабату дилсӯзӣ орошта шудааст, аммо рӯҳи муборизи ошиқи содиқ дар ӯ зиёд ба назар намерасд ва аз номагузории онҳо, махсусан, пайдо мегардад, ки Лайлӣ дар нисбати Мачнун дар майдони ишқ бочуръаттар аст. Лайлӣ баробари огоҳ шудан аз издивоҷи Мачнун ба ӯ нома менависад ва ӯро дар бемехрӣ гунаҳкор меҳисобад. Ҳарчанд дар вақти бо завҷааш будан ҳам, Шоҳин меҳодад рӯҳи содиқи Мачнунро дар нисбати Лайлӣ нигоҳ дорад:

Мехонд суруди ошиқона,
Мақсад Лайливу ӯ баҳона! [12, с. 88].

Аммо, бо вучуди он ки матлаби ӯ Лайлӣ бошад ҳам, аммо сурату ишқи Мачнун аз дудилагии ӯ дарак медиҳад ва дар симои Мачнун як ошиқи булҳавас тасвир меёбад:

Меғуфт, ки ин каманди ҷон аст,
В-аз турраи Лайлиям нишон аст!
Сад шукр, гар ӯ нашуд муяссар,
Инам чу ту Лайлияст дар бар!
Дарвеш чу шамъи хона ёбад,
Гӯ, маҳ ба фалак дигар натобад! [12, с. 88].

Шояд ин рафтори Мачнунро Шоҳин ба хоҳири оромиш бахшидани падару модари ранҷури Мачнун, ки дар нисбати тақдири фарзанди ягонаашон ноилоҷ мондаанд, оварда буд, аз ҷониби дигар чунин муносибати шоир неруи бузурги ишқеро, ки қиссаву афсона гашта буд, камарзиш мегардонад. Ишқи тасвирамудаи Низомӣ, ишқи ҳолӣ аз ҳалал буд ва ишқе буд, ки яке дигареро комил менамуд ва ҳамчун намунаи олии ишқ дар таърихи инсоният тасвир шудааст. Ҳамсапажӯҳи озарӣ Гумматова Х.Б. дар мақолаи худ – “Консепсияи ишқи илоҳӣ дар достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомии Ғанҷавӣ” ин мавзӯро аз чанд паҳлу баррасӣ намуда, аҳаммияти достони ишқи ҷовидонаи “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомиро дар доштани ҳамин моҳияти адабӣ муҳим шуморидааст. Махсусан, қавли Расулзода Э.М. дар таҳқиқи Гумматова Х.Б ҷолиби диққат аз он аст, ки ӯ ишқи Мачнунро рамзӣ меҳисобад: “Вазъи рӯҳии Мачнун, ки бо тундхӯиву бебоқӣ ва парҳезкориву ҷонфидоӣ ифодагари симои ӯ буд, дар достон борҳо тобиши гуногун гирифтааст. Мисоли сахнае, ки Мачнун вақте дар як барга расми тасвиршудаи ҳудаи ва Лайлиро мебинад, дар замон расми Лайлиро аз он пок мекунад. Вақте сабаби ин амалашро аз ӯ меپурсанд, ӯ ҷавоб медиҳад, ки онҳо дуто нестанд, балки ягонаанд. Ба саволи он ки пас, чаро расми худро пок накарда аз Лайлиро пок кард, чунин ҷавоб медиҳад: “Барои он ки ӯ рӯҳ аст ва ман ҷисм ва ҷойи рӯҳ дар дохили ҷисм аст” [6, с. 37]. Ҷуноне ки Е.Э.Бертелс ҷиғунагии дилеро, ки дар он Худо ҷой гирифтааст, тасвир намуда, меғӯяд, ки он дил аз сар то по ҳастии Худоро тасдиқ мекунад, дар нишастан, нигоҳ, ҳатто дар нафасе, ки ӯ хориҷ мекунад, дар он исми “Аллоҳ” аст. Ба монанди Мачнун, ки кучое намерафт ҳамеша номи “Лайлӣ”-ро бар забон дошт. Агарчи дар замин ё рӯд, ё девор мебуд, ё бо одамон, ё дар миёни коҳ ё гӯсфандон, ҳамеша такрор мекард: “Ман – Лайлӣ ва Лайлӣ – ман” [4, с. 257]”. Ин ҳамон Мачнунест, ки қиссаву достон гаштаву бар забонҳо афтодааст. Вале чунин хусусият дар симои Мачнуни офаридаи Шоҳин кам ба назар мерасад. Ҳарчанд шоир саъй намудааст образи Мачнунро идеалӣ офарад, аммо шояд бо рӯҳияи худ мувофиқ дарёфтани Мачнуни достонаш, нагузоштааст, то ҷое ин вазифаи худро адо кунад. Махсусан, ин ҳолатро мо ҳангоми дилсӯзии Шоҳин дар нисбати Мачнуни офаридааш эҳсос мекунем ва дар вақти издивоҷи ӯ бо духтари Навфал хеле

равшан ба назар мерасад. Мачнун дар ин сахна тағйири симо мекунад ва дигар он Мачнуни ҷонфидо дар чашм чилва намехурад.

Дар ҳамаи ин мочароҳо, ки сахнаҳои нав дар “Лайлӣ ва Мачнун”-и Шоҳин ба қалам меоянд, шоир ба василаи номанигории ду дилдода ишқи онҳоро дараҷа мебахшад. Аммо қаҳрамонони офаридаи Шоҳин ба мисли Лайлӣ ва Мачнуни достони Низомӣ фаъол нестанд ва шояд ҳамин вижагиро ба инобат гирифта, бисёр аз адабпажӯҳон ба таъсири замонӣ доштани асар таъкид мекунанд. Махсусан, таъкиди ин ақида, ки “дар ин маснавӣ вусъати ақидаҳои ҷамъиятӣ-сиёсии шоир нисбат ба дигар маснавиҳои “Ҳамса” хеле кам мушоҳида мешавад”[1, с. 164], далели он аст, ки ҳарчанд дар достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ ишқи вобастаи як давра замон суруда шудааст, аммо асолати ишқи поку беолоиш дар он нигоҳ дошта шудааст. Дар достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и иншоамудаи Шоҳин бошад, ин хусусият тира ба назар мерасад. Чунин хусусиятро мо бештар дар номанигории Лайлӣ ва Мачнуни Шоҳин мушоҳида мекунем. Лайлӣ дар меҳвари андешаҳои ишқпарваронаи шоир қарор дорад ва чунин ба назар мерасад, ки маҳз бо вучуди Лайлӣ ин ишқ вусъат пайдо мекунад. Лайлӣ ҳарчанд аввал аз ин амали Мачнун дар ғазаб мешавад ва ўро сарзаниш мекунад, аммо баъди ҷавоби номаи худро аз Мачнун гирифтани, аз карда пушаймон мешаваду бо изҳори таассуф ва пушаймонӣ дубора ба дилдодаш нома мефиристад:

Алҳамд, ки бӯйи орзу ҳаст,
В-ин нахли фусурдари нумӯҳаст!
Ашшукр, ки шомӣ ноумедӣ,
Дунбола ҳамедиҳад сапедӣ![12, с. 98]

Дар ин номаҳо авсофи баланди ишқи пок тараннум шуда, ҳунари суҳансанҷии шоир низ бештар тавассути ҳамин номаҳо ба чашм мерасад ва чи тавре гуфта шуд, азбаски Шоҳин худ шоири ғазалсарост, дар ҷавобномаҳои ў ғазалгунаҳои вомеҳӯранд, ки аз маҳорати баланди ғазалгӯйии шоир дарак медиҳанд. Аз сурати воқеа маълум мегардад, ки ғайрату иродати Лайлиро дар нигоҳ доштани ишқи пок шоир хеле барҷаста тасвир намудааст. Ў, ҳатто, дар ин лаҳзаҳо то як дараҷа хору залил ба назар мерасад ва ин лаҳзаро муаллифи китоби “Таърихи адабиёти тоҷик дар асрҳои XVI, XVII, XVIII ва нимаи аввали асри XIX”, Н.Сайфиев мувофиқ дарёфта, мегӯяд: “Дар баробари ин, як хусусияти образи Лайлиро низ қайд кардан лозим аст, ки ин хусусият образи ўро то як андоза хира ва бенур карда нишон медиҳад. Ин хусусият дар лаҳзаҳои ифода ёфтааст, ки Лайлӣ пас аз дӯғу таҳдидҳои Мачнуни бевафо дар назди вай сар фурӯ меорад, гуноҳхояшро мебахшад ва гуноҳи нокардари ба ғардан мегирад. Аз ин рӯ, Лайлӣ дар ҳар ҳолат Мачнуни бевафоро тарк намекунад ва ба ҳама таҳқирҳои ў тоб меоварад, барои ишқи пок сабру тоқат ва истодагарию олиҳиммати ро пеш мегирад”[11, с. 259] ва боз дар идомаи суҳанаш меафзояд, ки “як хусусияти олиҳимматона ва наҷибонаи Лайлӣ дар он зоҳир мегардад, ки вай ба азобҳои рӯҳии худ тоб оварда, ба Мачнуну арӯси ў хушбахтиҳо мебохад. Лайлӣ духтарест, ки солики як роҳ мебошад ва барои ў булҳавасӣ кори беҳуда ва кирдори бегона аст”[11, с. 259].

Аз қавли Н.Сайфиев метавон чунин хулоса кард, ки Лайлӣ низ бо вучуди истодагариву садоқат дар роҳи ишқ, бо Лайлии офаридаи Низомӣ тафовут дорад. Аммо боз ҳамон ишқи поки Лайлӣ буд, ки ҷойи Мачнунро дашту биёбон кард ва дили падару модарашро дар оҳ фиканд:

Афзун зи назуст шуд газандаш,
Якчанд на, сад ҳазор чандаш!

Бечора арӯс дар ҳарам монд,
 Шуд Лайлии дуввумин, ба ғам монд!
 Модар падараш чунон ки донӣ,
 Монданд ба он шикастачонӣ!
 Чун ҷониби дашт гашт роҳӣ,
 Зад хома нахуст дар сиёҳӣ!
 Чун шарҳи ғами дили ҳазин кард,
 Таҳрири саҳифа инчунин кард! [12, с. 101].

Шояд маҳз ҳамин тасвир дар устувор нишон додани рӯҳи ошиқи Маҷнун битавонад коргар шавад. Ин ҳолатро шоир он қадар сӯзнок тасвир намудааст, ки гӯиё ин сатрҳои ашки қалами ӯ бошанд, Дар ин миён падараш ба аёдати Маҷнун меравад ва баъд аз видоъ вафот мекунад, боз ҳам Лайлӣ бо рӯҳи устувори ишқ дилбардори Маҷнун мешавад. Аз ин ҷост, ки Аълоҳон Афсаҳзод қиссаи ишқи ин ду дилдодаро “Достони ишқ ва умед” хондааст [3, с. 65-80].

Чи тавре мушоҳида мешавад, Шамсиддин Шохин дар таълифи достони худ, пеш аз ҳама, суннати дostonсароии адабиёти асримиёнагири риоя намуда, бо навардозҳои худ, баъзе вижагӣҳоро дар ноқомии Маҷнуни замони худ ба қалам додааст. Вале дар тасвири Лайлӣ рӯҳияи матину устувори ишқи пок нигоҳ дошта шудааст.

Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки достони “Лайлӣ ва Маҷнун”-и эҷоднамудаи Шохин аз нигоҳи мазмуну мундариҷа ва сохт, ҳарчанд асолати сюжети “Лайлӣ ва Маҷнун”-ҳои қаблӣ дар худ ҷой дода бошад, ҳам, аммо бо доштани саҳнаҳои нав дорои хусусиятҳои хосси худ мебошад.

Шохин дар радифи ҳамон дostonсароёне қарор дорад, ки аз қалби пурхуни қаҳрамони офаридаи худ бохабар аст. Ӯ ҷое меҷӯяд бо заифӣ ва ноӯҳдабароӣ ӯро маҳкум кунад ва ҷойи дигар меҷӯяд бори ғаму андӯҳи худро бар дӯши ӯ бигзорад, ҷойи дигар меҷӯяд алами худро бо Маҷнуни офаридааш зор-зор бигиряд. Ҳамин асарпазирӣ маҳаки эҷоди достони “Лайлӣ ва Маҷнун” барои Шохин қарор гирифт ва маҳз бо ҳамин хусусияташ рӯҳи ҷовидона пайдо кард.

Адабиёт

1. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми якум. – Душанбе: Дониш, 1976. – 373 с.
2. Афсаҳзод, Аълоҳон. Дар сафи бузургон / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 336 саҳ.
3. Афсаҳзод, Аълоҳон. Суннатҳои устувор ва навардозҳои эҷодкор / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1989. – 278 саҳ.
4. Бертельс, Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды / Е. Э. Бертельс. – М.: Наука, 1965. – 524с.
5. Ганҷавӣ, Низомӣ. Ҳамса: Лайлию Маҷнун, Ҳафт пайкар / Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 саҳ.
6. Гумматова, Х. Б. Концепция божественной любви в поэме “Лейли и Меджнун” Низами Гянджеви / Х. Б. Гумматова // Проблемы востоковедения. – 2013. – № 4 (62).
7. Жирмунский, В.М. Сравнительное литературоведение (Восток и Запад) / В.М. Жирмунский. – Москва: Наука, 1979. – 495 стр.
8. Мирзозода, Х. Шамсиддин Шохин / Х. Мирзозода. – Душанбе: Ирфон, 1962. – 128 с.
9. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт, / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
10. Нарзуллаева, С. Тема “Лейли и Меджнун” в истории литератур народов советского Востока / С.Нарзуллаева. – Ташкент: Изд. “Фан” Узбекской ССР, 1983. – 136 стр.
11. Сайфиев, Н. Адабиёти тоҷик дар асрҳои XVI, XVII, XVIII ва нимаи аввали асри XIX. – Душанбе, Ҳумо, 2004. – 288 саҳ.
12. Шохин, Шамсиддин. Лайлӣ ва Маҷнун. Матни илмии оммавӣ бо муқаддимаву тавзеҳот / Шамсиддин Шохин. – Душанбе: Дониш, 2018. – 162 саҳ.

НАВОВАРИҲОИ ШАМСИДДИН ШОҲИН ДАР ЭҶОДИ ДОСТОНИ “ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН”

Шамсиддин Шохинро дар таърихи адабиёти тоҷик, метавон аз шоироне унвон кард, ки суннату анъанаҳои дostonсароии адабиёти асримиёнагии форсу тоҷикро дар эҷоди “Лайлӣ ва Мачнун” идома додааст. Шоир бо таълифи дostonи “Лайлӣ ва Мачнун” меҳодад фишорҳои рӯҳии авзои худро, ки бо сабаби марғи бармаҳали завҷааш ба вуқӯ пайваста буд, аз байн барад. Аз ин ҷост, ки бо идомаи суннатҳои маснависароӣ, Шамсиддин Шохин саҳифаи тозаеро дар баёни қиссаи ошиқонаи “Лайлӣ ва Мачнун” бунёд меғузорад, ки бо ҳаёти шахсии ӯ алоқаманд аст. Аз ин рӯ, дар муқоиса ба дostonи ҳамноми “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ, шоир дар таълифи дoston навоварихое дорад, ки аз диди адабӣ муайян кардани онҳо таҳқиқи густардаву амиқро талаб мекунад. Албатта, дар баробари нишон додани навоварихои Шохин дар дostonи “Лайлӣ ва Мачнун” баъзе вижагиҳои хунарии шоир ҳам ошкор ҳоҳад шуд, ки дар баррасии мавзӯ ба он низ ишора ҳоҳад шуд. Бадеҳист, ки дар маснавии “Лайлӣ ва Мачнун”-и Шохин сӯғу дарди ҷудой, ки бар асари ғавти завҷааш боло гирифтааст, дар ҳар сатри дoston эҳсос карда мешавад ва ҳамин вижагӣ дар баёни шоир омили ташхис додани дигар наwgониҳои дostonи ӯ гардидааст. Дар ин мақола, хунари адабии Шамсиддин Шохин дар таълифи дostonи “Лайли ва Мачнун”-и баррасӣ шуда, кӯшидааст навоварихои шоирро дар дoston нишон диҳад.

Калидвожаҳо: Шамсиддин Шохин, “Лайлӣ ва Мачнун”, диди адабӣ, навоварӣ, вижагиҳои хунарий, тозагӯӣ, дoston, дostonи дарду сӯз.

НАВАТОРСТВА ШАМСИДДИНА ШОХИНА В ТВОРЕНИЕ ПОЭМЫ “ЛЕЙЛЫ И МЕДЖНУН”

В истории таджикской литературы Шамсиддин Шохин занимает особое место в сочинении поэмы “Лейлы и Меджнун”, продолжая традиции средневековой персидско таджикской литературе. Первый очерк сочинением поэмы “Лейлы и Меджнун”, поэт хочет избежать притеснением своего душевного состояние, которой стало причина смерть его жены. Таким образом, в продолжая традиции сочинения поэмы “Лейлы и Меджнун” Шамсиддин Шохин откроет новые страницы в пресказание любовной легенды “Лейлы и Меджнун”, который привязанно с его личный жизнью. Поэтому, сравнением одноимённых проэмы “Лейлы и Меджнун” Низами, поэт в своей порэмы имеет новаторство, который с литературной точки зрения требует обширного и глубокого исследования. Безусловна, на равне с новаторством Шохина, также в поэмы “Лейлы и Меджнун” выявляется некоторые особенности мастерство поэта, который в рассмотрении темы, тоже обращает внимание. Очевидно, что в поэмы “Лейлы и Меджнун” Шохина скорб и боль, который переносило в результате потери жены на оказывается стол углублённым, что в каждом строке поэмы оно чувствуется. Именно этим свойством может определит новаторстве его поэмы. В этом статье рассматривается мастерство Шамсиддини Шохина в сочинение поэмы “Лейлы и Меджнун” и старается выявить новаторство поэта в нём.

Ключевые слова: Шамсиддин Шохин, “Лейлы ва Меджнун”, литературный взгляд, новаторства, мастерские особенности, красноречивость, поэма, поэма боль и скорбю.

НАВОВАРИҲОИ ШАМСИДДИН ШОҲИН ДАР ЭҶОДИ ДОСТОНИ “ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН”

Шамсиддин Шохинро дар таърихи адабиёти тоҷик, метавон аз шоироне унвон кард, ки суннату анъанаҳои дostonсароии адабиёти асримиёнагии форсу тоҷикро дар эҷоди “Лайлӣ ва Мачнун” идома додааст. Шоир бо таълифи дostonи “Лайлӣ ва Мачнун” меҳодад фишорҳои рӯҳии авзои худро, ки бо сабаби марғи бармаҳали завҷааш ба вуқӯ пайваста буд, аз байн барад. Аз ин ҷост, ки бо идомаи суннатҳои маснависароӣ, Шамсиддин Шохин саҳифаи тозаеро дар баёни қиссаи ошиқонаи “Лайлӣ ва Мачнун” бунёд меғузорад, ки бо ҳаёти шахсии ӯ алоқаманд аст. Аз ин рӯ, дар муқоиса ба дostonи ҳамноми “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ, шоир дар таълифи дoston навоварихое дорад, ки аз диди адабӣ муайян кардани онҳо таҳқиқи густардаву амиқро талаб мекунад. Албатта, дар баробари нишон додани навоварихои Шохин дар дostonи “Лайлӣ ва Мачнун” баъзе вижагиҳои хунарии шоир ҳам ошкор ҳоҳад шуд, ки дар баррасии мавзӯ ба он низ ишора ҳоҳад шуд.

Бадеҳист, ки дар маснавии “Лайлӣ ва Мачнун”-и Шохин сӯғу дарди ҷудой, ки бар асари ғавти завҷааш боло гирифтааст, дар ҳар сатри дoston эҳсос карда мешавад ва ҳамин вижагӣ дар баёни шоир омили ташхис додани дигар наwgониҳои дostonи ӯ гардидааст. Дар ин мақола, хунари адабии Шамсиддин Шохин дар таълифи дostonи “Лайли ва Мачнун”-и баррасӣ шуда, кӯшидааст навоварихои шоирро дар дoston нишон диҳад.

Вожаҳои калидӣ: Шамсиддин Шохин, “Лайлӣ ва Мачнун”, диди адабӣ, навоарӣ, вижаҳои хунари, тозагӯӣ, дoston, дostonи дарду сӯз.

НАВАТОРСТВА ШАМСИДДИНА ШОХИНА В ТВОРЕНИЕ ПОЭМЫ “ЛЕЙЛЫ И МЕДЖНУН”

В истории таджикской литературы Шамсиддин Шохин занимает особое место в сочинении поэмы “Лейлы и Меджнун”, продолжая традиции средневековой персидско таджикской литературе. Первый очерк сочинением поэмы “Лейлы и Меджнун”, поэт хочет избежать притеснением своего душевного состояние, которой стало причина смерт его жены. Таким образом, в продолжая традиции сочинения поэмы “Лейлы и Меджнун” Шамсиддин Шохин откроет новые страницы в пресказание любовной легенды “Лейлы и Меджнун”, который привязанно с его личный жизнью. Поэтому, сравнением одноимённых проэмы “Лейлы и Меджнун” Низами, поэт в своей порэмы имеет новаторство, который с литературной точки зрения требует обширного и глубокого исследования. Безусловна, на ровне с новаторством Шохина, также в поэмы “Лейлы и Меджнун” выявляется некоторые особенности мастерство поэта, который в рассмотрении темы, тоже обращает внимание. Очевидно, что в поэмы “Лейлы и Меджнун” Шохина скорб и боль, который переносило в результате потери жены на оказывается стол углублённым, что в каждом строке поэмы оно чувствуется. Именно этим свойством может определит новаторстве его поэмы. В этом статье рассматривается мастерство Шамсиддини Шохина в сочинение поэмы “Лейлы и Меджнун” и старается выявить новаторство поэта в нём.

Ключевые слова: Шамсиддин Шохин, “Лейлы ва Меджнун”, литературный взгляд, новаторства, мастерские особенности, красноречивость, поэма, поэма боль и скорбю.

SHAMSIDDIN SHOKHIN'S PIONEERING IN THE CREATION OF THE POEM "LEYLA AND MAJNUN"

In the history of Tajik literature, Shamsiddin Shokhin occupies a special place in the composition of the poem "Leyla and Majnun", continuing the traditions of medieval Persian-Tajik literature. First of all, by composing the poem "Leyla and Majnun", the poet wants to avoid oppression of his mental state, which was the cause of his wife's death. Thus, continuing the tradition of composing the poem "Leyla and Majnun" Shamsiddin Shokhin will open new pages in the prediction of the love legend of "Leyla and Majnun", which is tied to his personal life. Therefore, by comparing the eponymous proems "Leyla and Majnun" by Nizami, the poet in his poem has an innovation, which from a literary point of view requires extensive and deep research. Of course, along with Shokhin's innovation, some features of the poet's mastery are revealed in the poem "Leyla and Majnun", which also draws attention to the topic. It is obvious that in Shokhin's poem "Leyla and Majnun" the grief and pain that he suffered as a result of losing his wife are so profound that they are felt in every line of the poem. This property can determine the innovation of his poem. This article examines the mastery of Shamsiddin Shokhin in writing the poem "Leyla and Majnun" and tries to reveal the poet's innovation in it.

Keywords: Shamsiddin Shokhin, "Leyla va Majnun", literary view, innovation, masterly features, eloquence, poem, poem pain and grief.

Сведения об авторе: Ризоева Зухро Бозоралиевна – Доктор Phd кафедры таджикской литературы филологического факультета Кулябского государственного университета им. Абуабдуллаха Рудаки.

Адрес: Республика Таджикистан, 735340, г.Куляб, ул. С.Сафарова 16. E-mail: munavarai@bk.ru

Information about the author: Rizoeva Zukhro Bozoraliyeva – Doctor of Phd, Department of Tajik Literature, Faculty of Philology, Kulyab State University. Abuabdullah Rudaki.

Address: Republic of Tajikistan, 735340, Kulyabul. S.Safarova 16. E-mail: munavarai@bk.ru

МЕСТА И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТАХАЛЛОСА В ГАЗЕЛИ XX ВЕКА

Алидод Расулзода,
доктор филологических наук,
Таджикский национальный университет

Традиция использования бейта тахаллос (двустипшия, указывающего на псевдоним автора) зародилась в это время, в особенности после выхода дивана стихов Хасана Газнави, использовавшего в 20 своих газелях бейт тахаллос (6, 93-99). Впоследствии эта особенность становится одним из основных принципов формы газели. По мнению Фазлуллаха Сафа, популярность использования бейта тахаллос было характерно также для поэзии XII – XIII вв.: «В финальной части газели в шестые и седьмые века, а также в последующие периоды развития литературы поэты, как правило указывали своё имя, по причине чего последний бейт газели стали называть тахаллосом» (13, 46).

Абдулгани Мирзоев также склонен считать, что тахаллос, как особое явление жанра газели, возник в первой половине XII века и затем получил широкое применение в литературе последующих веков (61). Следует подчеркнуть, что и до указанного периода в персидской поэзии наблюдаются газели, в которых присутствует тахаллос. Так, к примеру, Сирус Шамиса считает, что ниже цитируемая газель Рудаки была первым стихотворением в персидско-таджикской поэзии, в котором был использован тахаллос (14, 57):

Зихй фузуда чамоли ту зебу оро-ро,
Шикаста сунбули зулфи ту мушки сороро...
Чу Рӯдакӣ ба ғуломӣ агар қабул кунӣ,
Ба бандагӣ написандад хазор Дороро
(Твоей красою мир украшен, я понял наконец,
Излом кудрей твоих любил-своим ароматом амбры образец...)

Когда б ты Рудаки себя взяла (ты) в рабы,
То будучи рабом (невольником) твоим он не признал ста
Дариев венец).

Тахаллос является показателем совершенства газели, и, завершая газель, он указывает на имя автора как конкретную реальную личность.

Аскар Хакимов верно отмечает, что «бейт тахаллоса служил в традиционной газели визитной карточкой, с помощью которой читатель узнавал автора стихов. Кроме того, благодаря бейту тахаллосу у читателя возникало ощущение того, что поэт обращается непосредственно к нему, делясь с ним своими сокровенными чувствами и мыслями... Бейт тахаллос также выполнял роль финального аккорда, подчеркивая завершение газели» (15, 206). Соглашаясь с этой эмоциональной характеристикой исследователя, считаем необходимым подчеркнуть, что он, видимо, прав отчасти, так как, по мнению других ученых, форма газели не предполагает ограничения конкретным количеством строк и по желанию автора может продолжаться до больших размеров. Порой отсутствие бейта тахаллос расценивается как незавершенность газели, что также представляется спорным тезисом. Все эти вопросы могут быть изучены при рассмотрении конкретных примеров газелей, в которых отсутствует бейт тахаллос.

Однако прежде чем приступить к рассмотрению этого вопроса, считаем необходимым вкратце коснуться проблемы места и использования тахаллоса в газели XX века. Рассмотрев принципы использования тахаллоса в творчестве поэтов XX в., мы пришли к выводу, что эта традиция имела место в различные периоды рассматриваемого века по-разному. Говоря

иначе, тахаллос использовался поэтами в жанре газели в соответствии с художественным вкусом, целями и задачами автора.

Исследование показало, что поэты периода революции Конституционализма относили бейт тахаллос к одному из важнейших составляющих элементов газели, в силу чего считали просто необходимым использование тахаллоса в заключительном бейте макта'. Этим можно объяснить то, что газели большинства поэтов периода Исламской революции сопровождаются тахаллосом.

Для достоверности этого вывода рассмотрим образцы фрагментов газелей, снабженных бейтом тахаллоса.

Из Фаррохи Йезди:

Фаррухӣ, биспор ҷон в-аз интизор осуда шав,
Гар ба болинат наомад, дар мазор ояд туро (19, 3).
(Фаррохи, распрошайся с жизнью и освободись от ожиданий,
Если они не пришла к твоему изголовью, придет к могиле
твоей).

Бо рамиданҳои ваҳшӣ омад он раъноғизол,
Фаррухиро бо газалсозӣ газалхон карду рафт (19,12).
(С дикой пугливостью всё пришла та газелеподобная краса,
Фаррохи – певца газелей, сделав мастером газелей, ушла).

Из Мир-заде Эшки:

Қалби Ишқӣ бин, ки чун сартосари Эронзамин,
Аз ҷафои гулрухон як гӯшааш обод нест (23,489).
(Погляди на сердце Эшки, в котором, как во всей земле Ирана,
От мук, причиняемых красавицами, нет ни одного
благоустроенного уголка).

Ғайри Ишқӣ мақсади мо аз висолат ҳеҷ нест,
Ҳар ки ҷуз ин ҳадс ҳадсе мезанад, ҳадсаш хатост
(23, 494).

(За исключением Эшки, наша цель - лишь соединение с тобой,
Всекий, кто говорит иное, его слова ошибочны).

Тахаллос также широко применялся в газелях поэтов периода после революции Конституционализма. Так, большинство газелей Амири Фирузкухи, Рахи Моайири, Шахрияра и др. поэтов этого периода заканчиваются бейтом тахаллос. Рассмотрим несколько образцов их газелей:

Амири Фирузкухи:

Ба ҳеҷ роҳи дигар ҷуз ба роҳи дил наравам,
Амир, қофилаи ман дилу ишорати ўст (25,14).
(Я не пойду ни по какой иной дороге, кроме дороги сердца,
Амир, мой караван – сердце моё и её намеки (желания)).

Чизе намерасад ба ту бе хуни дил Амир,
Ҷон низ бар лаби ту ба ташвиш мерасад (25, 15).
(Что-то тебе не хватает, Амир, без кровоточащего сердца,
Душа также подступает к губам твоим с опаской).

Рахи Моайири:

Нозукандоме бувад имшаб дар оғӯшам Раҳӣ,
Ҳамчу нилӯфар ба шоҳи настаран печидаам (24,11).
(Этой ночью в моих объятиях будет краса с нежным станом, Рахи,

Подобно лотосу я обвил ветку шиповника).

Охе нахезад аз дили хомӯши ман Раҳӣ,
З-он оташи фисурда шароре падида нест (24, 50).
(Возглас не вырвется из моего безмолвного сердца, Рахи,
В том затухшем костре не видать и искорки).

Шахреяр:

Дар шаҳри мо гуноҳ бувад ишқу Шаҳриёр,
Зиндонии абад ба сазои гуноҳаш аст (26,107).

(Любить в нашем городе – грех, и потому Шахрияр,
Стал вечным узником, осужденным за грех сей свой).

Шаҳриёр аз руҳи аҳбоб назар боз магир,
Ки дигар қисмати дидор на пайдо бошад (26, 182).
(Шахреяр, не отводи своего взгляда от лица любимых,
Ибо судьба не предоставит более возможности свидания).

Поэты газельной лирики XX в., в особенности те, чьё творчество формировалось и совершенствовалось в период между 1900-1979 гг., придавали особое значение использованию своего тахаллоса – псевдонима в финальной части газели. Обращаясь к использованию бейта тахаллос в газели, они прежде всего стремились приблизить свои откровения, мысли и чувства к читательскому восприятию, представиться ему, назвав своё имя (чаще псевдоним).

Одной из отличительных особенностей газелей, снабженных бейтом тахаллос, является повествование отдельных моментов жизни поэта, его положения. Иными словами, в большинстве случаев, тахаллос включает в себе мотивы изложения истинного состояния и положения лирического героя. Чтобы убедиться в этом, достаточно вникнуть в содержание нижеследующих бейтов тахаллос, отобранных из газелей ряда поэтов рассматриваемого периода:

Мир-заде Эшки:

Ман мардуми Ишқам зи чӣ рӯ ғамхӯри динам,
Ин гусса шуморост, шумо ҳофизи динед (23, 502).
(Я приверженец любви (Ишка) к чему мне заботы о религии,
Эти заботы -ваша участь, вы -певцы религии).

Амири Фирузкухи:

Аз шеър ба ҷое нарасидем Амиро,
Умре сухани беҳуда гуфтему шунидем (25, 12).

(В поэзии мы не достигли ничего, о Амир,
Целую жизнь пустословили и слышали пустые речи)

Рахи Моайири:

Ғар мегурезам аз назари мардумон Раҳӣ,
Айбам макун, ки оҳуи мардум надидаам (24,5).
(Пусть избегаю я взглядов людских, Рахи,
Не кори меня, ибо я не видел пугливых ланей).

Маро чӣ гуна бувад тоби ошноии халқ,
Ки чун Раҳӣ дили аз худ рамидае дорам (24, 38).

(Как мне смириться с дружбой людской,
Когда подобно Рахи обладаю сердцем, которое сторониться меня).

Шахреяр:

Дили шикастаи ман гуфт Шахриёро бас,
Ки ман ба хонаи худ ёфтам Худои туро (20,68).
(Разбитое сердце сказало: «Шахреяр, довольно!
Ибо я в своём доме нашёл Бога твоего»).

Аз ин пас, Шахриёро, аз ғами дунё наандешам,
Ки чун оғӯши пири худ паноҳе кардаам пайдо (20, 73).
(Впредь, Шахреяр, я не буду думать о превратностях судьбы,
Ибо подобно объятию своего наставника укрытие обрёл).

У отдельных поэтов бейт тахаллос сопровождается мотивом гордости. К примеру, это весьма ярко отображает следующей бейт Фаррохи Йезди:

Дар чахони кӯҳна монад номи мову Фаррухӣ,
Чун зи эҷоди ғазал тарҳи нав афкандем мо (19, 3).
(В старом мире останутся навеки наши имена и Фаррохи,
Так как в создании газели мы внесли всё новое).

Шахрияр также в большинстве своих газелей, заканчивающихся бейтом тахаллос, использует этот мотив гордости и самовосхваления:

Шахриёро, гар фитад дар Каъба девонат, бидуздам,
Эй ба дафтар рашки девони Захири Форёбӣ (26,27).
(О Шахрияр, коли в Каабе окажется твой диван стихов, украду его,
Пусть сгорает от зависти диван стихов Захира Фаряби).

Шахриёро, ту ба шамшери калам дар ҳама офок,
Ба Худо, мулки диле нест, ки тасхир накардӣ (26, 59).
(Шахреяр, ты мечом своего пера на всём белом свете,
Клянусь Аллахом, не оставил сердца, которое бы не было очаровано тобой).

Принцип использования бейта тахаллос в газелях поэтов периода Исламской революции несколько отличается. В целом же выяснилось, что не все поэты в своих газелях используют «тахаллос». Поэтому если мы скажем, что бейт тахаллос почти отсутствует в газелях поэтов периода революции, это не будет преувеличением. Подобную картину можно наблюдать и в газелях поэтов начального периода персидско-таджикской литературы, то есть в IX–X вв. Поэты этого периода также в своих газелях довольно редко пользовались тахаллосом. Невзирая на тот факт, что в газелях отдельных поэтов (в том числе и Рудаки) тахаллос имел место, однако это отнюдь не означает, что тахаллос является основным признаком формы газели рассматриваемого периода.

Как уже было отмечено выше, постепенно тахаллос в последующие века занял определенное место в поэзии и был признан одним из показателей мастерства поэтов газельной лирики. Но в газелях поэтов периода Исламской революции тахаллос не обрел того ведущего положения, которое занимали такие основные её элементы, как размер и рифма. По этой причине поэты этого периода не считали необходимым использование бейта тахаллос.

Если совершить краткий экскурс в таджикскую советскую литературу, то можно убедиться в том, что тахаллос не пользуется популярностью в газелях многих поэтов. Так, к примеру, М.Давлятов, подвергнув изучению проблему тахаллоса и его роли в таджикской

советской поэзии, приходит к выводу, что «одной из особенностей газельной лирики в таджикской советской поэзии является то, что в большинстве случаев имя или псевдоним (тахаллос) поэта не приводится ни в начале, ни в финальной части газели. Пик этого внешнего изменения в форме газели приходится на более поздние периоды советской поэзии. Вместе с тем, следует отметить, что это явление не новое, газели без бейтов тахаллоса существовали также и в персидско-таджикской классической поэзии, но не в такой степени» (9, 33).

Из этого можно заключить, что процесс отступления от традиции использования тахаллоса во многом схож как в современной литературе Таджикистана, так и в современной литературе Ирана.

В литературе периода Исламской революции Ирана написано множество газелей, в которых бейт тахаллос вовсе не используется. Так, к примеру в газелях таких поэтов, как Абдуджаббар Какайи, Али-Реза Казва, Муртаза Нурбахш, Азизуллах Зияди, Салман Херати, Хусейн Исфаили, Сайид Зийауддин Шафии, Насруллах Мардани и др., во всех случаях или в большинстве случаев бейт тахаллос не наблюдается вовсе.

Большинство газелей вышеперечисленных поэтов представляют собой сгусток поэзии мысли и чувств, передающих настроение поэта, его отношение к окружающей действительности и они, как правило имеют обобщающий характер, свидетельствующий о завершении мысли и выводов автора. Поэтому мнение о том, что якобы газель без бейта тахаллоса выглядит незаконченной на наш взгляд, не выдерживает никакой критики. Для примера рассмотрим газель Кайсара Аминпура «Бесконечный эпос»:

Оғоз шуд ҷамосаи беинтиҳои мо,
Печид дар замона танини садои мо.
Инак нигоҳ кун, ки зи хун нақш бастааст,
Бар авҷи қуллаҳои хатар ҷои пойи мо.
Монданд ҳамраҳон ҳама дар водии нахуст,
Ҷуз сояҳо намонд касе дар қафои мо.
Мо рӯ ба офтоб сафар мекунему бас,
З-ин рӯй дар қафост ҳама сояҳои мо.
Дардову ҳасрато, ки зи бегона ҳам рабуд,
Дар ин миёна ғӯи ситам ошнои мо.
Бингар ҷӣ гуна отифа аз даст меравад,
Эй вой, агар зи пой нишинеи, вои мо (16, 39).

(Начался наш бесконечный эпос,
В небеса времени поднялся наш звон громогласный
Итак, всмотришься и убедишься, что кровью отпечатались
В самой вершине опасности следы наших ног.
Все наши спутники остались в первой долине,
И никого нет у нас за спинами кроме наших теней,
Мы идём лицом к солнцу, и этого достаточно,
И потому наши тени у нас за спинами.
Больно и обидно, что отчуждение унесло всё
И теперь между нами как друг стоит насилие.
Посмотри, как покидает нас доброта (милосердие),
Горе нам, если мы согнемся от этого, горе!

Во вступительной части газели поэт сообщает читателю о начале «бесконечного эпоса». Эта тема, начавшись со второго бейта, набирает силу и широту до пятого бейта.

Шестой бейт газели является заключительным, в котором поэт подытоживает ход своих медитативных размышлений.

Эту же стилистику завершения газели можно наблюдать в газельной лирике Али-Реза Казвы. Поэт в начальном бейте (матла') газели восклицает:

Рафта будам санг бардорам, дастҳоям дасти шайтон шуд,
Ногаҳон қалбам тарак бардошт, ногаҳон ҳолам парешон шуд.
(Я отправился, чтоб поднять камень, руки мои стали
руками беса,
Внезапно сердце моё обуял страх, внезапно меня охватила
растерянность).

а в заключительном бейте выносит свой вердикт:
Кош санге мешудам танҳо, менишастам дар кафи дасте,
Гоҳ ҳатто қисматам ин нест, гоҳ ҳатто санг натвон шуд

(21, 39).

(Ах, если бы я стал одиноким камнем и поместился в ладонях чьей-то руки,
Но судьба и этого не даёт, иногда и камнем не могу стать).

Только из этого последнего бейта становится понятно, что же хотел сказать поэт, поглощенный размышлениями. Первый бейт является зачином цепочки размышлений поэта, которые обобщаются в последнем заключительном бейте - макта'. Уже то обстоятельство, что бейт макта' подытоживает затронутую поэтом тему, свидетельствует о завершенности данной газели. Таким образом, на основании рассмотренных образцов газели периода Исламской революции можно прийти к умозаключению, что газели поэтов данного периода, независимо от существования бейта тахаллос, в большинстве случаев носят обобщенный характер и завершаются выводами.

Конечно, некоторые поэты в погоне за новаторством завершают свои газели таким образом, что создают иллюзию незавершенности газели. Количество подобных газелей невелико, однако из их содержания явствует, что в них мысль поэта не доведена до конца и они требуют иного более основательного вывода.

В качестве примера можно обратиться к фрагменту газели Сайидали Мирафзали:

Садои шуълавари тозиёнаҳо гул кард,
Ва захм захми ситам рӯи шонаҳо гул кард...
Садои марг дар ин шаҳр бесадо печид,
Ва дар сукути меҳолуд хонаҳо гул кард (18, 159).

(Звуки полыхающих плетей расцвели,
И раны, раны насилия на поверхности лопаток расцвели.
Голос смерти беззвучно в этом городе рассеялся,
И в этом молчании, окутанном печалью, дома расцвели
(вспыхнули огнём)

В целом из контекста этой газели, в особенности заключительного бейта макта', вытекает, что мысль поэта не доведена до завершения. В таких газелях тахаллос также отсутствует.

Небезынтересно отметить, что в рассматриваемом периоде порой все же встречаются газели, которые завершаются бейтом тахаллос. Подобные газели можно обнаружить в творчестве Хошанга Ибтиходжи Сае, Махмуда Шахрохи, Аббаса Баратипура, Сухейла Махмуди, Насраллаха Мардани и др. Рассмотрим газели этих поэтов, снабженные бейтом тахаллос.

Хушанг Ибтихаджи Сайе:

Наханге бибояд, ки бо вай барояд,
Кучо Соя аз ўҳда ояд бурунаш (18,17).

(Нужен кит, чтоб выбраться в месте с ним,
Где Сайе справиться с этом делом самому?).

Соя, з-оташкадаи мост фуруғи маху меҳр,
Ваҳ, аз ин оташи равшан, ки ба чони ману туст(18, 111).

(Сайе, это от нашей огнеобители озарение луны и солнца,
Сторонись этого яркого пламени, что полыхает в моем и твоём сердце.

Насраллах Мардани:

Биё ба сангари тавҳид фотехона бихон,
Суруди Наср мин аллоҳ дар канораи хун (22, 61).
(Приди и спой победную в окопах единения,
Песню Насра миналлаха рядом с кровавой струей).

Заключительные бейты этих поэтов, снабженные тахаллосом, охватывают различные мотивы. Таковы, к примеру, макта' газелей Махмуда Шахрохи - Джазбе, которые выражают любовь:

Гардад даруни Ҷазба чу оина тобнок,
Афтад фуруғе ар ба дилаш аз зиёи ту (27, 8).
(Петлею Джазбы ты сердце в плен взяла, подобно лань,
Поскольку любовью невозможно было его пленить).

Следующий бейт Аббаса Баратипура также наполнен мотивами любви:
Ба ғайри ишқ кӣ дидаст дар ҷаҳон асаре,
Ба ишқ кӯш Баротӣ, ки ишқ поянда аст (17, 67).

(Кто видел в мире след сильней любви,
Стремись к любви, Барати, ибо любовь незыблема).

Макта' в газелях выражает различные состояния души поэта. Это может быть любовь земная, как в газелях Шахрохи, Баратипура, любовь к святым ислама:

Дар ғамат бо дили бишкаста Баротӣ гӯяд:
Доғат оташ зада бар ҷону танам ё Захро (с) (17,30).
(Страдая по тебе, с покалеченным сердцем Барати восклицает:
Огонь (жар) твой воспламенил душу и тело моё, о Захро).

Ифтихорие – восхищение своим творением - является одной из важных тем в творчестве поэтов периода Исламской революции. Обращение к этой теме можно проследить в следующем бейте газели Махмуда Шахрохи:

Агар чун шамъ месӯзам, ба рӯи халқ хандонам,
Агар талх аст комам Ҷазба шеъре чун шакар дорам (27, 27).
(Пусть я сгораю, как свеча, улыбка нисходит с моих губ,
Если привкус горечи на моих губах, Джазбе, но стихи мои
сладкие, как сахар).

Следует подчеркнуть, что мотив восхищения не имеет широкого применения в газелях поэтов периода Исламской революции. О том, что этот творческий приём заимствован из классической поэзии, сомневаться не приходится.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Научная литература на таджикском, русском и персидском языках

1. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми дуюм. Дониш. Душанбе, 1983.-230 с.
2. Асозода Х. Адабиёти форсӣ ва се шоҳаи он. Х.Асозода. -Душанбе, 1991.-127 с.
3. Афсаҳзод А. Ҷомӣ-шоирӣ ғазалсаро. А.Афсаҳзод. -Душанбе, 1981.
4. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. М.Бахтин. -Москва, 1975. – 500 с.
5. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Е.Э. Бертельс. Том 1.
6. Брагинский И.С. О возникновении газели в персидско-таджикской литературы //Советское востоковедение. И.С.Брагинский. - 1958. №2. С.93-99.
7. Ворожейкина З.Н. Иредж Мирза. Жизнь и творчество. Изд. вост. лит. З.Н. Ворожейкина. -Москва, 1961 – 163 с.
8. Гаджиев А.Г. Поэзия Фаррохи Йезди: автореф. дис. канд. филол. наук. А.Г. Гаджиев. - Баку, 1964 – 21 с.
9. Давлатов М. Ғазал ва анбанаи он дар эҷодиёти устод Абулқосим Лоҳутӣ. М.Давлатов. - Душанбе, 1973.- 190 с.
10. Мирзоев А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон. А.Мирзоев. - Душанбе, 1958
11. Османов М. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-XX вв. Наука. М.Османов. – Москва, 1974.-296с.
12. Ориёпур Я.-Шеърӣ ҷадиди форсӣ, Я.Ориёпур. -Техрон 1334
13. Сафо Ф. Сабкҳои адабӣ. Ф.Сафо. -Техрон, 196 с. [бо забони форсӣ].
14. Шамисо С. Сайри ғазал дар шеърӣ форсӣ. «Фирдавс». С.Шамисо. -Техрон, 1376.-320 с. [бо забони форсӣ].
15. Ҳақимов А. Шеър ва замон. Ирфон. А.Ҳақимов. -Душанбе, 1978.-253 с.

Источники на таджикском, русском и персидском языках

16. Аминпур Қ. Танаффуси субҳ. Гузидаи ду дафтар, «Суруш». Қ.Аминпур. -Техрон, 1368.-76 с. [бо забони форсӣ].
17. Баротипур А. Гузидаи адабиёти муосир. «Найистон». А.Баротипур. -Техрон, 1378.-100 с. [бо забони форсӣ].
18. Ғазали муосири Эрон. Гузина ва пешгуфтори Алиризои Қазва. Ҳавзаи хунарӣ. Техрон, 1997.-202 с. [бо забони форсӣ].
19. Девони Фарруҳии Яздӣ. Интишороти «Амири Кабир». Техрон, 1357. [бо забони форсӣ].
20. Девони Шаҳриёр. Ҷилди аввал, 1379.-600 с, ҷилди дуввум, 743 с. [бо забони форсӣ].
21. Қазва А. Гузидаи ашъор. А.Қазва. -Техрон, 1372.- 304 с. [бо забони форсӣ].
22. Мардонӣ Н. Хунномаи хок. «Кайҳон». Н.Мардонӣ. - 1363.-229 с. [бо забони форсӣ].
23. Мирзода И. Куллии мусаввир. И.Мирзода.-Техрон, 1375.-562 с. [бо забони форсӣ].
24. Муайярӣ Р. Соия умр. Р.Муайярӣ. -Техрон, 1372.-243 с. [бо забони форсӣ].
25. Халхолӣ С. Тазкираи шуарои муосир. Ҷилди аввал, қисмати аввал. С.Халхолӣ. -1373.-254 с. [бо забони форсӣ].
26. Шаҳриёр. Баргузидаи ашъор. Дониш. Шаҳриёр. - Душанбе, 1983.-208 с.
27. Шохруҳӣ М. Гузидаи адабиёти муосир. «Найистон». М.Шохруҳӣ. -Техрон, 1378.-100 с. [бо забони форсӣ].

МАКОН ВА ИСТИФОДАИ ТАХАЛЛУС ДАР ҒАЗАЛИ ҚАРНИ XX

Дар мақолаи мазкур оид ба яке аз вижагиҳои асосии ғазал, хусусан макон ва ҷойгоҳи тахаллус дар ғазали қарни XX суҳан рафтааст. Муаллифи мақола бо таъкиботи Брагинский И.С., Мирзоев А., Ҳақимов А., Шамисо С., Сафо Ф. ва дигарон қўшиш намудааст, ки мавқеъ ва ҷойгоҳи тахаллусро дар ғазали шоирони қарни 20 нишон диҳад.

Дар мақола зикр шудааст, ки аксари муҳаққиқони зикргардида перомунӣ мавқеъ, ҷойгоҳ ва истифодаи тахаллус дар ғазали шоирони классикии тоҷикӣ форс изҳори назар намуда, дар зимн ба аҳаммияти он дар ғазал таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд.

Ба андешаи муаллифи мақола макон ва истифодаи тахаллус дар ғазали қарни XX аз вижагиҳои махсус бархӯрдор аст ва он мувофиқи завқу биниш ва хоҳиши шоирон дар қолаби ғазал истифода шудааст.

Шоирони ғазалсарои ибтидои қарни XX чун Фаруҳии Яздӣ, Мирзодаи Ишқӣ, Амирии Фирӯзқӯҳӣ, Раҳии Муайярӣ ва дигарон дар охири ғазал тахаллуси худро оварда, бо ин роҳ миёни худ хонанда иртиботи мегузоштанд.

Масъалаи мавқеъ ва корбурди тахаллус дар ғазали шоирони нимаи дуюми қарни XX (хусусан солҳои 80-ум) ба гунаи дигар аст. Агар ғӯем, ки тахаллус дар ғазали шоирони ин насл қариб аз байн рафтааст ва шоирон ба он кам таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд, ҳато намекунем.

Ба андешаи муаллиф, шоирон ё овардани тахаллусро зарур намешумориданд ва ё он ҳамчун яке аз аломатҳои асосии ғазал мавқеи худро аз даст дода буд.

Ғазалҳои шоироне чун Абдучаббор Кокоӣ, Алиризои Қазва, Муртазо Нурбахш, Азизуллоҳ Зиёди, Салмони Ҳиротӣ, Ҳусейни Исрофили, Сайид Зиёуддин Шафеӣ, Насруллоҳи Мардонӣ ва дигарон дар ҳама ҳолат ва ё дар бештари ҳолатҳо тахаллус надоранд.

Калидвожаҳо: ғазал, байт, тахаллус, машрута, ангеа, анъана, шоирон, мактаъ, ашъор, вижагӣ.

МЕСТО И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТАХАЛЛОСА (ПОЭТИЧЕСКИХ ПСЕВДОНИМОВ) В ГАЗЕЛИ XX ВЕКА

В данной статье рассматривается одна из основных особенностей газели — место и функция тахаллоса (поэтического псевдонима) в поэзии XX века. Автор, опираясь на исследования И.С.Брагинского, А. Мирзоева, А. Хакимова, С. Шамисо, Ф. Сафо и других учёных, стремится показать роль и значение тахаллоса в газелях поэтов XX столетия.

Отмечается, что большинство упомянутых исследователей высказывали свои мнения о месте, функции и использовании тахаллоса в классической таджикско-персидской газели, придавая этому элементу особое значение. По мнению автора, место и применение тахаллоса в газели XX века обладают специфическими особенностями, соответствующими вкусу, мировоззрению и индивидуальным предпочтениям поэтов, которые использовали его в структуре газели по собственному усмотрению.

Поэты начала XX века такие, как Фаррухи Йазди, Мирзаде Ишки, Амири Фирузкухи, Рахи Муаййири и другие, помещали свой тахаллос в конце газели, тем самым устанавливая эмоциональную и личностную связь между собой и читателем.

Однако вопрос о месте и употреблении тахаллоса в газелях поэтов второй половины XX века (особенно 1980-х годов) приобретает иное содержание. Можно утверждать, что в творчестве поэтов этого поколения тахаллос почти исчез, и к нему стали проявлять значительно меньше внимания.

Автор считает, что поэты либо не считали необходимым использовать тахаллус, либо этот элемент, ранее являвшийся одной из характерных примет жанра, утратил своё традиционное значение.

Газели таких поэтов, как Абдулджаббор Кокоӣ, Алирезо Қазва, Муртазо Нурбахш, Азизуллоҳ Зиёди, Салмони Хиротӣ, Ҳусейни Исрофили, Сайид Зиёуддин Шафеӣ, Насруллоҳи Мардонӣ и других, как правило, не содержат тахаллоса или используют его крайне редко.

Ключевые слова: газель, байт, тахаллос, машрута, мотив, традиция, поэты, макта, стихи, особенность.

THE PLACE AND USE OF THE TAKHALLUS (POETIC PEN NAME) IN THE GHAZAL OF THE 20TH CENTURY

This article examines one of the key characteristics of the ghazal — the place and function of the takhallus (poetic pen name) in the poetry of the 20th century. Drawing upon the research of I. S. Braginsky, A. Mirzoev, A. Hakimov, S. Shamiso, F. Safo, and other scholars, the author seeks to elucidate the role and significance of the takhallus in the ghazals of 20th-century poets.

It is noted that most of the aforementioned scholars have expressed their views regarding the position, function, and use of the takhallus in classical Tajik–Persian ghazals, emphasizing the particular importance of this poetic element. According to the author, the placement and use of the takhallus in the ghazals of the 20th century exhibit distinctive features that reflect the poets' individual tastes, worldviews, and aesthetic preferences, as it was employed within the structure of the ghazal at their discretion.

Poets of the early 20th century — such as Farrukhi Yazdi, Mirzadeh Eshqi, Amiri Firuzkuhi, Rahi Muayyiri, and others — typically placed their takhallus at the end of the ghazal, thereby establishing an emotional and personal connection between themselves and the reader.

However, the issue of the position and usage of the takhallus in the ghazals of poets from the second half of the 20th century (particularly in the 1980s) takes on a different aspect. It can be argued that in the works of poets of this generation, the takhallus almost disappeared, and much less attention was paid to it.

The author suggests that poets either no longer considered it necessary to use the takhallus, or that this element — once one of the defining features of the genre — had lost its traditional significance.

The ghazals of such poets as Abduljabbor Kokoi, Alireza Kazva, Murtaza Nurbakhsh, Azizullo Ziyodi, Salman Herati, Hosseini Esrafil, Sayyid Ziyaiddin Shafei, Nasrullo Mardoni, and others generally do not contain a takhallus, or include it only very rarely.

Keywords: ghazal, beyit, takhallus, mashruta, motif, tradition, poets, maqta, poetry, distinctiveness.

Маълумот дар бораи муаллиф: Расулзода Алидод Бобо – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи филологияи Эрон. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: alidod-1977@mail.ru. Тел: (+992) 988921122

Информация об авторе: Расулзода Алидод Бобо – Таджикский национальный университет, доктор филологических наук, профессор кафедры Иранской филологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. e-mail: alidod-1977@mail.ru. Тел: (+992) 988921122.

Information about the author: Rasulzoda Alidod Bobo – Tajik National University, Doctor of Philology, Professor of the Iranian Philology Department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Avenue. e-mail: alidod-1977@mail.ru. Tel: (+992) 988921122.

ЗАБОНШИНОСӢ

ТДУ:811.21/.22-3

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКӢ-МАЪНОИИ КАЛИМАҲОИ ИФОДАГАРИ ГУЛУ ГИЁҲ

Назаров М. Н.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Маводеро, ки мо доир ба вожаи гул гирд овардаем, далели он аст, ки зимни истифода дар баробари мафҳуми гул ба ҳайси ифодагари маъноӣ луғавӣ ва номи умумии мафҳуми мазкур анвои гуногуни мафҳуми мазкурро низ мавриди истифода қарор медиҳад. Дар забоншиносии тоҷик доир ба мафҳуми гул таҳқиқоти алоҳидае ба анҷом нарасида бошад ҳам, доир ба баъзе вижагиҳои луғавию маъноӣ он дар асару мақолаҳои илмӣ баъзе ишораҳо шудааст. Аз ҷумла, М. Саломӣ дар рисолаи илмӣ мафҳуми гулро ба таври густарда мавриди таҳлил қарор дода, доир ба баъзе хусусиятҳои маъноӣ он дар забони шоирони ғазалсаро маълумоти муфиде пешниҳод кардааст. Дар ин маврид чунин таъкид кардааст: “Вожаи «гул» ҳамчун мафҳуми умумӣ дар забони осори манзум яке аз ғайбӣтарин вожаҳо махсус шуда, дар ифодаи маъноҳои аслию маҷозии ҷаззоб, сохтани калимаю ибораҳои муассир нақши муҳим дорад” [9, с.126].

Табиати зебову хушманзараи кишвари мо аз давраи қадим то инҷониб макони рустанӣ ва гулу гиёҳҳои бешуморе ба шумор меравад, ки онҳо бо мавҷудияти табиӣ худ ва хусусиятҳои сохтори ботаникиашон яке аз манбаъҳои муҳими илҳомбахши шоирону нависандагон ва инсонҳои хушзабон зебоипараст қарор гирифтаанд. Рустанӣ ва гулу гиёҳҳо ҳамчун истилоҳи фанӣ илми ботаника мавриди омӯзиш қарор медиҳад ва доир ба хусусиятҳои гуногуни сохтор, рустан, шакл, гурӯҳ, гардолудшавӣ, пайдоиши табиӣ, нашъу намо ва ҳазон гаштани онҳо маълумоти муҳим дода, ҳама хусусиятҳои ин мафҳумро мавзӯи баҳси илмӣ худ қарор медиҳад. Албатта, дар ин маврид муҳаққиқони гиёҳшинос бештар ба ҷанбаҳои илмӣ ин мафҳум таваҷҷуҳ зоҳир карда, танҳо вижагиҳои истилоҳии онҳо ба ҳайси вожаҳои якмаъно шарҳу эзоҳ медиҳанд.

Дар услуби бадеӣ, махсусан услуби назм, вожаю мафҳумҳои рустанӣ ва гулу гиёҳҳо ба ҳайси мавҷудоти ботаникӣ ва табиӣ вазифаи дигаре доранд. Яъне, дар баробари он ки онҳо барои ифодаи мафҳуми табиӣ истифода мешаванд, боз аҳли эҷод вобаста ба сохтори ботаникӣ ва мавҷудияти табиашон онҳо барои ифодаи маъноҳои гуногун низ мавриди истифода қарор медиҳанд. Дар ин замина ин навъи вожаҳо дар асоси қонуниятҳои луғавию семантикӣ ба тағйироти маъноӣ дучор гардида, хусусияти маҷозию рамзӣ пайдо мекунанд ва ё сермаъно гардида, дорои тобиш ва ҷилои маъноӣ дигаре мегарданд. Дар ҳама маврид, яъне ҳама ба маънои маҷозию рамзӣ ва ё ҳама сермаъно гардидан калимаҳои ифодагари рустанӣ ва гулу гиёҳ маънои аслии худро нигоҳ медоранд ва ҳамаи маъноҳои ифодагардида, ки вижагии услубӣ касб кардаанд, дар пояи маънои аслии ин навъ вожаҳо сурат мегиранд. Яъне, маънои аслии ӯ аввалаи ин навъ калимаҳо ҳамеша барои фаҳмидани маънои дуюм ӯ минбаъдаи онҳо мусоидат менамояд. Маъноҳои дигари вожаҳо, ки аксаран дар пояи маҷоз сурат гирифтаанд, бештар ҷанбаи зебоишинохӣ (эстетикӣ) дошта, хоси услуби бадеӣ ва ё фардии эҷодкорон ба шумор мераванд.

“Таркиби луғавии забони тоҷикӣ бо таърихи халқи тоҷик ба тарзу шароити зиндагии вай алоқаи ногусастанӣ дорад. Метавон гуфт, ки дар ташаккул ва таҳаввули

фарҳангу тамаддуни ҳар як халқу миллат рукни муҳимтарину асоситарин забон аст ва ҳар чӣ инсон аз таърихи худ сабт кардааст, танҳо тавассути забон сурат гирифтааст” [12, с.56].

Барои он ки ҷанбаҳои усулбии вожаи мафҳумҳои ифодагари рустанӣ ва гулу гиёҳҳо муайян гардад, пеш аз ҳама, бояд онҳо аз ҷиҳати пайдоиш муайян гарданд ва ҷанбаҳои луғавии онҳо ба ҳайси вожаҳои қабати махсуси лексикӣ забон муайяну муқаррар карда шавад, зеро ҳар як калимае, ки дар забон ба ҳайси воҳиди луғавӣ истеъмол мегардад, бояд дорои маънои луғавӣ бошад. Маънои луғавӣ муҳимтарин вижагии мавҷудияти калима ба ҳайси категорияи лексикӣ нутқ аст. Доир ба назарияи ин навъи маъно муҳаққикон бахшҳои домнадоре кардаанд. Дар китоби “Лингвистический энциклопедический словарь” ин мафҳум чунин шарҳ дода шудааст: “Маънои луғавии калима мундариҷаи калимаест, ки дар шуур таҷассум меёбад ва дар он тасаввурот дар бораи ашё, хусусият, ҷараён, зухурот ва ғайра инъикос ёфтааст” [6, с. 261].

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки калима дар таркиби луғавӣ ва дигар сатҳҳои забон нақши муҳим дошта, барои пурчило ва пуршукӯҳ гардидани ин ё он ашё, мафҳум ва ҳодисаи воқеаҳо вазифаи муҳими лингвистии эстетикиро иҷро мекунад.

Хусусиятҳои маъноии вожаҳои ифодагари гулу гиёҳ дар услуби бадеӣ аз рӯйи талаботи луғавӣ дорои вижагиҳои махсус аст. Махсусан дар услуби назм вожаҳо дорои ҷанбаҳои инфиродии услубии ҳосе гардида, ба шоир барои ифодаи андешаи муассиру ифоданок ва ҷолиб имконияти заруриро пешниҳод менамоянд. Дар ин росто, як гурӯҳ вожаҳо бо маънои луғавӣ ва тобишҳои гуногуни маъноӣ барои ифодаи маъноҳои ҷолиби таваҷҷуҳ ба таври фаровон дар забони шеър истеъмол мегарданд. Азбаски ин навъ вожаҳо (лексемаҳо) дар осори манзум ба таври фаровон истеъмол мегарданд ва ба аҳли эҷод барои ифодаи назарраси ашё, мафҳум ва ҳодисаи воқеаҳо мусоидат менамоянд, онҳоро муҳаққикон вожаҳои ғазол ё вожаҳои шоирона номидаанд. Маврид ба таъкид аст, ки калима ба ҳудии худ танҳо воҳиди луғавӣ, яъне қатори овозхое, ки дорои қиёфаи овозӣ буда, дар шуури мо барои ифодаи маъное хизмат мекунад, мебошад. Танҳо муносибати истеъмолкунандагон ба калима ба он вижагии маъноӣ услубӣ мебахшад. Дар ин росто, вожа дар нутқи шифоҳӣ ва нутқи хаттӣ дорои вижагиҳои махсуси услубӣ фардӣ мегардад. Ҳатто, ҳонандаи оддӣ низ дарк менамояд, ки вожаҳо дар ду шоҳи услуби бадеӣ - назм ва наср, ба таври гуногун мавриди истифода қарор мегиранд ва дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ маҷозӣ рамзӣ мегарданд.

Ҳар як адиб дар захираи луғавии тафаккури эҷодии худ калимаҳои зиёдеро ҷамъоварӣ кардааст, ки дар лаҳзаҳои муҳими эҷод аз онҳо самаранок истифода менамояд. Зимни эҷоди асари бадеӣ, махсусан шеър, вожаҳое, ки бештар дар он мавриди истифода қарор мегиранд, пеши назари шоир ҷилвагар мешаванд.

Доир ба мавқеи калимаҳои ғазол дар забони ғазал муҳаққикони забони шеъри тоҷикӣ андешаҳои ҷолибе баён намудаанд. Аз ҷумла Ш. Ҳайтова дар рисолаи худ чунин менигорад: “Дар марҳилаи эҷод шоир даст ба интиҳоби калимаву ибора мезанад ва ин ҳукуки ӯст. Ў ба густариш додани забони шеър мепардозад. Бофти хуш ва басомади алфоз боис мешавад, ки забони шеър рангин ва хушоҳанг гардад.

Калима дар танҳои дорои маъноҳои луғавӣ ва дастурӣ буда, дар ҳамбастагӣ бо матну калимаҳои дигар аз тарафи шоир зебӣ, назокат, диққатҷалбкунандагӣ барин хусусиятҳоро доро мегардад” [13, с. 12].

А. Абдуқодиров низ доир ба вожаҳои таркиби луғавии шеър андешаи ҷолибе баён кардааст: “Дар забони шеър вожаҳое дида мешаванд, ки дар каломи мансур нест. Таҳлили таркиби луғавии осори манзуми лирикӣ, синонимҳо, антонимҳо ва дигар қабатҳои лексикӣ дар офаридани персонажи лирикӣ ба кор рафтаанд. Ин гурӯҳи лексика

ва ибораҳо эҳсосоти махрамонаи муаллифро ошкору равшан ифода мекунанд ва он ба эҳсосоти ҳар фарду ҳама кас табдил меёбад” [1, с. 89].

Дар таҳқиқоти диссертатсионии М. Саломов масоили мазкур ба таври зайл мавриди баррасӣ қарор дода шудааст: “Дар забони ғазали шоирони асрҳои XII-XIV як гурӯҳ вожаҳо инъикос ёфтаанд, ки онҳо дар масири таърих ба ҳайси вожаҳои ғазол аз ҷониби шоирон мавриди истифода қарор гирифта, барои ифодаи мафҳуми ҳодисаҳои гуногун хидмат намудаанд. Ҳамзамон, ин гурӯҳ вожаҳо ғайр аз ифодаи маънои аслии худ тобиши маъноии дигар касб намуда, бо маънои маҷозӣ барои ифодаи муассиру образноки мафҳумҳо ва воқеаву ҳодисаҳо хидмат кардаанд. Агар ба раванди густариши вожаҳои ғазоли забони ғазали ин марҳила назар кунем, дармеёбем, ки истифода ва истеъмоли семантикии онҳо якранг нест. Яъне, дар марҳилаи аввал вожаҳо бештар ба маънои аслии омада, дар марҳилаҳои минбаъда тобишҳо ва доманаи маъноии онҳо нисбатан густурдатар мегардад. Густариши маъноҳои як калима ва муносибати он бо вожаҳои дигар парадигмаи маъноиро ба вучуд меорад, ки дар илми семантика онро майдони лексикӣ семантикӣ меноманд” [12, с. 190].

Парадигмаи маъноӣ дар забони ғазал бештар дар доираи вожаҳои ғазол сурат мегирад, зеро ин гурӯҳ вожаҳо ғайр аз маънои луғавии худ боз барои ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ омада, забони шеърро ҷолиб ва муассир менамоянд.

Дар таркиби луғавии забони шеър, ҳоса забони ғазал, Калимаҳои ифодагари гулу гиёҳ низ ҷойгоҳи махсусро доро буда, ба ҳайси вожаҳои ғазол барои ифодаи ашё, мафҳум ва ҳодисаю воқеаҳои гуногун мавриди қорбаст қарор гирифта, дар бунёди калимаҳои якмаъноӣ сермаъно, ифодаҳои маҷозӣ ибораҳои фразеологӣ ва ифодаи рамзҳо нақши муҳиме гузоштаанд.

Бинобар ин зарур аст, ки доир ба сайри таърихии вожаи гул ва ифодаи маънои луғавии он ба таври мухтасар изҳори андеша намоем.

Дар “Луғатномаи Деҳхудо маъно ва тобишҳои гуногуни ин вожа ба таври густурда шарҳу тавзеҳ ёфта, доир ба сайри таърихии ин калима чунин маълумот пешниҳод шудааст: “Гул дар авроқи монавӣ (ба портӣ) **вар** (**var**) (гули сурх), дар “Авасто” **вардо** (**vardā**), арманӣ **вард** (**vard**), паҳлавӣ **гӯл** (**gūl**), **варто** (**varto**), **вард** (**vard**), муарраби **вард**, қиёс кунед бо арманӣ **варджас**, курдӣ **гӯл** (**гули сурх**), ба арабӣ **вард** хонанд” [7 12.09.2025, 11³³].

Гул дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” чунин шарҳ дода шудааст: “Гунча ва ё мугҷаи вошудаи гиёҳон ва дарахтон, шукуфаи кушуда, баргҳои рангини ба ҳам пайваста, ки баъзе дарахтон ва гиёҳҳо дар шоҳаи худ ҳосил мекунанд ва баъд аз муддате ба ҷои он тухм ё мева ба вучуд меояд; гули садбарг, вард, ки аксар ҳор дорад” [10, с. 281].

Дар ин маънӣ Саъдии Шерозӣ чунин гуфтааст:

Гул низ дар он ҳафта даҳан боз намекард
В-имрӯз насими саҳараш парда даридаст.

[8, 374]

Вожаи **гул** ба ҳайси ифодагари мафҳум аз вожаҳои аслии тоҷикӣ ба шумор меравад ва дар раванди инкишофи таърихӣ ҳамчун истилоҳ барои ифодаи мафҳуми рустаниҳо қорбаст гардида, ҳамзамон ба ҳайси яке аз вожаҳои маъмул дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ гардида, барои ифодаи маъноҳои муассире хизмат намудааст.

Бигзор дар он кӯй мани ашкфишонро,
То дида диҳад об **гулу сарву райхонро**.

[5, 15]

Вожаи гул дар забони осори классикӣ дар баробари он ки мафҳуми гул (растанӣ)-ро ифода мекард, бештар барои ифодаи маънои **гули садбарг** (гули сурх) меомад ва то имрӯз ҳамин маъно идома дорад. Мавриди таъкид аст, ки вожаи **гул** аксаран дар забони тоҷикӣ бо вожаи **гиёҳ** дар ҳамнишинӣ ва таркиб ифода меёбад. Вале мафҳуми **гиёҳ** (**гиё**) нисбат ба мафҳуми **гул** бо баъзе хусусиятҳои фарқ мекунад. Яъне, агар мафҳуми **гул** дар забони шеър бештар ҷанбаи сувариро ифода намояд, мафҳуми **гиёҳ** алаф, набототи ғайриҷӯбӣ [10, с. 262]-ро ифода менамояд. Дар баробари ин хусусиятҳои вожаи **гиёҳ** ба ҳайси истилоҳ ҷанбаи шифобахшию доруворӣ будан ва истеъмол шуданро ифода менамояд. Масалан, дар байтҳои зер ин хусусият чунин ифода ёфтааст:

Бас кун, эй дӯст, ки санбӯса чу бисёр хӯрӣ,
Ки зи санбӯса туро бӯи **гиё** меояд.

[4, 329]

Вожаи **гул** низ баъзан бо вожаи **гиёҳ** муродиф шуда, барои ифодаи мафҳумҳои доруворию маводи шифобахш истеъмол мешавад. Яъне, он анвои гуле, ки ин маъноро ифода менамоянд, тавассути вожаи **гул** ифода мешаванд.

Масалан, гули сунбул ё сунбул, ки аслан аз калимаи санскритӣ гирифта шуда, гиёҳест доруӣ аз тираи савсаниҳо, ки гулҳои бунафши он ба шакли хуша аст. Сунбули эронӣ гулҳои сафедранг аст ва анвои зиёде дорад, ки аз он миён навъи румӣ аз ҷабали ва ҳиндӣ он маъруфтаранд. Навъи ҳиндӣ онро «Сунбулуттиб» гӯянд ва Сунбули хитойро «гули фаришта» номанд. Сунбул яке аз шинохташудатарин анвои бӯи хуш ва атрро дорад ва аз нишонаҳои махсуси Зӯҳра ё Ноҳид аст ва аз тариқи номҳо ва сифот бо Ноҳид иртибот меёбад.

Дар китоби тиббии қадим, аз ҷумла дар «Гиёҳнома»-и Абумансури Муваффақ. Сунбул-Парсиёвишон бар сари ҷоҳо ва андар миёни рӯдҳо ва ба қарафс монад ва соқаш сиёҳ бувад ва борику сурхфом ва баргаш чун гашнизи бувад, ки хуршед бар ӯ кам афтад. Сангро хурд кунад ва идролулбавл орад ва мӯй бирӯёнад. Хавосе доруӣ барои сунбул зикр кардаанд, ки муҳимтарини онҳо қавӣ ва гарм кардани меъда ва аз байн бурдани балғам аст. Гурба бӯи сунбулро азим дӯст дорад. Дар ишора ба ҳамин вижагист, ки Ҳоқонӣ навиштааст: «Ҷояти ҳунари оҳуи хитой он қадар савобдиди ҳиммати ўст, ки ҷарохур аз баҳман созад ва сар ба сунбула фуруд орад, ки гурба дӯст дорад. Дар китоби «Албулдон» омадааст, ки сунбули ҳиндӣ дар Тибет рӯяд ва дар ҷои рустани он афъӣ ва морҳои кушанда бисёранд ва агар касе ақсоми онро нашиносад ва ё дасташ арақ карда бошад пас аз даст ба сунбул бурдан мемирад.

Бархе ҳулафо дастур медоданд, ки бар киштиҳои, ки аз Ҳинд омада ва атри сунбул бо худ дошта касоне бигуморанд ва онҳоро хуб баррасӣ кунанд, то кушанда набошад:

Ҳам заҳр диҳад чу шохи **сунбул**,
Гар найшакаре гузид хоҳам.

[4, 247]

Дар паҳнои шеъри форсӣ рангу бӯи сунбул ва дигар гиёҳони хушбӯ машомиро менавонанд.

Марғулро барафшон, яъне ба ранги **сунбул**,
Гирди ҷаман бухуре ҳамчун сабо бигардон.

[11, 29]

Зи дастбурди сабо гирди **гул** кулола нигар,
Шиканҷи гесӯи **сунбул** бубин ба рӯи **суман**.

[11,158]

Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” чунин оварда шудааст: «1.Сунбул гиёҳи пиёзбехе, ки гули ҳалқавори хушбӯй дорад. 2.маҷозан зулфи (мӯи) маъшуқа. Мавриди бисёре ҳаст, ки сунбул ё маҷозан ба маънии зулф ба қор рафтааст ва ё ба навъи зулфҳои хушбӯ ба он шабеҳ шудаанд:

Ҳам чон бад-он ду наргиси ҷоду супурдаем,
Ҳам дил бад-он ду **сунбули хиндӣ** ниҳодаем.

[11,37]

Чу атрсои шавад зулфи сунбул аз дами бод,
Ту қиматаш ба сари зулфи анбарӣ бишикан.

[11,97]

Эй **гули** райҳони ту **сунбули** бӯстонфурӯз,
Турраи маҳпуши ту силсилаи мушки ноб.

[5,185]

Вожаи **гул** тавре ки зикр кардем, дар забони тоҷикӣ ба ҳайси яке аз вожаҳои ҳеле маъмул барои ифодаи маъноҳои зиёде омада, ҳамзамон дар забони ғазалиёти шоирони асрҳои XIII-XIV чун вожаи ғазол ҳеле серистеъмол буда, дорои вазифаҳои гуногуни лексикӣ ва семантикӣ ва услубӣ фардӣ мебошад.

Дар ҳамин замина, метавон ин вижагиро дар асоси маводи ғазалиёти шоирони асрҳои мавриди таҳқиқ ба риштаи таҳлил кашид ва тобишҳои лексикӣ ва семантикӣ ин мафҳумро муайяну муқаррар кард.

Саъдии Шерозӣ, Ҳофиз Шерозӣ, Мавлавӣ ва Камоли Хучандӣ дар истифодаи вожаи мазкур ва баёни муассири он саҳми муҳим доранд. Дар ин рост, мо ба таври алоҳида доираи дараҷаи истеъмол ва ифодаи мафҳуми “гул”-ро дар ғазалиёти онҳо мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Адабиёт

1. Абдуқодиров А. Хусусиятҳои лексикӣ ва услубӣ назми Мирзо Турсунзода /А.Абдуқодиров: рис.ном. илм.филол.–Душанбе:1974.-148с.
2. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода/ А. Абдуқодиров.-Душанбе: Дониш, 1978.-124 с.
3. Заҳираи электронии Ғанҷур, Мавлавӣ.
4. Заҳираи электронии Ғанҷур, Ҳоконӣ
5. Камоли Хучандӣ. Девон. Ҷ. 1. - Душанбе: Ирфон,1983.- 302 с
6. Лингвистический энциклопедический словарь.-Москва: Большая советская энциклопедия, 2002, -707 с.
7. Луғатномаи Деххудо.<https://www.vajehyab.com> 10.09.2025, 11⁵³
8. Саъдии Шерозӣ. Куллийат. Ҷ. 1.- Душанбе: Адиб, 1988. – 330 с.
9. Саломов М .Вижаҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (Таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ)/ М.Саломов: рис.док. илм.филол. –Душанбе: 2018, 354 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ.– М.: Советская энциклопедия, ҷилди 1.-1969.–951с.2.-1969.–950, с.
11. Ҳофиз Шерозӣ. Куллийат. - Душанбе: Ирфон. 1983.- 543 с.
12. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XIII-XIV). – Душанбе: 2017, 200 с.
13. Ширинбонуи, Исмаилов. Дафтарӣ ишқ / Исмаилов Ш.–Душанбе: Ирфон, 2007.–144 с.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКӢ-МАЪНОИИ КАЛИМАҲОИ ИФОДАГАРИ ГУЛУ ГИӢХ

Дар мақола муаллиф кӯшидаст, ки мафҳумҳо ва вижагирои **гулу гиёҳ**-ро аз нигоҳи забоншиносӣ таҳлилу таҳқиқ намояд. Бо ин мақсад ӯ истифодаи **гулу гиёҳ** –ро дар ғазалиёти шоирони классик, аз қабилӣ Саъдӣ, Ҳофиз, Мавлавӣ ва ва Камол пайғирӣ намӯда, фикру андешаҳои донишмандонро вобаста ба масъалаҳои мавриди назар оқилона ҳулоҷа ва ҷамъбаст намудааст.

Калидвожаҳо: забони шеър, маъно, мафхум, лексика, вожа, калима, услуби бадеӣ, маҷоз, гул, гиёҳ, сунбул ва суман.

ЗНАЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОНЯТИИ ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЦВЕТОВ И РАСТЕНИЙ

Автор в этой статье старался исследовать значения и особенности понятия «растений и цветов» с точки зрения языкознания. С этой целью он анализировал употребление терминов «растений и цветов» в газелях классических поэтов включая Саъди, Гафиз, Мевлави и Камала. Автор также рассмотрел различные мнения учёных согласно этой тематики и сделал свои личные выводы.

Ключевые слова: слово, понятие, цветок, растение, метафора, язык стиха, гиацинт и жасмин.

SUBSTANTIAL FEATURES OF THE CONCEPTIONS DESIGNATING FLOWERS AND PLANTS

The author in this article tried to research the meaning and features of the conceptions «Flowers and plants» from the linguistic point of view. With this purpose he analyzed the using of terms “flowers and plants” in classical poets gazzels including Saadi, Hofiz, Mavlavi and Kamol. Th authar had also considered various opinions of the scientists due to this theme and has made his own conclusions.

Key words: word, conception, flower, plant, metaphor, the language of the poem, hyacinth and jasmin.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: Назаров Мехрубон Ниёзмадович, преподаватель кафедры таджикского языка БГУ имени Носира Хусрава. Тел.: (+992) 918-39-76-76; (+992) 902-01-76-76; e-mail: nazarov.mekhrubon@list.ru

ТДУ:811.21/.22 +811.111-3

ТАСВИРИ ВОЖАҲОИ УМУМИИСТЕЪМОЛИ ШАБОНРӯЗӢ ДАР «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ ВА ТАРҶУМАИ АНГЛИСИИ ОНҲО

Раънои Камолидин

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ

Тоҷикистон ба номи Сотим Улӯғзода

Намунаи олии таҷассуми гоҳҳои шабонрӯзӣ асари безаволи Абулқосим Фирдавсӣ – «Шоҳнома» мебошад, ки дар он хеле барҷаста ифода ёфтаанд. «Шоҳнома», ки оинаи ҳаёту рӯзгори мардуми даврони гузашта маҳсуб меёбад, аз ин асари безавол доир ба фарҳанги гоҳшумории мардуми ориёнаҷод метавон иттилои фаровон ба даст овард.

Гардиши рӯзу шаб, ки як шабонарӯзро ташкил медиҳад, аз гоҳҳо (лаҳзаҳо)-и ҷудогона иборат буда, онҳо дар «Шоҳнома» тасвири худро ёфтаанд.

Вожаи «шабонарӯз», агар дар забони муосири тоҷикӣ дар ҳамин шакл, яъне бо миёнванди «а» вожаҳои *шабон* ва *рӯз* бо ҳам пайванд шудаанд, ҳамеша истифодаи шавад, вале дар «Шоҳнома» танҳо бо вожаи «шабонрӯз» бе истифодаи миёнванди «а» ифода ёфтааст. Чунин шакли истифодаи ин вожаро дар осори Рӯдакӣ низ мушоҳида метавон кард. Аз ин бар меояд, ки дар вожаи мазкур дар замони Рӯдакию Фирдавсӣ миёнванди «а» на ихтисор шудааст, чунон ки дар «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» омадааст: «шабонрӯз – шакли кутӯхшудаи шабонарӯз» (ФАР, с.281), балки дар забони муосири тоҷикӣ ба вожаи «шабонарӯз» миёнванди «а» илова шудааст. Ҳамин тавр, дар саросари «Шоҳнома» вожаи *шабонрӯз* истифода шудааст. Чунончи:

Шабонрӯз модар зи май хуфта буд,
Зи май хуфтаву дил зи хуш рафта буд. (Ш-1, с.371)
Будӣ даҳ шабонрӯз бар пушти зин,
Кашида ба бадхоҳ-бар теги кин. (Ш-5, с.198)

Ҳамчунин, калимаҳои чуфтистеъмоли «*рӯзу шаб*», «*шабу рӯз*» ва «*рӯзу шабон*», ки маъноҳои «пайваста, доим, ҳамеша»-ро низ доранд, асосан, ба маънои «шабонарӯз» истифода мешаванд. Ин навъи калимаҳо дар «Шоҳнома» ба ҳарду маъно хеле зиёд қорбурд шудаанд. Чунончи,

- ба маънои *шабонарӯз*

Шабу рӯз як моҳашон ҷанг буд,
Сипахро ба диҷ-дар алаф танг буд. (Ш-7, с.424)
Шабу рӯзу гардонсипеҳр офарид,
Чу кайвону баҳрому меҳр офарид. (Ш-7, с.416)
Ду манзил ҳаме кард Рустам яке,
Наёсуд *рӯзу шабон* андаке. (Ш-4, с.84)

- ба маънои *пайваста*

Сароянда бошу физоянда бош,
Шабу рӯз бо ромишу ханда бош. (Ш-7, с.406)
Набояд, ки *рӯзу шабон* бигнавӣ,
Магар назди Туси сипаҳбад шавӣ. (Ш-4, с.77)

Дар тарҷумаҳои англисии «Шоҳнома» вожаҳои чуфтистеъмоли *рӯзу шаб*, *рӯзу шабон*, *шабонрӯз* аз ҷониби мутарҷимон дар шакли *day and night* дар саросари матн тарҷума шудааст:

Zahhak had "Faridiin" upon his lips
Both day and night, his lofty stature bent (Sh-1, с.154)
Чунон буд, ки Заҳҳок худ *рӯзу шаб*
Ба ёди Фаридун кушодӣ ду лаб. (Ш-1, с.93)
Bewail you day and night, for from Narwan
To Chin are warlike, vengeful cavaliers. (Sh-1, с.223)
Агар бар шумо дому дад *рӯзу шаб*
Ҳаме гириядӣ, нестӣ бас ачаб,
Ки аз бешаи Норван то ба Чин
Саворони ҷанганду мардони кин. (Ш-1, с.129)
By virtue of thy Grace I reached Tiiran,
Arrayed the host and fought by day and night
Thrice fiercely in two days. I heard that Tiir
Designed a night-attack and wanting power
Расидам ба фаррат ба Туронзамин,
Сипаҳ баркашидему ҷустем кин.
Се ҷанги гарон карда шуд дар ду *рӯз*,
Чи дар *шаб*, чи бо хури гетифурӯз.
I cannot tear my thoughts from him. His love
Possesseth me, heart, mind, and wits ; I muse
Upon his features day and night ; and now
Means must be found to free me from my woe. (Sh-1, с.261)
Пур аз меҳри Зол аст равшан дилам,
Ба хоб-андар андеша з-ӯ нагсилам.
Дилу ҷону хушам пур аз меҳри *ӯст*,
Шабу рӯзам андешаи чеҳри *ӯст*. (Ш-1, с.262)
I cannot tear my thoughts from him. His love
Possesseth me, heart, mind, and wits ; I muse

*Upon his features day and night ; and now
Means must be found to free me from my woe. (Sh-1, c.322)*

Шигифт андар ӯ монда буд марду зан,
Ки нашнид кас баччаи пилтан.
Шабонрӯз модар зи май хуфта буд,
Зи май хуфтаву дил зи хуш рафта буд. (Ш-1, с.371)

*Enjoined: " So cherish him that not a breath
May hurt him. I have prayed by day and night
In secret to Almighty God to show me
A son born of thy seed and of my type. (Sh-1, c.323)*

Ниёиш ҳаме кардам андар ниҳон
Шабу рӯз бо кирдгори ҷаҳон,
Ки рӯзе бубинад ҷаҳонбини ман
Зи тухми ту пуре бар оини ман. (Ш-1, с.374)
With minds instructed and with tearful cheeks,
Then Sam went on while Zal marched to Si'stan
And there in lion Rustam's company
Spent day and night in bout and revelry. (Sh-1, c.327)

В-аз он рӯй Золи сипаҳбад зи роҳ
Сӯи Систон бурд боз он сипоҳ.
Шабу рӯз бо Рустами шермард
Ҳаме кард шодӣ, ҳаме бода х(в)ард. (Ш-1, с.382)

Дар баробари вожаи «шабонрӯз» вожаҳои замон, гоҳ, ҳангом, гоят, ва дам, ки ифодакунандаи мафҳуми замон мебошанд, дар «Шоҳнома» ба таври васеъ истифода шудаанд. Барои ифодаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ бештар вожаҳои гоҳ, ҳангом, дам, гоят ва замон истифода шудаанд. Албатта, истифодаи ин вожаҳо решаи таърихӣ худро дорад, ки Фирдавсӣ онҳоро дар замони худ истифода кардааст. Доир ба мафҳумҳои асосии замон ва гоҳ дар забони порсии миёна забоншиноси тоҷик Д. Саймиддинов тафсилоти бештар додааст [Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 101 – 103, 195].

Аз таҳлили муҳаққиқ маълум мегардад, ки вожаи замон нисбат ба вожаи гоҳ дар баёни замон маъноӣ фарохтарро касб мекунад. Муаллиф чунин менигорад: «Дар баёни замон *gāh* «гоҳ» маъноӣ маҳдудтарро баён мекунад, ки инро метавон аз ин чанд мисол дарёфт кард: дар мавриди лаҳзаҳои ҷудогонаи шабу рӯз: *nēmšab gāh* «нимшаб, нимашаб», *nēmrož gāh* «нимрӯз, ҳангоми зуҳр» [Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 101].

Дар «Шоҳнома», ки ба гуфти Фирдавсӣ: «Набишта ман ин номаи паҳлавӣ, Ба пеши ту орам, магар нағнавӣ» (Ш-1, с.37), низ вожаҳои забони форсии миёна бо ҳамон тасвири куҳан ифода ёфтаанд. Бинобар он, ҳамин тафовути вожаҳои «гоҳ» ва «замон» дар «Шоҳнома» баръало намоён буда, вожаи «гоҳ» ва шакли дигари он «гаҳ» бештар ифодакунандаи як лаҳзаи муайяни вақт буда, бо вожаҳои ишоравии ҳамин, ҳамон, он, ин ва лаҳзаҳои муайяни вақт: *бонги хурӯс, саҳар, нимрӯз* ва ғайра ифода меёбад. Чунончи:

Забон кард гӯё ба нафрини Тус
Шаби тира то гоҳи бонги хурӯс. (Ш-3 с.428)
Бишуд то ба даргоҳи Афросиёб
Ба ҳангоми осоишу *гоҳи хоб*. (Ш-4, с.457)
Зи боло чу хуршеди гетифурӯз
Бигаштӣ, сипаҳбад гаҳи нимрӯз. (Ш-5, с.108)
Гузашта зи шаб нимае бештар,

Валекин набуд низ гоҳи саҳар. (Ш-7, с.132)
 Чу хуршеди тобон зи гунбад бигашт,
 Гаҳи бори бегона андаргузашт, (Ш-7, с.187)
 Баромад бар ин низ якчанд гоҳ,
 Шабистони Эраҷ нигаҳ кард шоҳ. (Ш-1, с. 175)
 Биёмад ҳамон гоҳ солори бор,
 Фиристодаро бурд зӣ шаҳрёр. (Ш-1, с. 188)
 Ҳамон гоҳ Симурғ баршуд ба кӯх,
 Бимонда бар ӯ чашми Сому гурӯх (Ш-1, с. 241)
 Пас он гоҳ нома бари Золи Зар
 Ниҳоду бад-ӯ дод панди падар. (Ш-1, с. 375)
 Ба гоҳи басечидани марг май
 Чу пероҳани шаър бошад ба дай. (Ш-9, с. 318)

Инъикоси маъноии вожаи *гоҳ* дар «Фарҳанги этимологии забонҳои эронӣ»-и В. С. Расторгева, Ч. Эделман [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 269] ва мақолаи [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**] ба таври хеле муфассал дода шудааст. Таъкид ба ёдоварист, ки вожаи *гоҳ* аз решаи порсии қадим *gātu- / *gāvu- «1.ҷой, макон; 2. вақт (-и ҳаракат; қадам), давраҳои ҳаракати вақт» [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 269] гирифта шудааст. Дар таркиби вожаҳои *пагоҳ* ва *беғоҳ* ҳамчун ифодакунандаи тасвири забонии қадимии тоҷикон таҷассум меёбад. *Пагоҳ*, яъне аввал, оғоз, боло рафтани вақт (рӯз) ва *беғоҳ* поён, ба анҷом расидан, нест шудани вақт (рӯз). Доир ба вожаҳои *пагоҳ* ва *беғоҳ* дар поён муфассал гуфта мешавад.

Вожаи *замон* ҳам бо вожаҳои *ин*, *он*, *ҳар*, *як* ва монанди инҳо дар «Шоҳнома» хеле зиёд истифода шудааст, ки дар фарқ аз вожаи *гоҳ* маънои он фарохтару доираи фарогириаш бештар ифода меёбад, вале он бо вожаҳои ифодакунандаи гоҳҳои шабонарӯзӣ умуман истифода нашудааст. Хусусан, ба маъноҳои *вақт*, *ҳангом*, *айём*, *давр*, *аҳд*, ки дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с.506] низ чунин шарҳ дода шудааст, корбурд мегардад.

Чу дониستияш, чора кун он замон,
 Ба хира матарс аз бади бадгумон». (Ш-1, с. 83)
 Зи ту бар ман омад ситам бештар,
 Занӣ ҳар замон бар дилам нештар. (Ш-1, с. 95)
 Маро буд ҳаждаҳ писар дар ҷаҳон,
 Аз эшон яке мондааст *ин замон*. (Ш-1, с. 95)
 Ба поини кӯх шоҳ хуфта ба ноз,
 Шуда *як замон* аз шаби дерёз, (Ш-1, с. 103)
 Даравгар *замон* асту мо чун гиё,
 Ҳам онаш набера, ҳам онаш ниё. (Ш-1, с. 351)
 Ҳамоно *замон* омадастам фароз
 В-аз ин бор бурдан наёбам ҷавоз». (Ш-1, с. 367)
 Якеро ба бистар сар ояд *замон*,
 Ҳама рафт бояд сабук бар карон. (Ш-1, с. 418)
 Ба ҷое тавон мурд, к-ояд *замон*,
 Биёяд *замон* безамон як *замон*». (Ш-1, с. 419)

Дар тарҷумаҳои англисӣ вожаи *замон* ба таври гуногун тарҷума шудааст. Чунончи, байти аввал:

Чу донистияш, чора кун он замон,
 Ба хира матарс аз бади бадгумон». (Ш-1, с. 83)
 Ба таври зер тарчума шудааст:
 See if the hand that threateneth thy life
 Is that of fairy, div, or man.
 This known. Act vigorously ; quail not before thy foes."
 The lady's" counsel pleased the Shah. (Sh-1, с.148)

Ҳамчунин, вожаи *ҳангом* ба маънои «бахше аз вақт, замон; мавсим» [13, с.494] дар забони имрӯзаи тоҷикӣ истифода мешавад. Вожайи *ҳангом* дар забони порсии қадим *han-gāma(n)- «як бахши замон, гоҳ» ифода ёфта, аз решаи *gā- (*gātu, gāvu) «гоҳ» гирифта шудааст (муфассал ниг. [Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 269]). Дар «Шоҳнома» вожаи *ҳангом* дар баробари ба маъноҳои *даврон, айём, замон, вақт* истифода шудан, инчунин, ҳамчун вожаи ишоракунандаи як гоҳи шабонрӯзӣ корбурд мешавад. Чунончи:

Чу огаҳ шуд аз кори Дастони Сом,
 Зи Кобул биёмад ба ҳангоми бом. (Ш-1, с. 255)
 Ба шабгир ҳангоми бонги хурӯс
 Зи даргоҳ бархост овои кӯс. (Ш-1, с. 403)
 Биёмад шаби тира ҳангоми хоб,
 Ҳаме ронд лашкар ба кирдори об (Ш-1, с. 59)
 Ҳам он ҷо расидем ҳангоми рӯз,
 Чу барзад сар аз чарх гетифурӯз. (Ш-5, с. 310)
 Фиристода омад ба ҳангоми шом,
 Ба духти гиромӣ бидод ин паём. (Ш-7, с. 339)
 Чунин гуфт: «Ҳангоми пешин намоз
 Набудӣ чунин пеши оташ дароз. (Ш-9, с. 209)

Аз мисолҳои боло маълум мегардад, ки вожаи *ҳангом* бо гоҳҳои муайяни «*бом* (яъне, *бомдод*)», «*бонги хурӯс*», «*хоб*», «*рӯз*», «*шом*», «*пешин*» ифода ёфта, таркибҳои «ҳангоми бом», «ҳангоми бонги хурӯс», «ҳангоми хоб», «ҳангоми рӯз», «ҳангоми шом» ва «ҳангоми пешин намоз» як вақти муайяни шабонрӯзиро нишон медиҳанд.

Дар тарҷумаҳои англисӣ таркиби “ҳангоми рӯз” бо вожаи *daylight* “рӯзона” ифода шуда, вожаҳои сапедадамон ва шабу рӯз бо вожаҳои dawn day and night тарҷума шудаанд:

Of Rustam came about the dawn? And said:-
 “We gat intelligence upon the waste,
 And thereupon we hasted. Rustam held
 Upon his way alike by day and night?
 Insisting on the march with all dispatch.
 We reached the place by daylight as the sun
 The lustre of the word, rose in the sky. (Sh-4, с.193)
 Ба мужда зи Рустам ҳам андар замон
 Ҳаёне биёмад сапедадамон,
 Ки мо дар биёбон хабар ёфтем,
 Бад-он огаҳӣ тез биштофтем.
 Шабу рӯз Рустам яке доштӣ,
 Ба тундӣ ҳаме роҳ бугзоштӣ.
 Ҳам он ҷо расидем ҳангоми рӯз,
 Чу барзад сар аз чарх гетифурӯз, (Ш-5, с.310)

Бояд қайд кард, ки баъзан мутарчимон дар тарҷумаи тасвирҳои бадеии шоир ва зикри лаҳзаҳои шабонрӯзӣ, аз нозукиҳои лексии забонҳои истифода карда, муодилҳои онҳоро хеле дуруст баён намудаанд. Чунончи:

Чу нома бари Сомӣ Найрам расид,
Яке бодӣ сард аз чигар баркашид.
Ба шабгир ҳангоми бонги хурӯс
Зи даргоҳ бархост овои кӯс.
Яке лашкаре ронд аз Гургсор,
Ки дарёи сабз андар ӯ гашт хор. (Ш-1, с. 403)

Дар матни тарҷума байти дуҷумла ишора ба “бонги хурӯс” аст, ки он дар қабати лексии забони тоҷикӣ ҷой махсус дошта, ҳамзамон дарак аз тасаввуроти хеле қадимаи мардуми тоҷик медиҳад. Мутарчимон ҳамин нозукиро дар забони англисӣ низ пайха намуда, огоҳона ва хеле бамаврид ибораи мазкурро бо вожаи “cockcrow” тарҷума намудаанд:

Whenas the letter came Sam sighed. At cockcrow
The sound of tymbals rose within the court,
And from the Kargastirs he marched a host
Such that the green sea had been lost therein. (Sh-1, с.340)

Дар баробари вожаҳои *замон* ва *гоҳ*, инчунин вожаҳои арабии *дам* ва *вақт* низ ба маънои *замон*, *гоҳ* истифода мешаванд. Тафсири вожаҳои *дам* ва *вақт* дар асоси «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба таври зер дорда шудаанд: «дам – ... 6. вақт, замон, ҳангом, гоҳ... дами субҳ аввали субҳ, сахаргоҳ, субҳидам...» [13, 403], «вақт – 1. гоҳ, ҳангом, ҳиссае аз замон, соатҳои муайяни шабу рӯз: *вақти говгум, вақти пешин, вақти шом, вақти гуруби офтоб ...*» [13, 261]. Бояд қайд кард, ки вожаи арабии *вақт* дар забони тоҷикӣ мавриди истифодаи дигар вожаҳои ҳаммородифи тоҷикиасли худро хеле маҳдуд сохтааст ва имрӯз он чи дар забони адабӣ ва чи шифоҳӣ мавқеи хеле устуворе касб намудааст.

Аммо дар «Шоҳнома» вожаи «*вақт*» на беш аз 10 маротиба истифода шудааст, ки он ҳам танҳо ба маънои маҳдуди ишора ба гоҳи муайяни шабонрӯз ва фасли сол қорбурд шудааст.

Бад-ин гуна он рӯз то вақти шом
Ҳамепухт Ковус савдои хом. (Ш-2, с. 59)
Ду рухсори зебош мисли қамар,
Ду чашмаш ситора ба вақти сахар. (Ш-3, с. 13)
Чу руста дарахт аз бари кӯҳсор,
Чу беша наистон ба *вақти баҳор*. (Ш-6, с. 139)
Ки он дастаи гул ба *вақти баҳор*,
Ба мастӣ ҳаме доштӣ дар қанор. (Ш-9, с. 255)

Вожаи «дам» низ барои ифодаи гоҳи муайяни шабонарӯзӣ умуман истифода нашуда, балки бештар ба маънои *лаҳза(е)* қорбурд шудааст, ки ин вожа ифодакунандаи гоҳи шабонарӯзӣ махсуб намеёбад. Чунончи:

Кучо шоҳ-Ковусу гарданкашон,
Ки бинанд ин дам туро 3-ин нишон?! (Ш-3, с.106)
Ки гетӣ яке нағз бозигар аст,
Ки ҳар дам варо бозии дигар аст. (Ш-1, с.433)
Кӣ бошад ба ном он савори далер,
Ки ҳар дам ҳаме бархурӯшад чу шер? (Ш-2, с.279)

Ба як дам шуд *ӯ* аз ҷаҳон дар ниҳон,
Сар омад бар он хубчеҳра ҷаҳон. (Ш-10, с.118)

Рӯз дар тасвири тоҷикон ин замони равшан шудан, яъне аз дами (дамидани) субҳ то фаро расидани шом *ё* аз оғози саҳар, аз бомдод оғоз меёбад ва он то фаро расидани шом *ё* вақти говгум, яъне то пурра нопадид шудани шуои офтоб мебошад. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» рӯзро «фосилаи байни баромадан ва нишастани Офтоб» шарҳ додаанд, ки бо чунин тафсир наметавон мувофиқ шуд [Ошибка! Источник ссылки не найден., 177].

Дар «Шоҳнома» рӯз чунин тасвир ёфтааст:

Дигар рӯз чун гунбади лочвард
Бароварду бинмуд ёкути зард. (Ш-1, с.72)

Дар ин ҷо аз пайдо шудани «ёкути зард», яъне шуои офтоб, ки аз уфуқ намудор мешавад ва он шафақ номида мешавад, оғози рӯз ҳисоб карда шудааст.

Чу пайдо шавад чоки рӯзи сапед,
Ду баҳра бипаймояд аз рӯз шед. (Ш-2, с.198)

Дар ин байт ибораи «чоки рӯзи сапед» маънои оғози рӯзро дорад, ки он ишора ба ҳамон бомдод аст, ки як гоҳи шабонарӯз маҳсуб мешавад. Бо ҳамин маъно мисраъҳои дигари шеърӣ низ ифода ёфтаанд:

Чу барзад сар аз кӯҳ тобанда шед,
Баромад сару тоҷи рӯзи сапед. (Ш-3, с.468)
Яке разм карданд то чоки рӯз,
Чу пайдо шуд аз кӯҳ гетифурӯз. (Ш-4, с.69)
Ҳам он ҷо расидем ҳангоми рӯз,
Чу барзад сар аз чарх гетифурӯз, (Ш-5, с.310)
Бад-ин орзу дорам акнун умед
Шаби тира то гоҳи рӯзи сапед. (Ш-5, с.454)
Кунун май гусорем то чоки рӯз,
Чу рахшон шавад тоҷи гетифирӯз (Ш-8, с.177)

Бояд қайд кард, ки дар «Шоҳнома» баъзан «чеҳраи кушод» ба маънои «руҳи рӯз» ва монанди ин ифода шудааст. Чунин тарзи ифода баъзан мутарҷимонро ба ғалат бурда, онҳо ибораи мазкурро ба маънои аслии рӯз тарҷума кардаанд. Чунончи, дар байтҳои поёни тарҷумашуда ибораи «руҳи рӯзгун зери шаб» ба маънои «сапедадамон *ё* бомдод» ба таври «*субҳи зери шаб*» тарҷума шудааст:

Sindukht did reverence, bending to the ground;
Then with her lips all smiles and face that showed
The dawn beneath the night went to her daughter
With this good news : "The warrior-leopard's claws (Sh-1, с.287)
Чу бишнид Синдухт, сар пеши ӯй
Фурӯ бурду бар хок бинҳод рӯй.
Бари духтар омад пур аз ханда лаб,
Кушода руҳи рӯзгун зери шаб. (Ш-1, с.307)

Шаб дар тасвири тоҷикон ин замони торик шудани ҳаво то дамидани субҳ мебошад. Ин вожа низ дар фарҳанги мазкур ба таври «аз фурӯ рафтани Офтоб то баромадани он» шарҳ дода шудааст, ки чунин тафсир низ ба тасвири тоҷикон мувофиқат намекунад [16, 614].

Дар «Шоҳнома» шаб чунин тасвир мешавад:

Шаб омад, сӯи боғ бинҳод рӯй

Сари тозиён меҳтари номҷӯй. (Ш-1, с.70)

Чу шаб тиратар гашт, аз он чойгоҳ

Хиромон биёмад яке некхоҳ (Ш-1, с.102)

Ба шодӣ сар омад шаби дерёз,

Чу хуршеди рахшанда бикшод роз (Ш-1, с.430)

Вобаста ба ҳамин тасвирҳое, ки мардуми тоҷик доранд, мо як гоҳи шабонрӯзӣ – гоҳи аввали шабонрӯзиро дар «Шоҳнома» ба таври алоҳида мавриди таҳқиқ қарор медиҳем.

Хулоса, «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ на танҳо инъикоскунандаи таърихи тамаддун, балки оинаи ҳаёту рӯзгори мардуми тоҷику форс низ мебошад, ки дар он шоир зиндагии рӯзмарраи гузаштагонро хеле моҳирона ва шоирона ба риштаи назм кашидааст. Аз ҷумла, гоҳҳои шабонрӯзӣ, ки ифодакунандаи як лаҳзаи ҳаёти мардуманд, дар «Шоҳнома» хеле барҷаста тасвир ёфтаанд. Бар мабной асар маълум мегардад, ки гузаштагони мардуми тоҷик, ҳанӯз 10 аср пеш ва муқаддамтар аз он барои мӯйян намудани лаҳзаҳои шабонарӯзӣ гоҳҳои ҷудогоноро истифода мебардаанд. Ин гоҳҳо бо вожаву ибораҳои махсус ифода ёфтааст, ки дар «Шоҳнома» онҳо баръало нишон дода шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 1. – Душанбе: «Адиб», 2007. - 480 с.
2. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 2. – Душанбе: «Адиб», 2007. - 480 с.
3. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 3. – Душанбе: «Адиб», 2008. - 480 с.
4. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 4. – Душанбе: «Адиб», 2008. - 480 с.
5. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 5. – Душанбе: «Адиб», 2008. - 480 с.
6. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 6. – Душанбе: «Адиб», 2008. - 480 с.
7. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 7. – Душанбе: «Адиб», 2009. - 480 с.
8. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 8. – Душанбе: «Адиб», 2009. - 480 с.
9. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 9. – Душанбе: «Адиб», 2009. - 480 с.
10. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 10. – Душанбе: «Адиб», 2009. - 416 с.
11. Матробиён С.Қ. Этнолингвистикаи тоҷик: пажӯҳиши назариявӣ ва амалӣ. Китоби 2. Тасвири забонии ҷаҳони тоҷикон. – Душанбе, 2025. – 229 с.
12. Тураев, Б. А. История древнего Востока / Б. А. Тураев. – Минск, 2004. – 259 с.
13. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ/зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, Мирзо Ҳасани С./ Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
14. Чунакова, О. М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов / О. М. Чунакова. – М. «Восточная литература», 2004. – 286 с.
15. Bahrami, E. Dictionary of the Avesta. Vol I / E. Bahrami. – Nishapur, 1349. – 1164 p.
16. The Shahnama of Firdausi, vol. 1. [done into english by Arthur George Warner, Edmond Warner]. London, 1905. – 430 p.
17. The Shahnama of Firdausi, vol. 2. [done into english by Arthur George Warner, Edmond Warner]. London, 1906. – 437 p.
18. The Shahnama of Firdausi, vol. 3. [done into english by Arthur George Warner, Edmond Warner]. London, 1908. – 402 p.
19. The Shahnama of Firdausi, vol. 4. [done into english by Arthur George Warner, Edmond Warner]. London, 1909. – 403 p.
20. The Shahnama of Firdausi, vol. 5. [done into english by Arthur George Warner, Edmond Warner]. London, 1910. – 358 p.
21. The Shahnama of Firdausi, vol. 6. [done into english by Arthur George Warner, Edmond Warner]. London, 1912. – 472 p.
22. The Shahnama of Firdausi, vol. 7. [done into english by Arthur George Warner, Edmond Warner]. London, 1915. – 484 p.
23. The Shahnama of Firdausi, vol. 8. [done into english by Arthur George Warner, Edmond Warner]. London, 1923. – 462 p.

24. The Shahnama of Firdausi, vol. 9. [done into english by Arthur George Warner, Edmond Warner]. London, 1925. – 416 p.
25. The epic of king's stories retold from Firdusi. [by Helen Zimmern]. - London, 1883. – 406 p.
26. Shelly H. Wu. *Chinese Astrology*. Publisher: The Career Press, 2005. – 324 p.

ТАСВИРИ ВОЖАҲОИ УМУМИЕСТЕЪМОЛИ ШАБОНРӮӢ ДАР «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ ВА ТАРЧУМАИ АНГЛИСИИ ОНҲО

Дар мақолаи мазкур вожаҳои умумиестеъмоли шабонрӯзӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва тарҷумаи англисии онҳо мавриди таҳлил қарор мегирад. Тазаккур бояд дод, ки «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бузургтарин асар дар таърихи адабиёти форсу тоҷик маҳсуб меёбад, ки 10 аср пеш таълиф ёфта, то имрӯз асаре бо чунин фарогирии фароҳи ҷанбаҳои гуногуни таъриху фарҳанги даврони қадим ҷойи онро иваз накардааст. Яке аз масъалаҳое, ки ба ҳаёту рӯзгори мардум вобастагии зиҷ дорад, ҳисоби вақту соати шабонарӯзӣ мебошад. Бешубҳа, ин масъала дар “Шоҳнома” дар рафти нақли ҳодисаю саргузаштҳои қаҳрамонони асар зикр ёфтааст. Мусаллам аст, ки дар даврони қадим низ инсоният вақту соати рӯзмарраи худро ҳисоб мекард, аммо барои ҳисоби ҳар як лаҳзаи рӯз ченаки аниқ мавҷуд набудааст. Бинобар ин бо тарзҳои гуногун ин амал амалӣ мешудааст. Хусусан, вожаҳои ибораҳои махсусе дар забон мавҷуданд, ки лаҳза ё гоҳи шабонарӯзӣ тавассути онҳо ифода меёфтанд. Ҳамин шакли муайян намудани вақт то имрӯз низ мавриди истифода қарор дорад. Чун андешаи мардумони забонашон муқоисашаванда дар мавриди истифодаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ бо ҳам наздиканд, бинобар ин онҳо метавонанд вожаҳои ибораҳои махсуси ифодашавандаи забонҳои худро дошта бошанд.

Калидвожаҳо: тоҷикӣ, англисӣ, шабонрӯз, гоҳ, замон, ҳангом, “Шоҳнома”, бонги хурӯс, саҳар, нимрӯз, ҳангоми рӯз.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раънои Камолидин – унвонҷӯи кафедраи забоншиносии муқоисавӣ ва назарияи тарҷумаи Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Фазлиддин Мухаммадиев 17/6, суроғаи электронӣ: ranoi.kamoliddin@mail.ru, (+992) 907322231.

ОПИСАНИЕ ЧАСТО ИСПОЛЬЗУЕМЫХ СЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ДЕНЬ И НОЧЬ, В «ШАХНАМЕ» АБУЛКАСИМА ФИРДОУСИ И ИХ ПЕРЕВОД НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

В данной статье анализируются часто используемые слова, обозначающие день-ночь, в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси и их перевод на английский язык. Следует отметить, что «Шахнаме» Фирдоуси считается величайшим произведением в истории персидской и таджикской литературы, написанным 10 веков назад, и по сей день ни одно произведение не смогло заменить его столь широким охватом различных сторон истории и культуры древней эпохи. Одним из вопросов, тесно связанных с жизнью и жизнеобеспечением людей, является вопрос исчисления времени и часов суток. Несомненно, этот вопрос затрагивается в «Шахнаме» в ходе повествования о событиях и приключениях героев произведения. Несомненно, что в древности человечество также высчитывало время и часы своих суток, но точной меры для вычисления каждого мгновения суток не существовало. Поэтому эта практика осуществлялась различными способами. В частности, в языке существуют специальные слова и фразы, выражающие момент или время суток. Эта форма определения времени используется и сегодня. Поскольку представления народов со схожими языками о времени суток схожи, у них могут быть особые слова и выражения, выражающие особенности их языка.

Ключевые слова: таджикский, английский, ночь, время, «Шахнаме», крик петуха, рассвет, полдень, рассвет

Сведения об авторе: Раънои Камолидин – соискатель Международного университета иностранных языков Таджикистана имени Сотима Улугзода, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Фазлиддина Мухаммадиева 17/6, электронная почта: ranoi.kamoliddin@mail.ru, (+992) 907322231.

DESCRIPTION OF COMMONLY USED DAY AND NIGHT WORDS IN ABULKASIM FIRDAVSI'S «SHAHNAME» AND THEIR ENGLISH TRANSLATION

This article analyzes commonly used day and night words in Abulkasim Firdavsi's "Shahname" and their English translation. It should be noted that Firdavsi's "Shahname" is considered the greatest work in the history of Persian and Tajik literature, written 10 centuries ago, and to this day, no work has replaced it with such a wide coverage of various aspects of the history and culture of the ancient era. One of the issues that is closely related to people's lives and livelihoods is the calculation of time and hours of the day. Undoubtedly, this issue is mentioned in the "Shahnameh" in the course of narrating the events and adventures of the heroes of the work. It is certain that

in ancient times, humanity also counted the time and hour of its day, but there was no exact measure for calculating each moment of the day. Therefore, this practice was carried out in various ways. In particular, there are special words and phrases in the language that expressed the moment or time of day. This form of timekeeping is still used today. Since people with comparable languages have similar ideas about the use of time of day, they may have their own unique expressions and words that are specific to their languages.

Keywords: *Tajik, English, day and night, time, time, "Shahname", cockcrow, dawn, noon, daylight.*

Information about the author: Ranoi Kamolidin – applicant of the International University of Foreign Languages of Tajikistan named after Sotim Ulugzoda, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 17/6 Fazliddin Muhammadiev street, E-mail: ranoi.kamolidin@mail.ru, (+992) 907322231.

ТДУ:811.21/. 22-54

НИГОҶЕ БА СОХТИ СИФАТҲОИ АШЪОРИ ҲАҚНАЗАР ҶОИБ

Шерафгани Чамъа

Коллеҷи омӯзгории ДДК ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Сифат ҳиссаи мустақилмаъно ва номии нутқ буда, аломат, хусусият ва хосияти шахсу ашъро бевосита ва ё аз рӯи муносибати ба ашъҳои дигар доштааш фаҳмонда, дорои чунин вижагиҳост: а) Семантикаи махсус. Сифат ба исм алоқаи зич дошта, исм агар ашъро ифода кунад, сифат аломат, хосияти шахсу ашъро мефаҳмонад: деҳаи **обод**, сарзамини **ҳамешабахор**, ҷавони **саодатманд**, гиёҳҳои **шифобахш**; б) дорои дараҷаҳои қиёсӣ (муқоисавию олий) ва ғайриқиёсӣ (каму зиёдӣ): кӯчаи **калонтар**, зеботарини иморатҳо, ҷашмони **кабудча**, мӯйҳои **сип-сиёҳ**; в) Сифат воситаҳои гуногуни калимасозӣ, шаклсозӣ дорад, ки бо ёрии онҳо кали- маҳои нав ва шаклҳои гуногун сохта мешаванд: деҳқони **давлатманд**, ливои **арғувонӣ**, шамъдони **нукрагин**, қомати **базеб**, ҷавони **лоғарак**; г) Сифат дар ҷумла ба вазифаҳои: 1) муайянкунанда: Ука дар кисаи ман пули **майда** набудааст, пули ҳамин нонҳоро шумо диҳед, агар пул надоштанамро медонистам, нонҳоро намешикастам; 2) хабари номӣ: Фақат фарқ дар ҳамин ки зани ман андак **чӯнгтар**, қадбаландтар буда ин **резаустухон ва қадпастар аст**; 3) ҳоли тарзи амал меояд: Бо чигари пора-пора, бо нафаси сард. Рафт ба кунче **малулу мулзаму нолон**.

Тавре дар боло зикраш рафт, сифатҳои сохта бо *роҳи морфологӣ*, яъне бо ёрии морфемаҳои мустақилмаънову ёрирасон сохта мешаванд. Ин роҳи сифатсозӣ яке аз сермахсултарин роҳҳо буда, дар шаклгирии онҳо вандҳои сифатсоз нақши муҳим доранд: а) бо ёрии пешвандҳо: **бебаҳо**, **бобаракат**, **ноёфт**, **даргузар**, **баркамол**; б) бо ёрии пасвандҳо: **офтобнок**, **оҳанин**, **хандончак**, **гандумгун**.

Пешвандҳои сифатсоз. Дар забони тоҷикӣ ба воситаи пешвандҳо сохта шудани сифат низ воситаи сермахсули калимасозии ин ҳиссаи нутқ ба ҳисоб меравад. Дар ашъори Ҳақназар Ҷоиб бо пешвандҳо созмонёбии сифатҳои сохта ба назар мерасанд:

-Пешвандҳои ба-, бо-. Ин пешвандҳо сермахсул буда, аз исм сифати аслии месозанд, ки мазмунан ба ягон хосият ё аломат соҳиб будани ашъро мефаҳмонад: ёрони **баимон**, ишқи **баисмат**, духтари **ботамкин**, донаи **бобаракат**, хӯрдани **болазат** ва амсоли инҳо:

-ёрони баимон:

Пайи нафси палиштат кай бидонӣ,

Ки ёрони **баимонро** бикӯштӣ. [10 с. 219]

Дар мисоли боло калимаи **баимон** аз ҷузъҳои ба- пешванди сифатсоз ва имон-исм вожаи сохтаи баимонро созмон дода, дар таркиби ибораи исмии *ёрони баимон* ба маънии ёрони имондошта, муъмину мусулмон далолат мекунад. Дар байт шоир ба таври маломату қаҳромез аз ҷониби ашхоси нобакор кушта шудани шахсони имондору инсофдорро тасвир кардааст.

-ишқи баисмат:

Бори дигар ба оинаи чӯе

Дидам сафои ишқи **баисматро**. [10с. 213]

Дар мисоли боло калимаи **баисмат** аз ҷузьҳои **ба-** пешванди сифатсоз ва исмат-исм вожаи сохтаи баисматро созмон дода, дар таркиби ибораи исмии ишқи баисмат ба маънии ишқи **покдоман, бегуноҳ** далолат кардааст.

-Пешванди бе- сермахсул аст. Аз исмҳо сифати аслии месозад, ки ба аломати дар асос номбаршуда молик набуданро мефаҳмонад: шаби **безиё**, тани **бесамар**, сари **бепаноҳ**, муҳаббати **бепоён**, лашкари **бешумор**, дили **бедареғ**, одами **бетараф**, хонаи **бедахлез**, нахӯдшӯрбои **бегӯшт**, либоси **бедарбех**, ҳавлии **бедевор** ва амсоли инҳо:

-шаби безиё:

Кушоед рӯро ба шарму ҳаё,

Ба мисли чароғи шаби **безиё**...[10 с. 242]

Дар мисоли боло калимаи **безиё** ба маънои бенур, беравшанӣ омада, сифату хосияти чароғ, яъне хираву беравшании онро инъикос кардааст ва шоир ин аломати беравшани чароғро ба зиндагии тира шабоҳат додааст.

-мурдагони бепаноҳ:

Болои мурдагон, мурдагони **бепаноҳ**!

Ризқ мечӯянд бемоягон, ризқ аз мурдагон! [10 с. 240]

Дар мисоли боло калимаи **бепаноҳ** бо калимаи мурдагон якҷоя омада манзараи бисёр мудҳиш, яъне ҳолати мурдаҳои бесоҳибро пеши рӯ меорад, ки шоир нишон додааст. Бо ин тасвир шоир ҳодисаи таърихи на он қадар дури миллатамонро нишон дода, огоҳ месозад, ки ҷанг ҳеҷ гоҳ хубӣ намеорад ва ҳамеша харобиро насиби мардум мегардонад.

-тани бесамар:

Намондам ба дунё тани **бесамар**,

Ки доман будам пур зи ғайзи шаҳар,

Зи ганҷи вафою зи меҳри башар ...[10 с. 223]

Дар мисоли боло калимаи **бесамар** ба маънои бенатиҷа, беҳосил омада, сифату хосияти тан, пайкараи инсониро инъикос кардааст.

-сари бепаноҳ, тани бегуноҳ:

Сари **бепаноҳам** кунун ҳолӣ аст,

Тани **бегуноҳам** кунун ҳолӣ аст ... [10 с. 212]

Дар мисоли боло ифодаҳои **сари бепаноҳ** ва **тани бегуноҳ**, ки вожаҳои бепаноҳ ва бегуноҳ сифат аст, ҷиҳати ифодаи сару тани беҳимоя, дифоъ ва ҷисми бегуноҳ омада, тобиши маъноии калимаҳоро вусъат бахшидааст.

-лашкари бешумор:

Равам, ғун кунам лашкари **бешумор**,

Зи Марву Самарқанду мулки Бухор... [10 с. 208]

Дар мисоли боло калимаи **бешумор** ба маънои бисёр, фаровон омада, ишора барои мубориза барҳестани миқдори зиёди лашкар барои дифои ватан аст.

-дили бедареғ:

Дили **бедареғат** ҷазояш диҳад,

Хурӯшу ситезат ҷазояш диҳад... [10 с. 201]

Дар мисоли боло калимаи **бедареғ** ба маънои бе ҳайфу афсӯс, бе пушаймонию надомат; раҳм накарда, бераҳмона. 2. бидуни музояқа, дарёғ надошта, ҳасисӣ накарда,

саховатмандона. 3. *мач*. ҷоннисорона, ҷонро дарег надошта [ФТЗТ 2008, Ҷ.1. С. 176] далолат мекунад.

-Пешванди но-. Ин пешванд дар сохтани сифат нисбат ба пешвандҳои дигар сермахсул ва серистифода буда, аз ҳиссаҳои **гуногуни** нутқ сифати аслии месозад, ки акси маъноӣ асос, молик набудани мавсуфро ба он ифода мекунад ва ё ҳолати ашро мефаҳмонад:

а) аз исм: шаби **номурод**, **гӯри норҳат**, бачаи **ноодам**:

-шаби номурод:

Ба ҷонам аз ин як шаби **номурод**

Абад дарду доғи надомат задӣ,

Ҷароҳат паи сад ҷароҳат задӣ. [10 с.212]

Дар мисоли боло калимаи *номурод* бо зарфи шаб якҷоя омада ба маънии шаби бакомнорасида, ношодмон ва ғамгин омада, сифату хосияти ноомадии корро ифода кардааст.

-гӯри нороҳат:

Сари **гӯри нороҳати** Таҳамтан,

Сари ҳоби марговари марду зан. [10 с. 211]

Дар мисоли боло калимаи *нороҳат* бо як калимаи гӯр омада ифодаи дар гӯр нороҳат, ноором будани Таҳамтан (Рустами дoston)-ро аз амали замона ифода кардааст.

б) аз сифат: манзилғаҳи **номукаммал**, ҳамроҳи **ноаҳл**, вучуди **нопок**, ҷойҳои **номаълум** ва амсоли инҳо;

-манзилғаҳи номукаммал:

Ҳама гӯшае аз таваккал зиянд,

Ба манзилғаҳи **номукаммал** зиянд. [10 с. 216]

Дар мисоли боло калимаи **номукаммал** бо вожаи манзилғаҳ омада, дар ҳолати ногувору ноҷа зистани гурӯҳи одамонро нишон додааст.

Пасвандҳои сифатсоз. Дар забони адабии тоҷикӣ бо ёрии пасванд сохтани сифат яке аз роҳҳои сермахсули калимасозии ин ҳиссаи нутқ ба шумор меравад. Пасвандҳои сифатсоз аз ҷиҳати мавқеи калимасозӣ ва истифода ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: *сермахсул*, *каммахсул* ва *бемахсул*.

1) Пасвандҳои сермахсул пасвандҳоеанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифатҳои нав месозанд: **-ӣ**, **-манд**, **-нок**, **-она...** Дар ашъори Ҳақназар Ғоиб бо ин пасвандҳо созмонёбии чунин сифатҳои сохта ба назар мерасанд:

-Пасванди -манд: Ин пасванд аз исмҳои чинс исмҳои хоси дорои маънои соҳибият месозад; **давлатманд**, **хунарманд**, **арҷманд**, **хирадманд...**

-хирадманд:

Паи рӯҳи пири **хирадманд** шуд,

Ки бар рӯзгорам дигар панд шуд. [10 с. 159]

Дар мисоли боло калимаи *хирадманд*, ки ифодагари маънои донишманду бофазилат аст ва дар радифи калимаи пир омада, ба ҳислату фазилати шахси ботачриба далолат кардааст.

-Пасванди -она: шеърӣ ошиқона:

Шуд нагун шеърӣ ошиқонаи мо,

Фалаки шеърӣ қудсиёнаи мо. [10 с. 245]

Таҳти мафҳуми **шеърӣ ошиқона** шеърӣ таронаангезу малеҳ ва сурурбахш фаҳмида мешавад, ки шоир зимни ин мафҳум ҳамин ҳолати хурсандиро ифода кардааст.

-сарангушти гадоёна:

Дари бегонагонро бо **сарангушти гадоёна** бикӯбидан,
Ба мижгони сияхбаптию ночорӣ,
Қадамгоҳи чаноберо бирӯбидан. [10 с. 194]

Дар ибораи **сарангушти гадоёна** ба таври киноя ифодаёбии ҳолат дида мешавад, ки хеле ҷолиб аст. Дар воқеъ, гадоён ба ҳама дари хонаҳо ангушт мезананд, ки амали онҳо, албатта, қобили қабул нест.

-даҳопарастихои бемағзона, худбузургбинии бешармона:

Даҳопарастихои **бемағзона**,
Худбузургбинии **бешармона**...

Дар мисоли боло таҳти мафҳуми сифатҳои *бемағзона ва бешармона* ҳолатеро ифода кардааст, ки ҷобили қабули одами бомаърифат нест ва ҳамин хислати аз меъёри инсонӣ берунро шоир зимни ин байт ифода кардааст.

-хандаи фарзона, рақси ҳакимона, нози ҳалимона:

Хандаи фарзона кун,
Нози **ҳалимона** кун.
Рақси **ҳакимона** кун ... [10 с. 233]

Дар мисоли боло вожаҳои **ҳалимона** ва **ҳакимона** бар ифодаи ҳолатҳои мусбату фараҳбахши қаҳрамони лирикӣ омада, муассири ашъорро афзун намудааст.

-хилқати дуздона:

Зи ҳар сӯ омада бо хилқати **дуздона** дар ин ҷо,
Шуданд аз пайи пур кардани кошона дар ин ҷо. [10 с.233]

Дар мисоли боло вожаи **дуздона** ба эзоҳи хилқат, ки маънои офариниш, пайдоиш, ба вучуд омаданро дорад, омада, ишора ба амалҳои бегонагиву ноошноӣ далолат мекунад.

-Пасванди -он: -гули шукуфон, чехраҳои хандон:

«Худоё, худоё, худоё, худо!»
Лаб шуд гули **шукуфон**
Дар чехраҳои **хандон** ... [10 с. 182]

Дар мисоли мазкур вожаҳои шукуфоу хандон бо пасванди -он шакл гирифта, аломатҳои хоссаи гул ва чехраро таҷассум кардааст.

Пасванди -он сифат ва феъли ҳол месозад: гард+он=гардон, чаппагард + он = чаппагардон ва амсоли инҳо:

-бахти гардон:

Бало бар сарат, бахти **гардони** ман!
Чӣ шуд бар замини ниёғони ман! [10 с. 212]

Дар мисоли боло ифодаи **бахти гардон** барои нишон додани дар қисмати мардуми мо нороҳатӣ будани ин ҳолати нангин, яъне ҷанги шаҳрвандӣ ифода ёфтааст.

-оҳи сӯзон:

«Худоё, худоё, худоё, худо!»
Кашед оҳи **сӯзон** аз ин мочаро. [10 с. 242]

Дар мисоли боло ифодаи **оҳи сӯзон**, ки ба маънии нохушӣ, ноқомиро ифода кардааст.

2) пасвандҳое, ки калимаҳои зиёд сохта, вале доираи истифодаашон дар сохтани сифатҳои нав маҳдуд аст, пасвандҳои каммаҳсул ба шумор мераванд: **-гун, -ак, -ин, -они, -бор.**

-Пасванди -гун: лаби майгун:

Гардиши афзун бикун, гардиши мавзун бикун,
Хандаи мастонае з-он лаби **майгун** бикун. [10 с. 233]

Дар мисоли боло ифодаи **лаби майгун**, ки маънии лаби сурхро ифода мекунад, барои ифодаи ҳолати хурсандӣ омада таъсири шеърро беш намудааст.

-шаби тирагун:

Ки аз қисмати чун шаби **тирагун**,
Шавад шаҳди чоми ту саршори хун. [10 с. 225]

Дар мисоли боло калимаи тирагун, ки ба маънии нороҳатӣ, нохушӣ омадааст, ҳолати норавшанӣ ва торикиро ифода кардааст.

тани симгун:

Надида касе меҳру оғӯшатон,
Тани **симгуну** лаби нӯшатон. [10 с. 242]
Бо захму хашму хун!
Ва бо лаънату нафрин!!! [10 с. 242]

-Пасванди -ин: Пасванди **-ин//гин** сифатсоз аст: хун+ин=хунин, ахир+ин=ахири, равған+ин=равғанин...:

-чархи барин, кудрати ахири:

Сӯхта шохи нишаст!
Мурғи шикастапар аз чархи барин бо кудрати **ахири**
сарнагун фурӯ меояд бар замин ... [10 с. 240]

Дар мисоли боло вожаи **ахири**, ки нуқтаи ниҳой аст, барои ифодаи завоҷи чабру зулмот ва торики омада, муассирии шеърро афзун кардааст.

-панди хунин:

Чи чора, замон панди **хунин** диҳад,
Ба Бад низ тоҷу табарзин диҳад. [10 с. 157]

Ифодаи панди хунин дар мисоли боло ба маънои маҷозӣ омада, водор кардааст, ки ба беадабҳо пандро ба таври саҳт талқин кунӣ ва онҳоро ба роҳи рост ҳидоят соӣ.

наволаи равғани:

Чи бадбахтист зери бори олудаи нангу ор
Наволаи **равғани** ба даҳон бурдан! [10 с. 241]

-Пасванди -вар нисбатан сермаҳсул буда, аз исмҳо сифатҳоеро созмон додааст, ки ба аломате ё ҳислате соҳиб будани ашро мефаҳмонад: нафаси **кинавар**, гаҳи дардвар, марди **хунаввар**, духтарони **номвар**, дили **донишвар**, дасти **хунаввар**:

-нафаси кинавар:

Гуфтам: «Нафаси **кинавар** оғуштаи хун аст»,
Парҳез беҳ аз кина, ки модар ба гуноҳ аст». [10 с. 216]

Дар ифодаи нафаси **кинавар** оғуштаи хун аст гуфтани шоир дар ҳақиқат дуруст аст ва касе кинапарварӣ мекунад ҳеҷ гоҳ ба мақсуд намерасад.

гаҳи дардвар:

Фигону фиғон аз гаҳи **дардвар**,
Ки зинда ба душман диҳӣ шаъну фар.
Намири ба тири зада дар чигар. [10 с. 243]

алови шуълавар:

Чи донӣ ҳоли ошиқро, ки дар ҷон
Алови **шуълавар** аз ишқ дорад. [10 с. 219]

-Пасванди -вор каммаҳсул буда, аз исм сифатҳои нисбӣ месозад, ки ба аломат ва ҳосияти дар реша номбаршуда аз ягон ҷиҳат муносибат дорад: ҳадияи **сазовор**, ошиқи **умедвор**. Вай инчунин аз исм сифатҳои месозад, ки монандиро ифода менамоянд: **ёри раҳвор**, **майгуни ёқутвор**:

-роҳи раҳвор:

Муросо, мурувват шавад ёри ту,
Азизи туву ёри **раҳвори** ту,
Рафиқи дили решу ту. [10 с. 21]

Дар мисоли боло ифодаи **ёри раҳвор** бар ифода муносибати меҳрубонӣ ва азизу садоқатмандӣ омадааст ва шоир бо ин вожаҳо таъсири шеърӣ худро афзун кардааст.

-лабҳои майгуни ёкутвор:

Дихад барки зебо зи чашмони ёр,
Зи лабҳои майгуни **ёкутвор**. [10 с. 160]

Дар мисоли **лабҳои майгуни ёкутвор** муносибати шабоҳат ифода ёфта, таъсири шеърӣ бо ин ифодаҳо дучанд афзун шудааст.

-Пасванди -гар исмсоз бошад ҳам, дар баъзе ибораҳо бо исм омада, ба аломату вижагӣ соҳиб будани ашӯро мефаҳмонад: одами **иғвогар**, марди **ҳасратгар**, котиби **ҷавобгар**, шамоли **шӯришгар**, арвоҳони **ҳимоятгар**, дасти **хиёнатгар**, Насри **ғоратгар**, зани **афсунгар** ва амсоли инҳо.

арвоҳони ҳимоятгар:

Ўро навозиш деҳ - ЗАМИН - МОДАР!
Эй АРВОҲОНИ **ҳимоятгар**!
Ҷозиёни номовар, Марги Насри **ғоратгар**! [10 с. 81]

Дар байти мазкур вожаҳои ҳимоятгар ва ғоратгар бо пасванди -гар шакл гирифта, дар ифодаи муносибати антонимӣ ин вожаҳо хидмат кардаанд.

Дар байт ифодаи тоҷи **одамгарӣ** шоир аз боварӣ дур шудани баъзе ашхосро ифода кардааст, ки дар натиҷаи муносибати бемавридонаи худ дар байни ҷомеа эътибори худро аз даст додаанд.

-Пасвандҳои -огин, -осо (-со), -ваш, -фом, -сор бемаҳсуланд. Онҳо аз исмҳо сифат месозанд, ки ба маънои асоси калима монанд будани аломатро мефаҳмонанд: мӯйи **атрогин**, одами **дарвешваш**, духтари **париваш**, нигоҳи **барқосо**, мӯи **анбаросо**, руҳи **гулфом**, саҳрои **зумрадфом**, марди **хоксор**, зулфи **сумансо**.

-шаби тирафом:

Нигоҳаш нигоҳи шаби **тирафом**,
Сияҳпӯшӣ орад ба хосу ба ом. [10 с. 26]

Таҳти мафҳуми **шаби тирафом** шаби на он қадар ситоразору маҳтоб фаҳмида мешавад ва ҳамин ҳолатро ба нигоҳи шахсе шабоҳат медиҳад, ки ин нишонаи нороҳатӣ ва ғамангезӣ аст. Шоир низ ҳамин ваъиятро ифода кардааст.

Ҳамин тавр, дар маҷмуаи «Ашки офтоб»-и шоир Ҳақназар Ғоиб вожаҳои хеле ҷолиби диққат ба назар мерасанд, ки дар қолиби сифатҳои сохта шакл гирифта, аз нигоҳи миқдор хеле зиёданд ва онҳо бо роҳи морфологӣ, яъне бо якҷоягии вандҳо шакл гирифтаанд. Дар байни сифатҳои сохтаи шоир вожаҳои дучор мешаванд, ки онҳоро бевосита худ шоир дар қолиби калимасозии тоҷикӣ (даҳопарастҳои **бемағзона**, шаби **тирафом**, одами **дарвешваш** ва ғ.) эҷод карда, барои баёни андешаи хеш истифода карда, бо ин роҳ таркиби луғавии забонамонро пурғановат кардааст.

АДАБИЁТ:

1. Бобомуродов Ш. Корбурди пасванди -гар дар ашъори Лоик. – Паёми ДМТ. – №4/4. / Ш. Бобомуродов – Душанбе, 2017. – С. 62-66.
2. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ // Ш.Бобомуродов, З.Мухторов. – Душанбе, 2016. – 430 с.
3. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил / Р. Ғаффоров. – Душанбе, 1966. – 224 с.

4. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик // М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2011. – С.130.
5. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ // Ш.Ниёзӣ. – Сталинобод, 1954. – 48 с.
6. Низомова С. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомӣ. Монография // С.Низомова. – Душанбе, 2010. – 178 с.
7. Ҳалимов С. ва Шукурова К. Забони ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ) / С. Ҳалимов. – Душанбе, 1988. – 96 с.
8. Ҳалимов Саид. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ // Масъалаҳои забон ва адабиёти тоҷик. -Душанбе, 1975. -С. 283-307.
9. Ҷалилова А. Н. Унсурҳои забони омиёна дар ашъори Ашӯр Сафар // Рисолаи номзадӣ // А. Н. Ҷалилова. – Душанбе, 2023. – 154 с.
10. Ҳақназар Ғойб. Ашки офтоб. – Душанбе, 2005.

НИГОҲЕ БА СОХТИ СИФАТҲОИ АШЪОРИ ҲАҚНАЗАР ҒОИБ

Дар мақолаи мазкур доир ба калимасозии сифат, ҳосатан сифатҳои сохта ва баъзе вижагиҳои онҳо дар ашъори шоири тавоно маълумоте чанд оварда шавад. Бояд гуфт, ки калимасозӣ аз бахшҳои калони забон махсуб ёфта, он яке аз роҳҳои ҷанӣ ва бойшавии таркиби луғавии забон аст. Гуфтан ҷоиш аст, ки дар ашъори шоир як қатор вожаҳо ба назар мерасанд, ки аз ҷониби шоир дар қолиби калимасозии забони тоҷикӣ сохта шуда, барои ифодаи манзараву суҷа, тасвирҳои бадеӣ ва амсоли инҳо мавриди қорбурд қарор гирифта, шахомати осори манзуми шоирро боз афзун кардааст.

Калидвожаҳо: вожа, калимасозӣ, сохт, мураккаб, пайваст, тобеш, воситаи алоқа, тарзи алоқа, вобастагӣ, забон, қолиб, пасванд, пешванд, сифатсоз, адиб, шоир, осор, мазмун, эҷод, услуб, завқ, истифода, сарвати забон, ватан, кишвар, тарона.

ЛОЖНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В СБОРНИКЕ «СЛЁЗЫ СОЛНЦА» ХАКНАЗАРА ГОЙИБА

В этой статье приведены некоторые сведения о формулировках прилагательных, особенно искусственных прилагательных, и некоторых их особенностях в стихотворениях великого поэта. Следует сказать, что словообразование является одной из важнейших частей языка и одним из способов расширения и обогащения языкового состава языка. Справедливо сказать, что в стихах поэта присутствует ряд слов, которые были созданы поэтом в виде формулировок таджикского языка и использовались для выражения пейзажей и сюжетов, художественных образов и тому подобного, что увеличило богатство творчества поэта.

Ключевые слова: слово, словообразование, структура, комплекс, связь, подчинённое, средство общения, способ общения, зависимость, язык, образец, суффикс, предлог, прилагательное, писатель, поэт, произведения, содержание, творчество, стиль, вкус, употребление, богатство языка, Родины, страны, песни.

FALSE ADJECTIVES IN THE COLLECTION "TEARS OF THE SUN" BY HAQNAZAR GOYIB

In this article, some information about the wording of adjectives, especially artificial adjectives and some of their features in the poems of the great poet. It should be said that word formation is one of the major parts of the language, and it is one of the ways to expand and enrich the linguistic composition of the language. It is fair to say that in the poems of the poet there are a number of words that were created by the poet in the form of wording of the Tajik language and were used to express landscapes and subjects, artistic images and the like, which increased the richness of the poet's works.

Keywords: word, word formation, structure, complex, connection, subordinate, means of communication, mode of communication, dependence, language, pattern, suffix, preposition, adjective, writer, poet, works, content, creation, style, taste, use, wealth of language, homeland, country, song, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шерафгани Ҷамъа, докторант PhD-и кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, ДДК. маҳалаи с. Сафаров, почтаи электронӣ: sherafgan-jama, тел.:987-95-43-92

Информация об авторе: Шерафгани Джама, докторант PhD кафедры лингвистики и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллои Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, г. Куляб, ДДК. улица С. Сафаров. электронная почта: sherafgan-jama, тел.: 987-95-43-92

Information about the author: Sherafgani Jama, PhD. student of the Department of Linguistics and History of Language of Kulob State University named after Abu Abdullah Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, sh. Club, DDK. neighborhood; E-mail: sherafgan-jama, Phone: 987-95-43-9

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ФИЗИКА – ФИЗИКА

<i>Истамӣ Ф. Х., Комилӣ А.Ш., Лутфилов Н.А.</i> Такмил додани робитаҳои байнифаннии дар раванди омӯзиши проблемавии физика.....	8
---	---

МАТЕМАТИКА-ИНФОРМАТИКА - МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

<i>Одинаев А.Х.,</i> Тадбиқи модели математикии дарранда-туъма бо функсияҳои трофикии К.С. холлинг дар забони барномасозии R.....	16
---	----

ИЛМҲОИ ТЕХНИКӢ-ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Мирзоев Н. Х.,</i> Технологияи зехни сунъӣ ва рушди иқтисоди рақамӣ.....	20
<i>Наҷмиддинов Н. Д., Бекпулатов Х., Б.,</i> Развитие цифровой компетентности курсантов ввоу в условиях гибридных угроз и информационных войн.....	29

ХИМИЯ – ХИМИЯ

<i>Рахимова М., Бобоназарзода Г.Б., Давлатшоева Д.А., Мирахимов А.,</i> Гетероядерные комплексы, образующиеся в системе железо(II)-железо(III)-кобальт(II) при 318,2 К.....	39
---	----

БИОЛОГИЯ – БИОЛОГИЯ

<i>Джонмамадова Г.Т.,</i> Урожайность <i>CERASUS VERNICOSA</i> в условиях среднегорий памира: динамика, факторы формирования и практическое значение.....	45
---	----

ТИББӢ ВА ФАРМАТСЕВТӢ - МЕДИЦИНА И ФАРМАЦЕВТИКА

<i>Рахматова Д. С.,</i> Современные аспекты инновационной терапии рецидивирующего герпетического стоматита у детей дошкольного возраста.....	54
<i>Олимова Н. И., Ихтиярова Г. А., Рабиев Р. М.,</i> Персонализированная тактика лечения синдрома поликистозных яичников у беременных.....	58

ТАЪРИХ ВА МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ – ИСТОРИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

<i>Раҷабов С.А., Назарзода Д.Қ.,</i> Манбаъҳои таърихӣ ва фарҳангии ташаккули дипломатии Тоҷик.....	65
<i>Мансурхонов Ҷ.Т.,</i> Ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмони Юнеско дар соҳаҳои Илм, маориф ва фарҳанг.....	75

ФАЛСАФА – ФИЛОСОФИЯ

<i>Қиматишоев Ш. Л.,</i> Бытие, небытие и ничто в учении ибн Сины.....	82
--	----

ПЕДАГОГИКА - ПЕДАГОГИКА

<i>Ҳомидҷонова М.Х.,</i> Нақши ташкилотҳои ҷамъиятии хонандагон дар идоракунии самарабахши таълиму тарбия. (дар мисоли кумитаи падару модарон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ).....	91
<i>Райҳонова С.Х.,</i> Истифодаи технологияи рақамӣ дар раванди таълим.....	96
<i>Саидзода А. Р.,</i> Тарбияи зебопарастӣ ҳамчун омили ташаккули шахсияти маънавию фарҳангии инсон дар таърих ва замони муосир.....	101
<i>Абдулаҳадзода Ҳ.А., Набиев Ҷ.Ғ.,</i> Ташаккули мактаббачагони дар тарбияи экология-физикӣ.....	105
<i>Мухторзода И. Х.,</i> Особенности непрерывного профессионально ориентированного обучения русскому языку (НПОО РЯ) в медицинских колледжах	112

ПСИХОЛОГИЯ – ПСИХОЛОГИЯ

<i>Расулов С.Х.,</i> Асосҳои психологии муоширати педагогӣ.....	123
---	-----

СОТСИОЛОГИЯ – СОЦИОЛОГИЯ

<i>Насурова Б.А.,</i> Омилҳои асосии никоҳи ҳешутаборӣ дар Тоҷикистон.....	130
--	-----

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

<i>Шарифзода Абдуфаттоҳ Абдуваҳҳоб.</i> Чорачӯҳои Ҳукумати ҶТҷикистон ва пешвои миллат дар самти рушди таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ.....	138
<i>Холов Х.Қ.</i> Нақши Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳалли мушкилотҳои глобалии ҷаҳони муосир..	145

ҲУКУҚШИНОСӢ – ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

<i>Назаров А. Қ.,</i> Муслиҳиддинзода М. М., Тавсифи криминалистикии ҷиноятҳои дорои хусусияти экстремистӣ	151
<i>Назаров А.Қ.,</i> Каримзода А. А., Таҳқиқоти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ мафҳуми дуздӣ.....	158

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

<i>Гадоев И.,</i> Равишҳои методологӣ ва воситаҳои идоракунии амнияти иқтисодӣ дар шароити рақамисозии иқтисодиёт.....	163
--	-----

ЖУРНАЛИСТИКА – ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Ҷӯраева М.Р.,</i> Ҷанбаҳои фарҳангӣ ва прагматикии матни ВАО.....	173
--	-----

АДАБИЁТШИНОСӢ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Назар Муҳаммадхоҷа,</i> Сабкшиносии як нусхаи ҷопи сангии «Саҳифаи Шохӣ».....	178
<i>Асомиддинзода Ш.,</i> Қофия ва вижаҳои шаклии рубоӣи Вокифи Лоҳурӣ: як таҳлили адабӣ.....	190
<i>Ризоева З. Б.,</i> Навовариҳои Шамсиддин Шохин дар эҷодидостони “Лайлӣ ва Мачнун”.....	198
<i>Алидод Расулзода,</i> Места и использования таҳаллоса в газели XX века.....	209

ЗАБОНШИНОСӢ – ЛИНГВИСТИКА

<i>Назаров М.Н.,</i> Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-маъноии калимаҳои ифодагари гулу гиёҳ	219
<i>Раънои Камолидин,</i> Тасвири вожаҳои умумиистеъмоли шабонрузӣдар «Шохнома»-и Абулқосим Фирдавӣ ва тарҷумаи англисии онҳо.....	224
<i>Шерафгани Чамъа,</i> Нигоҳе ба сохти сифатҳои ашъори Ҳақназар Ғоиб.....	233

Ба чоп 10.10.2024 имзо шуд. Супориши №13. Ҳуруфи навъи Times New Roman Tj.
Чопи офсет. Андозаи 60x84 1/8. Ҷузъи шартию чопӣ – 30. Теъдоди нашр - 100 .
Матбааи “Престиж Сервис”, 7734024, к. Истаравшан, 18.

Подписано в печать 10.10.2024. Заказ № 13. Гарнитура TimeNewRomanTj.
Печать офсетная. Формат 60x84 1/8. Условно-печатный лист – 30. Тираж - 50.
Типография “Престиж Сервис”, 7734024, улица Истаравшан, 18.

On publications issued 10.10.2024. Assignment № 13. Font Format Time New Roman Tj.
Offset printing, size 60x84 1/8. Printer's sheet – 30. Edition - 50.
Publishing office “Fasl-4”, 7734024, 16 A. Navoi street.